

Михайло Андрусяк

**БРАТИ
ВОГНЮ**

Українська Повстанська Армія була єдиною оружною силою, яка на початку 40-х років ХХ століття виступила водночас проти кількох загарбницьких міліарних потуг: німецької, московської, угорської, польської, румунської, впродовж десяти років вела безприкладну своїм героїзмом, масовістю, безкомпромісністю, жертовністю боротьбу. Про людей, які очолювали народну боротьбу на Прикарпатті, - провідників ОУН і командирів УПА, а також простих повстанців, — справжніх, хоча й досі не визнаних героїв України, розповідають сторінки книжки художньої документалістики Михайла Андрусяка «Брати вогню».

Михайло Андрусяк — лауреат Шевченківської премії 2010 року.

ЗМІСТ:

- [ГРАНІ БОЛЮ](#)
 - [За покликом совісті](#)
 - [У всякого своя доля](#)
 - [У наймах](#)
 - [Гори кличуть](#)
 - [Школа мужності](#)
 - [Чорні хмари](#)
 - [У московських катівнях](#)
 - [Безодня ГУЛАГ](#)
 - [Невільна воля](#)
- [СМЕРЕКОВИЙ БІЛЬ](#)
 - [«Сонце зійшло»](#)
 - [Запах волі](#)
 - [Війна — річ жорстока](#)
 - [«Залізна п'ятка»](#)
 - [Похід на Буковину](#)
 - [Надія на ООН?](#)
 - [Десяте коло пекла](#)
 - [Видиво волі](#)

- ВЕЖІ ДУЖУ
 - Велике передгрозя
 - Гірке похмілля
 - Зловісний гомін
 - Небезпечне зближення
 - Коричневе нашестя
 - Вежі духу
 - Не плачем, а мечем
 - «Військо мусить бути!»
 - На грані
 - Залізні рої
 - Нескорені духом
 - Кривава круговерть
 - Джерело життя
 - За порогом болю
 - Встань і борись
 - Живи ризиком
 - Недосяжне коріння
 - Без права померти
 - Важке повернення

Михайло Андрусяк

БРАТИ ВОГНЮ

Документально-художні повісті

*Ми йдемо вперед, над нами вітер віє
і рідні нам вклоняються жита —
від радості аж серце мліє,
за волю смерть нам не страшна!
Левко Лепкий
Доволі мук, недолі і страждання,
доволі ганьби, час волі настав.
Вся Україна горить вогнем повстання,
всі поспішають до повстанських лав.*

Марш УПА

ГРАНІ БОЛЮ

Документально-художня повість

*Гей, хлопці-молодці, не гайтесь,
спішіть,
Ставайте при наших прапорі!
Богдан Лепкий
Ой летіли гуси з далекого броду,
Сколотили гуси з дрібним піском воду.
Одні колотили, другі говорили:
Мусить война бути, бо вже йдуть рекрути.*

Народна пісня

За покликом совісті

Березень сорок четвертого кривавів запеклими боями. Понівечене Покуття з катованим і десяткованим німцями людом розпласталось між Дністром і Прутом, густо пошрамоване шанцями й найжачене вогнедишним залізом. Смертельно поранений фашистський звір, якого Червона армія тисла до Карпатських гір, лютував. А на теренах, що їх загарбали нові завойовники, нишпорили шакалячі зграї енкаведистів. Червоний терор знов заповонив збідований край.

Зорганізоване й законспіроване підпілля ОУН чекало команди вищого проводу, щоб поповнити лави Української Повстанської Армії вишколеними попереднього року

молодими стрілецькими силами. Загартовані в боях з німцями старшини й підстаршини готові були прийняти свіже поповнення.

Щоб уникнути непотрібного пролиття крові, Головне Командування УПА звернулося до вояків червоного війська: «Брати червоноармійці!.. У гітлерівців і сталінців однакова ціль. Вони хочуть вигубити українських робітників і селян, а недобитків перетворити у своїх рабів. Брати! Не слухайте народного ката Сталіна! Не слухайте його лакеїв комісарів і партійних щурів. Український народ бореться за свою незалежність з німецькими імперіалістами і буде боротися з більшовицькими окупантами! Бо всі вони приносять українцям смерть, голод, Сибір, тюрми і страшний грабж...».

У результаті плідної пропагандистської роботи ОУН та УПА червоноармійці масово відмовлялися воювати проти Української Повстанської Армії, що зростала кількісно та збройно. Нерідко солдати переходили на бік повстанців цілими відділами.

Восьмого травня 1944 року чималий гурт юнаків, які пройшли військовий вишкіл у Вербівцях, вирушив на Буковину. Розбившись на дрібні групки, прошкували полями з великим інтервалом одна від одної. Рухалися швидко й безшумно, бо навколо никали енкаведистські загони. Беззбройні юнаки покладали надію тільки на власні прудкі ноги та щасливу долю в разі зустрічі з озброєним ворогом. У Топорівцях групи поповнювалися молодими хлопцями. Довга жива вервечка стрімко наближалася до Красноставців. Там провели решту ночі й наступний день. Відпочивали в стодолах, відведених станичним. У моїй групі з Вербівців ішли Михайло Бойко, Юрко Ярема, Михайло Голов'яцький, Іван Масевич, Михайло Семенчук, Іван Андрусак і Михайло Масевич.

Як тільки посутеніло, покинули гостинне село. Невдовзі без пригод перебрали бурхливий Прут. На міст, який пильно охороняли чекісти, не потикалися. Провалили нас, здебільшого, старші хлопці, що мали трохи військового гарту і досвіду. Багато з них уже встигли понюхати пороху в сутичках із фашистами й мали зброю. Всі інші йшли голіруч. Із Вербівців

найбуваліший був Микола Остафійчук. У його руках поблискував проти місяця карабін.

Усю ніч ішли прудким маршем. У лісі, що називався Триліски, досвітні роси остудили наші розпашілі від швидкої ходи тіла. Зупинилися на постій. Весняний ліс повнився мирними звуками. Лагідне сонце сушило пропітнілий одяг. Не хотілося вірити, що десь лютує воєнна хурделиця, люди вбивають людей. Потихенько придивлялися один до одного, знайомилися. Кожен називав, звичайно, тільки псевдо. Я нарік себе Тополею. Високий і гінкий, я й справді скидався на молоду тополь, що пнеться до сонця.

На поляні зібралось понад сто хлопців із сіл Городенківщини. Про своє завдання ми поки що знали не дуже багато. Наші провідники Магістр, Гайворон, Махно повідали, що створюється Буковинська українська самооборонна армія (БУСА). Наша сотня поспішає їй на допомогу. Ще було відомо, що позаду йдуть інші групи наших ровесників. Пополудні стійкові затримали кількох людей, що вешталися лісом. То були жителі довколишніх сіл. Їх перепросили, протримали в лісі години зо дві, а перед відмаршем відпустили, попередивши, щоб не дуже про нас розбалакували. Далі наші відпочили за день ноги відмірювали нічні кілометри перелісками та полями.

У Трилісках нам на зміну заквартирувала інша сотня. У ній були мої односельці-вербівчани Микола Остафійчук, Дмитро Семенчук, Данило Семенич, Іван Голинський, Василь Осадчук, Юрко Голинський. Хлопцям судилася трагічна доля. Очевидно, хтось із тих, кого ми затримали вдень, усе-таки замельдував енкаведистам. Як кібець падає на виводок каченят, так налетіли чекісти на беззбройних юнаків. Кого не вбили відразу, схопили, щоб розстріляти згодом або відіслати до концтаборів. Івана Голинського й Михайла Мартинюка розстріляли в Станіславі. Іван Остафійчук, Василь Осадчук, Микола Остафійчук пропали безвісти. Юрка Ярему і Юрка Голинського завезли до таємних таборів, звідки вони не повернулися. Рідні не дістали від хлопців жодної вістки. Із тих, хто потрапив того дня до енкаведистських рук, живих залишилося мало. Федора Петрущака з Вікна засудили до розстрілу, але невдовзі

замінили присуд на двадцять п'ять років неволі. Нині Федір живе в Кіровоградській області.

Не повелося й підпільникам, які переправляли зброю. Вozами під виглядом майна вони везли в скринях карабіни, автомати, скоростріли, набої. Операція ця була вкрай ризикована, тому вели її найдосвідченіші. Провідники Михайло Гайдичук, Проць Голинський і мій найстарший брат Іван з величезними труднощами довели зброю з Вербівщв до Красноставців. Пробиратися далі стало неможливо. Енкаведисти виставили при кожній дорозі по кілька озброєних залог. Під час операції від рук більшовиків загинула в Топорівцях Ганна Пеца-Довбуш із Тишківців. Сміливцям вдалося втекти від ворожої погоні. Змінивши трохи зовнішність, вони змішалися з гуртом призовників. Усі три змушені були піти до Червоної армії. Добре відомі енкаведистам члени районного проводу Гайдичук і Голинський потрапили на фронт під чужими прізвищами. На брата Івана перед жнивими сорок четвертого прийшла похоронка. Загинув у Латвії на мінному полі, куди загнали неозброєних і навіть необмундированих новобранців-галичан. Не знав, що надтаємний наказ СП № 0047 головнокомандувача Йосипа Сталіна від 12 січня 1944 року велить гнати на першу лінію фронту під німецькі кулі та снаряди беззбройних і невишколених солдатів із Західної України. За нецілий 1944 рік у Червоній армії загинуло 44 730 галичан, 15 870 окалічили. Від середини вересня 1939 до травня 1941-го московські окупанти репресували в Західній Україні понад мільйон людей.

Ми нічого не відали, звичайно, ні про зброю, ні про розгром у Трилісках. Швидко просувалися вглиб Буковини. Я змалечку прудко бігав, проте добряче захекався, доки наш відділ досяг негустого букового лісу. Слабші ледве перебирали ногами. Ми додибали до перших дерев і снопами попадали в м'яку траву. Однак провідники без зайвої метушні хутко підняли всіх на ноги й веліли шикуватися на невеличкій галявині. Проінструктували молодих стрільців на випадок несподіваного нападу більшовиків. Поради бувалих командирів дуже швидко пригодилися.

Хлопці ще снували поляною в пошуках зручнішого місця для лежанки, як заалярмували стійкові. Польовою дорогою порошили до лісу вантажівки з енкаведистами. З машин зататакали скоростріли. Над головами засвистіли кулі. Я вперше почув кулеметний стріл, хоча за мною вже з цієї зброї стріляли. Але тоді скоростріл вивергав тільки полум'я, звуки смерті губилися в гуркоті літака. Було то місяць тому. Разом із братом Іваном поралися ми на підвір'ї, як над нашими головами зачмихав залізний птах. Кукурудзяник з розгону пробіг трохи ланом, завмер на чийсь конюшині. Невдовзі він підстрибом помчав весняним ланом, відірвався від землі й пропав за Могилкою. Іван велів перевірити, чи не залишилося чогось там, де він сідав. Ми з Юрком Яремою гайнули на Горб. Біля неглибокої колії виблискувала кованими боками чималенька скриня. Не змовляючись, вхопилися за металеві ручки. Трофей поспіхом замаскували в густих чагарях і дали ногам знати. Над головами вже кружляв літак, що повернувся й зауважив пропажу. Згори льотчикам було добре видно нас у безлистих заростях верб. Довгі кулеметні черги, мов гострим серпом, підтинали корчі біля самісіньких наших ніг. Смертельний страх зірвав обох із місця. Наляканими лошаками мчали ми, не вибираючи дороги. Вистачило обом глузду шусьнути під покриття дерев і бігти вздовж потоку. На полі ми стали б чудовою мішенню для скоростріла. Дохекали аж до читальні в центрі села, хоча літак уже розвернувся. Наступного дня скриньку закопали. Забігаючи наперед, скажу, що вийняли її з землі аж восени, перед походом у Карпати. Вона була нападкована новісінькими набоями для гвинтівок.

Чекістські скоростріли не завдавали нам відчутної шкоди, бо вести прицільний вогонь із машин, що підтрясалися на вибоїнах, було нелегко. Необстріляні хлопці, як не дивно, не запанікували, спокійно виконували всі команди. Втім, команди ті зводилися до одного — тікати. Із трьома крісами не багато навоюєш проти автоматів і скорострілів. Бігли болотистим видолінком, щоб енкаведисти не могли гнатися за нами машинами. Втекли досить організовано. Проте від того дня більшовики щодня ледь не наступали нам на п'яти.

Бували прикрі моменти, коли ми пускалися врозтіч невеликими групами, хто куди. Згодом збиралися на домовленому місці. Під час однієї з таких втеч поранило Михайла Бойка. Рана була не дуже тяжка, але нога кровоточила. З кожним кроком хлопець падав на силі. Тягти товариша ставало все важче, бо нескінченні погоні висотали нас безмірно. Недалеко за деревами галакали москалі. Діватися було нікуди, вирішили Михайла заховати. Накрили його хмизом, листям, а самі затріщали сухим гіллям у протилежний бік. Окупанти кинулися за нами, поминувши пораненого. Далі все відбувалося звично. Ми петляли поміж деревами. Вони посипали нас зливою куль і московської лайки. Гра зі смертю тривала кілька годин, допоки не вдалося відірватися від нав'язливих енкаведистів.

Дерева й кущі стали зливатися з вечірніми сутінками. Вечори й ночі карателі воліли проводити в безпечнішому місці. Не без труднощів ми відшукали Бойка. Нічна темрява не приховувала його блідого виду. Втрата крові й переживання далися взнаки. З пораненим доплентали до місця збору. Там вирішили залишити хлопця в селі на лікування, бо самостійно ходити він уже не міг. Нам із Юрком Яремою, як наймолодшим, випало йти в розвідку. Понатягали на себе жіночу вберю, дістали від Магістра по пістолетові й подалися до недалекого села. Після темного лісу на полі було ще досить світло. Тому йшли вдавано недбало, та очима обмацували кожен горбик на весняному полі. В кишенях стискали пістолети. Головною вулицею невеличкого села без перешкод дісталися до потрібної нам хати. На брамі хрестик з червоною китичкою. Пароля не було, мали тільки опис зовнішності підпільника, до якого йшли.

Чорнявий дужак років тридцятьох зміряв нас скептичним поглядом. Глянувши на мене, не зміг погасити в очах лукавих іскринок. Ще б пак, худу, мов терлиця, дівку під два метри зростом не часто зустрінеш у селі. А я на той час вигудів нівроку, хоч і не зростав у гараздах. Господар обійшовся з нами гречно. Після короткої бесіди ми прошкували знайомим уже шляхом назад. Під самим лісом нас обстріляли з автоматів. Строчили на тупіт черевиків, бо в темряві бачити нас не могли. Я розпластався на дорозі, а відтак бочкою скотився в

придорожню канаву. Наприкінці прихекали з Юрком до лісу. По якимсь часі прибули сільські підпільники й забрали пораненого. Нам же дорога стелилася далі на південь.

Карапчівський ліс став місцем тривалішого постою. Добряче обридла гра в мисливця й дичину, де нам була відведена роль загнаних зайців. Призвичаєні до безконечної втечі ноги бігали навіть уві сні. Тому всі з нетерпінням і надією чекали на зброю, не знаючи реальної обстановки. Мені здається, що провідники догадувалися про справжній стан речей, бо мова пішла про поділ беззбройних стрільців на менші підвідділи. Проблем назбиралося цілі гори. Харчувалися дуже скупенько. На день кожний діставав окраєць хліба, шматочок сала, ложку кулеші з бринзою. Готував і роздавав їжу Лесь Марчук із Вербівців. Харчувались, як у тій пісні: «...на тобі, наймитуню, вечерю з обідом». Те, що слугувало нам за сніданок, обід і вечерю, запивали водою з лісового струмка. Дякувати Богові, хоч її було вдосталь. Стали потроху обживатися в лісі. Звели щось середнє між бункером і землянкою. Залишилося тільки змайструвати верх. Командири докруг розставили стійки. Кілька крісів і пістолетів, що були в нас на озброєнні, дісталися стійковим. Я вже передніше мав справу з бункерами.

Наприкінці сорок третього року сільським газдам Федорові Семенюку й Петрові Шумину та мені провід доручив заготовляти ліс для будівництва бункерів і криївок. У нашій безлісній місцевості то була чимала морока. Пооддаль від села, на Контровці, що належав колись панам, темнів серед засніженого поля гайок Акаційки. Із ним сусідив панський сад, який за колгоспних часів разом із гаєм пустили під сокиру. В Акаційках росли вільхи, тополі, граби, а найбільше — акації. Саме їх використали як матеріал для майбутніх схронів. За німців Контровець належав німецькому лігеншафтові. Клопотів із рубанням та вивезенням деревини теж було хоч відбавляй. За днини Юрко Коропчук, якому завбачливі провідники завчасу порадили влаштуватися сторожем у лігеншафті, вибирав потрібні дерева. Робив тільки йому зрозумілі мітки. Коли ночіло, я потай навіть від домашніх ховав під кожушину замашну гостру сокиру й полями прошкував на Контровець, плутаючи сліди, щоби не винюхали німці. Під

завивання пронизливого західного вітру й валування бездомних собак валив кілька акацій, обчищував стовбури від гілляччя. Юрко в той час чаївся на найвищому пагорбі й пантрував мене від ворожого ока. Йому було видно дорогу з Вербівців і сусіднього Вікна. Правда, німці жодного разу не перешкодили нашій праці, бо кому охота висуватися без потреби з теплої хати студеної зимової ночі. Шумин і Семенюк безшумно причовгували саньми-корчугами. Кінську упряж тямковиті господарі підганяли так, що ніщо жодного разу не брязнуло й не скрипнуло. Навіть коні не форкнули, наче розуміли відповідальність моменту. Таїтися доводилось і від односельців, бо що б то був за схрон, про який відало б усеньке село. Незважаючи на ретельну підготовку, робота нам не вельми ладилася. Мерзла акація ніяк не хотіла піддаватися гострій сокирі. Пні треба було залишити низенькі, щоб німці, не дай Боже, нічого не запідозрили. Гілки возили аж на стервисько і скидали їх до глибоких ям. Без цих запобіжних заходів ми легко могли одного чудового дня повиснути на якійсь акації. Німці з українцями панькатися не любили.

Однієї ночі візники заблукали в чистому полі. Півночі згайнували, доки знайшли дорогу в снігах. Наступного дня ми з Васильком Левком відзначили тичками шлях навпрошки через засніжені лани. Блуд більше не брався. Проте цієї ночі мав я інші придибенції. Вантажні лісом сани розтанули в нічній пітьмі. Тільки взявся я задубілими пальцями за топориче, щоб обцюкувати гілки з повалених стовбурів, як на мене накинулися люті псиська. Величезні, мов телята, три вовкодави за одну мить залишили від мого добротного кожуха саме дрантя, хоч я вимахував сокирою, мов циган батогом. Коли від кожуха роздрочені пси перейшли до тіла, я згадав братову науку. Гепнувся животом на купу хмизу. Скоцюрбився в залишках кожуха й мізинцем не ворушив. Собаки обдавали мене гарячим смородом із розпашілих пащек, але зубам волі не давали. Походжували довкола мене, мов переможці на бойовиську. Обнюхували то з голови, то з ніг. Нарешті від сторожевої хатини почулися рипучі кроки. «Якщо йдуть німці, то згодують мене оцим звірюкам», — майнуло мені в голові. Коропчук, що підоспів на порятунок, замість дяки вислухав усе,

що я адресував його псам і йому заодно. Проте ми швидко помирились. Я працював далі, мов заведений — підганяв холод, що допікав крізь дірявий кожух.

Весна сорок четвертого принесла нові клопоти. Відступаючи, німецькі вояки не вельми старалися залишити по собі добру пам'ять покутян. Ми потерпали за дерево, що лежало на лану під гноєм. Перевезти його непомітно змоги не було. Вихід підказав Федір Семенюк. Розворили воза, шкіряні нашійники на конях замінили мотузьяними, щоб не калатали. Щоб букші на колесах не клепали, поставили ремінні прокладки. Завантажували колоди Шумин, Семенюк і ми з братом Іваном. До села пофірманив швидкий на різні вигадки Федір Семенюк. Він завчасу натяг на себе гуцульську вберю і почовгав розношеними шкарбунами поруч із возом. Нічне село має здатність бачити й чути. Тому, коли траплялися поодинокі перехожі, він голосно по-гуцульськи вйокав на коней. Надто цікавим зміненним голосом відповідав, що везе ліс до Михайла Матієвого, куди карпатці частенько приїздили міняти дерево на продукти. Операція вдалася. Вранці дехто з газдів поспішав до Михайла Матієвого, щоби прикупити лісу, й ніяк не міг дотямити, куди запропастився лісоруб із довжелезними колодами. Сліди від коліс ми ретельно замели, а ліс заховали в надійному місці. Один бункер спорудили біля нашої хати, другий у Семенюка край городу. Невеликі криївочки мали слугувати за склад продуктів та медикаментів. Згодом сільські підпільники магазинували в них усе необхідне. На полі обладнали кілька великих схронів, але робилося то вже без моєї участі, а мене підхопила воєнна віхола.

У всякого своя доля

Стояв погожий недільний день. Травневе сонце припікало цілком по-літньому. По скупенькому сніданку-полуденку ми всі зібралися біля землянки. Обговорювали плани на

завтрашній день. Десь далеко чулися поодинокі постріли, наче хтось ляскав батогом. Командири вислали в той бік стежу, але хлопці вже довший час не поверталися. Тим часом енкаведисти вислідили нас й оточили широким колом. Стежу нашу пропустили безборонно, а відтак схопили. Мій односелець Микола Ярема, що теж пішов у розвідку, пропав безслідно. Що сталося з іншими, невідомо, бо я їх просто не знав. Незважаючи на лагідну весняну днину, ми були дуже стривожені. З самого ранку на душі шкребли коти. Я серцем відчував щось недобре. Більшість хлопців, очевидно, огорнуло те ж відчуття, бо тислися до командирів, як курчата до квочки. Окрім стійкових, усі збилися в тісний гурт. Далекі постріли вщухли. З усіх боків напирала невідомість. Раптом грім з безхмарного неба: «Руки вверху!». Густа червонопогонна стіна навколо виросла так зненацька, що здалося, буцімто мені це примарилося. Але грізні дула автоматів і кулеметів, націлені простісінько нам у груди, були аж занадто реальні. Від розпашілих енкаведистів віяло холодною смертю. З наших бодай би хтось ворухнувся. Зброя була тільки у стійкових, а їх чекісти безшумно зняли. Нападники залишили в щільному живому частоколі прогалину. В неї, за їхнім задумом, повинні були ринути беззбройні повстанці. За кілька хвилин на сонячній галявині мала залишитися купа трупів. Про це все я тоді не мав часу розміркувати, стоячи близьенько від карателів з квадратовими від страху очима. Не пам'ятаю, як довго тривала німа сцена, але я все ж устиг прошептати «Отче наш». Далі моїми вчинками керував хтось сторонній. Врослі в лісовий мох важкі досі ноги враз легенько відірвалися від землі й понесли мене простісінько на густе скопище енкаведистів. Від несподіванки озброєні солдати розступилися й пропустили мене. Краєм ока бачив, як ринули за мною інші хлопці. Залишеним для нас «коридором смерті» не побіг ніхто. Наче уві сні оббігав я червонопогонників, які несподівано вискакували з-поза грубих буків, стрибав, підводився, бив, ухилився від ударів і біг, біг, біг...

Навколо метушилися сотні людей. Озброєні стріляли в беззбройних. Ліс до самісіньких верхів'їв наповнився злістю й болем. Один хлопець намагався вирвати автомата з рук

здоровенного енкаведиста, що гатив його чоботиськом у пах. Явно програючи в силі, хлопець метнув своє худе тіло на груди чекістові. Зубами потягся до горла. Бризнула кров. Під кущем несамовито кричав молодий хлопчина, гарячково запихаючи обіруч під закривавлену сорочку власні кишки. Бачене тільки додавало прудкості моїм довгим ногам. Кілька разів дорогу перетинали червонопогонні вояки, але я з розгону збивав їх із ніг. Послані навздогін кулі обпалювали напружене тіло, не завдаючи йому відчутної шкоди. Одна засіла в п'ятці. Проте рану виявив значно пізніше. Згарячу молодим оленем, що відірвався від вовчої зграї, я ломився без дороги крізь лісові хащі. Кулі набридливими мухами бриніли біля вух. Не знаю, чи далеко пробіг би лісом, що аж кишив енкаведистами, якби дороги мені не перетнув глибокий яр. Обручем скотився стрімким берегом. Плюхнувся простісінько в струмок, що безтурботно жибонів поміж крутими берегами. Переді мною темніла невелика печерка, вимита талими водами. Вужем заповз у сховок. Акуратно замаскував вхід гілляччям, торішнім листям.

Переслідувачам ліньки було спускатися на заболочене дно яру. Вони методично прочесали його довгими автоматними чергами. Кулі кілька разів шипіли у воді біля самісінького мого носа. Я зібгався калачиком і молив Бога, щоби не поранило. Ліпше вже смерть. Живим потрапляти москалям до рук не мав бажання. На мій сховок впала молода смерічка, стята автоматною чергою. Нижче по струмку двічі труснули яром гранатні вибухи. За комір посипалася глина. Нарешті стрілянина вляглась, але над головою ще довго гупали солдатські чоботи.

Шум погоні, постріли досягали яру то з одного, то з другого боків. Я мокрим цуциком тремтів у печерці. Проте запах прілого листя й свіжої смереки заспокоював, і я навіть задрімав. Приснилося, що мене запхали до гарячої печі. Дійсність виявилася не така вже й далека від сну. Над моєю головою палахкотіла смерічка. Солдати якимось чином запалили її. Задушливий дим обпікав очі, дер у носі. Нагорі розмовляли поросійськи. Якщо закашляю — кінець. Викурять, як бабака. Потихенько натяг на обличчя мокру сорочку. Дихати стало

легше. Смерічка вистрелила яскравим полум'ям і згасла. Сире листя, на щастя, не зайнялося. Проте дим із печери не вивітрювався аж до вечора. Я здавався собі будженим окостом.

Коли посутеніло, відважився вилізти зі сховку. Довго дослухався до нічного лісу, перш ніж видряпатися з яру. Тільки тепер по-справжньому відчув, що застиг, мов сальцесон у пивниці. Зуби цокотіли, наче запущений млинок, аж притримував підборіддя руками, щоби не почули москалі. Проте ліс повнився мирним пташиним гомоном. Спокійно дзюркотів струмок у яру. Не дуже довіряючи оманливій лісовій тиші, я хутко роздягся за великим кущем ліщини. До хрусткоти в суглобах і тріску в швах повикручував одяг. Хутко вбрався й зробив кілька руханкових вправ. Задубіле від холоду й нерухомості тіло потроху зігрівалося. Зорієнтувався в лісі по деревах і вирушив на північ. Ішов повільно й сторожко. Щокілька кроків зупинявся, напружено прислухався до незнайомих звуків нічного лісу. З часом посмілішав трохи і пішов швидше.

На залитій місячним сяйвом полянці зустрів ще кількох щасливців, яким удалося втекти з московського пекла. З часом нас зібралось понад десяток. Із Вербівців, окрім мене, врятувалися Михайло Семенчук й Іван Масевич. Кожен розповів упівголоса про пережите від часу нападу більшовиків. Багато хлопців наклало головами, кількох енкаведисти впіймали. Їх відвели до близького села й заперли в якомусь приміщенні. Охороняли дуже пильно, тож про звільнення їх і мови не могло бути. Вирішили поділитися на групки й пробиратися додому. Щоби пройти повз більшовицькі залоги великим гуртом, годі було й думати.

З односельцями Іваном Масевичем і Михайлом Семенчуком ми пробиралися нічним лісом до Галичини. Довго йшли швидким темпом. Нашорошені вуха вловили собачий гавкіт. Близько село. Під самим лісом темніла приземкувата хатина. Михайло, як найстарший, пішов на вивідини. Постукав легенько в шибку, а ми причаїлися поруч у кущах. Із хати ніхто не озивався. Нарешті рипнули двері, й на порозі постав згорблений дідок у білому. Довго роззирався навсібіч, а тоді заговорив несподівано дужим голосом. Ми з Іваном нагодилися,

коли він густим басом радив хутчій тікати, бо в селі повно енкаведистів. Пригнали до клубу багато хлопців з Галіції. Катують їх там немилосердно, бо крики й стогони чути на всьєке село. Поміж них чимало поранених. Возами поназвозили гори трупів. І все молодюсінкї хлопці. І в живих, і в мертвих на грудях таблиці: «Вони боролися за самостійну Україну». Чекістів у навколишніх селах хмари. Людей попередили, що за будь-яку допомогу бандерівцям — смерть...

Більше пояснень ми не потребували. Мовчки розвернулися, щоби зникнути в лісі. Не хотіли наражати старенького на небезпеку. Але дідусь помахом руки велів почекати. Щез у темних сінях, а через якусь хвилю забілів на подвір'ї з чимось у руках. Мовчки тицьнув нам до рук гладунчик квасного молока й шматуряку хліба. У відповідь на нашу щирю дяку мовчки перехрестив кожного кволою рукою. Після дводенного голодування шлунки прийняли хліб і молоко, наче суха земля легенький дощик. Гладунець почепили на кілок у плоті, бо їли просто в кущах біля хати. Якийсь час прислухалися до лінивого гавкоту сільських собак, відтак рушили далі. Дорогу вказав добрий чоловік. Цілу ніч ішли без зупинок буковим лісом. Зі сходом сонця вирішили перебратися в поля. Чекісти влаштовували в лісах масові облави, хитромудрі засади. Ліс, що давав нам нічний прихисток, удень ставав для нас небезпечний. Бігцем заглибилися в поля. Поминули кілька гонів і залягли в густому житі. Від лісу нас відділяла кілометрова смуга засіяних ланів.

Червневе сонце палить по-жнивному. Лежимо у височенькому житі, дослухаємось і вдивляємось, що робиться довкруг. У лісі то в одному, то в другому місці ляскають постріли. Значить, ми вчинили розумно, перекартирувавши в поле. На зелених ланах увихаються сапальники. Полуденна спека змушує їх час від часу прикладатися вустами до посудин із водою. А нам аж язика в горло позападали. Спрагу ще дужче розпалює Дністер, що виблискує перед очима блакитною стрічкою. Однак підводитися не відважуємося, бо польовими дорогами безперервно ковпотять машини з енкаведистами. У повітрі гуркочуть літаки. Пополудні покрапотів легенький дощик. Пошерхлими язиками злизуємо зі стеблин небесну

вологу. Проте палюче сонце швидко висушило жито. Спрага дошкуляла ще нестерпніше. Вона підняла нас із жита, як тільки посутеніло. Вузькою стежкою попрошували до найближчого села, яке нагледіли ще за дня. У невеличкому видолінку дзюркотів малюсінський струмочок. Кинулися до нього, мовби хотіли пірвати його на клоччя.

Утомлене роботою та спекою село дрімало. Тільки в деяких хатах вікна блимали мерехтливими світлячками каганців. Яконайтіхше підійшли до благенької хатини. Завмерли в саду, переконавшись, що ніхто за нами не стежить, ожили. Масевич навшпиньки прокрався до дверей. На легенький стукіт у хаті щось зашаруділо, проте ще довго ніхто не відчиняв. Нарешті з темних сіней забіліла голова старенької жінки. Переляканим голосом назвала село: Грушка. Більше ми й не розпитували. Жінка, затинаючись, пояснила, що москалі суворо наказали негайно мельдувати на гарнізоні про нічних гостей та різних сторонніх людей, інакше кара буде страшна. Лець не плачучи, старенька порадила швиденько забиратися геть, бо в селі чекістів видимо-невидимо. Похапцем винесла хліба й молока і тихенько зачинила сінешні двері.

По вечері стали ми радитися, як бути далі. Зрозуміло, що далі йти втрюх небажано, бо про нашу трійку енкаведисти вже могли довідатися. Можливо, що й розшукують нас. Треба розходитись і пробиратися додому осібно. Якщо через два тижні когось із нас не буде у Вербівцях, значить, загинув або втрапив до москалів. На тому й розпрощалися. Попутники мої дісталися додому до двох тижнів. Мені ж судилася інша доля.

У наймах

Йти вночі самому чужим лісом страшно. Але я притлумлював у собі те почуття й швидко рухався у вибраному

напрямку. Вдень відлежувався в гущавині, не маючи сил щоразу перебиратися в поля. Терену не знав, зв'язку не мав жодного, від заляканих людей посутньої помочі не сподівався... У рідних краях такий перехід видався б приємною мандрівкою. На жаль, я був далеко від рідного Покуття.

Голод і втома пригнали мене посеред ночі до якогось села на правому березі Дністра. Притулок знайшов у перекошеній, критій очеретом хатині. Господиня, жінка середніх літ, нашвидкуруч зготувала благоденську вечерю. Ні про що не розпитуючи, кинула на широку лаву верету, під голову дала старенький киптарик. Сама зарипіла ліжком біля доньки. Перед тим, як поринути в глибокий сон, я розповів жінці вигадану історію. Мовляв, родом я з Галичини. Проводив старшого брата до війська. З Чернівців брат поїхав на фронт. Тепер, ось, шукаю роботи по селах. Батьків німці розстріляли. Через моє село проходить лінія фронту. Встиг тільки почути, що її чоловіка забрали до румунського війська. П'яний сон заколисав мене, гейби малу дитину. Мулька лавка здавалася м'яким пуховиком. Уперше за стільки днів спав у хаті, в безпеці.

Розбудили навскісні промені досвітнього сонця. Господиня вже тупотіла босоніж коло дверей. Кудись зібралася. Чомусь відразу зрозумів, що поспішає заявити про мене. Не намагався навіть її стримати. Вирішив випробувати долю. Не встигла вона причинити за собою хвіртки, як у мене вже визрів план. Поплював у долоні й потер ними по глиняній долівці. Відтак натер обличчя від чола до шиї. Лісову блідість покрив темний «загар». З осколка дзеркала на креденці глянуло на мене замурзане личко виснаженого хлопчика. Побаченим залишився задоволений. Укляк перед образом Богоматері, помолився і знову простягся на лаві.

Захекані кудлаті чоловіки з крісами в руках, що миттю заповнили маленьку хатину, побачили на лаві сплячого бахурину. Брудними щоками йому стікала тонкими цівочками слина. Після гучних окриків я довгенько потягався, протирав заспані очі, чухався, ніяк не міг «прокинутися». Опецькувати буковинці зацікавлено видивилися на немитого, нестриженого, заспаного й збентеженого хлопчика. Їхній бойовий запал пропав. По тому, як дядьки тримали кріси, визначив, що з них

вояки, як із мене ксьондз. Відразу видно, що військового вишколу не мали. Зі зброєю кожен обходився, як із гирлигою. Після коротких і плутаних розпитів веліли збиратися. На обличчі в кожного прочитувалося розчарування нікчемною здобиччю. Я довго нушкався. Крадькома зиркнув на жінку, що підпирала вутлим плечем піч, винувато потупивші очі. Усміхнувся до неї. Не осуджував її, бо рятувала себе й дитину. Чекісти вдавалися до різних хитрощів. Часто посилали в села під виглядом утікачів своїх агентів. Селяни добре знали про ті провокації. Тому попикшись на молоці, дули й на воду. Буковинців, як я згодом не раз переконаувався, дуже залякали і румуни, і москалі. Якнайприхильніше подивився на жінку, що дала мені прихисток, і ступив через високий поріг. Сердешна провела мене сумним поглядом. Кряжисті вояки випровадили мене з бічної вулички на центральну дорогу. Пояснили, як дійти до сільради. Впізнати її можна по червоному прапорі над входом. Самі вдавано байдуже повернулися й потрюхикали в протилежний бік. Я зрозумів, що шукають у кума розума, випробовують мене. Курці зрозуміло, що подітися кудись у чужому селі не зможу. Нога за ногою пошкандибав сільською вулицею. Хоча дядьки й пояснили, що йдуть скликати людей з возами для ремонту розбомбленого мосту через Дністер, я не сумнівався, що за мною стежать. Позаяк уже поклався на долю, вирішив довіритися їй сповна.

У просторій хаті-сільраді за столом тіснилися широкоплечий майор і двоє цивільних, як з'ясувалось у ході розмови, голова й секретар сільради. З порога взяли мене в роботу.

— Як звати? Звідки?

— З Галіції, — підлаштовуюся під буковинську говірку.

— Бандерівський шпигун?!

— Який з мене шпигун. Брата на фронт відпроваджував. Повертаюся з Чернівців. Брат порадив шукати тут роботи, бо в нас, у Живачеві, ще фронт. Тата й маму німці вбили.

Довгенько вони ще мене вибадували, міряли недовірливими поглядами. З бандерівського пробували зробити з мене німецького шпигуна, беручи до уваги русявий чуб та всю зовнішність. Я непохитно стояв на своєму. На щастя,

виглядав дуже молодо. Бритви до рук ще не брав. Тому, не моргнувши, сказав, що мені незабаром шістнадцять. Тривалий і безглуздий допит втомив не тільки мене, але й допитувачів.

Нарешті вони здалися. Попри бажання виявити «небезпечного шпигуна» їм, мабуть, обридло вовтузитися з хлопчаком. Майор про щось коротко пошепотівся з головою сільради і звелів йому забирати мене до себе додому. Мовляв, тобі потрібен робітник, щоби доглядати за господаркою. Зброю маєш, тож застрелиш, якщо почне брикатися. А з часом усе з'ясується. На тому й розійшлися.

Дорогою голова свердлов мені потилицю колючим поглядом. Не знав, очевидно, чи тішитися дармовим слугою, а чи журитися, що взяв клопіт на свою голову. Вже на подвір'ї трохи зм'як і став розпитувати, що я вмю робити. Чи можу косити, сапати. Щоби не видати свого справжнього віку, відповів, що косити майже не вмю, а сапати трохи можу, хоч і те, й друге добре вмів. Найдужче любив косити. А ще я був непоганим ткачем. Найстарший брат Іван у вісімнадцять років пішов у науку до ткача Івана Яреми, бо на кожную дитину з нашої величенької родини припадало лишень по половинці поля. Від брата навчився ткацького ремесла і я. У п'ятнадцять років уже сам працював на верстаті. Іван більше займався підпільними справами в ОУН. Відбув у Станіславі якийсь вишкіл і став районним господарчим. Навесні 1944 року здав господарчі справи Ганнусі Масевич і за дорученням вищого проводу взявся переправляти вишколених хлопців на Буковину та збирати зброю. Звичайно, я не мав наміру розповідати про це все ні голові, ні комусь іншому. Як і того, що теж рік тому відбув у Вербівцях військовий вишкіл, під який підпадали всі хлопці в селі від 1922 до 1926 року народження. Нам велено було виготовити дерев'яні кріси. З ними й приходили влітку сорок третього на заняття. Стійкові пильно стежили, щоби не нагрянули німці. З настанням вечірніх сутінків на Зброді сходилися вишкільники. Дівчата теж училися, але без «зброї». Займалися стройовою підготовкою, виконували різні команди, освоювали ази військового мистецтва.

Часто ми сходилися в гарячому рукопашному «бою». Викладали нам тактику, політику, історію. Військовою справою

оволодівали серйозно. Кожен хотів потрапити до свого українського війська, щоб боронити Україну від окупантів. Серед молоді панувало велике патріотичне піднесення. Одного вечора нас таємно й організовано провели аж під Тишківці на зустріч із якимось високим провідником. Він вистрибнув із потяга на закрутку. Коротко й дохідливо розповів про обстановку в краї. Дав оцінку антиукраїнській політиці німців і москалів. На закінчення закликав усіх дружно стати в обороні України.

Почувши, що я можу поратися коло худоби й коней, голова трохи заспокоївся й повеселів. Проте умови поставив мені жорсткі. Якщо спробую вночі вийти без дозволу з хати, стрілятиме без попередження. Боявся, либонь, аби я не вийшов з кимось на зв'язок. Я погодився, бо діватися не було куди. Сподівався, що з часом удасться все-таки притупити загострену підозрливість ревного більшовицького служачки.

Господарка в голови сільради виявилася чималою: кілька корів, пара гнідих, вівці... Роботи вистачало. Тварини прийняли й полюбили мене з першого ж дня, бо я їх любив змалечку. Цього не скажу про недовірливого вовкуватого господаря. Як я не старався, як не гарував від ранку до вечора, він і далі позирав на мене скося. Звечора навмисно голосно хроплю на своїй наймитській лаві, а сам прислухуюся чутко, що шепочуть про мене господарі. Вона прихвалює мене як роботящого й тямковитого, видно, що з добрих газдів. А він шипить на неї гусаком. Шпигуни, мовляв, на все здатні, можуть прикинутися ким завгодно. Пильнуй за ним...

Поступово родина сільського керівника звикла до дармового наймита. Велосю мені несогірше, проте це не заважало готуватися до втечі. Без ретельної підготовки й відповідних документів задум був практично нездійснений. Вірніше, втекти то я втечу, а чи далеко зайду, коли на кожному кроці чатують енкаведисти. Вирішив добряче до всього пригледітися й усе як слід обмізкувати. Працював добросовісно, бо інакше не вмів. Та й господарям хотілось якось віддячити, позаяк поганого вони мені нічого не зробили. По кількох днях господарку голови важко було впізнати. Корови й коні аж блищали, подвір'я чисто підметене, все було на своєму

місці. Частенько остуджував я свій газдівський запал запитанням, чи не занадто добре працюю як на шістнадцятирічного хлопчачка. Тому нерідко викидав якісь коники, над чим вельми потішалися сусіди, люди веселі й незлобливі. Поїдемо з дружиною голови косити отаву, а я кілька разів навмисне запорю косу в кротовину, аж кісся тріщить, або ж пущу косу пастися. Веземо зелень додому, то я так сіпну за віжки, аж коні дзумбила закусять, не знають в який бік воза тягти. Зустрічні шкірять зуби: «Миколаю, накрий коня ляником, не бий по голому!».

У роботі, підготовці до втечі прожив я в голови сільради, якого звали Іваном, до жнив. Увесь цей час не давала спокою думка про дім. Чи живі мої рідні? Чи знають щось про мене? Часу на роздуми вистачало, бо нерідко випадало пастушити. Щоправда, хід думок часто-густо переривала сусідська дівчинка-пастушка. Я потоваришував з її братом Георгієм, якого не взяли до війська, бо заїкався. Дівчинище, як муха до солодкого, приставало до мене з розпитами: «Яка в бандерівців відзнака? Чого вони прагнуть? Хто в них за старшого?». Чистий тобі клопіт. Що робити? Як поводитися з нею? Вирішив трохи дурня поклейти: «Не знаю, Ганю, ніколи не бачив бандерівців...». Тим часом намагався вгадати, чи це просто собі дівоча цікавість, а чи щось інше. У ясных її оченятах відповідь прочитати було важко. З розпитами Ганя приставала що не день, то настирливіше. Аж якось у неділю ввечері пристрибала кізкою й каже, що Георгій зварив горілку й запрошує мене в гості. Я не пив, але від спілкування з Георгієм не відмовився, бо нудьга допікала неабияк. Тим паче, що дівчина вхопила мене за руку й жартома потягла за собою.

Стодола, куди привела мене Ганя, зяяла порожнечою. Георгія не було. Проте в темряві відчувалася присутність людей. Від дощатої стіни відділилися дві чоловічі постаті. Я затерп. Що б воно значило? Дівчина білим метеликом випурхнула зі стодоли. Одна постать подала голос. Я відразу ж упізнав односельця Івана Ярему. До болю в очах призирався до його напарника в буковинській одежі. Того я не знав. Краянина свого також уперто «не впізнавав». Життя встигло вже навчити мене не довіряти нікому. Бог їх знає, чого прийшли. А якщо це

більшовицька провокація? Іван, якого стала брати нетерплячка, посвітив собі в обличчя ліхтариком: «А тепер упізнаєш?». «Ні. Я вас не знаю. Чого ви до мене причепилися? Я піду собі...» — вирішив не розкриватися, доки не з'ясую всього остаточно. Ярема й буковинець розсміялися: «Миколо, ти молодець. Ми вже все перевідали про тебе. Можеш не таїтися».

Виявляється, повстанці вже кілька разів навідувалися до цього села. Від сільських підпільників знають про мене й мою легенду все. Запропонували йти з ними, бо сьогодні ж вертаються в рідні краї. Зброю мають. Я втішився цій можливості й готовий був відразу ж пуститися в дорогу. Але враз згадав про труднощі групового переходу через поля й відмовився. Мав уже готовий план утечі, значно безпечніший і надійніший. Вислухавши все, прибульці погодилися зі мною. Запевнив, що через тиждень буду вдома. Ми попрощалися.

Наступного дня я взявся втілювати давно виношений задум. Між іншим завів із господинею бесіду про добро, яке залишилося в рідному селі. А на той час я вже ходив у них майже в зятях, оскільки мали доньку Марусю, мою ровесницю. Дівчина лагідна й уродлива, проте мені було не до неї. Фронт давно погримів на захід. Будь-якої днини могли перевірити в Живачеві мої покази. В НКВД не дрімали. Тоді смерть або табори. Ні те, ні те мене не влаштовувало. Тож без угаву торочив про коні, корови, закопані скрині з добром, корці цукру... Родичі мої були багаті, маєтків залишили доволі. Тільки треба поїхати й привезти все те добро. Отоді можна й женитися. Я ж бо не жебрак якийсь.

Маючи за спільницю дружину голови сільради, думав легко впоратися з ним самим. Але той виявився не таким уже й піддатливим. На всі наші доводи й запевняння він, мов бик у мульткому ярмі, скрушно хитав головою, зітхав і відмагався. Дійшло аж до сварки між подружжям. Нарешті чоловік не витримав сімейних чвар і через два дні здався. Виписав довідку про те, що я евакуйований і повертаюся в рідні сторони. Проте святкувати перемогу було ще рано. Папірець написати він написав, а поставити підпис і печатку ніяк не наважувався. Дуже вже то був для нього важливий документ. Остаточно капітулював голова третього дня.

З надійною довідкою в кишені я повертався додому. Пристав до людей з Олієво-Королівки, що їхали на Городенківщину возами. Радості особливої не відчував, бо гризли мене докори сумління. Господарі були прихильні й добрі, покладали на мене якесь сподівання. Велося б мені в них спокійно й затишно. Але чи міг я безтурботно жити, коли Вітчизну мою поярмив дикий наїзник. Трясся на деренчливому возі, а в голові роїлися думки. Гадалося, що пройшов за довгі місяці на Буковині вогонь і воду, і невтямки було мені, молодому, що вогні мої тільки розгоряються, а моря наповнюються, що суджено мені горіти у палахкотливих вогнях, і жбурлятиме мною, мов скіпочкою, в бурхливому океані життя...

Привітні краєни довели мене до Серафинців. Щоби не мозолити очей енкаведистам, райцентр Городенку обійшов полями. Заночував неподалік від цукрозаводу в якійсь stodolinі. До схід сонця рушив у дорогу. Через Чернятин, що кишів військовиками, пройшов без пригод. Далі навпрошки полями подався до рідних Вербівців. Біля села не пішов гостинцем, а завернув на в'юнисту стежку, що вела від Кам'янки аж до Ставків.

У голові паморочилося від п'яних пахощів переджнив'я. Усе тут було не так, як на чужині. Жайвір у піднебесі виспівував веселіше, сонце зігрівало не лише тіло, але й душу, лагідно золотилися важкоколосі лани, а небо над головою блакитніло цілком по-домашньому. Правда, краса рідного краю блякла перед невідомістю, що з кожним кроком усе дужче кам'яним тягарем тиснула на виснажену душу. Що діється в селі? Як рідня?

Удалині буяла різнозелом видовжена зелена смуга Збродів, розкраяна навпіл тихоплинною фосою. З горба пасовисько видно, мов на долоні. Серед різновікових пастухів розгледів молодшого брата Леся, що пас коні. Камінь скотився з душі. Значить, родини не розстріляли й не вивезли, слава Богу. Втомлені ноги стали пересуватися жвавіше, бо додому й коні веселіше крокують.

Задумавшись, не завважив, як із темних вербових заростей у Ставках простісінько на мене вигулькнула покусана оводами

корова, тягнучи за собою на воловоді господиню. Анна Янчика Романового впізнала мене, однак я зумів переконати її, що вона помилилася, бо я евакуйований із Живачева. Могла мене бачити в голови сільради, коли вибирав якусь довідку. І тепер іду до нього. Немало здивована моєю схожістю з сином сільського вїта, жінка скоромовкою розповіла всі новини про його родину: Іван і Микола, тобто я, — в армії. Федір, якого забрали до Німеччини, ще не повернувся, всі інші вдома. На прощання попередила, що безпечніше йти селом, бо на Контровці повно війська.

Напригинці дістався до нашої ниви, край якої нуртувало джерело зі смачною водою. Трохи освіжився, вгамував спрагу й подався додому. Кукурудза й соняхи вздовж меж ховали мене від стороннього ока. Відкриті місця доводилося долати попластунськи. Та як не остерігався, в саду біля самої хати мене завважила сусідка Доця Семенюк. Та доки вона обійшла латку жита на городі й додїбала до того місця, де мене побачила, я вже був у невеликій прибудові коло хати. Сусідка, мабуть, дала знати моїм, бо почувся ненин приглушений плач. Шукали старшого брата в городі й у саду великим гуртом мої молодші брати й сестри. Я ж за той час непомітно шмигнув до хати й простягся на лаві за високим столом. Знадвору долинуло голосіння. Я зрозумів, що мене вже поховали. Прецінь, два тижні, про які ми домовлялися з хлопцями на Буковині, давно минули.

По якімсь часі чую, пригнав коні Лесь. Неня, дрібно схлипуючи, розповіла йому, що Семенючці привидівся Микола в нашому саду. Брат зайшов до хати й з налитими слізьми очима став перед фотокарткою, де ми з Іваном зазнимковані в козацькій одежі. Він би ще довго приглушено схлипував, якби з-за столу не з'явилася моя кудлата голова. Хлопця з хати, гейби вітром здуло.

Гори кличуть

Удома пробув я недовго. Не хотів наражати на небезпеку всю родину. Батька, який вїтував за Польщі й за німців, призначили головою сільради і за других совітів. Його все частіше енкаведисти розпитували про синів. Але селом ходив поголос, що ми з Іваном у Червоній армії. Отож я не дуже хотів показуватися на люди. Разом із ровесниками вирішили податися до повстанців у Карпати. Керував збором станичний Микола Мартинюк. Сільські хлопці зійшлися до хати Проця Лалака. Набрался цілий підвідділ — чота.

По Покрові сорок четвертого вирушили в гори. Полями швидко дійшли до Тишківців. Там до нас долучилося ще чимало юнаків. Загартованим буковинським походом хлопцям видали зброю. Нам з Іваном Яремою дісталися кріси. Розбиті на дві чоти, ми організовано переходили від села до села. Порівняно з буковинськими негараздами цей перехід видався нам дитячою забавою. Підпільний зв'язок діяв бездоганно, терен знайомий, харчів удосталь, енкаведистам можемо дати збройну відсіч... Провадив наш підвідділ Палій із Поточиськ. Швидким упевненим маршем дійшли до Пруту. Провівши детальну розвідку, перебрели студеною водою швидкоплинну річку, відтак поминули Ключів і зайшли до Березова, звідки до Космача — кінцевої мети нашого походу — рукою подати.

Дорогою неждано-негадано причепилася згадка про недавнє дитинство. Вочевидь, то було остаточне прощання з безтурботною босоногістю. До другого класу походив лише кілька днів. Зі школи вигнали, бо виколов диктаторові Пілсудському очі на портреті. Так з однокласною освітою пройшов нелегке життя. Закінчував інші «університети». Іван частенько зводив потіхи заради нас зі старшим на два роки від мене Федором. Обидва мої старші брати були плечисті дужаки. Я ж ріс високий і гінкий, хоч кість мав широку. Федора замагав завжди, через що він неймовірно злився. Якось перед Різдом

нараяв полизати колесо від січкарни. Я ледве відірвав обпеченого язика від промерзлого заліза. На Святий вечір куті не зміг навіть попробувати.

Друзями моїми були набагато старші Іван Драгомаца й Андрій Паньків. Хлопчачим нашим витівкам не було стриму. З пивниці у ксьондза Кнігніцького взимку тягали жердкою із цвяхами на кінці яблука, за що були биті на сповіді хрестом по чолі. У нього ж ловили голубів на прив'язану до шнурка кукурудзу. Зі зростанням числа рубців на наших худих спинах фантазії не відбавлялося. Чимало мороки наша трійка завдавала сільському корчмареві Лузерові. Та як тільки я став досягати ногами до нарощених підніжок ткацького верстата, змушений був розпрощатися з відчайдушним товариством. Від зорі до зорі гупав дубовою лядою. Ткацтвом заробляв на себе й молодших братів та сестер. За німців у селі зорганізувався сільськогосподарський вишкіл, який провадив Проць Євчук. Мені виділили грядку кормових буряків, до яких мусилося добряче докладати рук.

Поринув у спогади, наче миша в помії. Чим більше думав, тим глибшала прірва між дитинством і зрілістю. Юності не було. Наїзник утоптав її кирзовим чоботом у кривавий заміс. Багатьом моїм ровесникам судилося вмерти, не звідавши втіх молодості.

Із Березова нас повели по зв'язку на Космач. У сутінках грізно замогутніли Карпати. Вкриті густим темним лісом гори зустріли нас, гейби рідних дітей. У Космачі на постій розводили місцеві повстанці. Після Буковини, де постійно доводилося тікати або таїтися від енкаведистів, карпатське село видалося справжнісінькою Повстанською Республікою. Ділова заклопотаність багатьох озброєних людей вселяла тверду віру в те, що ми непоборні. Тіло повнилося дивною міццю. Колективна енергія волі підживлювала кожного повстанця зокрема. Той, хто її звідав, залишився непереможним духом назавжди, вільним навіть у неволі.

Нас розмістили в дерев'яних рублених хатах на присілку Завоєлах, що за сім кілометрів від центру Космача. Відведені для відпочинку й адаптації три дні знайомилися з чудовою гірською місцевістю. Розпочався прискорений військовий

вишкіл. Команди «Бігом марш! Долів! Встань! Скачи!» вчувалися навіть уночі. Бунчужний, родом, здається з Кут, не давав попуску нікому. Молоді стрільці стрибали жабки з крісами за головою, мов заведені. Гучний голос бунчужного віддунював десь аж у високих полонинах. «Струнко! Спочинь! Розхід!»... Правда, я пробув у вишколі лише двадцять днів, бо пройшов його у Вербівцях за німців й опрактикував ґрунтовно на Буковині. Побачивши, що я не пасу задніх у фізичних вправах і стройовій підготовці, командири перевірили мене ще й у стрільбі. Стреляв також добре, тому від вишколу був звільнений. Натомість перевіряв зброю молодих стрільців, розводив стійкових. Одне слово, ніс звичну стрілецьку службу.

Частенко підходив до мене сусід Василь Левко. Не мав він і сімнадцяти, тому доконче потребував якоїсь розради. Мені звіряв усі біди. Вишкіл давався хпопчаківі важко. Пошепки, ледь не плачучи, скаржився, що мався від поляків, німців, москалів, а тут і свої не вельми жалують. Як умів, заспокоював я м'якосердого сусіда: мовляв, усе незабаром владнається, а вишкіл треба відбутися, бо без нього які з нас вояки. Невисокий, щуплуватий, із крісом ледь не до п'ят, Василько мав твердий дух, бо походив зі свідомої родини українських революціонерів. З часом муштра пішла йому на користь, і він став чудовим стрільцем: сам посміювався зі своїх недавніх нарікань. Я мав могутнє здоров'я і добрий гарт, зате Василько був освіченіший і мав талант актора й співака. Він змалечку виступав на сільській сцені під орудою старшого брата Михайла.

Невгамовний і невмолимий бунчужний заставляв вишкільників проробляти безліч руханкових управ, ганяв до сьомого поту. Молоді стрільці сердилися, проте згодом не один дякував бувалому воякові за добру військову науку. Полюбляв бунчужний і гучну пісню. З тільки йому зрозумілих причин заставляв стрільців співати, коли сотня марширувала під найприкріший горб. Хоч на голодний шлунок не дуже поспіваєш, бо годували нас гіренько: гусянка, кулеша, бринза — і ніколи доволі. Горяни самі жили внадголодь. Інколи привозили продукти, зібрані в польових районах. Тоді стрільці могли досита посмакувати квасолевої зупи чи картоплі.

Та йшла війна, і на харчі ніхто й не думав нарікати. Вишкільники поки що були в домашній одежі. Нас розбили на чоти, рої. На команди старшин стрільці відповідали: «Так є, друже командире!». Я потрапив до першого рою першої чоти. Ройовим був Чумак, чотовим — Завірюха. Вишкіл тривав два місяці. Опісля підготовлену сотню прийняв Орлик. Тут я мав псевдо Чумак. Перебрав його від загиблого брата Івана. Сотня якийсь час квартирувала на Завоєлах, відтак перебралася ближче до Брусторів.

Школа мужності

На Різдво 1945 року Орликова та ще кілька сотень вишикувалися на великій галявині в лісі неподалік від Березова. Напередодні старшини повідомили, що прийматимемо присягу. Гучні слова команди розбудили від сплячки зимовий ліс.

— Струнко! Крісом почесь дай!

— До присяги! На Тризуб глянь!

Стрільці, підстаршини й старшини завмерли в урочистій миті.

— Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю й совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролітою кров'ю усіх Найкращих Синів України...

Повторюючи за курінним Книшем слова присяги разом з іншими молодими стрільцями, я бачив не засніжений ліс, а батьківську хату край села, до якої впритул підступав золотоколосий лан пшениці. Видиво було таке реальне, аж відчув запах стиглого хліба. В обороні рідної хати й української ниви стали безвусі повстанці, що зібралися того морозяного дня в Карпатах.

— Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крови, ні життя... — долітали до свідомості звідкілясь іздалеку слова присяги.

Поверталися на становисько, а сніг урочисто скрипів під ногами.

— Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

Перший великий бій з енкаведистами сотня Орлика звела в січні сорок п'ятого. Прийшов наказ курінного переміститися з Брусторів до присілка Завоєл. Москалі великою силою сунули з долів. Стрільці зайняли вигідну позицію на вершині гори. Верхівку сусіднього горба осіддала сотня важких кулеметів Гамалії. На той час стрільці нашої сотні були вже зодягнені в червоноармійську форму. В бойовій гарячці стрільці сотні Гамалії прийняли нас за чекістів і вдарили з кулеметів. Кілька наших стримано застогнали. Кулі від своїх допікали не менше, ніж ворожі. Орлик швидко знайшов спосіб порозумітися з Гамалією за допомогою сигналів. Кулеметний вогонь ущух. Москалі наступали знехотя, хоч і сил, і зброї мали вдосталь. Гори лякали їх. За кожним деревом чи кущем їм ввижався повстанець. Зате «героїчно» воювали вони на долах, у селах, із беззахисними селянами. Бій тривав понад дві години. Чекісти не витримали й накивали п'ятами.

Після бою гарячий і рвучкий Орлик прискочив до Гамалії, вхопив його п'ятірнею за розкішну бороду й гукнув:

— Ти куди стріляєш, дідьку бородатий?!

Сцена була досить комічна, й стрільці ледве гамували сміх. Утім, сотенні швидко порозумілися. Гамалія, колишній січовий стрілець, був уже досить немолодий, як для нас юнаків. Тому легко зумів остудити запального Орлика.

Після пам'ятного першого бою, який молоді стрільці витримали, не здригнувшись, сотні випало ще кілька досить спокійних днів. Опісля почалися безперервні бої, рейди...

Зі самого ранку сотня Орлика залягла під горою біля села Текучої. Неподалік зайняли оборону інші сотні куреня Книша.

Тепер уже не беруся казати, скільки їх було. Я був простим стрільцем і знав якраз стільки, скільки належало знати стрільцеві. Москалі перли густо від Брусторів. Стрільця лунала горами звідусіль. Видно, щось змінилося в бойовій обстановці, бо надійшла команда нашої сотні перебраться на гору ближче до густих ворожих лав. Ми були в червоноармійській формі, і це, вочевидь, мало увести москалів в оману. Так воно й сталося. Наша сотня рій за роєм перебігала величезним зрубом дороги, а наші позиції поступово займали стрільці сотні Мороза чи Спартана. Достовірно нині сказати важко.

Я біг із важким серцем. Щойно поліг у бою мій односелець і товариш Михайло Остафійчук на псевдо Матвій. Він був кулеметником першої чоти. В гуркоті бою я вирізняв його скоростріл, що строчив ліворуч від мене. Кулеметником Матвій був завзятим. Раптом скоростріл обірвав свою пісню. Стрільцький зв'язок доніс до мене наказ ройового Чумака. Перебрати кулемет! Під щільним обстрілом по-пластунськи доповз до скоростріла, що пашів теплом. Михайло лежав поруч нерухомо. З рота цебеніла кров. Шинеля на грудях густо подірявлена кулями. Часу на роздуми не було. Я відтяг мертвого побратима за ремінь під розлогий кущ. Подавати допомогу товаришеві вже не було потреби та й не було змоги, бо чекісти п'яно уракали вже поруч. Поспішно перехрестив мертвого й двома стрибками поміж кулі повернувся до замовклого скоростріла. Під прицільним вогнем москалі залягли й стали швидко відповзати. Сотня тим часом дістала коротку змогу вицофатись із небезпечного місця.

Згодом, уже в станіславській в'язниці, я довідався від хлопця з нашої сотні, що Матвій ще був живий. Непритомного його знайшли москалі. Чекіст простромив пораненому ногу багнетом, і хлопець слабенько застогнав. Тоді ворог кілька разів, загнав йому багнет у груди, аж чоботи йому залляла кров. Стрільць бачив це все на власні очі. Його, пораненого розривною кулею в щоку, енкаведисти тягли за ноги в долину.

Тим часом бій розгорявся з новою силою. Кулі літали щільними зграями. Здавалося, що розпечений свинець замінив повітря довкіл нас. Я вже не дуже й остерігався, бо кожен із нас

волів умерти в бою, ніж потрапити до рук лютих енкаведистів. Правда, посмоктував страх, але то була боязнь, що непритомного підберуть більшовики. Про смерть якось не думалося, хоча більшість із нас ще й не вступила в стадію мужніння.

Сніговий лютий скував морозом Карпати. Мені ж сорочка прилипла до тіла. Криваві жнива обіцяли бути ще спекотнішими. Москалям прийшла підмога, й вони полізли з подвоєною настирливістю. Десь ополудні звироднілі енкаведисти майже суцільним кільцем охопили нашу сотню. Мабуть, перебили б усіх, якби не показав своєї бійцівської вдачі Орлик. Він вихопив із рук когось зі стрільців скоростріла й зі словами «Корба мама!» кинувся на ворога. То був найміцніший вираз, який дозволяв собі командир сотні у присутності стрільців. Я лежав біля кулемета й краєм ока бачив, як стрімко пішов на ворога наш сотенний. Він видався мені ангелом помсти з каральним мечем. Скоростріл у його руках вивергав гарячу смерть. Здавалося, що Орлик не йде, а летить над засніженим плаєм. Я добре бачив, як у нього строчили з автоматів, кілька гранат розірвалося простісінько під ногами, а він ішов, мов заворожений. Жодна куля, жоден осколок не зачепили сотенного. Вся його висока струнка постать у чорній шкірянці випромінювала таку відвагу та зневагу до смерті, що ми без команди кинулися в бій. Не пам'ятаю, яка сила відірвала мене від рятівної землі й звела на рівні ноги, але, не відчуваючи ваги скоростріла, я ринувся за сотенним. Уся сотня злилася з командиром в атакуючому шалі. Відтоді я перестав боятися смерті. Безприкладною відвагою Орлик вселив у душі сільських юнаків віру в безсмертну сутність людини. Назавжди засвоїли ми тоді, що є речі вартіші за життя.

Енкаведисти не витримали відчайдушного натиску і стали панічно тікати, залишаючи на полі бою своїх поранених і численні трофеї. Але бій на тому не припинився. Урок хоробрості й зневаги до костомахи подав молодим бійцям стрілець Алярм, колишній сотник УГА Роман Рибчин, який був попередньо бургомістром Городенки. П'ятдесятирічний вояк, почесний стрілець сотні Орлика, ділив з молодими тяготи лісового життя з весни 1944 року.

Ворог перегрупував свої сили й пополудні вже знов посунув густою лавою на розташування сотні. Пісню смерті заспівали скоростріли з обох боків. Під прицільним вогнем повстанців нападники заметушилися, гей саранча на озимині. Але швидко отямилися й сипнули на наш рій так густо з автоматів і скорострільів, що ми й дихнути не могли. Орлик був десь далеко праворуч. Гучний стріл глушив його команди. Враз перед заляглими стрільцями з'явилася висока, могутня постать у довгому кожусі. Алярм походжав під градом куль, мов добрий пасічник посеред бджіл. За ним дріботіла його дружина. Дивлячись на таку відвагу, навіть найполохливіший з-поміж стрільців відігнав страх геть. Мов підтятий дуб, звалився Алярм, стрункою ялицею поруч упала його вірна подруга. Ні оху, ні стогону. Легку й гарну смерть обрало немолоде подружжя. Загибель їхня одухотворила молодих повстанців. Грізні й прекрасні, мов самі Карпати, стояли вони на вершині, прогнавши нападників. Призахідне сонце золотило їхні враз змужнілі обличчя.

А бій клекотів. Гори пішли смертельного «Аркана». Московські кулі рвали задубілі на морозі тіла оборонців. У гарячому бою сотня Орлика, що була найближче до ворога, виявилася знову відрізана від своїх. Москалі голодними шакалами накинулися зусібіч на її становисько. Біля мене мовчки вхопився за прострелені груди молодий кулеметник з Поточиськ. Наклали головами ще кілька хлопців. Ситуація дуже прикра. Забракло набоїв. Стали готувалися до рукопашного, можливо, останнього, поєдинку. Несподівано Орлик прийняв відчайдушне рішення. Не перепиняти москалів, а злитися з ними, позаяк одностроями ми не різнилися. Брудно-зелена стіна п'яних більшовиків поглинула з розгону залишки нашої сотні. Стрільці мчали вперемішку з енкаведистами й роздирали довколишній простір голосним «ура!» Коли до становиська наших сотень залишилося кількасот метрів, ми за командою Орлика залягли й дружно вдарили по сп'янілому від легкої, здавалося б, перемоги ворогові. Наші залпи злилися зі стрілом сотень, що лежали в обороні. Ефект був надзвичайний. Москалі у страшній паніці розбігалися, хто куди. Бій закінчився. Цвинтарна тиша огорнула гори. Радості ніхто не відчував, бо

втрати були великі. Пізнього вечора поріділи наші сотні, віддавши останню шану полеглим, увійшли до Космача.

Почалися важкі й тривалі переходи. Сотня мусила постійно рейдувати. Енкаведисти пробиралися все вище в гори. У лютому сорок п'ятого вони вперше вступили до Космача. Ми змушені були відтепер квартирувати здебільшого в лісах. Зима давалася взнаки. Найдужче дошкуляла вона високо в горах. Стрільцям видали «рачки» — металеві пластини з гострими шипами, що кріпилися до чобіт у двох місцях ремінцями. Без «рачків» пересуватися обледенілими схилами було надзвичайно важко, а найдужче нам, хлопцям із польових теренів. Ми часто задивлялись, як гуцули в гладесеньких постолах дряпалися крутими берегами, й щиро заздрили їм. Вони були краще пристосовані до суворого життя в лісах і горах. Зате в полях, де найвище дерево — соняшник, їм доводилося сутужніше. З тими «рачками» було чимало мороки й непорозумінь. Втомлені важкими переходами стрільці часто заходили до гуцульських хат, не скидаючи примерзлих до чобіт шипів. Дірявили господарям підлогу й долівку. Жителі мельдували сотенному. Той лаяв «лінивого» стрільця, але незлобливо, більше для порядку, бо добре бачив, як висотані хлопці. Господарі також не вельми сварилися, позаяк теж усе чудово розуміли. Мирні жителі терпіли злигодні нелегкої війни нарівні з вояками Повстанської Армії, бо в ній воювали їхні рідні й близькі.

Карпатська зима здавалася нескінченною. Багатоденні виснажливі переходи, безперервні дрібні сутички з енкаведистами, голод, холод, воші... Та ніхто не нарікав, кожен знав, на що йшов. Один із переходів залишився в пам'яті тим, що ми загубили півсотні. Було то десь між Космачем і Текучою. Йшли вночі, густий сніг заліплював очі. Я прошкував попереду, позаяк був найвищий у першому рою. Назад не озирався, щоб не тратити намарне сил. Наплічник із набоями вгризався в костисті плечі. Десь недалеко на полонинах протяжно завивали вовки. У верховіттях гудів вітер і наганяв дрімоту. Правда, воші, які щільно окупували непраний одяг, відганяли сонливість. Зрештою, й до них звикалось, як і до постійної близькості ворога, що теж тримався нас, як воша кожуха. Закоцюблі руки-

ноги слугували, мов не свої. Все тіло задубіло. Тільки в голові ще теплилася думка. Голова й тулуб існували автономно, у розриві одне з одним. Мозок подавав якусь команду, а тіло відмовлялося її виконувати. Зате команду зверхника виконували враз. А найдужче, коли прозвучала команда «Стій!». Зупинилися. Шукаю дерева, щоб припертися важким наплічником. Якийсь шум, замішання. Мляво цікавимося, що трапилося. Спрацьовує безвідмовний стрілецький зв'язок. Пропала третя чота, а з нею — половина другої. Під час походу вгору таке трапляється часто. Заснув на ходу один зі стрільців другої чоти. Задні подумали, що привал, і теж передрімували на ногах. Довгенько довелося чекати, доки сотня з'єдналася з нами. Стрілецький живий зв'язок відновився. Сотня рушила у снігову ніч.

Було в нас чимало й інших цікавих трафунків. Після пам'ятного переходу ми спинилися на постій у Космачі. Стрілецьтво відпочиває. Вночі Орлик пішов перевірити стійкових. На головному, бойовому, посту стояли три стрільці з кулеметом. Сотенний підійшов до старшого й звелів показати скоростріла. Хлопець мовчки віддав зброю командирові, хоча це було категорично заборонено. Орлик перевірів справність кулемета і швидким рухом від'єднав затвор. Нестрашний уже скоростріл подав недогадливому повстанцеві. Після відповідних повчань наказав чотовому замінити стійкових і покарати винуватця. Стрільцеві наклали повний наплічник каміння й веліли стояти дві години з ним на плечах. Мені випало заступати ройового й простежити, аби штрафник добросовісно вистояв належний час. Чотовий вручив мені свого годинника. Я, звичайно, виконував наказ не дуже пильно, бо подібне могло трапитися з кожним із нас. Дозволив хлопцеві відпочивати, притулившись до смереки. Більшість із нас була народжена для господарювання на землі, а не для війни. Взятися за зброю нас примусив ворог.

Мій дід Федір чотирнадцять років війтував у Вербівцях. Багачем великим не був, але газдував справно. Усе робив власними руками — від воза до чобота. Підстрижений під макітру, плечистий, кремезний, із густим пшеничним вусом, він умів дати лад усьому. Вставав до схід сонця, порав худобу й ішов

сільськими вулицями перевіряти порядок. Соромив нехарাপутних газдів. Село було чисте і впорядковане, бо вїйт міг не тільки присоромити, але й покарати. Домовитися дід умів з усіма, окрім власної сварливої жінки. Чотирнадцять моргів поля поділили на чотири пайки, хоч і мали п'ятеро дітей. Третій син Микола виїхав до Канади.

Тато одружився дев'ятнадцятого року, коли повернувся з УГА. Невістка ніяк не могла вгодити прикрій свекрусі. Пішли в комірне до сусіда Марчіка. Згодом зліпили власну хату. Накрили соломною, та буря позривала сніпки. Продали молоді кобилу й купили бляхи на дах. Господарювали без жодної помочі. 1921 року народився в них перший син Іван, 1942-го — одинадцятий, Степан. Тато теж багато років був сільським вїйтом.

Найпроворніші стрільці роздобули десь гумові шланги і смоктали потихенько в сінях гусянку, користуючись недоглядом господаря й командирів. Правда, надто не зловживали, бо кара могла бути сувора. Мародерства в УПА ніхто не потерпів би, та його й не було. Сільські люди ділилися з партизанами останнім. Без їхньої допомоги ми довго не втрималися б у лісах. Станиці забезпечували Повстанську Армію харчами, медикаментами, набоями... Весь народ став на нерівну боротьбу з наїзником.

Наприкінці зими сорок п'ятого наша сотня забрела далеко за Жаб'є. В села не заходили, бо там аж кишіло від енкаведистів. Здебільшого спостерігали десь з високої гори за довколишнім життям. Одного разу бачимо згори, як гуцулка пореє на подвір'ї маржину. Проворно бігає з відрами, увихається з вилами. Аж чуємо, кричить десь з-за колиби. «Гудзя! Гудзя!». Дивимось, а здоровенний вовцюга закинув овечку собі на спину й поспішає до недалекого лісу, розсікає широкою грудницею невлежаний сніг. На голосний крик бідної жінки не звертає жодної уваги. Хтось із хлопців з моєї чоти сказав, що вовчисько — то чистий тобі москаль: тягне й не питає. «Вовк бере, та й вовка візьмуть», — цоркнув затвором другий. Але чотовий стримав нетерпеливця суворим поглядом. Стріляти заборонялося, бо навколо бродили зграї озлоблених енкаведистів. Це вам не вовки.

Десь під вечір почули густу стрілянину від села. Автомати аж захлиналися. Кинулися вияснювати, що й до чого, аж двох стрільців із сотні немає. Спішно налаштувалися до бою. По якімсь часі прихекали порушники. З руки в одного дзюріла кров. Самовільно пішли до села й нарвалися на чекістів. Орлик був нестримний у своїй люті. Наказав спершу навіть не перев'язувати нечестивця, «корба мама!» Тільки як зайшли далі в ліс, трохи пом'як і власноруч перев'язав хлопцеві дошкульну рану. Той боявся навіть скривитися, щоб не накликати ще більшого гніву сотенного. Чоло йому вкрив рясний піт, бо рана була досить відчутна. Ми також сердилися на самовільників, позаяк через них довелося міняти становисько й брести глибокими снігами по крутих схилах. Проте тішилися, що хлопці вирвалися живі. Наступного дня з наказу сотенного розвідники встановили зв'язок зі станицею. В короткому часі нас нагодували гарячою й дуже смачною стравою. Жити стало веселіше, тим паче, що сотенний встиг уже з'ясувати в сільських підпільників обстановку на терені. Відпочивши, рушили через гори, ліси, потоки в рідні краї.

Військовий провід стягнув більші сили для нападу на Коломию. Деталей усієї операції, звичайно, не знаю, бо відомо то було лише курінним та сотенним. Наша сотня захопила млин у Вербіжі неподалік від міста. Мливу вантажили на сани, й гуцули розвозили мішки по гірських селах. Ми забезпечували їх охорону, прикривали з тилу від можливого нападу ворога. Обійшлося без бою, бо операцію сотня провела швидко й безшумно. Зате добряче пошуміли інші сотні. Одна знищила літаки на літничому полі. Ще якась сотня напала, здається, на НКВД. Більше простий стрілець знати не міг. Привезеним борошном довго перебивалися горяни, перепала дещиця й стрільцям, звичайно. Загалом операція пройшла успішно.

З настанням весни бої почастишали. Оперували ми, здебільшого, побіля Космача. Нескорене гірське село-писанка стікало кров'ю молодих легінів. У горах українські хлопці різьбили волю Україні. За інструмент їм слугували кріси та скоростріли. На долах жіноцтво розписувало писанки. І були вони червлені-червлені, бо багато лилося крові довкіл. Не лише

Космач, але й усі Карпати стогнали під кирзовим чоботом лютого наїзника.

Загарбників зелені гори знали багато. Повсякчас давали їм збройну відсіч. Сорок третього між Космачем і Микуличином організувався військовий вишкіл УНС. Вишкільники стали стрільцями куреня «Чорні Чорти» імені полковника Євгена Коновальця. Командував куренем хорунжий Липей. У листопаді сорок третього на вишкільний табір великою моторизованою силою поперли німці, щоб змести його з лиця землі. Важкий бій завершився повною перемогою молодих стрільців. На той час курінь мав підстаршинсько-вишкільну й технічну сотні.

Ранньої весни сорок п'ятого зав'язався раптовий бій із чекістами на Завоєлах. Мене з двома стрільцями сотенний послав по набої до Космача. Швидким кроком подалися навпрошки лісом. Стрільці були не з нашої чоти й набагато старші від мене, один — чи не вдвічі. Яром добігли до дерев'яного містка, під яким ховалися від енкаведистів сільські жителі. Вони прийняли нас у червоноармійській формі за більшовиків і кинулися втікати. Ми перетяли глибоченький яр і взяли круто праворуч. Супутники, хоч і хекали важко, не відставали від мене. У гущавині зупинилися, щоб перевести віддих. Найстарший, змахнувши з носа росинку поту, без жодних передмов запропонував утікати. Не задумуючись, я стрибнув за товсту смереку. Боявся, що вб'ють за відмову. Кріс налаштований до стрільби. Вони не відважилися стріляти. У мене також рука не піднялася на своїх. Озираючись і пригинаючись, зі зброєю наготові, обидва зникли в лісовій гущавині. З крісом у руці я хутко подався до села. Про пригоду ніколи було роздумувати. Мною кермувала одна мета — набої для сотні.

За відомими прикметами знайшов станичного. Передав наказ сотенного. Той довго не допитувався. Підпільники, не зволікаючи, навантажили важкенькі бесаги з набоями на коней. Разом ми поспішили до сотні. Доповів чотовому про все, що трапилося. Мовчки вислухавши, він поспішив до сотенного. Справа була надзвичайно серйозна й вимагала нагального вирішення. Бій на той час уже вщух. Енкаведисти забралися геть. Долами лунали поодинокі постріли й собачий зойкіт.

Чекісти зі злості стріляли невинних тварин. Чотовий повернувся від Орлика з наказом роззброїти мене негайно. А там, дасть Бог, усе вясниться. Гостро дивлячись мені в очі, порадив ліпше чесно признатись, якщо в чомусь завинив, бо кара буде дуже сувора. Я твердо відповів, що жодної вини за собою не почуваю. Зброю в мене все-таки забрали, але самого залишили в розташуванні сотні. Не відчувалося, щоб хтось за мною стежив. Бо той факт, що я привіз набої, свідчив на мою користь.

Днів через три нашу та ще дві чи три сотні вишикували на великій галявині. Привели обох дезертирів. Ті були перелякані й пригнічені. Вони вже у всьому призналися. Мені засмоктало під грудьми. Адже могли наговорити чого завгодно. Але втікачі, на моє щастя, розповіли все правдиво. Це я зрозумів, коли чотовий з вибачливою усмішкою повернув мені кріса. З усього було видно, що він по-батьківськи радий за мене. Адже Завірюха походив із сусідніх із Вербівцями Тишківців. Це був єдиний відомий мені випадок дезертирства. Тому на поверненців дивилися, мов на якихось пришельців. Не знаю, що відчували інші стрільці, але мені було їх трохи шкода. Стою в лаві стрільців, а серце свариться з розумом. «Свої ж?...». «Зрадники!».

Того дня я вперше добре роздивився нашого курінного Книша. Досі бачив його тільки здалеку або мельком. Невисокий, міцний, статурний. Мав добре округле обличчя. Щось було в ньому від селянина. Виглядав років на сорок. З його слів з'ясувалося, що один із дезертирів був більшовицьким агентом. Зрадник давав відомості чекістам до Коломиї. Кілька невдалих боїв Орликової сотні — справа його брудних рук. На його чорній совісті смерть молодих наших друзів. Почуття жалю до втікачів зникло. Зачитали вирок. Старшому — розстріл, молодому — п'ятдесят буків. Присуд тут же був здійснений. Охитники зголосилися швидко з огляду на жертви, яких зазнала сотня через запроданця. Сухі постріли з трьох крісів сповістили, що запроданцеві кінець.

На езекуцію тяжко було дивитися. Били стрільці з іншої сотні. Замашні грабці зі свистом розсікали повітря. Бідоласі геть перекривило вид, не обличчя, а біль зуба. Роззявив рота,

гейби сорока в жнива. Десь після п'ятнадцятого чи шістнадцятого удару жертва перестала тіпатися. Сідницю нещасному роздуло, як утоплений корові боки. Кілька хвилин тому біле тіло враз потемніло. Я не додивився до кінця, бо ніколи не любив жорстоких сцен. Краще вже куля, ніж така мордація. Проте стрілець той залишився жити і потрапив до господарчої сотні. Сотня складалася, здебільшого, з людей, які в чомусь провинилися. На них покладали всю чорну роботу. Ходили вони без зброї й навіть під охороною. Часи були жорстокі й закони суворі.

З потеплінням стрільцям настала полегкість. Ожили гірські потоки, в яких можна було скупатися. Сліди на снігу перестали загрожувати повстанцям. Ми могли безпечніше спати в лісі на смерековому гіллі. Проте з весною активізувалися й енкаведисти. Все більші й більші сили стягали вони до Космача та ближніх сіл. У кожному селі стояли добре озброєні гарнізони МГБ. Нападати на них вищий провід не дозволяв, бо наслідком були відплатні акції проти мирних селян, а вони й так тяжко страждали. Тому ми воліли перебувати в лісах і підтримувати нелегально зв'язок зі станицями. Ворога били, коли він потикався в ліси.

У такій скрутній обстановці сотня вже не мала змоги оперувати повним складом. Нам оголосили про розформування її, тобто поділ на три самостійні бойові одиниці — чоти. Сотня Орлика майже цілком складалася з вихідців із Городенківського району. Найбільше було хлопців із Поточиськ і Вербівців. Тому вирішили перейти на рідні терени, в поля. Прощалися тепло, по-братньому. Розуміли, що можемо ніколи вже не зустрітися. Так воно здебільшого й було.

Бурун (Ізидор Морозевич із Чернятина) був ройовим у нашій сотні. Відтак працював Городенківським районним провідником. Загинув 16 квітня 1949 року від рук енкаведистів у криївці на полі біля Вербівців, перебуваючи на посаді провідника ОУН Чернелицького району.

Андрій (Василь Шидлевич із Сороків) перебував у сотні Орлика, відтак — у сотні Юрка. Геройськи загинув 31 жовтня 1949 року в селі Хом'яківці, маючи всього двадцять один рік.

Хмара (Петро Бойцун із Поточиськ) воював у сотні Орлика. Після її розформування став ройовим у сотні Юрка. Загинув у двадцятидворічному віці 30 травня 1948-го в рідному селі.

Жалобний список друзів із сотні можна продовжувати. Проте доля більшості з них мені невідома. Ті, що лишилися жити, пронесли на собі тягар неволі в сталінських концтаборах, опріч підлих зрадників. Негусто було їх у повстанському братстві, але шкоди завдали чимало.

Першу чоту очолив сам Орлик. Другою чотою командував Сівіт, третьою — Малина. Нашому підвідділові дорога стелилася на Городенківщину. Надвечір'я зависло над Карпатами, коли ми маршовим кроком рушили в дорогу. Здавалося, йдемо додому, а стрільці понурилися. В кожного пожежа в серці. Шкода покидати Карпати, що стали нам другою домівкою. Зрослися повстанці з синіми горами, зеленими лісами. Досі дороги мені пахнуть смереками, сняться ночі при ватрах, славне товариство.

Перебрели Прут, вийшли в поля. Звиклим до гір очам відкрилася простора рівнина. Ішли знайомим, пройденим ще восени сорок четвертого, маршрутом. Швидко просувалися від станиці до станиці, бо чітко діяв підпільний зв'язок. Ще в Космачі до чоти долучилися Палій і політвиховник Теодор. Перша ніч минула у швидкому марші. Далі йшли повільніше. Часто спинялися на постій у селах або просто в полях. Наші провідники зустрічалися з місцевими підпільниками. Обстановку на терені знали добре, завдячуючи злагодженій роботі теренових підпільників. Хоча дорога була неважка, мені вона далася взнаки. Під час зимового форсування Пруту застудив поранену ногу. Тепер рана кровоточила і гнила. В нічній тиші в чоботі хлюпала кров. Нога боліла нестерпно, але ще дужче — душа. Боляче було за друзів-соратників. Скільки їх безмогильних моїх ровесників зосталося лежати на Буковині та в Карпатах. Боліло за всіх відомих і невідомих мені хлопців, що клали голови за святу справу. Біль приростав усе новими гранями, так багато було смертей. А ще боліло за родину. Навіть уявити боявся, що з рідними. Всі сфери мого буття заповнювало єдине відчуття — біль!

Понад Дністер дісталися до Поточиськ, мальовничого села на березі ріки. Двотижневий перехід завершився. Ногу мою оглянув лікар і сказав, що доведеться її ампутувати. До коліна вона була вже, мов гнила колода. Але з огляду на загрозову бойову обстановку ескулапові, на моє щастя, не вдалося здійснити своїх намірів. Нога слугує мені й досі.

По приході з Карпат не мали жодного бою. Правда, одного разу нас мало не перестріляли свої. Було то десь біля Кунисівців. На нашу чоту наткнулася місцева боївка. З уваги на червоноармійське обмундирування на стрільцях вони швидко зайняли бойову позицію. Зброя у хлопців була грізна: скоростріли, автомати, гранати... Ми також не чекали, доки вони відкриють вогонь, й позалягали. Орлик зреагував миттєво, і до стрілянини не дійшло. Погомонівши з підпільниками, ми розійшлися в різні боки.

Великдень сорок п'ятого застав наш підвідділ у лісі біля Поточиськ. До села не заходили, бо там лютували облавники. Сьомого квітня 1945 року окупанти розпочали на Прикарпатті й у Карпатах масову облаву, в якій брали участь сорок тисяч енкаведистів і великі відділи колишніх червоних партизанів, що мали досвід партизанської війни. Були в тому збориську й московські комсомольці — «сталінські діти», — що славилися вишуканою жорстокістю й тупою бездушністю. Кривавий слід залишили за собою в придністровських селах печально відомі «червона мітла» й «чорна рубаха». Не минули вони й нашої чоти. Прочувши про облаву, ми зайняли оборону в старих, ще з австрійської війни, шанцях. Чекісти насувалися темною хмарою. Було їх сотень понад три. Аж занадто багато для нас, п'ятдесятьох утомлених хлопців. Оскільки москалі були ще далеко, ми перевірили зброю й повклякали до молитви. Страшенно не хотілося помирати якраз на Великдень. Але смертної години людина собі не обирає. Хтось зі стрільців пошепки пояснив, що померлі на Великдень потраплять простісінько до раю, позаяк райські ворота цього дня відчинені для душ померлих і убійних. На серці трохи полегшало. Але ж ми й на цьому світі ще не нажилися, не звідали земних благ.

Емгебисти рухалися повільно та зловісно. Нас вони не бачили поки що в окопах. Ми ж їх розрізняли навіть в обличчя,

бо сонце світило з-за наших голів і було нашим спільником. Рідне українське сонце. Розімлілі чекісти сунули млявою масою. Попереду вистрибував, як горобець на прутуку, їхній командир. Можна було вловити лише окремі слова його команди-лайки, бо легенький вітерець відносив їх до Дністра. Проте мені було добре видно його розтулені, мов у галки в спеку, вуста. З-поміж червоно-зелених фігур чекістів проглядалися скоцюрблені від страху постаті місцевих «стрибків». «Істребітелі» свого народу вийшли на полювання, незважаючи на святий Великдень. Із ближніх сіл по обидва береги Дністра долинав урочистий перегук великодніх дзвонів.

Мене зморив раптовий сон. Такого зі мною ще не траплялося. Заснути перед ворожою загрозою у відповідальну мить та ще й посеред білого дня... Мало того, що заснув, ще й сон побачив. Наснилася мені рідна хата, а в ній дві чорні ями. Одна під столом, друга, менша, — біля порогу. Хлопці розбудили мене, та по якимсь часі я знову заснув і побачив той же сон. Мене розштурхали ще раз. Дивлюся на щільні ланцюги чекістів, а бачу темні ями в батьківській хаті. Москалі підійшли на відстань кидка гранати. Ось-ось гримне наш залп. А далі... Втім, сміливим щастя завжди всміхається. Орлик демонструє нелюдську витримку. Команда стріляти від нього ще не надходить. Нерви у стрільців, мов перенатягнена струна. Якась невидима сила спонукує командира емгебистів дати наказ повернути праворуч, углиб лісу, далі від Дністра. Віддих пройшов окопами такий одностайний і голосний, аж стало лячно, що його почує ворог.

Сидимо в хаті. Маємо паску й до паски. Друзі мої задають роботи зубам. А мені жодна страва не смакує. З голови не йде загадковий сон в окопі. Господарі припрошують, підкладають наїдків, а я жую великодні страви, мов суху соломку. В Поточиськах зустрів односельців із боївки СБ. Її керівник Карпо (Федір Масевич), уникаючи мого погляду, сказав, що в родині моїй усе гаразд. Але трохи згодом я зрозумів, що Карпо просто щадив мене. Петро Дронюк, стрілець його боївки, оповів, що великодній п'ятниці помер мій молодший брат Лесь, а на самий Великдень уранці не стало моєї багатостраждальної нені. Їм, значить, судилося потрапити до раю. Лесь, виконуючи якийсь

наказ проводу, ще взимку нарвався на засідку в сусідньому селі Вікні. Тікав засніженими полями, довго відстрілювався, лежачи в снігу. Від ворожих куль урятувався, та застудився й помер від запалення мозку. Сон мій виявився віщим. Неню й двох братів уже забрала безжалісна смерть. Найстарший брат Іван загинув ще сорок четвертого. Федір пропав безвісти.

Після почутого мені стало ще гірше. Про ногу вже не дуже й дбав. Однаково помирати. Тижнів два по великодніх святах чота прийняла бій у лісі біля Поточиськ. Окрім червонопогонників, на нас ринула шакаляча зграя «стрибків». Бій був дуже прикрий. Рятувало те, що чекісти застосовували заборонені міжнародною конвенцією розривні кулі. В лісі вони були малоефективні, бо розривалися, навіть натрапивши на листок чи тоненьку гілочку. А ще добре прислужилися старі шанці, в яких зачаїлися партизани. Орлик був великим майстром обирати вигідне для бою місце. Більшовики після великих втрат тимчасово відступили, а ми успішно роззосередилися в сусідньому лісі. Чекістам у фланг знеацька вдарили сільські боївкарі й неждано дали нам змогу відірватися від ворога. Наші рятівники теж щасливо відбулися, бо знали тут кожну стежку.

Під прикриттям темної ночі перебралися до Далешевого. Біля села розмістилися в трьох порожніх хатах, де передніше мешкали мазури. Вранці розбудив близький гуркіт моторів. Дорогою сунули колони вантажівок, напханих червонопогонниками. Похапавши зброю, стрільці поприпадали до вікон. Якби москалі нас виявили, навряд чи хтось би врятувався. Навколо голе поле. Правда, ще вночі домовилися, що в разі бою займемо придорожні канали. Але до них ще треба було добігти. Машини погуркотіли до Поточиськ. Поспішність їхня була наслідком учорашнього бою та великих втрат. До Поточиськ, собі на лихо, зайшли вночі кілька боївок. Хлопці гадали, очевидно, що після невдалого бою москалі більше туди не поткнуться. А трапилося навпаки. У селі розгорівся запеклий бій. Ми слухали, переживали, а зарадити чимось друзям не могли. Шлях до Поточиськ лежав через чисте поле. Переходити весняними ланами, означало йти на вірну загибель, бо чекісти густо повиставляли стійки з кулеметами. Про це доповіли наші

стежі. Окрім того, в нас майже не залишилося набоїв. Бій то затухав, то спалахував з новою силою. Чути було здебільшого черги зі скорострільної зброї, вибухи гранат. Під вечір усе затихло. Вночі ми знову перебралися до Поточиськ. У селі заквартирували трохи довше.

Час від часу наша чота переправлялася на лівий, тернопільський, берег Дністра. Перепливали на човнах-довбанках. По два стрільці всідалися в хистке суденце, й перевізник налягав на весло. Човнів було достатньо, перевізники проворні, і ми швидко перепливали через повноводну ріку. Яюсь заходимо на тому боці до лісу, а там енкаведистів, як вороння на дубі перед снігопадом. Помаленько вздовж ріки перебралися до іншого ліска. Згодом знову переправилися човнами на наш бік. У Поточиськах пробули ще кілька днів, відтак полями навпрошки подалися до Тишківців,

Ходити я майже вже не міг. Кожен крок віддавав страшенним болем у всьому тілі. Чобіт розбух від крові. Це не обминуло Орликової уваги, як не обминуло її й те, що я не кланявся кулям, і він звелів відіслати мене додому на лікування. До рідних Вербівців рукою подати. До Вікна мене допровадила полем кур'єрка. Далі проводити не було потреби. Вікно обминув і прийшов на знайоме з дитинства пасовисько Зброди. День пересидів у густому очереті. Контетувався тільки теплою водою з фосої. Чув пастуші голоси, упізнавав деякі з них, але не показувався. Вночі пошкутильгав до села. Додому не пішов, а заліз до сусідської стодоли на купу сухої конюшини. Сонце вже давненько заглядало в шпарини у брамі, а сусідка до стодоли все не заходила. Не чути жодних ознак життя і на її подвір'ї. У мене вдома вже давно тарабаняють відра, скриплять двері. Мене стало розбирати хвилювання. До стодоли Семенючка зайшла вже досить пізенько. Опісля з'ясувалося, що вона біла вночі олію в олійниці й трохи заспала. Почувши мій голос згори, жінка війнула спідницею, тільки я її й бачив. Загодя приходить уже з моїм татом. Обоє розридалися. Не стримав сліз і я.

Удома зброю сховав за шалюнок у припусниці біля хати. Кріс був мені непотрібний. Повнісінька хата дітвори. Я ніколи не відважився б відстрілюватися при малечі. Наймолодшому

Степанкові не виповнилося й трьох років. То була б вірна смерть для всіх. Домашнім затишком насолоджувався недовго. Нога затяглася сухими струпами. Вирішив перебратися в поле, щоби не наражати домашніх на небезпеку.

Чорні хмари

У селі зійшлися ми з Василем Левком, який перебував у сотні Орлика під псевдо Підкова. Його відпровадили з УПА додому ще в березні сорок п'ятого, бо тяжко заслаб на тиф. Перехворів у селі. Тут же переховувався від енкаведистів, ще не оклигавши цілком. Здебільшого перебував у своєї старшої сестри Марії, позаяк уся його родина була в підпіллі. Чоловік Марії служив у Червоній армії, тому до неї чекісти присікалися менше. Василько не дуже впадав більшовикам у вічі, оскільки був невисокий і щуплуватий. Хвороба висушила його на ніщо. Остерігався тільки, щоб не видали свої, сільські.

Якось Василько, ще досить слабовитий після недуги, лежав на теплій Маріиній печі, як на хату зненацька налетіла банда чекістів. Оточили обійстя щільним кільцем. Кілька бандитів увірвалися досередини. Командував ними капітан Васильєв. У хаті на той час, окрім хворого, були мама, сестра та її старша донька Доця. Жінки хутко оговталися, накрили хворого веретою, а самі повсідалися зверху. Васильєв крізь стиснуті зуби дав команду шукати скрізь. Солдати плазували попід ліжко аж під стандарти, світили в піч, зняли віко зі стола. Одне слово, перерили все в хаті. Кілька разів то один, то інший ставали на припічок й оглядали піч. Василько в цей час міцно стискав дівчинці, що сиділа в нього на спині, ногу, щоби мовчала. Васильєв аж казився від люті. «Он здесь! Мне точно ізвесно. Іщите!» Чекісти розорили хату, обклали триповерховою лайкою жінок-«бандьор» і пішли далі в село на лови.

Того ж дня Підкова покинув сестрину хату. І дуже вчасно, бо наступного дня енкаведисти ввірвалися до неї знову й відразу ж кинулися на піч — мало комина не завалили. Злющі були, мов голодні пси. «Допомогла» сусідка. Катерина Левчиха похвалилася їй, як вдало заховала сина. Та ж «поділилася» почутим з більшовиками. Команда Васильєва забрала тоді десятирічну Доцьку до райцентру. Силували, щоб видала свого сімнадцятирічного вуйка. Та мала трималася мужньо, так і не сказала енкаведистам нічого. За кілька днів дівчинка поверталася пішки з Городенки. Дорогою тішилася, що її не лякали мишами, яких боялася не менше, ніж більшовиків.

Хата ця була щаслива для підпільників. У ній довший час переховувався член районного проводу Богун, Василів старший брат. Він обладнав собі хитрий сховок. Прибрав геть усе чисто з горища. З мішковини, дробини й торфу спорудив щось на кшталт маскувальної сітки. Під неї ховався щоразу, коли на подвір'я заходили енкаведисти. Чекісти підлазили по драбині догори, ліхтариками обсвічували кожен закуток. Маленька купка палива не привертала їхньої уваги. Кому могло прийти в голову, що під нею причаївся грізний Богун, за яким роками полювали десятки чекістів. Він лежав нерухомо з двома автоматами й пістолетом і спостерігав крізь маленький отвір за облавниками. Шлях відходу, на крайній випадок, Михайло забезпечував собі через стріху, розшивши кілька сніпків. Висоти не боявся, оскільки був добрим бляхарем і чудовим спортсменом. Про нього жінки, на щастя, нікому не хвалилися, тож мав змогу перележувати найлютіші облави.

Таким чином ми з Васильком стали «польовиками». Він ледве живий після тифу. Мене ж нога не болить, а вогнем пече. Лікувалися обидва росою — Божими слізьми — й сонцем. Літо сорок п'ятого видалося погідне. У корчі чи якісь густі зарості ми не йшли, бо москалі могли наскочити туди будь-якої миті. З двома крісами, німічні, ми не дуже могли відбиватися. Пересиджували в полі. Так безпечніше. Високі трав'янисті межі, густа кукурудза на ланах служили нам добру службу. З-поза твердої межі можна було відстрілюватись, а в кукурудзі заховатися прикрої хвилини. Щокілька днів міняли місце

перебування. З одного лану переходили на інший. Пильно остерігалися лихого ока.

Одного дня пересиджували на лані, що над Збродами. Сонце вже височенько, а пастухи чомусь не женуть худоби на пасовисько. Гей, у чому річ? Дивимось, аж їде з села віз. Коли трохи наблизився, побачили на фірі здохлого коня. Старий Вербовий везе його на стервисько. Василь бігом напригінці до воза. Почута новина потішила мало. У селі енкаведисти готують масову облаву, нікого не випускають з худобою. Що робити? Вирішили розійтися, попередньо домовившись про місце зустрічі. Василь їде низом понад Зброди, а я на одні гони вище. Не випускаємо один одного з поля зору. Коли чую, з недалекого Вікна калатає віз. Відразу збагнув, що чекісти визирили мене звідти у далековид. Вони часто практикували облави на село з різних боків. Василя бачити не могли, бо він ішов низинкою і вже встиг заховатися. Думка працювала на диво чітко. Хутко зарив кріса й набої. Пошкунтильгав якомога далі від того місця. Зайшов у кукурудзу, начебто до вітру. На обличчя напустив безжурність і тупу байдужість.

Чекісти налетіли, мов шуліки з-під хмар. Мало рук не повідривали. Твердо посторцували мене й стали ретельно обшукувати. Знайшли шкільне посвідчення мого однофамільця й тезки Миколи Андрусяка, яке свідчило, що я 1929 року народження. Це вплинуло. Тим паче, що кілька днів перед тим я постригся наголо. Кашкета з зім'ятим дашком натяг по самісінькі вуха. На той час я ще не голився. Змахував на старшокласника. Ось тільки зріст підводив. Чекісти дивилися на мене знизу догори, хоч усі були дебелі й дужі. Я стояв між ними, як тичка на городі. Та мій дурнуватий переляканий вигляд компенсовував мій високий зріст. Я увійшов у роль. На енкаведистів і мій вигляд, і моя поведінка справили належне враження. Вони розслабилися, позакидали за спини автомати. Але, на моє лихо, один з них догледів рану на нозі. В одному місці промочла від крові холоша. Нogu розбандажували, та так, що аж кров задзюріла. Черевик швидко наповнився кров'ю. Болю не відчував. Метикував, як урятуватися. Тим часом москалі, що вже трохи були вгомонилися, знову полуденними

гедзями накинулися на мене: «Бандьора! Ранений!.. Туди тваю мать!..». Відбрівувався, як умів. Звідки й красномовство взялося.

Погнали мене поперед воза. Перед мостом у Ставках веліли зупинитися. Ледве переплітаю ногами. Поспішати нікуди та й розранена нога дошкуляє. У повному крові черевіку, наче жаби квакають. Чекістам же не терпиться. Почувши ззаду різкий окрик, подумки попрощався з життям. Але вони веліли йти на гарнізон, що в хаті Івана Петрущака, якого з родиною вивезли на Сибір. Самі нокнули на коней і потарабанили в село. Шкутильгаючи курною дорогою, я розмірковував, як вибратись із западні. У тому, що чекісти вирішили побавитися зі мною в котика-мишки, не сумнівався. Тому з байдужим виглядом плетусь собі поволеньки. Перед самим селом мене обігнала Олена Середа. Видивилась, як на диво. Не впізнавала. «Олено, — кажу дівчині спокійним голосом, — іди мерщій до села. Якщо коло хреста на закрутку нема москалів, махнеш мені рукою, якщо ж є, то йди собі далі». Дівчина замелькотіла босими ногами, а я присів на бережок, начебто перев'язати рану. Бачу, махає Олена рукою. Одним стрибком я вже був у височенькій кукурудзі, що навпроти крайньої від поля хати Леся Віровського. Перечекавши якийсь час, навпрошки полями швидко почимчикував на Млачки. І про поранену ногу забув. Дорогою кілька разів залягав, обсервовував місцевість. На переджнивному полі ні душі. В піднебесній блакиті жайвір дзвінко прославляв літо. До щему в серці захотілося вдихнути запах дідівської ниви. Наче відчував, що бачитиму рідне поле тільки в спогадах-снах.

Василька вже давно розбирала нетерплячка на Млачках. Він дійшов туди без жодних графунків. Як завжди, ми не полізли в густі зарості верб й ожин, а заквартирували в полі. Облавники насамперед звертали увагу на хащі. Сікли їх з автоматів, закидали гранатами, бо самі забиратися в гущавину боялися. Не раз ми спостерігали здалеку, як воювали вони з безмовними корчами. Сидимо з Васильком у кукурудзі, аж чуємо на Збродах густу стрілянину. Москалі набрали, значить, десь на наших хлопців. Ми ж навіть не підозрівали про їхню близьку присутність. Люто гарчали автомати. Гулко бахкали

кріси, аж луна йшла Збродами, мов від гармат. Уночі ми прийшли до села. Тут нам розповіли про денну сутичку.

Чекісти заскочили в кущах Івана Юрчука, Петра Дронюка й Івана Гайдичука. Всі три з Вербівців. Сили були вкрай нерівні. Енкаведисти заповзялися за будь-яку ціну схопити повстанців. Юрчука вдалося їм узяти живого. Дронюк якимось дивом утік. Гайдичук, щоб не здатися більшовикам, підірвався разом із ними гранатою. Наступного дня його понівечене тіло привіз до села возом Дмитро Малярчук. Москалі ж повезли до Городенки цілий віз трупів своїх вояків.

Наша з Василем тактика виявилася правильною. Переховуватися в полі двом калікам безпечніше, ніж у заростях. До села ходили рідко, тільки, щоби заpastися провізією та перевідати новини. Робив це здебільшого Василь, який був непримітний і легкий на ногу. Я все ще добряче шкутильгав. Одного вечора Василь, як завжди, подався до села. Місяць уже давненько випасав отару зірок на безхмарному небі, а мій напарник не повертався. Про всяк випадок вирішую перейти на інше місце. Відійшов недалеко, щоби спостерігати за домовленим місцем зустрічі. Тривога за товариша відганяла сон. Василько прийшов дуже пізно. Тричі коротко свиснув, то був наш умовний знак. Я напружено вдивлявся в темряву, проте розрізнити нічого не міг. Василеву присутність на нашому місці відчув, але з'являтися туди не поспішав. І не тому, що не довіряв своєму побратимові. Просто чекісти були великі майстри всяких провокацій. Запросто хлопця могли використати, як приманку. До Василя підповз аж на світанку, як переконався, що в полі, окрім нас двох, нікого нема. Перейшли на нове місце, і хлопець повів мені, що з ним трапилось.

До сестриної хати підійшов без пригод. З усіма заходами перестороги відчинив сінешні двері. Але не встиг відпустити клямки, як на нього накинулись озброєні люди. Засідка! Вивели на подвір'я. При місячному світлі розрізняв на нападниках мазепинки з тризубами. Свої?! Перші слова й дії переконали — ворог. «Що, втік із Карпат? Покинув сотню! На гілляку його!». Свої так не поводитися б. Есбісти добре знали, що сотенний Орлик особисто розпорядився відвезти тяжкохворого Підкову до рідного села. Тим часом «партизани» накинули хлопцеві на

шию шнур і повели на куток Акацію, щоб там повісити у вербових заростях. Оскільки ввійманий нічим не видав свого страху, вішалники відкрилися. Команда капітана Білоуса з Городенки. Стали схилити до співпраці. Василь вирішив «погодитися», щоб повідомити своїх про провокаційну групу чекістів. Підписав необхідний папір. Натомість дістав волю.

Між нами запала важка тривала мовчанка. Лежали в густій траві головами на схід. Щодосвітку милувалися появою сонця, що повільно висувалося з-за горба на Теплицях, пірнало променями у став, від чого аж вода багряніла, відтак обсипало золотом село, починаючи з церковних куполів. Видовище те завжди захоплювало нас. Сьогодні ж згадали про небесне світило тільки тоді, як добряче припекло в потилиці. Радилися, що маємо діяти далі. Ситуація для обох досить складна, навіть загрозлива. Василь побував у руках енкаведистів і вийшов неушкоджений. Значить, сексот. Мій батько — голова сільради. Далеко не кожен у селі знав, яку роль оунівське підпілля відводило сільському «війтові». Загалом виглядало так, що зійшлися синок голови сільради й сексот і разом блукають полями. З нинішньої днини треба було стерегтися ще й своїх. Тільки цього нам ще бракувало, бо в селі було чимало гарячих голів, схильних до крайніх дій проти нас із Васильком. Правда, ми часто зустрічалися з хлопцями із боївки СБ. Вони, а найдужче їхній провідник Карпо, знали, очевидно, про нас усе. Але ж кожному вони пояснювати не будуть.

Пригадалося, як одного разу сільська молодь зібралася біля Могилки погомоніти з боївкарями. Були й ми з Васильком. Карпо поривався піти й без жодної допомоги роззброїти півтора десятка солдатів-господарників, які квартирували в хаті Петра Ковпаніцького. Ніхто з нас і не думав сумніватися в можливостях Карпа — Федора Масевича. Сміливий, зухвалий і винахідливий двадцятидворічний провідник СБ викидав такі колінця, що чекістам лишалося тільки руками розводити. Зух був надзвичайний. Проте ми в один голос відмовили гарячого есбіста накапостити невинним червоноармійцям. Шкоди вони не заподіяли жодної, а кара за них впаде на все село. Карпо погодився. Солдатів не чіпав, але все-таки навідувався до них погомоніти, як любив казати сам. Навіть харчі приносив

зголодженим воякам. Ті ділилися з ним новинами. Розходилися після посиденьок хто куди. Ніхто не цікавився зайвим. Не заведено було. Хіба що Карпо попереджував нас із Васильком про облави чи інші акції енкаведистів. Серед чекістів були свої люди, які давали знати про все нашій Службі безпеки. До жодної боївки нас не брали, позаяк вояки з нас на той час були нікудишні. Ми кволі никали полями. Правда, на згаданий день обидва вже трохи поправилися. Він відійшов після виснажливого тифу. Рани на моїй нозі зашкарубли. Молодість брала своє. Василькові було сімнадцять, я зустрічав дев'ятнадцяте літо. За плечима в обох важкі бої, висотувальні переходи, рани, хвороби, голод, холод... Усе, що несе з собою війна. Попереду в обидвох — невідомість.

Після цілоденної ради зійшлися на тому, що розходимося. Василь подався до сусіднього Вікна, бо мав там родину. Я залишився в рідних полях. Середина серпня сорок п'ятого року тишила вцілілих у страшній війні хліборобів добрим урожаєм. Нас із Васильком, споконвічних хліборобів, щедроти полів мало веселили. Полин розлуки гірчив і без того кепський настрій. Розставалися тяжко, немов відчували, що на цьому світі зустрітися більше не доведеться. Далі про побратима знаю тільки з розповідей.

До Вікна Василь Левко дістався щасливо. Пристанівок знайшов у своїй тітці Дмитрихи. На село впала більшовицька облава, і жінка хутенько прикидала його на возі снопами конопель, щоб вивезти на Зброди. Дорогою навантажену фіру зупинили енкаведисти. Жінка пояснила, що везе коноплі мочити. На Збродах для цього приспособлювали викопані під час добування торфу катки. Офіцер дав команду і пикатий солдат виліз на воза. Кілька разів із силою штрикнув коноплі довгим багнетом... Від'їхавши кількадесят метрів, Дмитриха зупинилася, щоби, начебто, поправити орчик. Насправді дивилася, чи не капає з воза кров. Сиділа на п'янкх коноплях і не знала, чи везе в поле живого хлопця, а чи його труп. Заговорити відважилась аж біля вільхи. Живий! Слава тобі, Господи! Василько розповів їй після всього, що безперервно молився, скоцюрбившись під сніпками. Тільки цим можна було пояснити його дивовижний порятунок. Енкаведистів багнет

двічі продірявив його одяг, ні разу не зачепивши тіла. На цьому Василькові випробування не закінчилися. Доля вирішила зіграти з ним в небезпечну гру. Ціна програшу — життя. Для хлопчика занадто серйозна гра.

Щаслива Дмитриха привела хлопця до місцевих підпільників, які знайшли собі притулок у черемхових і вербових заростях. Невгамовна сусідка, що встигала інформувати й чекістів, і есбістів, уже донесла хлопцям на Василька, думається, не без вказівки енкаведистів. Замість гостинного прийому збідованому хлопцеві накинули без зайвих балачок шнурок на шию. Зі зрадниками того часу не дуже панькалися, але й самосуди не дозволялися. Підпільники просто лякали хлопця, гадаючи, що він признається відразу в усіх скоєних гріхах. Тим часом Дмитриха вдалася до когось із провідників у селі. За короткий час усе стало на свої місця. Хлопці вибачилися перед Підковою, хоч він і не дуже гнівався. Час був такий, що кожного мусили перевіряти. Таким чином Василь Левко став членом місцевої боївки, і таким завзятим, що впродовж чотирьох років за ним день і ніч полювала команда емгебістів. День той, очевидно, виявився переломним у його житті. З хлопчика-стрільця сотні Орлика він став дорослим підпільником. Війна є добрим стимулятором становлення людини. Особливо та війна, яку понад десять років вели українські повстанці проти фашистських і більшовицьких наїзників.

У сорок шостому повернувся з війни Василь старший брат Михайло, який пройшов фронти під чужим прізвиськом. Повернувся бравим офіцером з численними нагородами і того ж дня зійшов у підпілля. Колишній член районного проводу ОУН Проць міг стати ласою здобиччю для окупантів. Не знаю, чи часто перетиналися шляхи братів, але клопоту чекістам обидва завдали чимало. Михайло, вже під псевдонімом Богун, знову став членом районного проводу. Освічений і гуманний, він з усіх сил намагався уникати зайвого кровопролиття. Як референт Служби безпеки остудив багато молодих гарячих голів. Досі живуть хлопці, яким Богун велів добре вчитися, набувати фаху, вливатися в партійні й адміністративні органи. «Батогом палиці не переб'єш, — казав Богун, — але настане час,

коли Україні dokonче будуть потрібні не тільки борці, але й добрі фахівці, вчені...». При цьому наголошував, що мусять пам'ятати, якого вони роду-племені. Врятував від імовірної загибелі багатьох нерозважливих юнаків. Сам від порятунку відмовився. Добра пам'ять людей, яких zorganizував ще в тридцятих роках на боротьбу, була для нього вартніша за власне життя. Навіть найлютіший ворог не міг сказати про Богуну чогось поганого. Кришталево чистий пройшов життям.

Загинув Богун по-геройськи. Наприкінці жовтня 1949 року його з друзями Мироном, Хмарою та Грізним заскочили в селі Серафинцях енкаведисти в stodолі Миколи Бачинського. Господаря, що хотів попередити повстанців про небезпеку, карателі вбили відразу. Оточені прийняли нерівний бій. Богун використав спрактикований маневр. Через солом'яну стріху вистрибнув з двома автоматами у город простісінько через голови чекістів, які взяли stodолу в щільне кільце. Більшовики не сподівалися такої зухвалості й розгубилися, коли в них із тилу застрочив автомат. Друзі могли вирватися з пастки, але допустилися помилки, яка коштувала їм життя. Замість того, щоби пролізти попід стіни, вони кинулися до виходу просто на кулемет. Усі полягли. Не знаючи про їхню загибель, Богун строчив поперемінно з двох автоматів, даючи хлопцям змогу відступити. Міг утекти городами, проте не робив цього заради побратимів. Нерівний бій тривав довго. Кілька куль поцілило сміливця. Відчуваючи, що втрачає свідомість, Богун вистрелив собі в серце з пістолета.

У грудні сорок шостого Василь Левко, тепер уже на псевдо Циган, став членом самооборонного кущового відділу на Городенківщині. Про його сміливість і відчайдушність ходили легенди. Сам ішов між «стрибки» і заставляв їх допомагати підпільникам то харчами, то набоями, то транспортом. Бували навіть випадки, коли «стрибки», яких загітував Циган, охороняли повстанців на постої в селі, приносили вивідані відомості. Одного разу чекісти вже майже були впіймали Василя на хуторі Вишнівці. Їх обидвох із Миколою Остафійчуком із Вербівців запопали в полі. Якимось дивом друзі вирвалися. При втечі Миколу важко поранили. Василь, скільки міг, ніс товариша. Коли побачив, що вже не втекти,

заліг. Стріляв прицільно, економлячи набої. Микола тим часом помер від ран. Василь хутко змайстрував із шинелі опудало, залишив його за горбком, а сам блискавкою переметнувся в невеликий виямок. Чекісти всією гурмою кинулися на опудало-шинелю, гадаючи, що то повстанець. Хлопець закидав їх гранатами й полями прибіг весь у крові до Вербівців. Розповів Миколіним родичам, де знайти синове тіло.

Загинув Василь Левко у травні сорок восьмого. Заночував у стодолі своїх родичів у Вікні. З ним був хлопець із сусідніх Тишківців Василь Дідик на псевдо Дуб. Продав друзів зрадник М. К. Чекісти оточили стодолу. Циган із Дубом відстрілювалися, доки Дуба не вбили. Енкаведисти погрозили спалити всю господарку, якщо Циган не здасться. Шкодюючи тяжко надбане майно невинних людей, Василь пристав на пропозиції ворожого командира. Кинув ворогам під ноги автомат без набоїв і вийшов у вишитій сорочці, босий. Лець переступив поріг, як чекісти підло порушили слово й стали стріляти. Не чекаючи від більшовиків чогось іншого, Василь висмикнув з-за пояса пістолет і відправив ще кількох на той світ. Зрешечений ворожими кулями, впадаючи в забуття, останній набій пустив у себе. Начальник Городенківського МГБ Борис Антонов велів принести відро гноївки і власноручно поливав нею вбитих повстанців.

Наді мною почали скупчуватися чорні хмари. Переховуватися в полі ставало щораз важче. Почастішали облави. Без напарника велося все гірше. Крім того, я вже примелькався в селі. Свої стали дивитися на мене косо й бокувати. Причина зрозуміла. Батько — голова сільради. Кудись піти не міг. Нога ще не загоїлася й не витримала б довгого переходу. З-під рубців просочувалися кров і гній. Несподівано з'явилася підмога. Прийшли до села хлопці з нашої сотні з чотівим Завірюхою. Вони квартирували в його рідному селі Тишківцях. Друзі відпитали мене. Почувши себе серед товариства в безпеці, розповів усе про мене й Василя. Чотівий велів покликати станичного Захарова. Зібралися ми в хаті Петра Шумина. Завірюха досить різко поговорив зі станичним. Наголосив, що з наших із Василем голів у цьому селі волос не сміє впасти. Хлопці так набідувалися не для того, щоби терпіти

утисків від своїх. Людей пора навчитися цінувати. Відчитав станичного, мов хлопчачка. «Якщо Підкова продався, то доведіть це і судіть, а не покеровуйтеся бабськими плітками і не піддавайтесь на чекістські провокації», — порадив на прощання. По відвідинах товаришів із сотні мені повелося легше. Хоча своїх не треба було вже остерігатися. Правда, прибульці й засмутили мене тяжко. Сповістили про смерть Орлика. Для мене й моїх друзів сотенний назавжди залишився взірцем людини мужньої та хороброї, цілковито відданої Україні.

Одного вечора я вирішив провідати хлопця, що бідував зі мною на Буковині, відтак воював в Орликовій сотні. Він уже півроку перебував удома, куди повернувся з Карпат хворий на тиф. Стало відомо, що його нещодавно заарештували чекісти, але випустили. Я вирішив сам перевідати, що й до чого. Колишній соратник зустрів мене привітно, проте в очах його прочитувався переляк. Виглядав здоровий, але щось його гнітило. Став я розпитувати односельця про його справи. Сказав, що викрутився. Наплів енкаведистам про баудінст. Ті повірили. Хлопця й справді німці забрали були до баудінсту, але йому вдалося втекти. Чекісти про це не знали. Отож своє перебування в УПА повстанцеві вдалося від них приховати. Усе виглядало досить правдоподібно. Я йому повірив. Розповів про себе, про поневіряння в полях. Навіть подальшими планами поділився.

Кілька днів по тому я прийшов покрадьки вночі на рідне обійстя. Було душно. Панувала якась незвична нічна тиша, яку порушував кволенький плач малого Степанка в хаті. Тато смоктав самокрутку, пускаючи дим у комин. Каже, що щось воно йому дуже все підозріле: пес кудись запропастився, за хатою щось довго гупало, хтось вовтузився наче... Я теж згадав, що Бровко не зустрів мене, як звично, на городі. Зрозумів поки що підсвідомо, що потрапив у пастку. Скоромовкою пояснив батькові, як знайти сховану під межею зброю. Сінешні двері вже тріщали під ударами прикладів і чобіт. Вхопив із лави татові гачі й домоткану сорочку. Свій одяг жбурнув на піч між сонні діти, що блимали з-поза комина переляканими оченятами. Найменшенькі, Степан і Мирося, заплакали. Часу заспокоювати

дітлахів не було. Через віконце в стіні між хатою й стайнею думав прокрастися до криївки під стайнею, а звідти хід виводив у корчі коло дороги. Не встиг підійти до віконця, як зі стайні вже блимали ліхтарики. Зрозумів, що мене продали. Ворог же досі про схрон нічого не відав.

Вибиті з завісів важкі двері гулко гупнули посеред сіней, аж шибки забриніли. До хати ввалився гурт озброєних людей. Далі все відбувалося на відомий вже з Василевої розповіді чекістський манір. Проворні хлопці в мазепинках із тризубами накинули мені на шию зашморг. Ремінь-сирівець боляче вривався в горло. Посипалися знайомі вже звинувачення у втечі з сотні й зраді. Нічні відвідувачі майже всі були у вишиванках. Тя я відразу збагнув, що потрапив до рук чекістів, бо москаль і в Африці москаль. Коротко шепнув татові, щоби шукав мене в Городенці або Коломиї. За що тієї ж миті дістав важким прикладом поміж лопаток, аж зуби клацнули. У сінях на прощання з рідною хатою, дістав кілька стусанів, аж перелетів через поріг. За порогом мене підхопили й потягли подвір'ям до воріт. Закинули на перекладину над брамою пасок і заповзялися повільно його натягати. Щоби не опирався, ще раз гупнули кольбою в спину. Зашморг стиснув горло. Перед очима замерехтіли зірки, до яких я стрімко летів із нашпанованим на горлі сирівцем. Навіть не встиг усвідомити, що це смерть.

Отямився під брамою. Лежав у калюжі. Очевидно, непритомного мене відливали, щоб повернути до життя. Побачивши, що я опритомнів, нападники заговорили. Вже не таїлися. Розмовляли російською. Опергрупа МГБ під командою капітана Білоуса. Я впізнав його, коли той схилився наді мною, бо Василько описав офіцера досить детально. Серед емгебистів упізнав чоловіка з Тишківців, який був з нами на Буковині. Він і розповів своїм новим господарям про схрон у стайні. Відлежувався там колись поранений. Тепер віддячився. Одним запитанням стало менше. Залишалось поки що нез'ясованим, хто навів так точно емгебистів. Адже засаду організували саме тієї ночі, коли я мав прийти по харчі, а не якоїсь іншої. Виходить, що хлопець, з яким я розмовляв так відверто, — зрадник. Я мало не заплакав. Не тому, що мене заарештували, а тому, що втратив віру в людей, що живила мене досі. Кому вірити?

Чоловік цей, як і інші зрадники, став для мене мерцем. Він загубив те, що робить людину людиною, — душу. Донині товчуться поміж нас ці бездушні живі трупи. Повік не буде їм прощення.

Мені міцно стягли сирівцем руки за спиною і за пасок на шиї, мов теля на налігачі, потягли на село. Дорогою не забували час від часу давати стусанів. У деяких хатах світилося, чулися плачі. Значить, я не єдина жертва запродавців. Від цього стало ще тужніше. Біля читальні метушились якісь люди. У темряві я не міг нікого розпізнати. Через кілька хвилин пролунала команда: «Вперьод!». Мене повели далі сонним селом. Три чекісти йшли попереду, по два ліворуч і праворуч, кілька тупотіли кованими чобітьми ззаду. Всі були зодягнені у вишиванки, на головах — мазепинки й петлюрівки, на грудях — ліхтарики. Бряжчали автоматами й кулеметами. Через колишній панський двір вивели на дорогу Волосянку. То була довга алея, обсаджена обабіч струнками тополями. Нею шпацирувало колись польське панство. Сьогодні ведуть мене нею москалі й місцеві запродавці до гостинця. Ведуть змотузованого, на повіді, мов страшного розбишаку. З поля вітер доносить пахощі хлібів із полукипків. Удихнув, може, востаннє, рідний запах. Нестерпно засвербіли руки. Все віддав би тієї миті, щоби пройти пшеничним ланом з косою бодай ручку...

На цісарській дорозі стояло кілька возів. Чекали на арештантів. На возах куняли пригнані з недалеких Сороків селяни. Мене відразу ж кинули в пропахлі гноєм драби, зусібіч повсідалися озброєні емгебисти. Один боляче став мені на поранену ногу. Я, стиснувши до скреготу зуби, не стогнав, аби не дати садистові очікуваного задоволення. Тоді він туго затяг сирівець у мене на горлі й міцно прив'язав його до клюпака. Цвяхнув тонко батіг, і віз погуркотів із горба в Грабарку. Ззаду тарабанили інші вози, незадоволено форкали коні. Чувся приглушений російською лайкою жіночий плач. Протяжно крякало вороння на величезних тополях. Невільницька валка гримкотіла у ніч...

У московських катівнях

Важкою каменяюкою тисли гіркі думи. Розмірковував, що казатиму на допитах. Чи взяли ще когось із нашої сотні? Чи ставатиме хтось доочно? Кого везуть позаду? У Чернятині валка зупинилася. В темряві бовваніли примарливі тіні возів, на яких позіщулювалися їздові-селяни. Мені наказали злізти з воза й пересісти на сусіднього. Те саме зробили й інші арештанти. Невдовзі гуркіт кованих коліс поступово віддалився. То селяни з Сороків розвернулися й чимдуж погнали коней додому, якнайдалі від лиха. Чернятинські фірмани хрипкими зі сну голосами повйокували на коней, що знехотя тягли важкі вози під гору побіля цвинтаря.

У Городенці зупинилися біля будинку МГБ. Усі позлазили з возів. Мене завели до кімнати чергових. По якомусь часі двері розчахнулися, й до приміщення заштовхали п'ятьох молоденьких дівчат. То були мої односельці Марія Несторак, Марія Євчук, Євдокія Семенчук, Марія Паньків та ще якась незнайомка. Їх повсаджували на лаву біля мене. Черговий якраз мучив телефон. Крив когось по той бік дроту добірною російською лайкою, аж слухавка шкварчала. Я скористав з нагоди і, відвернувшись від емгебиста, шепнув дівчатам, аби казали, що бачили мене ще за німців і нічого про мене не знають. Марія Несторак кліпнула очима, що все зрозуміла. Натреноване чекістове вухо вловило шепіт, і він підскочив мов на пружині. «Што за разговори? Прекратіть!». Із рота йому пирскала слина, мов у скаженого псиська. Я замовк, напустивши на себе байдужого вигляду. Через кілька хвилин дебелі конвоїри вхопили мене попід руки. Потягли аж в кінець коридору і з розгону швиргнули в ковані двері, що відчинилися під вагою мого тіла. У камері розмотували задубілі руки. На прощання скинулися мені по копнякові кованими чобітьми. Злорадно, наче вислужуючись перед червонопогонцями, заскрипів замок: «Не ви-пу-щу!». Маленька

темна камера з заґратованим віконечком під самою стелею байдуже проковтнула чергову жертву. З її нутра віддавало неземною стужею. Подумалося, що це вхід до більшовицького пекла, яке людиноненависники створили на землі. У короткій вузькій камері зі студеною долівкою і слизькими стінами прочипів до полудня. Нестерпно, якимось нефізичним бодем нила поранена нога.

Два червонопогонні солдати припровадили мене до кабінету слідчого. Руки за спину. Допитував Білоус, що мав тоді чин капітана. Здебільшого він ходив у цивільному. Розмову повів «батьківським» тоном. «Так, Миколо, ми маємо достовірні дані, що ти перебував у бандерівських відділах, воював проти нас. Але ми тобі те все прощаємо. Відпустимо додому, бо маєш лише шістнадцять років. Дамо добру роботу на цукровому заводі в Городенці. За це трохи нам допоможеш. Десь уночі поїдеш із нами в село, покажеш, що треба і кого треба. Ніхто й знати не буде. Матимеш багато грошей...».

Якась сила застала мене понад дві години мовчки вислуховувати ці теревені. Либонь, спрацював інстинкт самозбереження. За себе страху не мав, бо давно вже змирився з тим, що можу будь-якої миті загинути. Від хибного кроку втримувала боязнь за батька й менших братів і сестер. Необачне поводження з чекістами в цій зловісній катівні могло повернутися для моєї родини сибірами, а то й смертю. Неню й трьох братів я вже втратив. Ні волі, ні життя собі за чийсь рахунок купувати не збирався. Пройду відведений долею шлях до останньої відмітини. Зрадників у нашій родині не було ніколи...

Проста й відверта натура моя дико протестувала проти всього, що казав слідчий. На душі ставало гидотно, аж випорожнитись захотілося. Не знаю, де набрався сили, щоб притлумити в собі свавільне бажання кинутися на вербувальника й бити його щомоці, бити й несамовито кричати. До іскор в очах стиснув зуби, щоб не ввігнати їх чекістові у горлянку. Пропонуючи мені стати на слизьку стежку зради, цей виродок ображав моїх друзів, краян, увесь мій народ. Душа моя не могла довго витримувати такої наруги, але ще раніше не витримало тіло. Воно вкрилося холодним потом і

затіпалося в пропасниці. Білоус те все зіпхав на поранену ногу, і мовчазні конвоїри потягли мене, напівпритомного, до камери.

Сирість і холод повернули до життя, а ще моторошний крик за кам'яною стіною. Він болісно шматував непроглядну в'язничну темінь, часто переходив у надсадний стогін та приглушений зойкіт. Чоловік кликав дружину й діточок. Надто побивався бідолаха за Івасем, якому не встиг домайструвати коника. Благав у синочка прощення, запевняв, що незабаром повернеться. Прислухавшись, я зрозумів, що він у гарячці. Гіркий плач змінювався істеричним сміхом, поранений намагався головою пробити в'язничну стіну. Затих аж перед досвітком. Згодом я довідався, що то був повстанець із Серафинців. Тієї ночі він помер від тяжких ран. Мені ж не вдалося склепити очей усеньку ніч. Уже геть перед ранком став аналізувати свою поведінку на допиті. Був то радше не допит, а монолог слідчого. Безліч разів перебирав у голові все почуте. Знають моє старе псевдо — Тополя. Отже, зрадник, що мене видав, був на Буковині. Відомо чекістам і про сотню Орлика. Значить, продажник побував і в Карпатах. На диво спокійно назвав подумки його ім'я. Логічну нитку міркувань часто обривала незрозуміла поведінка слідчого. Чому не довідався в селі про мій справжній вік? Чому казав, що в сотні я був лише місяць? Чому не розпитував про бої? Чому? Чому?.. На деякі запитання я відразу знайшов відповіді. Інші розплутав трохи перегода. Та деякі залишилися нерозгадані й досі. Холодний досвіток минув у напружених до болю в скронях роздумах. Поступово визрів план поведінки на наступному допиті.

Але допиту й того разу не було. Білоус знов запропонував співпрацю. Я дипломатично відмовився. Чекістський верховода мовчки лягнув на стіл протоколом допиту, прокуреним пальцем тицьнув у місце, де я мав підписатися. Щоби прочитати все написане, мені з однокласною освітою не вистачило б цілого дня, тож підписав, не читаючи. Після недовгої паперової процедури мене відвели до загальної камери.

У просторій камері було людно. З арештантів запам'ятався чомусь Микола Бачинський із Серафинців. У кутку запримітив Івана Гриця Андріїшиного з Вербівців, але в бесіду з ним не вступав. Чоловіка випустили перед вечором, і він повів татові

про мене. Наступного дня в кабінеті слідчого застав батька, що мене немало подивувало. Очі Білоуса поблискували, мов у kota, що вихлебтав гладунець сметани. Значить, батько прийшов не з порожніми руками. Чекісти вельми любляли міцний трунок. Білоус знов повторив свою пропозицію. Тато при цьому дивився на мене, гейби оцінюючи, що виросло з його сина. Мені здалося навіть, що він полегшено відітхнув, почувши відмову. Ми встигли коротко попрощатися перед тим, як мене провадили до камери.

У Городенці протримали шість діб. Сьомого дня конвоїр гукнув на вихід. На подвір'ї МГБ почмихувала полуторка. В кузові мені міцно змотузували руки і звеліли лягти. Два конвоїри з автоматами всілися пообіч, третій розчепірів ноги на лавці в мене за головою. Машина гулко вистрелила кілька разів і потряслася околицями Городенки. Виїхали на станіславську дорогу. Гостинець звивався полями. Після Тлумача розпочалися ліси. Я бачив дуже мало, бо поліном лежав горілиць. Думалося чомусь, що на чекістів нападуть повстанці й відіб'ють мене. Міркував навіть, як поводитимусь у тій ситуації, про що розповідатиму своїм. Адже про так звані чекістські провокаційні «бочки» нас попереджували ще в сотні. Охоронці боялися нападу партизанів. Ті, що по боках, пильно прочісували очима придорожні зарості, тримаючи автомати наготові. Третій чатував за мною. Мабуть, не вельми затишно почувався і старший конвою, що вмовстився в кабіні. Його я бачив ще в Городенці. З лісу проте ніхто не вискакував. Небо блакитніло поміж зелених стін дерев цілком по-мирному. Якби не скручені за спиною руки та похмурі мовчкваті конвоїри зі зброєю, то ця їзда здалася б забавою. Найдужче дошкуляли вибоїни на дорозі. На кожній мною підкидало, наче їхав охляп на корові. Недремні стражі розслабились і повеселішали аж у Станіславі, куди полуторка пригуркотіла десь перед полуднем.

У станіславській в'язниці мене заштовхали до невеличкої камери, де вже сиділи чотири хлопці. Серед них упізнав я стрільця з нашої сотні. Родом він із Поточиськ. Під час одного прикрого бою потрапив із пораненою щокою до рук енкаведистів. Він і розповів перегодом про смерть мого приятеля Матвія — Михайла Остафійчука. До товариша по сотні

признався не відразу. Тільки після його запевнянь, що хлопці в камері надійні, ми почали пошепки перемовлятися в кутку. Співкамерникам розповів я ту ж історію, що й слідчому. Дійшли одностайної думки, що відбудуся коротким терміном, бо підстав для чогось серйозного немає. А може, й не засудять? У хлопців справа була складніша, оскільки їх узяти зі зброєю.

Наступного ранку повели на слідство. Провадив його молодик у цивільному. Записував, прикусивши від старання язика білими зубами, все, що я розповідав. Розпитував мало, бо був вже знайомий з моєю справою. А чогось нового я йому казати не збирався. Кілька днів про мене не згадували, відтак знову відвели на нудний допит. Запитання ті ж самі. Так тривало місяць. Щоранку коротенькі прогулянки у в'язничному дворіку під гавкіт вівчарок і наглядом озброєної варти. Цілодобово тісненька камера зі смердючою парашею в кутку. Скупенький арештанський пайок — баланда з гнилим буряком і посіченими капустияними ковінками, шматок вівсяного глевтяка, присмачений солдатською лайкою.

Нарешті суд на початку грудня 1945 року. Привели нас під посиленням конвоем до судової зали. З нашої арештанської компанії мене судили останнього. Довго вертіли судді мої папери, про щось перешіптувалися. Дійшовши згоди, члени військового трибуналу попідводились, а мене веліли завернути, оскільки судити не було за що. Кілька днів гризла мене нетерплячка. Чомусь не вірилося, що так легко відбудуся. Більшовики просто так своєї здобичі ніколи не випускають. Четвертого дня викликали на другий поверх. У кабінеті, окрім станіславського слідчого, сидить Білоус. Серце моє сховалося в п'яти. Від того дня спокійне арештанське життя закінчилося.

Слідство розпочалося наново. Обидва взяли мене в перехресний вогонь. Називали бої, переходи, в яких я брав участь у складі сотні Орлика, нагадували імена, псевдо... Я твердо стояв на своєму, вперто повторюючи вигадану історію. Коли слідчі взяли до помочі чотирьох дужих охоронців з твердими кулаціями, затявся ще дужче. Чим дужче вони мене били, тим мовчазнішав я. Молодий слідчий згубив усю свою поважність і покладистість. Розмахував біля голови кулаками, наче забіяка-когут крилами. Так тривало кілька днів. Уже й

бити не було кого, а вони все мотлошили мене, мов пси діда. Слідчі намагалися новими й новими фактами загнати мене на слизьке. Проте я випльовував кров і вимагав доказів або свідків. Ні першого, ні другого не було. Зате були кулаки й кирзові чоботи.

Молодого слідчого моя впертість розлютила неймовірно. Пискливим голосом велів уклакнуту. Два охоронці ціпко тримали за вуха, два ставали ззаду на ноги. При цьому один повсякчас наступав кованим обцасом на рану. По нозі дзюріла кров. Усе тіло стікало потом і кров'ю. Щоби не кричати, я щосили стискав зуби, від чого гучно потріскувала перебита напередодні щелепа. Для допитувачів я онімів. Мовчки підписував простягнуті протоколи, мовчки падав від ударів, мовчки переплітав скаліченими ногами по сходах до камери. У камері теж намагався не стогнати, щоби не лякати друзів. До болю був терплячий змалечку. Якось у дитинстві хотів розколоти чепіликом горіха на долоні. Ножик зіскочив і розкраяв долоню навпіл. Рану перев'язав нашвидкуруч шматиною й цілу днину збирав картоплю, щоби старший брат Іван не покарав.

Побачивши, що нічого з мене не виб'ють, слідчі вдалися до хитрощів. У протоколах, які підсували мені для підпису, залишали багато вільного місця. Опісля дописували все, що їм було треба. Це я збагнув на повторному суді, коли зачитували мою справу. Всі протести члени «трійки» незворушно пропустили повз вуха. Підписав, мовляв, протоколи допитів, діставай термін і не галасуй. У нас мороки й без тебе вистачає. Десять років виправних таборів і п'ять позбавлення прав. Вирок на той час вельми звичний.

Після суду мене відвели до величезної камери — битком напханой арештантським людом церкви. Майже всі її мешканці пройшли вже слідчі та судові костюмельні й очікували етапу. Молоді хлопці й поважні чоловіки не вельми пасли ласки у чекістів, про що свідчили свіжі відзнаки на тілах, набуті в більшовицьких катівнях. Зморені морально й фізично, люди падали на холодну долівку й довгий час не подавали ознак життя. У кожного на обличчі товстезний шар утоми. Не люди, а лом людський. До життя повертав холод. Треба було рухатися,

щоби не закоцюрбнути геть чисто. Мене підрятовував татів кожух. У розтоптаних черевиках, домотканих ґачах, старенькому кашкеті й довгому кожусі я мав досить таки кумедний вигляд. Проте просякнутий домашнім теплом батьківськимй потертий кожух зігрівав не лишень тіло, а й душу. Нестерпно боліли ноги, що їх викручували енкаведисти під час допитів, потріскувала при кожному слові вибита щелепа. Намагався не розмовляти. Більше думав. Але й від роздумів розколювалася голова.

Криками, собачим лаєм та штурханами позаганяли нас до товарних вагонів. Невільничий потяг рушив на Львів. Того ж дня похмура тюрма на Підзамчі хижо поглинула чергову порцію засуджених. У її темній утробі переварювалася різногатурнова маса в'язнів. Було тут доволі злодіїв, бандитів, грабіжників, гвалтівників з усієї імперії. Та найбільше було політичних, із Західної України. Каральна коса партії — НКВД — безжально гуляла золотою українською нивою. Частину кривавого жнива молотила на місці, частину відсилала на неосвоєні сибіри.

В'язнів загнали до великих вологих підземель, де були разом і політичні, і побутовики. Злодії взялися за звичну справу — грабїж. Молоді хлопці, що пройшли всі вогні й води в УПА, не збиралися поступатися перед крадіями, хай і титулованими у злочинному світі. Розпочалися страшенні бійки. Зброєю слугувало все — від кулаків і зубів до чобіт і цегли з розібраних пічок. Часто в запеклі баталії доводилося втручатись охоронцям. Нерідко роз'юшених хлопців удавалося розійняти тільки з допомогою холодної води з пожежних рукавів. По кількох особливо гарячих сутичках між побутовиками й «політичними» нас розділили. Жити стало легше. Хоч в'язнів і далі тримали в голих холодних кам'яницях, та вже не треба було остерігатися бандитського нападу. Багатьох відсилали етапом на північ. Знайомому юнакові з Поточиськ я віддав свого кожуха, бо мене, як «малолітнього», ще довго триматимуть у Львові.

Молодших в'язнів часто заставляли розносити їжу по камерах. Я охоче погоджувався, позаяк можна було зустріти знайомих. Таким чином надибав хлопця з Тишківців. Перекинулися кількома словами. Більше не давали змоги

охоронці. Розмовляти категорично заборонялося. Зі мною до пари ставав львівський хлопчина. Великий казан з баландою ми чепірили від камери до камери. Кухар-роздавач відмірював черпаком кожному зекові пайку в металеву миску. Охоронці не відставали ні на крок.

У пересильній в'язниці діє медична комісія для засуджених за політичними статтями. Визначають вік в'язнів, оскільки багато хто зменшив собі роки. Нас міряють, зважують, зазирають у зуби, мов коням на торговиці. Керують не так медики, як офіцери-енкаведисти. Заходить шістнадцятирічний хлопчина до кабінету, а виходить доросліший відразу на тричотири роки. Посилають його до камери збирати речі на етап до Сибіру. Мене крутили на всі боки й обмацували, мов яку вартісну річ. Довго радилися щодо височенького зросту, важили-переважували. Врятувало те, що худий був, як папір у ребро, та ще не голився жодного разу. Малолітній... Щоправда, хосен з того мав невеликий. Від присудженого терміну не відбуло жодного дня. Тішив себе думкою, що бодай так обдурих більшовиків. Проте втіху ту таїв на самому дні змученої душі, щоби ворог не здогадався...

Посеред ночі до камери безцеремонно ввірвалися солдати. Щось голосно вигукують. Спросоння розрізнив своє прізвище. «На виход!» Збір короткий. Кількох нас вигнали на в'язничне подвір'я. Там тупцюють на морозі молоді в'язні з інших камер. Машинами везуть за місто. Ніхто нічого не відає. Може, на розстріл? З вигляду охоронців нічого не визначили. Кутаються собі з байдужими фізіономіями в теплі кожухи. Цікавість допікає дужче, ніж мороз зі студенючим вітром у відкритому кузові вантажівки. Нарешті приїхали. Відлягло від серця. В огороженому колючими дротами таборі снували в'язні. На новому місці відразу ж з'ясовую, що тут усі мають «легкі» терміни. Перевели мене сюди, либонь, помилково. Такої думки дійшов, перекинувшись словом-другим з кількома «старожилами». Проте вирішив сидіти собі тихенько. Того ж дня написав коротенького листа додому. Через кілька днів мене чекала приємна несподіванка.

Ремонтували ми підлоги й жолоби в конюшні. Щоправда, майстри з нас були, як з рака огир. Того дня робота мені не

клеїлась, хоча був найдосвідченішим «майстром» у бригаді. Що вдарю молотком по головці цвяха, а він усе набік хилиться. Хлопці, кепкуючи, звертають усе на протяг. Спересердя жбурнув молоток у жолоб і попростував на свіже повітря. Виходжу надвір, а біля хати переминається з ноги на ногу тато. Кожух розхристаний, пшеничні вуса вкриті інеєм, в очах запитання. Я до охоронця: «Пустіть з батьком побалакати». Солдат-фронтовик зиркнув на мене, на тата й кивнув головою за криницю. Невдовзі ми з батьком розмовляли через три ряди колючого дроту. Я заспокоював його, як умів. Тато мовчки струшував з острішкуватих вусів горошини сліз. Розумний і розважливий, він умів бути хоробрим в УГА, мужнім і витриманим в оунівському підпіллі. Недаремно сільська громада обирала його війтом за Польщі, старостою за німців і головою сільради за совітів. Служив людям віддано й чесно. Перед жодним чужинцем не гнувся. І ось стоїть переді мною змарнілий і постарілий, переживаючи втрату четвертого сина. Голові сільради, вдівцеві з сімома малими дітьми нелегко велося повоєнної пори. Дуже й витривале батькове тіло мужньо витримало злигодні двох жахливих воєн, рясно вкриваючись рубцями-пам'ятками, а душа зазнала невиліковної рани. Щохвилиenne багаторічне балансування поміж життям і смертю, переживання за справу, страх за дітей доконали його. Повернувшись додому по довгих десятироках таборів, я застав батька психічно хворого. Могутні дуби не гнутья перед бурями, а ламаютья враз.

Тато підтвердив мої здогади, назвав ім'я зрадника, що видав мене енкаведистам. Правда, не сказав, звідки він це знає. Про те я довідався набагато пізніше. Капітан МГБ Білоус працював за принципом: щоб і вовк був ситий, і коза жива. Саме він через голову сільради повідомляв боївкарям про каральні експедиції та облави у Вербівцях і довколишніх селах. Він же полював зі своєю червонопогонною командою на підпільників. Жити хотілося. І жити сито, як це вміли чекісти. Заплутавшись у власній хитромудро скомбінованій подвійній грі, Білоус по якимсь часі перевівся до Калуша. Очевидно, й там повів таку ж непевну гру, бо його заарештували. Видав бувалого чекіста, якийсь агент-сексот, яких Білоус так щедро плодив на

Городенківщині. Мундир офіцера МГБ змінив на табірну робу. Система спуску не давала навіть найвірнішим своїм слугам. Кажуть, що засудили Білоуса на двадцять п'ять років.

На прощання я попросив тата, щоби до мене більше не приїздив, бо тут, либонь, довго не затримаюсь. Інтуїція не підвела й цього разу. Минуло два дні після нашої з батьком зустрічі, як мене викликали до начальства. Почалися розпити, як і чому сюди потрапив. Наче в'язень вільний чинити що хоче. Хтось із режимників дошпірив у паперах, що з моєю статтею до цього табору потрапити неможливо.

Пересильна в'язниця на Підзамчі зустріла сліпими вікнами й зловісним мовчанням. До сотої камери, звідки мене забирали, вже більше не потрапив. Гулкокрокі конвоїри припровадили мене до облуплених дверей і заштовхали до тісної смердючої камерини, в якій за Польщі сиділо троє в'язнів. Тепер до неї напхали аж двадцять п'ять душ. Ні сісти, ні встати. Коцюрбилися на підлозі, бо витягтися не дозволяли розміри камери. Люди задихались. Усі поскидали сорочки. Але й це не рятувало. Важко сопти, широко порозтулявши роти, мов викинена на берег риба. Брудними стінами камери стікав теплий конденсат. Колись маленького неня лікувала мене від корости в гарячій печі. Від жару я тоді ледь не задихнувся. Камера нагадувала ту піч. З однією лише різницею, що в печі приємно пахло хлібом, а в камері смерділо парашею. Час від часу виганяли помпувати воду на кухню. Обіцяли дати добавку до мізерненького в'язничного пайка. Позаяк тюремники постійно обдурювали, виходити на роботу ми відмовились. На гнилому храбусті багато не напрацюєш. Хліба-глевтяка давали щодесять днів маленький окраєць. Хотілося вже хутчіш виїхати з пересилки куди завгодно, бо тут нависла загроза голодної смерті.

Безодня ГУЛАГ

У вересні 1946 року пересильна в'язниця спорожніла. Майже всіх послали на етап. Руки назад, камера за камерою гнали зморених невільників брукованою львівською вуличкою до недалекої станції. Конвоїри й собаки пасли кожен наш порух. Вагони-телятники аж тріщали від в'язнів. Мов овець в отарі, солдати перелічували всіх, перш ніж посадити до вагонів. Наповнивши ешелон живим товаром, чекісти дали команду рушати. Потяг зачмихав на північ. Кожен одержав по кілька оселедців і сухарів. Води давали вкрай рідко й мало. Знущатися над людьми більшовики вміли. Проте браком води й тіснявою наші лиха не обмежувалися. Конвоїри часто влаштовували собі розвагу, перелічуючи засуджених. Усіх зганяли щільно в один кінець вагона. По одному заставляли переходити в протилежний кінець, рахуючи при цьому. Кожного п'ятого з розмаху гупали в плечі дерев'яною довбенькою на довгій держаку. Процедура ця так припала до вподоби вгодованим червонопогонним бузувірам, що вони практикували її кілька разів на день. В'язень, якому випало проходити повз охоронців п'ятим, норовив прошмигнути якнайшвидше. Але спуску не давали нікому. Жертву завертали, і тоді небораці діставалося ще дужче. Було гидко й тяжко. Особливо важко переносили таку наругу колишні вояки УПА. Воліли краще вмерти в бою, ніж терпіти знущання тупих більшовицьких садистів. Клянучи тихцем лихих конвоїрів, ми й гадки не мали, що незабаром жалкуватимемо за ними. Бо все в нашому житті відносно.

У Москві конвой змінили. До вагона повскакували дебелі червонопогонні лобурі з такими ж, як і в попередніх, пиками. Уже їхній вигляд нічого доброго в'язням не віщував. Перші ж слова одного з охоронців підтвердили наші здогади:

— Валагодській канвой шутіть не любіт.

Серед попередніх наших конвоїрів траплялися фронтовики. Вони трохи стримували молодих. Ці ж пороху не нюхали. Система видресирувала їх на справжнісіньких конвойних псів. Коштів не шкодувала, знаючи, що краще мати вірного пса, ніж кількох розумників. Хліб і сало ті відпрацьовували справно. Били вже не кожного п'ятого, а всіх загалом. Найдужче діставалося хворим і немічним, які не могли втекти. Усіх, хто мав золоті зуби, тягли до тамбура на «операцію». Звідти нещасні поверталися вже без зубів і не тільки золотих.

Місяць неймовірних страждань у товарному вагоні закінчився в місті Княжпогості в республіці Комі. Покрова сорок шостого року щедро всипала північний край снігами, не попустилася й на морози. Блаженко вдягнені й узуті, зголоджені та зморені в'язні промерзли до кісточок, доки дійшли під щільною охороною до дерев'яного барака в лісі. Усередині приміщення з вкритими товстим інеєм стінами й нарами не тепліше. Назбираний у лісі сухий хмиз незабаром розігрів дві металеві пічки-бочки до червоного. Стало парко, мов у лазні. Висотані тяжкою дорогою невільники простяглися на вологих нарах. Але довго поспати не вдалося. Бочки швидко охололи, й у дерев'яному помешканні знов запанувала стужа. Невдовзі довжелезний барак перетворився на крижану печеру. Ледве дочекалися ранку. Ця студена оселя ще цілий тиждень служила нам пристанівком. Худі наші тіла аж дзвеніли від лютої холоднечі. На роботу нас поки що не виганяли, але й годували відповідно. У ріденькій ющці зрідка траплявся шматочок гнилого турнепсу. Хліба не було й крихти. Ми проходили перше коло гулагівського пекла, що називалося карантинном.

Наступного тижня невільників вишикували перед баракком. Прийшли «покупці». Без зайвих розмов і церемоній роздивлялися й обмацували людей. Кожен норотив вибрати найдужчих. Чистісінький тобі ярмарок рабів. Я потрапив на лісопильний завод, що був водночас ОЛП — отдельним лагєрним пунктом. Набирав робітників начальник пункту, він же директор заводу. Мені випала одна з найважчих робіт, позаяк був високий і дужий. У парі з в'язнем-білорусом вантажили на вагонетку шпали після лісопильної рами у таборі

число «двадцять». Хлопець був на два роки старший за мене й теж мав політичну статтю. Важкезні сирі шпали ципірили вдвох на вагонетку, вкладали у три ряди по п'ять штук у кожному, штовхали чимдуж на склад і там розвантажували. Інші каторжники ті шпали штабелювали. Робота була неймовірно важка. Здавалося, що за два тижні каторжної праці всі нутроці в мені понадривалися. Від самого лише вигляду купи шпал починали трястися ноги й руки. Вирішив щось зробити, щоби не пропасти на роботі остаточно.

Мороз забиває подих. Люди в цеху мерзнуть, а ми аж примерзаємо до вагонетки. Студінь стискає всеньке тіло, руки-ноги, мов дерев'яні. В голові ледь тепліє думка. Звільнили сиву від морозу вагонетку від чергової п'ятнадцятки промерзлих шпал. Напарник чимдуж кинувся до цеху. Я вирішив здійснити задумане. Попхав вагонетку якнайвище по рейках і штовхнув уперед. Доки та набирала швидкості, я вже чекав біля самих воріт. Ліву руку в рукавиці поклав на рейку. Вагонетка легенько покалатує все ближче, а я вже бачу себе в теплому шпиталі з забандажованою рукою. Лячно не було, бо не раз бачив, як доведені до відчаю в'язні відтинали собі пальці на руках, аби тільки дістати легшу роботу. Переднє колесо вагонетки вже було доторкнулося рукавиці, як я підсвідомо висмикнув з неї пальці. Половина рукавиці лишилася на рейці. Друга валялась у снігу. Уявив собі в ній відтяти пальці, й стало мені боляче. Думку про каліцтво відкинув геть.

Більше трьох тижнів на вивезенні шпал не витримував ніхто. Я потрапив на лісоповал. Рубаємо ліс. Бригада — чотири дівчини з «двадцять першого» лагпункту і я. Ганя й Оля — зі Львівщини. Інших не пригадую. З однією ріжемо ручною пилою дерево. Дві інші обрубують гілля, тягають його на купу і спалюють. Робота теж нелегка. Найдужче страждали сердешні дівчата. Хоча морози були тріскучі, ноги в бурках повсякчас провалювались у воду під мохом. Сніг сягав дівчатам ледь не до грудей. У благодійній одежині молоді невірльниці загнаними ланями борсалися в глибочезних заметах.

Номерів на одежі ми ще не мали. Удосвіта конвоїри бемкали в рейку. Чергові окриками піднімали втомлених в'язнів. Скрипіли замки у дверях замкнених на ніч бараків.

Побарачно наглядачі вели невільників до ідальні. Черпак баланди з турнепсом слугував нам за сніданок. Опісля — на роботу. Солдати проводили до вахти. Звідти в'язні розходилися на об'єкти без конвою. Втекти неможливо, бо всі зони охоплені кількома кільцями озброєної охорони з псами.

Різати ручною пилою в глибокому снігу мерзлі дерева тяжко. Дівчата змінюються час від часу біля пили. Мене міняти нікому. За два тижні ми вже звиклись і спрацювалися. Праця хоч і виснажлива, та все ж легша, ніж на шпалах. Та й із дівчатами веселіше. Їхня присутність животворно впливала на висотаних хлопців. Чергова зрізана сосна коротко скрипнула, крутнула гіллястою головою і впала на зелену сусідку. Як ми не старалися, стягти її, не змогли. Пиляли вже третю чи четверту деревину, коли злякано зойкнули дівчата-сучкоруби. Я озирнувся. Простісінько на нас падала недовалена сосна. Випустив дерев'яну ручку пили, ступнув до своєї напарниці й щосили штовхнув її в недалекий замет, а сам метнувся в протилежний бік. Останнє, що запам'ятав, — зелень доквіл. Опритомнів у шпиталі. Пощастило, бо лише невелика гілляка засягла по тімені й приглушила. Розбиту голову змастили йодом і через п'ять днів виписали. Правда, гуля на голові залишилася на все життя.

Працюю вантажником. Вантажимо ліс зі штабелів у вагон. Похилими напрямними викочуємо вдвох через стінку вагона грубезні шестиметрові колоди. Поруч гупають мерзляками об днище вагона інші пари в'язнів. Механічно хапають обіруч за товстіший кінець колоди, позаяк напарник трапився слабший. З голови ніяк не вивітрюються залишки дивного сну. Я виліз на височеньку вишню край нашого городу. Запавні соковиті вишні самі просяться до рук. Що вище, то кращі. Видряпуєся на самий вершечок, а знизу хтось смикає за ногу. Дивлюсь, аж то неня пнеться до мене. Гіллячкою нижче біля неї стоїть брат Лесь. Обидвоє в білюсіньких вишитих сорочках, босі. Поглядами благають мене злізти, а неня ще й посмикує легенько рукою за ногу. Чомусь дуже стривожені. Вранці перед роботою розповів сон черговому по бараку вуйкові Йванові зі Станіславщини. Старий пояснив, що то він сіпав мене за ногу, коли будив. Проте застеріг, щоб остерігався, бо то може бути

якийсь знак. Чоловік розумівся на снах. Пораду його згадав, коли мене витягали з вагона з розтрощеною лівою ногою. Привалило колодою, коли поліз піднімати контрольну стійку з дна вагона. Щось я там довгенько занушкався. Сусідні вантажники не знали, що я внизу й кинули колоду. Болю не відчув, бо нога промерзла наскрізь, але підвестися сам не міг. Ногу медики одягли в гіпс. Лежав у теплі, а перед очима все мелькали замерзлі колоди, тисячі яких перетягав за кілька тижнів.

Доки лежав із потрощеною ногою, у таборі розпочався набір на курси кочегарів. Вирішив і я спробувати вступити, хоча майже не вмів ні писати, ні читати. Прийняли. Зрештою, грамота там нікому і не знадобилася. Закінчив курси і став кочегаром. На нижньому складі було дванадцять колодотягів, на кожному — по два котли, що нагадували паровозні топки. Ліс сплавляли рікою. На бонах стоять невільніці з довгими баграми в руках. Металевими гаками чіпляють колоду і спрямовують у відповідні ворота. Кожна колода промаркована залежно від товщини й потрапляє у свої ворота, відтак на потрібний колодотяг, далі — до штабеля, а вже звідти — до лісопильної рами. Робота для тих, хто на високій естакаді, важка й небезпечна. Мокрі кругляки часто ставали сторчака, падали з чотириметрової висоти й калічили людей удолині. Практично не було дня без каліцтва чи смерті. Та хто в московських таборах рахувався з життям невільників. Дармову робочу силу каральні органи справно постачали з усіх закутин імперії.

Найвідповідальнішим вважався перший від ріки колодотяг. Він був найбільше завантажений, позаяк тяг грубезні колоди знизу догори. Поступово ліс розсортовували й останній колодотяг ніс на своїх ланцюгах найтонші колоди. Обслуговувати перший довіряли найретельнішим кочегарам. По якимсь часі туди призначили мене. Не тому, що я вже так дуже старався вислужитися чи сподобатися начальству. Просто змалку мене привчали все робити добросовісно. Бо працювали ми на своїй землі, коло своєї господарки. Інакше я просто не міг. Працюватити по-радянському, абияк, не навчився відтак ні в таборах, ні в колгоспі. Від цього страждав неабияк, бо крім того,

що висотувався, ще й терпів глузи хитріших хлопців. Та все одно перебороти себе не міг. Або працював добре, або не працював узагалі. Ні це, ні те на користь мені не йшло. Перше забирало сили, за друге — коцюбнув у бурі. Завдання кочегара — підтримувати вогонь у топці, щоби тиск у котлі був сталий. Для цього дрова треба було складати навхрест, бо сирі півметрові поліна на купі радше тліли, ніж горіли. Всі ці кочегарські премудрості засвоїв досить швидко. Постійно мустилося стежити за помпою й інжектором. Котли нерідко вибухали.

Одного дня сидів я перед топкою і вдивлявся в червільний вогню. Чомусь згадався трафунок із далекого дитинства. Я пас вівці на Контровці, позаяк дорога до школи була мені заказана через уж згаданий зіпсутий портрет Пілсудського. Неподалік пастушив сусід Федір Семенюк. Я змалку вдався непосидючий і спритний на вигадки. Видряпався на високу молоду акацію і вмотивувався у вороняче гніздо на вершечку. Але цього малому збитошникові було замало. Починаю розгойдуватись і крикати. Сусід почув і став просити злізти, бо розіб'юся. Акація ледь з корінням не вивертається. Що дужче просив Семенюк, то сміливішав я у воронячому гнізді. Поступово й цього здалося замало. Розхитавши добряче акаційку, я перестрибнув на іншу, з неї — на сусідню... Чоловік удолині аж очі заплющив, ледь не плаче, так прохає мене злізти. Вдовольнивши своє самолюбство й полякавши сусіда, я нарешті спустився на землю. Нагорода за такий «подвиг» була несподівана. Вуйко Федір зняв із мене штаненята й голим задом посадив у мурашник. Тепер уже просив я, а він вичікував. Руда комашня добряче попсувала мені шкіру. Кілька днів не міг сісти. На придачу сусід ще й дрібно надавав паличкою по костистих ногах. Я кричав, а він крикав. Наука пішла на користь. На акації я з того дня більше не лазив. Проте задумав помститися. Спосіб знайшов уже вдома, коли пригнав вівці. За нашою хатою на межі з Семенюками росла розлога калина. Її вуйко Федір плекав, немов живу, щодня примовляв щось до неї. Я вхопив сокирчину й кинувся до куща. «За мурашки! За мурашки!». З цими словами з невеликого розуму та в дитячому нерозважливому гніві залишив від розкішного куща лише цурпалки. Побачивши, що зосталося від

улюбленої калини, Федір Семенюк ледь не збожеволів. Від його гніву я втік до нашого пса. Що то була за сцена! Вуйко стоїть і плаче, пес гавкає, я й собі схлиплюю. Та кари уникнути не вдалося. Брат Іван відлупцював, аж шкіра нижче спини потріскалася. Зрубана калина німим докором стояла мені перед очима впродовж десятих довгих невільницьких літ. Ще в перших роках перебування в таборах вирішив, якщо виживу в цій юдолі, то неодмінно посаджу вдома калину.

Різкий дзвінок над головою миттю відігнав спогади. Я метнувся до рубильника. Відімкнув привід колодотяга. Знадвору крізь нещільні двері влився шум. Дівчина, яка обслуговувала колодотяг, захотіла на ходу змастити триб, що тягне ланцюг із колодами. Зубці вхопили за рукав і затягли бідолашній руку аж до плеча. Доки хтось захопився й натис на сигнал, невільниці вже жорнувало голову між трибом і ланцюгом. Через кілька днів сердешна померла. Не одна мати не дочекалася своєї дитини з тяжкої неволі.

Вертаюся після зміни до барака. На вахті перепиняють конвоїри й провадять до бура. Забрали куфайку, шапку й впихнули до холодуючої камери. Якимись поясненнями себе не обтяжували. Стіни крижані, нари не тепліші. Ловлю дрижаки й дошукуюсь причини несправедливої кари. Ледве дочекався ранку. Дорогою на роботу сам собі здаюся крижаною бурулькою. За зміну так і не відігрівся біля гарячої печі. Ввечері все повторилося. Дубію на студующих твердих нарах і сам себе сварю: «Так тобі, дурню, треба. Горбатієш на тих песиголовців, а вони ще й морять тебе холодом і голодом...». Наступного дня вирішив не працювати. Василь Таратінов, механік із вільних, побачив мою нехоть й поцікавився, в чому річ. Почувши відповідь, порадив добитися до начальника табору. З його допомогою того ж таки дня потрапив до Морозова. Начальник ОЛП зміряв мене звирячим поглядом з-під густих брів. Кару, мовляв, дістав за довгий язик. Старший лейтенант Мороз тебе посадив. З тим і почовгав я ослаблими ногами від начальника. У кочегарці сів й ані руш. «А шляк би їх ясний трафив: і Морозова, і Мороза, і всеньке їхнє кодро московське!». У неділю робимо профілактичний ремонт обладнання. Ділюся з Таратіновим своїми бідами. А він каже, що неподалік десь

вештається Мороз. Війнув засмальцьованою одежею через поріг і невдовзі повернувся до кочегарки зі старшим лейтенантом. Той вислухав нас обох, звірився зі своїм записником і соковито вилаявся. Мене запевнив, що до бура більше не потраплю. Виявляється, що начальник двадцятого лагпункту Мороз застав у лісі якогось в'язня з дівчатами. Той повівся з ним зухвало, а прізвище назвав моє. Отож кілька днів у бурі мене морозили за чужу провину.

Повернувся я до барака, а священик Баранюк із Львівщини береться за моє виховання.

— А що, Миколко, скільки я тобі казав, не заходитися з москалями. Треба тобі того було? Я ж тебе просив, сидіти тихо, спокійно, не лізти їм на роги. Бо роги вони мають гострі, проколють. Працюй собі помаленьку. Роботу маєш легку, пильнуй і шануй її.

— Отче, я ж нікому не ліз до очей, я ніц не винен.

Весь барак реготав із мене.

Трагічне й комічне в таборах повсякчас ходять поруч. Здебільшого політв'язні-українці не любили багато просторікувати про минулі справи, бо в тих місцях і стіни мали вуха. Натомість росіянам, таким же знедоленим і гнаним, як і невільники інших національностей, дуже кортіло поплескати язиками. Затурканого тамбовця чи вологодця аж розпирало від національного чванства.

— У нас всьо єсть! — І це у них є, і того, мов сміття...

— Ну, а нендза у вас є? — питаємо, бувало.

— Канечна єсть, сколька угодна, відіма-невідіма!

Після цього й найвитриваліші хапалися зі сміху за місце, де на волі в них були животи.

Працюю в столярному цеху. Виробляємо товари ширвжитку. З Дмитром із Тернопілля ріжемо на циркулярній пилці заготовки для табуреток. Напарник присів у найтеплішому місці покурити. Старенький стомлювався навіть від легкої роботи. Я з дитинства працював важко і звик до труднощів. Та й чувся ще, слава Богу, більш-менш при здоров'ї. Пожалів слабосильного чоловіка й ріжу заготовки сам, бо план давати мусимо. Зігнувся за заготовкою, а великого пальця на лівій руці немає. Відчикрижив доки ніготь. Навіть не почув

коли. Кров не тече, лише білий м'якуш визирає. Вимкнув верстат і побіг до роздягальні, де була аптечка. Рука так задубіла, що болю не відчував. Забандажував палець і пропрацював ще до кінця зміни. Наступного дня в медпункті палець перев'язали й дали на три дні звільнення.

Ще коли працював у бригаді вантажників, дістав нові валянки. По роботі поклав їх під голову, щоби злодії не вкрали, і вмостився спати. Прокинувся від того, що хтось штовхав під бік. Біля нар стоять два блатні зарізяки з довгими піками в руках. Один приставив ножаку мені до горла.

— Давай валянки. Ти програв.

Мовчки витяг я новісіньку взувачку з-під голови й жбурнув блатарям. Життя дорожче. Натомість дістав старі, підшиті вичовганою гумою валянки. У них і обморозив собі ноги на роботі. Начальник табору і слухати не хотів про грабунок.

Осінь сорок восьмого давалася взнаки дошкульними морозами. Одного ранку до барака ввірвалися охоронці й кричать, щоби виходити з речами. Мої всі речі були на мені. Бо за десять табірних років дістав лишень один пакунок із дому. Сестра Параска виходила заміж, і мені прислали сухарів. В'язнів вишикували побарачно. Почалася перекличка-сортування. Політичні — в один бік, побутовики — в другий. Колона за колоною погнали нас із зони, що налічувала дванадцять тисяч невільників. Конвоїри марширували обабіч густим частоколом. Люто гарчали вгодовані пси, скаженіли червонопогонники. Молоді солдати, що замінили фронтовиків, не попускали в'язням ні в чому. Давалася взнаки пропагандивна робота червонопогонних командирів. Фронтовики могли іноді поділитися з невільниками куривом чи хлібом, від новобранців, окрім лайки та знущань, нічого не можна було сподіватися. Поліційна система заставляла кожного з них стежити за іншими й доводити свою відданість комуні збиткуваннями над в'язнями. За найменшу провину солдат сам міг стати невільником. То були по-своєму нещасні люди, жертви комунізму.

Колони невільників припровадили до ріки, де на легеньких хвилях погойдувалися баржі. Криками й штурханами загнали всіх до смердючих трюмів. Судна відчалили від берега й

попливли. А куди? Того ніхто з нас не відав. Чотири доби задихалися в парких трюмах. Сухий пайок — сухарі й солена риба — швидко минувся. Проте хоч води було вдосталь — ціла ріка. Дорогою познайомився з крайнами Тарасом Безмутьком і Дмитром Гайдашем із Серафинців, Миколою Книгницьким із Сороків та Іваном Григорчуком із Тишківців.

Баржі ткнулися тупими носами в піщаний берег. Хистким трапом невільники довгим шнурком почовгали на сушу. Довкруги ні деревця, ні кущика. Голий, як коліно, степ. Удаліні, майже біля самісінького горизонту, бовваніли якісь споруди — місто, а може, завод. Галасливі конвоїри вишикували зморених в'язнів і погнали до недалекої залізничної станції. Там хутко напакували телячі вагони живим товаром. Потяг мчав сірими пісками казахського степу. Через добу зупинилися. Вервечка стрижених чоловіків витяглася від закопчених вагонів аж до колони вантажівок у степу. Руки за спиною. Золотавий диск вранішнього сонця торкався сонного степу, коли довга валка автомашин вирушила в німотні простори. Лише вітер і курява були нашими попутниками.

Нове місце, до якого нарешті дісталися, зустріло нас вечоровою прохолодою і трьома рядами колючого дроту. Вигоріла трава під ногами нагадувала про літню спеку. Нічний степ накинувся на непроханих прибульців холодним вітром із кусливим піском. Уранці почали влаштовуватися: нап'яли намети, встелили долівку стружкою. У таких помешканнях перебивалися тривалий час. Згодом із привезеного лісу збудували низенький довгий барак, в'язучи колоди дротами й перекладаючи їх мохом. Верх змайстрували з тих же колод. Зверху накрили мохом і присипали шлаком. Малюсінькі отвори-віконця замість скла позатягали прозорою плівкою. До барака-шпиталю поселяли хворих і слабосилих. Уранці з дверей бухала густа пара. Хворі почувалися на двоповерхових нарах, немов у лазні. Я жодного разу не потрапляв до того барака. Волів мерзнути в наметі. Десь перед Різдвом привезли фінські будиночки. В'язні збирали їх і мали вже такий-сякий дах над головою, правда, тіснява була страшена. Навесні перейшли до просторих бараків, які змайстрували собі з кругляка.

Нас повідомили, що на цьому місці буде споруджено місто Екібастуз. Це поселення й справді стало містом, але через три роки, як я 1954-го покинув Павлодарську область Казахстану. Збудований руками в'язнів Екібастуз став центром вугільного басейну.

Бараки поставили на високі залізобетонні блоки. Між підлогою та землею таким чином залишилося незаповнене місце. Темну порожнечу під бараком щодня, повзаючи на животах, краями променями ліхтариків охоронці. Спричинилася до цього така історія. В дев'ятому бараці, що стояв найближче до дротяної огорожі, зібралися бойові хлопці й надумали тікати. Для цього треба було зробити підкоп попід дроти. Коли мурували в коридорі пічку, в її фундаменті залишили отвір. Через нього проникали під барак і копали почергово. Вибрану землю витягали торбинами й висипали на дах барака. У дорогу наготували сухарів. План утечі був зухвалий і простий водночас. Через підкоп утікачі мали вирватися за межі зони, відтак напасти на ґарнізон, захопити зброю й звільнюючи сусідні табори, підняти в них повстання. Першу частину плану невільники здійснили. Підкопалися аж за огорожу. Проте перед самою втечею старший барака продав їх «кумам». Того дня з усіх об'єктів почали вибірково знімати в'язнів. Виявилось, що всі вони з дев'ятого барака. Табором блискавкою рознеслася чутка про підготовку до втечі.

По роботі всіх в'язнів вишикували біля дев'ятого барака. Від нього за колючі дроти тяглася глибока траншея. Чекісти розрили підкоп екскаватором. Хлопці ризикували життям, бо піскувата земля могла щомиті обсипатися й живцем поховати копача. Організатори втечі, а їх було чотири, досить швидко виявили зрадника. Повитягали з помийної ями ножі, що висіли там на прозорих жилках, і кинулися на розшуки. Запроданець преспокійно сидів собі в кабінеті начальника режиму, якого якраз голив невільник-перукар. Поява озброєних в'язнів неабияк налякала і табірною «кума», і його вислужника. Цирульник теж остовпів із бритвою в руках. Упоравшись зі зрадником, месники повернулися до чекіста, до якого ніяк не повертався дар мови. Голяр упорав йому лишень одну щоку. «Якщо не перестанеш знущатися з в'язнів, з тобою вчинимо

точнісінько так же». Поголена режимникова щока стала більша від мильної піни. Тим часом утікачі-невдахи вирішили навести порядок у таборі. Втрачати не мали чого. Впіймали й покарали кухаря, який безбожно обкрадав невільників. Погналися за нарядником Гоголем, що теж збиткувався над людьми, але той мав довгі ноги і встиг утекти під вишку, лише раз доставши ножем у плечі. Конвоїр нагорі цоркнув затвором скоростріла й окликнув переслідувачів. Ті зупинилися, щоб не нарватися на кулеметну чергу. Того ж дня ще відвідали лікаря Шульгіна, який сам будучи в'язнем, комісував хворих на свій розсуд. Оглядає, приміром, лікарська комісія ледь теплого бідолаху, а Шульгін за спиною показує на пальцях категорію. При цьому покеровується вказівками табірних особистів, а не лікарським обов'язком. Не один десяток людей спровадив таким чином на той світ, заставляючи цілковитого «доходягу» виконувати важку роботу.

Всі четверо пройшлися табором і попрошували до буру. Начальник в'язниці у в'язниці з переляку запхався в якусь щілину. Брама була замкнена. Хлопці повтикали ножі в сухі дошки і погукали начальника. Той, побачивши, що загрози для його життя немає, впустив месників до буру. По якімсь часі штрафників повели до лазні. Відтак помитих і перевдягнених відіслали під конвоем за вахту. Більше ми хлопців не бачили. Казали, що їм подвоїли терміни, позаяк кари смерті тоді не було. Трапилася ця героїчно-трагічна подія сорок дев'ятого року. Траншею-підкоп засипали камінням і товченою цеглою. Навколо зони закопали електричні дроти, знеможлививши таким чином утечу через підкоп.

П'ятдесятій рік. Табірне начальство вирішило перегородити зону навпіл. Навозили саману. Витвір цей називали Китайським муром. Уздовж стіни поставили вишки. Українців, латишів, естонців перевели на одну половину. На другій залишили росіян, грузинів, узбеків, осетинів... Боялися, либонь, що ми будемо організаторами страйків і повстань. Таборами вже прокотилася хвиля спротиву політичних в'язнів блатним. Багато було жертв і каліцтв. Проте зі злодійським розгулом розправилися остаточно.

Немало допоміг мені литовський лікар Розлапа, коли я лежав у санчастині. Багатьом у таборі була відома його історія. З московською окупацією вся його родина виїхала за кордон, а лікар залишився в Литві, щоби доглядати хворих і поранених партизанів. Чекісти засудили його на десять років таборів. Литовець вельми поважав вояків УПА. Добрими людьми були хірург Іващенко та міністр легкої промисловості Колесников. По смерті Сталіна колишнього міністра оправдали і звільнили. Проте він відразу попередив друзів у таборах, що писати не буде. Надто добре знав комуністичну систему і розумів, що за зв'язки з політв'язнями по голівці не поглядять. Сталіна не стало, а страхітлива репресивна машина залишилася. Колесников твердив, що ніколи й нікому не повірив би в Москві про безчинства в таборах. Утім, власним очам міністр-ленінець мусив вірити. Немало прислужився справі фельдшер Варконін, мадярський військовополонений. За допомогу політичним в'язням у таборах його засудили повторно.

Навесні 1951 року обстановка в таборі загострилася до краю. Спричинилися до того сексоти. Здавалося, що стукача приставлено до кожного в'язня. Засвічених донощиків відразу переводили до тієї половини табору, що поза муром. Поступово там створилося ціле сексотське кубло. Нарешті терпець політичним увірвався. Одного дня за чиеюсь невидимою командою дружно накинулися на «Китайський мур». У кількох місцях зробили пробоїни. З паліччям і каменяками увірвалися до протилежної зони. Проте чекісти встигли заховати мерзотників у бурі. Самі ж із кулеметами стали біля вікон на їхній захист. Система ревно піклувалася за вірних своїх псів, аби ті лишень гавкали як слід. Кілька наших хлопців, які згарячу поткнулися до буру, наклали головами. Чекісти короткими чергами строчили в беззбройних із кулеметів. Після недовгої облоги буру довелося відступити за мур. Від того дня в таборі розпочався голодний страйк. Ніхто не брався за роботу й не йшов до їдальні. Тисячі невільників були одностайні. Третього дня страйку з Москви прибуло високе начальство. Кремлівський чиновник і гадки не мав просити страйкарів. Із байдужісіньким виглядом процідив крізь зуби, що поступок не буде жодних, хай би всі й помиралі з голоду. Дванадцять тисяч

в'язнів для Москви — краплина в морі. Про це він заявив відверто й навіть із цинічною бравадою в голосі. Четвертого дня страйк припинився. Згодом підпільний провід обрав іншу тактику. Сексотам виносили присуд і виконували вирок.

Ранньої весни п'ятдесят третього року радіо принесло звістку, що тяжко хворий Сталін. Через кілька днів усіх невільників вишикували на плацу. Хтось із начальства смутним голосом оголосив про смерть вождя. Мертвотну тишу оживляло тільки биття тисяч сердець. І раптом громоподібно:

— Гур-р-ра! Гур-р-ра!

Одні плещуть в долоні з радості, інші ридають за «батьком» Сталіном. Їх відразу підняли на глузи. Чекістам, що кинулися були втихомирювати ошалілих в'язнів, дружно побажали не відставати від свого зверхника. Здійнявся страшенний гармидер.

Смерть кривавого Торквемади принесла в північні табори певну полегкість. Із вікон щезли грубезні заржавілі ґрати. Двері бараків більше не замикали на ніч, повиносили геть параші. Почали заставляти відпорювати з одягу номери. Проте в'язні відмовлялися, хай люди знають, як маються невільники у більшовицьких концтаборах. Свій номер «Щ-58» я теж ще довго носив після наказу зняти його, хоч за це й карали. Особливо ретельно стежили «куми», аби в'язень не заховав латки з номером і не виніс її опісля на волю. Щось подібне на сором, либонь, прорізалось раптом у закоренілих погонюваних злочинців.

Скориставшись зі змоги відвідувати сусідні бараки, я повідпитував своїх знайомих краян, у тому числі й Михайла Кота з Михальчі на Дністрі. Дозволялося ходити зоною, але не сходиться навіть маленькими купками: «Больше двух не сабіраться». Слова ці засіли у свідомості на все життя. Вельми боялися чекісти змови.

Теплий літній день п'ятдесят третього близився до полудня. В очікуванні полуденка ми розслабленою ходою прогулювалися зоною. Голосне бемкання в рейку нічим не нагадувало заклику до їдальні. До зони повлітали розлючені конвоїри, «дубаки» на вишках вхопилися за зброю. Окриками й штурханами позаганяли всіх до бараків. Заклацали замки на

дверях. Зону заповнили червонопогонники з автоматами. Почергово, барак за барак, в'язнів виганяли на плац. Пси обнюхують кожного. Що трапилося? У нужнику знайшли труп. Пес кинувся до одного каліки з Жаб'євського району, що стояв на милицях крайній. Ногу хлопець утратив у таборах. В'язні зреагували на це голосним реготом. Каліка подолав здорованя!? А саме таким був убитий — колишній німецький поліцей із Брянщини. Тут заробляв на ласіший шматок доносами. Та до пори жбан воду носить. Хлопцеві ж дали спокій. Убивці так і не знайшли. Стукачі ще дужче стали остерігатися, бо випадки розправи над ними в таборах почастишали.

Осіньне небо купається в численних калюжах на дорозі, якою охорона веде нас на електростанцію. Мерзенний конвоір набридливим цуциком кидається на в'язнів. Хтось не витримав і кинув йому шматок хліба: «На, собако, їж і не гавкай!». Що тут зчинилося. Почали шукати винуватця. Всі три колони зупинилися. Розшукувачі дісталися й до нашої колони. Хто кинув хліб!? Та легше знайти голку в стозі сіна. В'язні підбирають солдатів на патички. Старший лейтенант допитується, аж піниться. Хрипким, як у теляти зранку, голосом вигукує погрози. Але вони розбиваються об щільну стіну мовчання. Команда рушати. Дійшли до найбільшої баюри. «Садись!». Так двічі. За третім разом на команду прореагували, аж як дійшли до сухого місця. Сидимо. Офіцерик крутиться дзигою. Пістолетом вимахує, а стріляти не наважується, бо здійсме тривогу. «Встать!». Аж буряковіють конвоїри. Ніхто й не поворухнувся. Всі три колони сидять непорушно. Конвоїри джмелями носяться довкіл. Стискають зброю, аж пальці посиніли. Минуло кілька годин. Невільникам нема куди поспішати, термін іде. Начальник конвою не витримав і розрядив обойму в білий світ. На постріли не забарилися гарнізонники й начальник ОЛП. Він довго умовляв нас піднятися. На роботу того дня вже не пішли. Відпочивали в бараках. Конвоїри після того випадку перестали збиткуватися.

Працюємо на залізниці. Вимощуємо шпали. Мороз і вітер проймають наскрізь. Навіть конвоїри у теплих кожухах і валянках підстрибують. Про в'язнів у блаженських куфайчинах і казати не доводиться. Хтось відколов від шпали кілька

трісочок, хтось вискубнув жмут вати з одежини, у когось знайшовся сірник. Розіклали ватру посеред залізничного полотна. Просмолені шпали горять, аж полум'я попід небеса. Щільним роєм в'язні обступили вогнище, відступаючи все далі й далі, бо десятки шпал розгорялися все дужче. Конвоїри заметушилися, мов свині в просі, наказуючи гасити вогонь. Але ніхто й вухом не веде на ті окрики. Старший сержант, начальник конвою, кілька разів продірявив небо чергами з автомата. По якимсь часі на тлі білого степу замаячили темні жучки чекістських машин. Притарабанили.

— Гасіть вогонь!

Поки «гасили», шпали перетворилися на купку пломенистої грані. Більше на залізницю нас не посилали.

Бригада оштрафована. Розвантажуюмо каміння на будівництві електростанції. Машин поназ'їздилося стільки, що дванадцять в'язнів не впораються й за тиждень. Та й студінь дощуляє. Вивалюємо з кузовів величезні кам'яні брили, аж очі вилазять. Поступово розібрала мене злість. Скільки горбатітиму на більшовиків? Кажу бригадірові:

— Володю, ти як знаєш, а я більше не працюю. Іду до сушарні. Можеш казати, що я відмовився. Гніватися не буду.

Не встиг ще й розігріти закоцюблих рук, як до сушарні ввалюються хлопці з бригади. Останнім зайшов бригадир-білорус. Сидимо, гріємося. Ніхто й словечка не ронить. Із вулиці вриваються протяжні автомобільні гудки. Не звертаємо на них уваги. Дехто, розімлівши від тепла, навіть почав куняти, як до приміщення вихором влетіли начальник режиму й охоронці. Режимник став насамперед шукати ініціатора. Хлопці стоять мовчки. Чекіст присікався до бригадира. Не довго гадаючи, випалюю офіцерові в розгнівану пику, що роботу перший покинув я й надалі також не збираюся працювати.

Забрали мене до буру. Роздягли й заштовхали до «морозильні». Їсти принесли аж наступного дня. Двісті п'ятдесят грамів хліба та черпачок рідюсінької баланди. Вивели на роботу. Рішуче відмовляюся. Хай на вас ведмеді працюють. Хоч стріляйте. Так один день, другий... Оголошую голодування. Або помру, або переведуть на легшу роботу до штельмахарні.

Голодом і холодом проморили тиждень. Але голодуванням таки домігся свого. Перевели...

Майструю табуретки у ширвжитку. Робота неважка. Тепло. В шию ніхто не підганяє. Вчуся трохи майстерки. Вже подумую про волю, бо до неї залишилися лічені місяці. Треба буде чимось на хліб заробляти. Все частіше згадую про столярний інструмент діда Федора. Чи зберігся він у рідних Вербівцях?

Після зміни відпочиваємо в бараці. Заходить нарядник і зачитує моє прізвище. До клубу! Дорогою зустрічаємо ще кількох хлопців. Усі молоді й гожі. Раптово розбирає страх. Либонь, повезуть здоровіших у якісь таємні табори. Більшовикам віри нема.

За столом сидять слоноподібний начальник ОЛП Фішман, поруч різна табірна дрібнота в погонах. Потрохи зал клубу-їдальні заповнюють молоді невільники. Фішман підводиться, живіт розпливається по червоному кумачу на столі. Рівним монотонним голосом зачитує указ Маленкова про звільнення в'язнів, яких засудили малолітніми... Начальник закінчив читати, а у великій залі розлігся одностайний віддих: «Х-х-е-х!». І ні звуку більше. Чекисти презирнулися. Начальник КВЧ заходився коментувати те, що прочитав Фішман, малює нам принадні перспективи. Але хто в таборах вірив більшовикам? В'язні ще раз дружно зітхнули, немов скидаючи з себе тягар десятирічної неволі. Політпрацівник солов'єм заливається, намагаючись зірвати оплески для кремлівських верховод, але залу втретє заповнює моторошне «х-х-е-е-х-х!». Слухаємо солодкі слова, а повірити не можемо. Щось, мабуть, чекисти затіяли знову... Як не старався начальник КВЧ, оплесків того дня так і не було. За вікном теплів травень п'ятдесят четвертого.

На роботу виходжу, але не працюю. Никаю цехом, мов неприкаяний. Думками ширяю над далекими Вербівцями. Скрізь учувається мені запах свіжоскошених хлібів. Такий реальний, що я заплющував очі й відчував себе посеред батьківської ниви. Напружений слух ловив навіть посвист коси. Хлопці мене й близько до верстатів не підпускають, бо в такому стані легко міг покалічитися. Так тривало близько двох місяців.

Щоночі літаю вві сні до рідних Вербівців, найкращого в світі села...

Конвой, пси, десяток в'язнів, степова дорога... Ведуть на суд до недалекого містечка. Пообіч височіють новобудови, пнуться до сонця молоді деревця, гомонить дівтора. В коридорі суду конвоїри квадратом обступили в'язнів. Старший лейтенант називає прізвища. Мене викликають третього. За столом два офіцери й жінка. Коротко переповідаю історію, вигадану десять років тому для слідчих у Городенці й Станіславі. Вони мені по писаному про Карпати, сотню Орлика, а я їм своєї торочу. Хоча ласки особливо не пасу. Кілька місяців до десятиох років можу вже домучити. Проте й не пискую дуже, бо кожен день у неволі — вічність. Наговорилися самі, вислухали мене. Вийшли до сусідньої кімнати. Сиджу в залі, чекаю на присуд. Заходять.

— С севодняшнева дня ви счітаєтесь не громадяніном, а таваріщем.

Не сказав би, що відразу ж відчув себе отим самим їхнім «таваріщем», та й радості особливої не відчув.

Невільна воля

Повертаємося назад до табору. Всі звільнені. Мой, дивимось, а наші конвоїри позакидали за спини автомати, йдуть вперемішку з в'язнями, чи то пак, уже не в'язнями, фاین

і хлопці, виявляється. Навіть пси не гарчать, ласться коло наших ніг. Дорогою з'ясовується, що той — із Львівщини, той — зі Станіславщини, а той — із Тернопілля... Молоді солдатики розповідають, як щодня нацьковують їх командири на в'язнів, як пильнують за ними, щохвилини погрожуючи неволею. Нелюдська комуністична система страшенно гнула й ламала юні душі.

Того ж таки дня звільненим оформили проїзні документи. Хлопці щиро тішилися за мене: швидко зібрали більш-менш пристойну одезину, бо жодних речей я не мав. Весь мій табірний набуток — обморожені ноги, хворі легені та набір різних болячок. На них сталінські концтабори були вельми щедрі. Але слава Богу, що повертаюся додому живий і цілий. Уже вкотре прощаємося з друзями й виходимо на вахту. Раніше здавалося, що як тільки вирвуся за колючі огорожі, птахом полечу додому. А оце вийшов — ноги не несуть. Тисячами невидимих ниток тримає згадка про друзів-невільників. Конвоїри на вишках зубоскалять. Ідїть, мовляв, хутчїй на станцію.

Стриженоголовий гурт викликав у приміщенні вокзалу великий переполох поміж пасажирів. Начальник КВЧ хутенько оформив квитки, провів нас до поїзда, навіть тицьнув кожному на прощання пухкеньку руку. Зрештою, людиною він був непоганою. Як тільки з'явилися ми в переповненому вагоні, майже всі місця вмить звільнилися. Правда, подорожній люд поступово знову наповнив вагон.

Москва зустріла нас гуркотом транспорту й людським мурашником. Закортїло подивитися на столицю червоної імперії, бо коли ще випаде така нагода. Кілька хлопців залишилося на вокзалі в черзі. Ми походили містом, поштовхалися в людському натовпі й через кілька годин повернулися на вокзал. Прийшли саме вчасно. Наші зчепилися з московськими злодіями. Без зайвих розпитів дали роботу кулакам. Урятувала бандитів міліція. Перевірили наші документи. За наказом старшого молодий міліціонер зібрав у нас квитки й поцокав обцасами до кас. Через неповну годину ми вже їхали в Україну. В Києві гурт переполовинився.

До Львова нас добиралося п'ятеро. Там розпрощались і кожен подався у свій бік. Я — на Коломию. Ніде довго не затримувався, бо манила домівка. Поїзд пронїсся через Острівець. Оголошують наступну станцію: «Окняни». Гей, що за Окняни? Вікно б мало бути. Зійшов і не впізнав знайомої з дитинства місцини. Деревя вирубані, лише гнилі пні подекуди визирають із бур'янів. Далеко в полі жнивуть люди. Прошкую втоптаню дорогою. Біля ксьондзового ставу пастушили жінки

й діти. Впізнав бабу Проциху, а з нею якась дівчина. Старенька теж упізнала мене. Перемовилися кількома словами. Люди кидали роботу в полі й бігли назустріч. Примчала й моя молодша сестра Параска, яка працювала на тракторі в полі. Кажуть, що біжить наймолодший брат Степанко. Йому не виповнилося й трьох рочків, коли енкаведисти забрали мене з хати. Хлопчина не добіг до мене метрів з десять, розвернувся й чкурнув додому. Біля Хреста в селі вже чекали тато й чималий гурт односельців. Підійшла Параска Левко, що повернулася з неволі трохи передніше. Я був другим в'язнем, який вирвався з комуністичних таборів. З часом доля поєднала нас навіки — ми одружилися.

У хаті голці ніде впасти. Люди йдуть, як до сповіді. На порозі стала мачуха: повернулася зі жнив. Стоїть, витирає сльози, а приступити не сміє. Виявляється, молодшенькі мої лякали її старшим братом. Мовляв, прийде Микола, не будете збиткуватися над нами. Я тепер був найстарший, позаяк старших братів забрала війна. Сам підійшов до жінки, що взяла на себе тяжку ношу — гурт зголоджених дітей. Усім не догодиш. Вона заплакала. Бесіда відігнала сон від нашої хати й точилася геть за північ.

Провідав мене Влодко Голинський, який повернувся з сибірського заслання, куди його з усією родиною запроторили ще сорокового року перші совіти. З ним ми часто блукали сільськими вуличками. Повертаюся вночі додому, а відчуття таке, наче хтось за мною стежить, немов десь чатує ворожа засідка. Ніяк не міг звикнути, що вже мирний час, що ходжу без зброї й полювати за мною ніхто не збирається. Проте чуття не підвело. Листопадового вечора до мене підійшла Ганна Остафійчук:

— Миколо, тобі велено прийти до стодоли Івана Яреми. Там чекатимуть.

Якраз того вечора ми з Влодком збиралися йти на весілля до його родички Ганнусі Малярчук. Велено, то велено. Іду до Яремчука й розмірковую, кому я знадобився. У стодолі відразу ж упізнав Романа Тучака з Городенки. Ні псевда, ні посади його в підпіллі не знав. Він переховувався в селі ще з сорокового року. Перебував у Вербівцях і за німців. Часто навідувався до

небіжчика брата Йвана в підпільних організаційних справах. Поруч із Романом стовбичив якийсь молодик, який за вечір не зронив жодного слова. Обидва зодягнені в цивільне, проте з автоматами. Пропонує мені Тучак іти в Карпати. Там ще, мовляв, є наші повстанські відділи. Зброю хоч уже дають. Добрі кулеметники потрібні. Мене аж полум'ям обдало. Засвербіла кортячка по-козацьки заплатити більшовикам за зруйновану родину, за знівечені в неволі літа. А там — хай хоч смерть!.. Проте щось змусило стриматися. Зумів притлумити в собі шалені емоції. Яка зброя? Які відділи? П'ятдесят п'ятий рік на носі! Щось тут не так. Відчуваю неладне, а зрозуміти, що саме, не можу. Гов! Запах. Від молодого пахне новою шинелею, паском. Так пахло від енкаведистів у лісі, коли вони йшли на нас облавою. Чекіст?! І мовчить. Значить, не розмовляє українською. Роман тим часом представляє мене молодикові як майбутнього чоловіка Богунової сестри. Той киває розуміюче головою. І знов — ні пари з уст. На провокацію я не піддався. Хоч і не був цілком упевнений, що то провокація. Пояснив обом, що збираюся одружитись і виїхати на Сибір. Про зброю вже навіть і не помишляю. А по кількох роках довідався, що довголітнього провідника СБ Кірова, тобто Романа Тучака, завербували енкаведисти. На день, коли агітував мене до УПА, він був уже капітаном КГБ. У своєму підпорядкуванні мав таких есбістів-чекістів, як Олесь, Кузнец, Кордуб та інших дрібніших перевертнів. Жертвам їхніх злодіянь на Покутті й Гуцульщині нема ліку.

Восени п'ятдесят четвертого з Вербівців ішли до війська Іван Петрушак і Петро Остафійчук. Ми з хлопцями посиділи на проводах у Петрушака, відтак подалися до Остафійчука. Не встигли розсістися за столом, як у хаті здійнявся переполох: приїхав дільничний міліціонер Карміченко. Буде неприємність. Коротко заспокоюю хлопців. Виходжу на подвір'я, а міліціонер якраз збирається злазити з коня. Каштаний із зіркою на чолі нетерпляче б'є копитом. Правою рукою беру його за трендзельку, а лівою виламав жилавого прута. Виводжу коня з вершником за ворота. Ляскаю прутиком по кінському крупі й біжу поруч. Карміченко в сідлі — гоц-гоц. То за кобурю хапається, то повід натягає.

— Андрусак, буде погано, буде погано...

На дорозі людей — море. Зібралися провести новобранців за село. Сестра Доця просить лишити міліціонера. Та я ні на кого не зважаю. Мовчки бігцем відпровадив Карміченка повз клуб аж до сільради й відразу ж повернувся до парубоцького гурту. Дільничний погрозив зробити зі мною порядок. Не знаю, що збирався чинити служака, але кар'єра його раптово обірвалася. Прославленого мисливця на бандерівців несподівано впізнали на Східній Україні як фашистського вислужника. Змінивши місце і господаря, горлоріз не змінив брудної справи. І на сході, й на заході України нищив невинних людей. Карміченка невдовзі розстріляли його нові хазяї-комуністи.

Ще до моєї зустрічі з Кировим у селі хтось кинув гранату в гурт колгоспних керівників й активістів. Граната зачепилася об гілляку, тому жертв не було. Тільки начальника охорони поранило осколком у шию. Правда, страху граната на партфункціонерів, які звикли воювати лише з жіноцтвом, нагнала чимало. Підозра впала на мене. Тягали до КГБ щодня. Допитували начальник Городенківського райвідділу Терещенко та його заступник Авгеєв. Зі Степаном Остафійчуком і Володимиром Гайдичуком, які теж звільнилися з таборів, ми працювали на цукрозаводі в Городенці. Підкидали буряки в кагатах. Не встигну ще й розігрітися коло роботи, як Льонька, Терещенків шофер, уже пригуркотів бобиком. Поїхали. Допитами мене заморили, але й самі намучилися. Тому дали на якийсь час передих. Проте після розмови з Тучаком вхопили просто поміж кагатів і повезли на допит. «З бандерівцями зустрічаєшся?». Відразу ж зрозумів, звідки вітер віє, але про зустріч не обмовився ні словом. Били, аж повпрівали. Через кілька днів випустили, не вибивши признання ні щодо гранати, ні щодо «бандерівців».

Спокою не мав ні в селі, ні на роботі. Тож вирішив на якийсь час заховатися. Наречена моя працювала фельдшеркою на Якубівці біля Городенки. Затаїлися з нею в хатині, яку знімав лікар — чоловік її двоюрідної сестри. Але через два дні Авгеєв знайшов мене. Забрали. Привели на допит. У кабінеті за столом розсілися Авгеєв, Терещенко та ще якийсь лисуватий чоловік у цивільному. Бесіду повів Терещенко.

— Миколо, дивися, нас тут четверо. Поміж нами граната. Варто тільки її підняти.

— Підіймайте, — кажу, — я за те, щоб ви знайшли винуватця. Мені легше буде, перестанете нарешті мордувати.

По цих словах лисий гримнув мене чимось твердим по шиї ззаду, аж я накрився стільцем на підлозі. Нестримна лютя підкинула мене на ноги. Вхопив обіруч важкенький стілець і з розмаху ним по столу — трах! У руках лише цурпалок залишився.

— Або судить, або відпускайте! Не мучте. Досить з мене десятиох років!

Довго ще мною теліпало. Більше не чіпали. Терещенко пропонує цигарку. Кивком голови відмовився, бо могли в неї чогось напхати. Заходився ліпити самокрутку. Руки трясуться, гейби кури крав.

— Дай розписку, що знайдеш, хто кинув гранату, — править своєї Терещенко.

Кажу, що розписок нікому зроду не давав і не збираюся давати. Хай хоч вішають посеред села.

— То знайди його без розписки.

Відповів, що до тієї справи не надаюся.

Роботу в Городенці кинув. Кручуся в селі. Збираюся в лютому одружитися й виїхати. Не знаю, що чекісти втрутяться й заборонять. Б'ємо якомсь олію. В олійниці порядкує Іван Драгомирецький. Підходить і радить не піддаватися чекістам, бо Америка нам невдовзі допоможе. Без зайвої дипломатії послав його якнайдалі. Відразу ж зрозумів, що колгоспний токовий шукає в кума розума. А здогадатися, хто його навчив, було неважко. Авгеєв, коли випускав мене останнього разу з КПЗ, попередив, що зустрінемося в селі аж під час виборів.

Час близиться до весілля. Злагода. Зійшлися гості. Аж тут по мене прибігає посильний із сільради Іван Павлюк. Викликають якісь приїжджі начальники. Застаю там Авгеєва. Вдавано веселий. Каже, що вже матиму полегкість, бо він їде до Жаб'я. Там ще лишилося кілька партизанів. Мусить їх ліквідувати. Так вони там його й чекають, ага. Торочить про свої справи, а сам вичікує, що скажу щось про гранату. Вдаю, що не розумію, чого він завітав сюди й веду бесіду про свої

клопоти: через два тижні женюся, мовляв. Якщо думають перешкодити, хай кажуть нині, аби не коштуватися марно. Можуть виникнути непорозуміння, позаяк багато хлопців є на урльопі з армії і флоту. Всяке може трапитися після чаркування. Чекіст обіцяв не заважати. Весілля відбулося без пригод.

Вибори проводилися бучно. Музика, пиво, горілка... Голосую вперше у житті. Вкинув до урни карточки за себе, за дружину. Дивлюсь, а в кутку підпирає стіну плечем Авгеєв. Киває головою на вихід. Не поїхав ще, значить, у гори. Вдаю, що не розумію. Підходить Драгомирецький і шепче, що Авгеєв чекає мене в убиральні. З Остафійчуком і Гайдичуком ідемо геть зі школи, переповненої п'яними виборцями. Дорогою доганяє Авгеєв:

— Хлопці, ви хто? Чому я вас не знаю? — Заносить до записника наші прізвища. Конспіратор!

— Вернімося до школи. Хочу з вами переговорити.

Мене покликав до учительської останнього. Відразу ж повів мову про гранату. З люті аж чорнильницею гримнув по столу:

— Ти показав нам дулю. Але тобі це так не минеться. Гранати самі не літають.

Після бесіди з чекістом запрошую хлопців на чарку. Просто таки в людній крамниці розливаємо горілку в склянки. «П'янію» від першого ковтка. Високо здіймаю руку зі склянкою й голосно дорікаю своїм товаришам.

— Хлопці ви файні. Але признайтеся, хто кинув гранату. Мене вже два місяці тому завербували, аби-м знайшов. Не переживайте, знайдемо...

Наступного дня посильний підняв мене з ліжка. Викликають до райвідділу КГБ. Другий поверх, третя кімната... Терещенком аж підкинуло, коли я переступив поріг його кабінету.

— Ти що, Миколо, за дурнів нас тримаєш? Розкрився! Хто тепер тобі щось у селі скаже? Чому покриваєш ворогів радянської влади?

Це він мав на увазі провокатора-п'яничку Драгомирецького.

Авгеєв передав мене Максимовичеві, що змінив його на посаді заступника начальника райвідділу КГБ. Граната не дає

чекістам спокою. Викликають мене з Іваном Коркозою, якого я майже не знав, оскільки був від нього старший, і дороги наші досі не сходилися. Іван був забіяка і верховодив над сільськими парубками, тому підозра падала й на нього. Був дужий і зухвалий, ні перед ким не гнув коліна. Отож зводять нас з Іваном у кабінеті й змушують признатися. Нічого вам, мовляв, не буде. По якимсь часі Коркозу вивели, а мене стали заставляти, щоби вивідав у нього все про гранату. В якомусь часі заводять обох до порожнього кабінету. Лише велика облуплена шафа в кутку. Відразу ж киваю Іванові на неї. Розпочинаємо бесіду, здебільшого, про парубоцькі справи. Хоча парубкування моє минуло в таборах. Пішов зі села хлопчиськом, а вернувся вже зрілим чоловіком. Розмовляли ми довго, про все і про ніщо. Чекістові в шафі, либонь, дуже кортіло почути щось цікаве. Натомість слухав різні небилиці, до того ще й боки собі повідтискав. Мало того, задиміли ми з Іваном самокрутками біля самісінької шафи. Як він там не задихнувся?

Коркозу вивели з кабінету. Невдовзі випровадили й мене. Завели до Терещенка. Максимович стоїть біля вікна. Слідом заходить ще один у цивільному. З його розлюченого вигляду зрозумів, що це чоловік із шафи. Став у мене за спиною. Терещенко вдавано весело потер руками.

— Ну що, Миколо, нарешті ти впіймався. Коркоза все розповів. Ми його відпустили, а ти розповідай сам, як кидав гранату. Суд це врахує.

— Давайте, — кажу, — його сюди, хай і мені скаже.

Доки ми так перечилися з начальником районного КГБ, чоловік у цивільному не витримав:

— Чого ви від нього хочете? Він потерся серед тих бандерівців і набрався різних штук. Язик розпускає, як постіл, а меле про всякі дурниці, тільки не про справу.

— А що, та шафа має вуха? — Не витримавшись, ляпнув я собі на лихо.

Чекіст, довго не думаючи, так заїхав мені чимось твердим у вухо, аж я беркицьнувся під стіну. Ще раз пересвідчився, що з більшовиками жарти кепські. У голові гуло три дні, а на вухо оглух назавжди. Того дня заробив від чекістів пам'ятку на все життя. Бо крім перебитої перепонки, мав ще вибиту щелепу.

Досі тріщить, коли їм. І це в п'ятдесят п'ятому році, по десятих роках тяжкої неволі в концтаборах.

Посеред ночі відімкнули двері камери й відпускають додому, просто кажучи, виганяють геть. Добути до ранку не дозволяють, хоч я і просив. Куди подітися? Йду. Дорогою розмірковую, чого чекістам треба. Або хочуть простежити, до кого піду, або ж надумали мене знищити. Нічною Городенкою перейшов без пригод. За містом почвалав не дорогою, а вздовж неї полем поза дерева. Наближався до цвинтаря в Чернятині, як дорогою почмихала під горб легкова машина з погашеними фарами. Устиг заховатися за дерево й причаїтися. За Чернятином подався навпрошки засніженими полями. Додому прибився пізньої ночі. Домашні сповістили, що приїздила якась машина, хтось ходив попід вікна. Чекісти загубили мій слід. Наступного ранку Степан Остафійчук і Володимир Гайдичук розповіли, що більшовики шукали мене в них.

Навесні п'ятдесят п'ятого зібралися з дружиною виїхати на Інту до її знайомих. Але недремні мої стражі з КГБ категорично заборонили виїздити з села, доки не розповім про гранату. Правда, в короткому часі, коли спалахнуло повстання в Угорщині, нас таки вигнали з Вербівців. Утім, то вже окрема історія. Граната висіла на мені довгі роки. Для себе я все вияснив з нею. То була буденна річ і взагалі політикою не пахла. Начальник охорони, якого засягли осколки (Бог шельму мітить) приставав із залицяннями до молодиці, чоловік якої був крутого замісу і подібних речей нікому не прощав. Отож відкопав гранату, виждав момент і шарахнув... А мені кості трошили. Своє він від мене дістав, хоч чекісти, звичайно, нічого про те не відали.

Працюємо обоє в колгоспі. Дружина гарує в ланці, я — їздовим. Коні мені бригадир дав щонайгірші: миршаві, худі ще й норовисті. Вожу гній. Норма непомірна. Я ж після таборів ледве ноги волочу, але стараюся, щоби заробити якийсь трудовдень. Інші їздові мають легшу й поплатнішу роботу, мені ж повсякчас дістається найтяжча й дешева. Звісно ж — «ворог народу». Жінки сапали буряк за гостинцем. Почалася гроза. Кілька днів перед тим блискавкою вбило на полі жінку в Старому Гвізді. Досі стоїть там пам'ятник Одарці. Налякани

жінки кинулися навтьоки, щоби десь перечекати страшну негоду. Дружина, на той час вагітна, дріботіла позаду, бо не мала сил бігти. Її наздогнав на жеребці бригадир Іван Остафійчук, вицьвохує над головою батогом і лається на чім світ стоїть. Вона його вгамовує, не панщина, мовляв, дайся на стримання, чоловіче. Та колгоспний служака роз'юшився, ледь не затоптав конем сердешну. Того ж дня мене вигнали з роботи за неї, бо з ланки не виганяли. Гіршої роботи в колгоспі просто не було. В ланці жінки малися гірше, ніж на каторзі. Довелося перебиватися різними випадковими роботами.

Правда, ще раз дали мені коні, але тільки на два тижні. «Рішенням правління» голова колгоспу Іван Вербівський звільнив мене з «привілейованої» роботи.

На початку березня 1957 року нас із маленьким сином витурили з Вербівців. Мали комуністи страх, що піднімемо повстання, як мадяри в себе. Поїздами доїхали до Кіровограда. Звідти подалися селами шукати притулку й роботи. Зупинилися в Новоукраїнці. Всіх моїх товаришів по нещастю розмістили по хатах, а нас із малям баба не впускає, бо не любить дітей. Ледве ублагали стару, щоби дозволила переночувати бодай одну ніч. Наступного ранку навпрошки полями подався до інших сіл шукати щастя. У Старій Дереві розмовився з головою колгоспу Танцюрою, білорусом. Дуже його цікавило, чому приїхали ми з маленькою дитиною. Щось було в чоловікові таке, що викликало на відвертість. Повідав йому щиру правду. Погодився прийняти нас до колгоспу й дати житло, але за умови, що й інших вигнанців із Вербівців приведу зі собою. Робочі руки йому потрібні, а працюватіших від галичан не знайдеш. Торік у селі вже працювали хлопці з Вербівців — Михайло Яремчук і Михайло Масевич. Залишили по собі добру згадку.

Танцюра припав мені до вподоби. Того часу дати прихисток «бандері» наважувався не кожен керівник. Либонь і я йому чимось сподобався, бо без зайвих розпитів дав мені пару гнідих, щоби перевезти майно й дружину з дитям. Їду розвезлим весняним степом. Віз по осі грузне в масний чорнозем, колеса набирають землі, ледве крутяться. Мушу щокілька сот метрів чистити, бо коненята геть змокрили. Але на душі весняно-

весняно. Так буває від зустрічі з доброю людиною. У тих, кого тривалий час несправедливо цькують, загострене чуття добра і зла. Я ті речі сприймав оголеним нервом.

До Старої Дереви ми відбули чималим гуртом — Михайло Остафійчук, Петро Стефанюк, Михайло Масевич, Юрко Голинський із донькою Доцею, Ярослав Стефанюк із дружиною Марією й Федір Петрущак із Вікна. Довго умовляти хлопців не довелося. Того ж таки дня покинули Новоукраїнку. Прибули до сусіднього села пополудні. Біля колгоспної конюшні нас чекав голова, оточений гостроязиким жіноцтвом. Хутко розхапали хлопців по квартирах. Ця собі бере «єтого», та «єтого», ота «єтого»... А мені, хоч сядь і плач. Знову лишилися з дружиною та сином збоку. Стою й позираю на голову. Той лишень усміхається під ніс.

— Нічого, Миколо, побачиш, вони ще проситимуться до тебе на квартиру.

Нам дали кімнату в хаті баби Маші, яку чомусь прозвали Передріглаз. Стара поставила єдину умову. Муситиму інколи вартувати за неї в колгоспному курятнику. Я відразу ж погодився. Після невеликого ремонту поселилися в старій хатині. Масевич і Яремчук лишили по собі саморобні канапи. Спати було де. По кількох днях ми вже мали квартирентів. Прийшли Петрущак із дружиною й Петро Стефанюк. Щось там не поладили з господарями. Перебивалися в нас, доки не підшукали собі житла.

Роботу маємо всі. Дружина — в ланці, син — у дитячому садочку, я працюю будівельником. Правда, згодом бригадир умовив мене стати їздовим. Дав мені пару волів. У тебе, мовляв, дитина. Треба її ліпше годувати, та й ви обидвоє хворі. Працюватимеш у колгоспі, заодно й людям щось підвезеш. Матимеш якесь яйце, масло, молоко... Я все про вас, знаю, бо з КГБ дали вказівку за вами стежити...

Хоча хлопці з мене й кпили, коли погейкував на круторогих, та жилося нам несогірше. Бригадир добре порадив. Заробляв я краще від своїх односельців. Час від часу повертаю до дитсадка. Син, як загнане вовчєня, завжди побитий, у пірваній сорочечці. Не вельми пестили «бандерівське» дитя вихователі, а за ними не давали йому спуску й діти. Прикро було

дивитися на те все, гірко ставало до сліз, що нічим не міг допомогти власній дитині.

Посеред жнив дружина з сином виїхали в рідні краї, позаяк роботи в ланці через сильну посуху не було. Я ж повернувся додому пізньої осені з заробленим збіжжям. За нього торгували собі телицю й заходилися газдувати в рідному селі.

Недорозтрачені в сталінських таборах молодість і здоров'я остаточно загубили з дружиною в колгоспно-кріпосницькій неволі.

Нелегко нам велося, бо й хворіли часто, і смерть рідних та близьких додавала рубців на зраних душах, і тавро «ворогів народу» давалося взнаки. Жили здебільшого вірою та надією. Вірою в Господа і торжество справедливості, надією на власну незалежну Державу. Слава Богу, дочекалися. Немічні тілом, ми знову помолоділи душею. З трепетом і тривогою спостерігаємо за подіями в юній, з кволенькою незалежністю Українській Державі. І не шкода нам ні змарнованих літ, ні підірваного здоров'я. Безліч разів ладні ми й тисячі нам подібних померти, щоби тільки збулася свята мрія мільйонів українців. Щодня благаємо Господа, щоби дав нашому знедоленому людові єдності й розуміння, а керівникам — державної мудрості. Снімо тим часом, коли Україна насправді стане Державою — Соборною, Незалежною. Свято віримо: час той не за горами.

Вербівці — Коломия, 1990–1991.

СМЕРЕКОВИЙ БІЛЬ

Документально-художня повість

*Був наказ: до походу! До зброї —
Україна розп'ята в вогнях!
Кожна хата родила героїв,
Месник руку могутньо підняв.
Марко Боєслав*

*Кров пролита не пропаде,
зродить нива —
Буде, буде Україна ще
щаслива.*

Осип Маковей

«Сонце зійшло»

Наприкінці березня 1944 року до Корнича й інших сіл довкіл Коломиї вступила Червона армія. За вояками рейху тільки задиміло. Німецькі порядки в селі змінилися совітськими. Хлопців 1927 року народження брали на військовий вишкіл до Замулинців. Я теж потрапив до числа вишкільників, які невдовзі мали поповнити лави Червоної армії. Одного дня повз Замулинці перейшов великий відділ

УПА. Казали, що то курінь Скуби. Було то в серпні. Курінь пройшов так організовано й швидко, що ми й не почули присутності неподалік села такого великого числа повстанців. Зате москалі й «стрибки» порозбігалися, хто куди, хоча партизани ніколи не чіпали червоноармійців. Без попередньої підготовки й команди ми не встигли приєднатися до стрільців, що вже вступили аж до Тростянки, хоч момент був дуже зручний.

Вишкіл більшовики негайно перевели до П'ядиків, що з протилежного боку Коломиї. Там нам видали навіть зброю. Правда, незабаром позабирали затвори від карабінів, бо один хлопець поранив себе на посту. Зв'язки в низових структурах ОУН були тимчасово підірвані, й неможливо було організовано, зі зброєю втекти до УПА. Та й охороняти допризовників останнім часом стали аж занадто пильно. З допризовного вишколу мене незабаром відкликали, позаяк подав заяву до Коломийського педучилища.

Народився я 1927 року в убогій сім'ї. Ще цілком хлоп'ям ходив у двір до панів на роботу. Полов ниву, водив коні...

Пані Татарчук походила, здається, з вірмен. Стара була добра й лагідна, зате донька її — повна протилежність матері — люта й погордлива. Обрядів пани дотримувалися польських, римо-католицьких, та ми, дітлахи все одно ходили до них на Різдво колядувати. Стара пані давала нам по чотири злотих, молода ж навіть слухати не хотіла колядок.

Батьки мої працювали в панів за дев'ятий-десятий сніп. Пані прихильно ставилася до працюючих селян. Давала їм змогу допомогтися на власну господарку. Страшенно не любила пияків, нероб, злодіїв. А була вона дуже заможна. Тримала величезний млин, а ґрунту мала втричі більше, ніж усе село. Правда, вона охоче продавала землю селянам. Мій тато теж купив у неї півморґа ґрунту, як заробив трохи грошей на рибі. Ловив її локаткою в Пруті й продавав жидам до Коломиї.

У Корничі кілька газдів бавилися комуни. Були, мабуть, членами КПЗУ, бо читали різні видрукувані за «залізною завісою» книжечки. Я, малий, приходив до них частенько й не раз чув, що незабаром зійде сонце зі сходу. Мене ті слова

страшенно зацікавили, тому якось запитав тата, що то за таке сонце.

— Міську, — відповів батько, — якщо те сонце тут зійде, то спалить усіх нас на попіл.

Тато мій перебував якийсь час на Великій Україні й уже трохи на тому розумівся.

У вересні тридцять дев'ятого «сонце зійшло». Прийшли обідрані, голодні... Моя мама, свідома українка й щира патріотка, відповідно виховала й мене. Подивився я на те задрипане військо й поклявся мамі, що ніколи не служитиму в Червоній армії. Клятви не порушив. У селі небавом відновилася школа, і я пішов до п'ятого класу. Чотири класи закінчив за Польщі. Мене, як найпроворнішого, призначили старостою класу. На тринадцять учнів було чотири піонери. В релігійні свята до школи ходити ми відмовлялися. Як староста я був ініціатором тих відмов. Учився добре. Директором школи був Зельський. З учителів пам'ятаю Марію Нухимівну, Марію Ониківну, що була завпедом. Вона дуже любила мене «виховувати». Мала величезні кулацюри, тому я не дуже розпускав при ній язика. Казала, що таким, як я, не місце в Радянському Союзі. Але це не завадило їй втекти з німцями сорок четвертого. За німців я закінчив сьомий клас і вступив до ремісничої школи, але за місяць до іспитів змушений був її покинути.

З хлопцем із Печеніжина ми поверталися зі школи. У самому центрі Коломиї дорогу нам перепинили два гестапівські офіцери. Перекинулися між собою кількома словами й вихопили з кобур пістолети. Стріляли в мого товариша. Хлопчина коротко йойкнув і вхопився за серце. Крізь пальці сочилася кров. Він повільно осідав на бруківку. Страх зірвав мене з місця. Над головою засвистіли кулі. Не знаю як, але від гітлерівців я все-таки втік. Опам'ятався вже аж на околиці. Згодом довідався, що хлопець той належав до ОУН. Щоби не зустрічатися з гестапівцями, я перестав ходити до ремісничої школи. Сорок третього року вступив до ОУН, бо хотів дати відсіч знахабнілим наїзникам. Вибрав собі псевдо Явір. Разом з іншими ровесниками відбув у селі військовий вишкіл. Займалися підготовкою вночі у лісі, покрадьки від фашистів.

Керував вишколом Василь Антонюк на псевдо Крилатий. Згодом він потрапив на Львівщину, де був у сотні чотовим, відтак знову повернувся на Станіславщину. Загинув у Коршівському лісі, перебуваючи в боївці СБ.

Якось біля самого Пруту впав німецький транспортний літак. Чомусь не дотяг до близького аеродрому, мабуть, через страшну віхолу. Ми, хлопчакі, кинулися чимдуж до нього. Біля літака тупцювали з тридцятьоро озброєних солдатів вермахту. Нас було восьмеро беззбройних хлопців. Перелякалися, аж жижки затряслися. Солдати залюбки могли нас перестріляти. Проте німці побачили зграйку хлопчаків і гукають: «Комен, комен!». Наше щастя, що серед них не було гестапівців. Німецькі вояки відпустили нас, як ми показали їм переправу.

В Організації я мав завдання просте — носити штафети. Залишав їх у вказаному місці. Часто переводив провідників із Корнича на Вербіж, Пилипи, Грушів. Терен знав добре, чудово орієнтувався найтемнішої ночі. Ніколи не цікавився, кого веду, бо це суворо заборонялося. Однієї ночі поставили мене на стійку край села з грушівського боку. До Грушева понаїздило повно німців на машинах. Я мав повідомити підпільників, якщо фашисти повернуть на Корнич. Ніч видалася навдивовижу місячна, і я був чудовою мішенню посеред поля для німецьких вояків. Це розумію тепер. Тоді ж стовбичив при дорозі й до болю в очах вдивлявся в засніжену дорогу. В селі колядували. Було святково, незважаючи на війну. На щастя, німці на Корнич не повернули. Великими групами вони їздили селами й виловлювали свідомих українців, а найдужче — націоналістів. Нерідко їм допомагали місцеві вислужники.

Хата Миколи Пустовара, що мав підпільне псевдо Пан, часто слугувала за пристанище багатьом провідникам ОУН на наших теренах. У ній збирався Крайовий провід. Нерідко до Пустовара навідувалися Василь Андрусак — Грегит-Різун та його соратники. Там обговорювали плани створення військових формувань у нашому краї для збройного спротиву німецьким наїзникам.

Одного разу гестапівці заарештували Ілька Нижника. Прислужився цьому чекістський агент в гестапо Глібка. Чоловіка зв'язали й кинули, мов дровеняку, на сани. Ількова

тета якраз несла молоко до молочарні й чисто випадково побачила все на власні очі. Кинулася до хати, де було повно провідників, і здійняла рейвах. Пустовар хутко накинув на плечі кожуха, вхопив гранату й із пістолем у кобурі кинувся виручати товариша. Як його випустили самого? Чому ніхто не поспішив на допомогу? Бог їх знає.

Гестапівці покинули змотузованого Нижника в санях на околиці Коломиї. До варти приставили поляка, що був на службі в німців, а самі подалися по нові жертви. Пустовар підбіг до саней і скерував на охоронця пістолет. Але зброя затнулася. Підпільник дістав трему й замість того, щоб напасти на вартового, розвернувся й кинувся тікати. Вартовий ухопив автомат і випустив йому в спину довгу чергу. Тяжко поранений Пустовар стогнав на дорозі, а зв'язаний Нижник, що чув цей стріл, але не знав, чим то все скінчилося, просив хутчіш його розв'язати. Вволити його просьбу вже не було кому. Гестапівці, мов гончі пси, примчали на постріли. Пошаркотіли про щось коротко між собою й незабаром привели Григорчука, якого ще сонного запопали у Воскресінцях. Дали йому грубезну палицю й заставляли добити пораненого. Той навідріз відмовився, за що тут же дістав кулю в голову. Другим пострілом добили напівживого Пустовара. Впійманого Нижника розстріляли трохи згодом. Гестапівці тотально нищили членів ОУН.

До педучилища вступило нас із Корнича вісім хлопців. Усі жили однією дружною компанією в гуртожитку. В суботу по заняттях разом ішли додому, в понеділок вранці поверталися до міста. Поспішаємо якось у понеділок на навчання. Повернули до гуртожитку, щоби залишити деякі речі. Назустріч вибігли схвильовані дівчата, а Підвербецька з Городенківщини попросила чимдуж утікати, бо більшовики забирають до Червоної армії. Вдруге повторювати не треба було. Більше в Коломиї нас не бачили. Відтоді ми з хлопцями стали переховуватися в селі. Я не мав ще й сімнадцятьох, бо народився наприкінці грудня. До війська було ще зарано. Проте більшовики на те не зважали. Хапали наших юнаків і везли на гарматне м'ясо. Майже весь призов сорок четвертого року з наших країв потрапив до Латвії й загинув там як не на мінних полях, то від німецьких снарядів. То був один зі способів

навмисного винищення українців. Точнісінько так тридцять дев'ятого польські воєначальники кидали кавалерійські полки з українських вояків із голими шаблями на німецькі танки.

Незабаром зі мною зв'язалася сестра Василя Пустовара, майбутнього ординарця сотенного Спартана. Ганнуса була зв'язковою в Організації. У якимсь часі вона звела мене зі своїм братом.

Я підкидав плугом стерню в полі. З недалеких Карпат уже дихало зимою. На долах ще було досить тепло. Тільки нічні приморозки нагадували, що вже пізня осінь. Я вйокав на коней і мугикав собі під ніс щось веселеньке. Дивлюся, ланом прошкує дівчинище. Здивувало мене, що такої непевної пори ходить полем сама. Наблизилась. Я глядь, а то Василь виблискує білими зубами. Каже, що в жіночій вбері безпечніше переходити між селами. Я дав коням корму, щоби спокійно погомоніти з товаришем. Пустовар уже стрілець УПА. Нещодавно ввійшов до новоствореної диверсійної групи «Залізна п'ятка». Нині вона називалася б групою особливого призначення. Підлягала безпосередньо окружному провідникові та входила до його почту. Окружним на той час ще був Сталь. Група виконувала надзвичайно важливі та складні доручення окружного проводу. Члени її діяли сміливо й зухвало. Я й сам якийсь час був стрільцем «Залізної п'ятки».

Командував спецгрупою Чапай. Якось він одержав від Бориса, який саме став окружним провідником, наказ звільнити провідницю, що потрапила до рук енкаведистів. На допитах чекісти перестаралися й замордували бідолашну ледь не до смерті. Але вони потребували від провідниці інформації, тому дали їй на лікування до шпиталю в Коломиї. Начальником того шпиталю був полковник, мабуть, ставленник енкаведистів, бо доповідав їм про найменший графунок у своєму закладі.

Борис лагідним голосом пояснював нам завдання. Елегантним жестом зняв із голови петлюрівку. Світле волосся зачесане набік. Походжав перед виструнченими стрільцями з німецьким автоматом на плечі. Спокійний м'який голос дуже пасував до округлого хворобливого обличчя. Слова були дохідливі й переконливі. Передніше мені доводилося бачити Сталю, якого Борис змінив на посту окружного провідника. Той

був міцний, здоровий. Чорне волосся, твердий голос і чіпкий погляд надавали йому суворості. В бесіді був лаконічний. Сталь здавався трохи молодшим від Бориса, що мав з вигляду років під тридцять. Ходила чутка, що він пішов провідником Буковини. Борис часто бував у Вербіжі, а також в Іспасі.

Наша невеличка група рушила з Вербіжа долинами на Коломию. До лікарні треба було подолати добрячий шмат дороги. Йшли швидким кроком, не дуже криючись. Форма на нас червоноармійська. Озброєні автоматами й кулеметами. Дванадцять стрільців розтяглися довгим шнурком. Попереду дріботіла дівчина-розвідниця. До лікарні дійшли без пригод, хоча кілька разів близько стикалися з озброєними москалями. Чапай добре знав російську, і ми легко викручувалися. Виправка ж і обмундирування в нас були кращі, ніж у зустрічних червоноармійців. Тож вони дивилися на нас шанобливо, коли наш «таваріщ капітан» Чапай недомовками давав їхньому командирові зрозуміти особливе завдання нашого «отделенія». Дорогою в одній хаті почули п'яні московські крики й співи, їм вторували сусідські пси, яких чекісти не встигли ще винищити. У возі на подвір'ї розметав руки й ноги п'яний солдат. На клюпаку висів його автомат. Солдатисько хропів, аж кури кудкудакали. Чапай висмикнув фінку й блиснув очима. Проте стримався. Ножа заховав, а таки шмигнув на подвір'я і вхопив із воза автомат. Повернувшись, дав трофея комусь зі стрільців. Усе відбулося так швидко, що ми не встигли навіть здивуватися. Відчайдух був наш командир надзвичайний.

У долині навпроти лікарні зупинилися. Шпакові з Ганева, який трохи нагадував азіата, забандажували ногу. Зробили штучну кров. Попід пахи привели «пораненого» до лікарняних дверей. Постовий на чорному вході послухав побіг до полковника, але дверей відчиняти не поспішав. Полковник швидко пригупав важкими чобітьми. Відразу ж поцікавився в Чапая, чому прийшли не з міста, а з поля. Той чітко пояснив, що їхали з Заболотова й «бандери» підбили машину. Є, ось, поранений. Наш покутсько-гуцульський діалект значно відрізнявся від тамбовської чи вологодської говірки, тому ми тільки підтакували йому дружнім покикуванням голови й

голосним «да-да». Полковник ковзнув недовірливим поглядом по капітанських погонах Чапая, по наших бравих постатях і звелів заходити з центрального входу. Слова підтвердив жестом пухкої білої руки. Стало зрозуміло, що кілька хвилин, протягом яких ми переходитимемо до центрального входу, полковник використає, аби зателефонувати до НКВД. Але діватися було нікуди. Ми спокійно обійшли лікарняний корпус. Чапай голосно лаяв «бандітов». Удавано байдуже розглядаємося по вікнах двоповерхової будівлі, готові до миттєвої дії. Довгим коридором метушилися якісь люди. Чапай зауважив, що полковник із телефонною трубкою стоїть під стіною. Коротким порухом звів кулемета. Постріл заглушив удар масивного тіла до підлоги. Здоровенний полковник, підтятий короткою кулеметною чергою, впав, аж задвигтіли дубові двері. Куля зачепила плече лікарки, яка саме проходила коридором. Але та, на щастя, відбулася лише легенькою подряпиною й трохи більшим переляком. Вартовий з автоматом кудись зник. Зламати міцні ковані двері було годі. Підривати їх не хотіли, бо ж повно хворих і лікарів. Тим часом дорогою вже гуркотіли машини з енкаведистами. Розпочинати бою в місті ми не збиралися, щоб не наражати на небезпеку мирних людей. Чапай, який в момент небезпеки ставав дуже спокійний, кивнув мовчки головою, і ми дали ногам знати. Зверхник наш залишився з кулеметом, щоби прикрити відхід групі. Але до стрілянини не дійшло, чекісти ще були з протилежного боку лікарні. Розслабленою ходою Чапай перетяв відкриту місцину, а вже в долині, за кущами, тільки замелькав підшвами хромових чобіт. Через хвилину він уже підганяв нас, хоч особливої потреби в цьому не було, бо стрільці мчали, наче лошаки. На одному диханні переметнулися через швидкоплинний Прут. І дуже вчасно, бо не встигли зійтися за нами води Пруту, як на переправі вже чмихали машини з чекістами. Загаялися б ми на кілька хвилин, енкаведисти перестріляли б нас на відкритому березі, як куріпок. Тепер ми вже були для них недосяжні. Притулок нашій групі дав Воскресінецький ліс, який по війні совіти вирубали до пня.

Карпатські ліси не менше за їхніх жителів потерпіли від чужинців. Не одна струнка смерека прийняла на себе ворожі

кулі, рятуючи від смерті молодих стрільців. Досі оплакують сплюндровані Карпати полеглих своїх захисників. Смерековий біль не притупів з роками. Наїзники безжально вирубували ліси, жорстоко винищували людей. Провідниці ми не визволили. Яка її доля — не знаю. Не відаю навіть, кого ми ходили тоді рятувати.

Із хлопцями-втікачами з педучилища кілька разів пробували потрапити до повстанців. Але без зв'язків натрапити на сотню ніяк не вдавалося. Вирішили насамперед налагодити зв'язок. Компанія наша збиралася найчастіше в хаті Ярослава Череміщука. Він був 1928 року народження й до УПА не міг іти через молодий вік. Яюсь Ярослав подався до Коломиї, щоби замовити собі в кравця піджак. Сказав, що до полудня повернеться. Але вже звечоріло, а хлопця нема. Саме цього вечора зв'язкова мала вести нашу групу до повстанців. Уже не знали, що й гадати. Славко з'явився аж пізно ввечері. З порога відразу ж каже:

— Хлопці, я сексот.

Ми лишень мовчки перезирнулися. Виявляється, хлопець потрапив під чекістську обласу в місті. Більшовики забрали його на НКВД. Били, аж доки не дав згоди співпрацювати з органами. Щоби зберегти здоров'я, а то й життя, той погодився. Підписав готову вже заяву. Іншого виходу просто не мав. Або тортури й смерть, або згода допомагати чекістам, тобто продавати своїх знайомих, односельців, друзів... Вибивши згоду, енкаведисти того ж дня детально розтлумачили хлопцеві, що має робити. Вказали на вербу з диплом-сховком, де новоявлений «сексот» мав залишати записки з повідомленнями. Коротко кажучи, Череміщук пройшов «курс молодого сексота». Ми незлобно кепкували з нього. Проте хлопцеві було не до сміху. Жарти з енкаведистами кепські. Ярослав пішов з нами до УПА. Не продавати ж йому людей. Та й гинути ні за цапову душу в шістнадцять років нікому не хочеться.

Запах волі

Короткі збори, і ми в дорозі. Впевнено, незважаючи на нічну темінь, зв'язкова перепровадила парубочий гурт через Прут до Грушева. Звідти вже інша зв'язкова, але так же впевнено, привела нас до Іспаса. Нічне село зібрало чимало добровольців. Хлопців погрупували й пояснили, що йдемо на Середній Березів. Я мав «позичений» у якогось червоноармійця карабін. Ще хтось тарабанив ракетницею за поясом. Нами знову заопікувалася зв'язкова. У п'ятьмі чули її молодий хрипливатий голос: іти треба дуже уважно, пояснювала, на деяких відтинках дороги — нога в ногу, бо навколо мінні поля. Щомиті можна злетіти в повітря.

Зоріло, коли ми пройшли Мишин, обидва Ключеві, Нижній Березів і зупинилися в Середньому Березові. Цілий день пробули в мальовничому селі. Настрій в усіх був піднесений, бо нарешті ми серед своїх. Присутності більшовиків у Березові не відчувалося. Щоправда, святковість зіпсувала нам розповідь про трагічний трафунок. Позавчора загинув мій односелець Ілько Оленюк на псевдо Грубий. Він був чотовим у сотні Білого, навіть коротко командував повстанською сотнею.

Повстанець витягав міну, що заплішилася в мінометному стволі, й підірвався. З ним загинув Zenko з Лісної Слобідки.

З вечірніми сутінками, послуговуючись безвідмовним зв'язком, вирушили на Космач. Столиця УПА, як називали тоді це велике гуцульське село, зустріла нас нічною свіжістю. З недалеких полонин легенький вітерець доносив солодкі пахощі гірських трав і хвої. Ми вдихали на повні груди запах волі. Серце моє ледь не вискакувало з грудей. Усе тут було незвичне. Люди ходили з гордо піднесеними головами й розправленими плечима. При світлі ватр на їхніх обличчях прочитувалися відвага й непокора. Постаті чоловіків зі зброєю випромінювали силу й рішучість. Молоді хлопці й старші чоловіки зверталися один до іншого на «ви». Друже ройовий, друже чотовий, друже

стрілець... Як найсолідша музика звучали ці слова для мене, молодого сільського хлопця, вихованого в свідомій родині. Вдихнувши повстанської волі, я поклявся собі, що радше вмру, аніж зречуся своїх друзів, ідеалів, за які ми прийшли воювати. А ще подумав, що піду на люту смерть, як запорозькі козаки, заради волі. Проте долю людині на землі визначає Бог. Високі гори довкіл підсилювали мої молодечі враження.

Не гадалося першої безсонної ночі в Українській Повстанській Армії, що незабаром згвалтують гірську недоторканість чужинецькі кулі, пошматують тишу предковічних лісів кулеметні черги. Поллеться гаряча кров українських юнаків. Трембітовим плачем заридують давні Карпати. Лягатимуть стрункотілі смереки поперек доріг, не пускаючи загарбників у гори. Відізвуться грізно верхи кісами та скорострілами. На розтерзане фашистами тіло Карпат чорними зграями злетяться більшовицькі круки.

Горем людським пройметься кожна смерічка. Від непогамовного смерекового болю довго страждатимуть Карпати. Гірких сліз тонкокорих ялиць не зможуть висушити навіть вогняні шквали повстанських атак, бо гинутьимуть хлопці рясно. Потоками крові, а не чистими росами, вмийються зелені гори.

Віднині ми з друзями стали стрільцями Української Повстанської Армії. Псевдо моє — Пліт. Називати один одного мусимо тільки на псевдо. Відкривати ім'я пресуворо заборонено. З міркувань безпеки наших родин не розголошувалися адреси. Одне слово, все, що могло б навести чекістів на слід стрільця або його родини, трималося в таємниці. Рідню вояка УПА більшовики вивозили на Сибір або розстрілювали. Ні з повтанцями, ні з їхніми близькими енкаведисти не панькалися. «Друже стрілець», — зверталися до мене командири й вояки.

Лікарську комісію проходили в просторій сільській хаті. Оглядали юнаків кілька лікарів. Комісували мало кого, бо сільські хлопці були здебільшого здорові й придатні для важкої служби в УПА. Я потрапив до сотні Гамалії. Стрілецький гурт розбили на рої, чоти. Ройовим був Тихий, чотовим — Чайка. Згодом довідався, що Тихий (Іванюк) родом з Іспаса, Чайка — з

Середнього Березова. Тихий загинув 1949 року в Грушеві. Вперше повстанської зупи я поспробував на Дмитрія сорок четвертого року.

Прискорений військовий вишкіл витискав із молодих хлопців усі поти. Бунчужний будив нас удосвіта. Руханка, вмивання, молитва, сніданок. Відтак заняття. Стройова підготовка, військова тактика, політзаняття... Кожен стрілець невдовзі знав, як поводитися в конкретній бойовій обстановці, на певному терені, вмів користуватися зброєю. Те все не раз ставало нам у пригоді в боях. Велику увагу вишкільники звертали на вміння ходити в складі сотні лісом, горами. Інтервал між стрільцями повинен був становити п'ять — сім метрів. Діяв стрілецький зв'язок. Командир із голови сотні давав наказ, який від стрільця доходив аж до останнього в довгому ланцюгу. Звідти поверталася відповідь. Якщо відповідь не доходила до командира, то означало, що зв'язковий ланцюг десь обірвався. Так траплялося часто, коли сотня рухалася вгору. Стрілець міг опертися на дерево чи камінь і заснути. Таких випадків було доволі, бо пересувалися здебільшого вночі. Проте зв'язок швидко відновлювався. Коли ж сотня рухалася згори, заснути ніхто не міг, бо напружувався, щоби не впасти. Ганяли молодих стрільців, як тепер кажуть, по-чорному. Бунчужний Ярема спуску ні в чому не давав. Поруч, на Завоєлах, вишколювалися сотні Нечая, Цигана, трохи далі — Орлика.

Наш рій заквартирував у дерев'яній хаті. Годували добре. Масла, смальцю було вдосталь. Лише хліба обмаль. Жителі гірських сіл дуже прихильно ставилися до повстанців і ділилися з нами останнім. Правда, з часом із продуктами стало сутужно і нам, і селянам.

Вишкіл ішов повним ходом, коли прийшла на провідини моя мама, а з нею ще дві жінки з Корнича, сини яких теж були в нашій сотні. Стрільці на все горло співають українських пісень, а мамі сльози з очей капають. У нас, на долах, більшовик уже наступив кирзовим чоботом на горло українській пісні. І не тільки їй... А тут!.. Дух волі витає над Космачем. Хлопці співають, жінки плачуть. Це, либонь, були останні сльози радості в моєї матері. Далі проливатиме тільки гіркі сльози

болю й розпуки. Я теж любив пісні. Проте признаюся відверто, що попри всю свідомість та ідейність, співати після виснажливих занять та ще на голодний живіт не дуже хотів. Навколо Космача час від часу зав'язувалися невеликі, але прикрі бої з енкаведистами. Але нас, ще не навчених і не обстріляних, провідники берегли. Бої зводили вже вишколені сотні.

Одного дня ми з Вербою, трохи старшим за мене хлопцем з Іспаса, пішли до Космача. Мали вже там дівчат. Довго не гостювали, але дорогою назад зустріли сільських хлопців. Вони впросили нас дати постріляти з крісів. Ми недовго й опиралися. Сільські парубчаки відкрили вогонь по мішені на скалі. Коли ми, задоволені, гейби коти по сметані, поверталися до Завоєл, дорогу нам перегородив Тхір, немолодий уже стрілець. Він мав у сотні деякі привілеї, зважаючи на свій вік. Правда, вояк був завзятий. Тхір накинувся з розпитами. Ми, не моргнувши, збрехали, що пристрілювали кріси. Чудово ж бо розуміли, що за передачу особистої зброї в чужі руки обох чекала б сувора кара. Зрештою, кара не минула нас і за «пристрілювання». Мов цуценят, що нашкодили, старий стрілець привів обох до табору, який був на ногах через близькі постріли. За самовільне відлучення нам присудили по п'ятнадцять буків.

Наступного дня вранці вишикували всю сотню. Бунчужний Ярема зачитав наказ. Я вже був готовий до кари. Ройовий Совет накопили губу, окинув мої штани критичним поглядом і каже:

— Щось тобі, неборе, зад без буків уже напух.

Це я напхав у штани ззаду клоччя. Кому охота бути битим? Правда, він мене не продав. З його молодшим братом Миколою я ходив до школи в Коломиї. Тому ми вже трохи зналися й були якось, наче свої. Зрештою, ми з Вербою не були якимись там злочинцями. Карали нас на пострах іншим стрільцям. Я те добре розумів і сприймав кару без образи. Сотня виструнчилася. Пролунала команда:

— Сотня на стан! Струнко!

Я ліг на широку лаву, і Совет від щирого серця відрахував мені п'ятнадцять буків. Він усе робив добросовісно. Щоправда, бив не грабчаком, а грубою бичачою жилою. Ні мені, ні моему товаришеві від того легше не було. Бо хоч Совет бив без злоби,

жила протяжно свистіла і боляче впивалася в м'яку частину нижче крижей. Я те відчував навіть через товстий шар клоччя в штанах. По якімсь часі кару буками в УПА відмінили.

Якось нас вишколював чотовий. Команди падали одна по одній, мов каміння. «У три лави збірка! На стан! Відчисли!».

Перший, другий, третій... тридцять дев'ятий... Черга дійшла до немолодого гуцула... Тридцять десятий... Сміятися в строю невільно, бо стоїмо струнко. Я гадав, що трісну від беззвучного реготу. Поруч аж впріли від стримуваного сміху інші молоді стрільці. Нам усе смішки, а старий чоловік, який покинув удома родину, замислився і бовкнув механічно... Різні були трафунки.

Пішли ми раз з одним хлопцем із нашого рою в село. Зайшли до хати. Господиня поклала на стіл таких-сяких наїдків. Старий газда вніс зі сіней гусянки. Люди були дуже прихильні до нас. Особливо любили й жаліли молоденьких хлопців, яких недоля погнала до лісу зі шкільних парт. Посиділи ми в хлібосольних господарів, підхарчувалися трохи, напилися вволю гусянки. Про спиртне не могло й бути мови. Лишень вийшли на подвір'я, а внизу дорогою прошкує курінний Книш. Завважив нас, та як крикне:

— Бігом долів!

Ми котилися донизу, мов гарбузи. Хата стояла на високому горбі. Дисципліна у вишколі та й відтак у сотні, була сувора. Брати щось у селян заборонено було під карою смерті.

Одного разу, наприкінці грудня 1944 року, до Космача прибув якийсь високий провідник. Між Завоєлами і Брусторами вишикували три курені. Я ще не бачив такої великої сили. Стрільці стояли врочисті й грізні. З провідником прибуло близько вісімдесятьох охоронців. Були то дужі й вишколені хлопці. Однострій на них, як влитий. Провідник виглядав між ними, мов стрункий ясен посеред могутніх дубів. Священики відправили Службу Божу. Слово мали політвиховники, прибулий провідник.

У січні сорок п'ятого наш чотиримісячний вишкіл закінчився. Псевда вишкільників уже стерлися з пам'яті. З курсантів-новаків ми перетворилися на повноцінних стрільців сотні важких скорострільів. Так офіційно називали сотню Гамалії. На озброєнні мали дев'ять мадярських «шварцльозів»

на трьох ніжках й один «максим». Останній був нікудишною зброєю, бо швидко нагрівався під час стрільби. Його часто треба було охолоджувати водою, випускаючи при цьому гарячу воду зі шланга якнайдалі від кулемета, бо хмара пари від окропу слугувала доброю мішенню. А знищити кулеметну обслугу ворог завжди намагався в першу чергу.

На великій галявині вишикувалися курінь Книша та сотні з інших куренів. Із куреня Грегота-Різуна були сотня Хмари та ще якась. Усього набралось сотень вісім. Книш коротко пояснив обстановку, поставив командирам бойове завдання. Понад вечір вирушили з Космача в похід. Дорога пролягала через Яблунів, де стояв більшовицький «істребітельний» батальйон. Коли наші перші відділи ввійшли до містечка, за «стрибками» й слід прохолов. Стрілецький ланцюг розтягся на довгі кілометри: від Яблунова аж до Пилипів. Навіть важко собі уявити такий довжелезний стрілецький зв'язок на кілька десятків кілометрів. Ішли швидко, без гамору й брязкання зброї. Казали, що маємо, нібито, підірвати міст через Прут у Заболотові, що між Коломиєю й Чернівцями. Сапери з чоти Довбуша сотні Нечая проведуть вибухові роботи. Несли з собою все необхідне для цього. Марш тривав цілу ніч. Досвіток застав нашу сотню в Рудниках.

Заквартирували в хаті у поляків. Хтось із сільських більшовицьких вислужників утік і замельдував енкаведистам. Але він гадав, мабуть, що в село зайшли малі підвідділи УПА. Москалі швидко залярмували три взводи й хотіли зненацька ввірватися до Рудник. Енкаведисти були великі мастаки раптових наскоків великою силою на дрібні групи повстанців. Діставши сигнал від своїх агентів, вони хутко сідали на вантажні авта й мчали, мов зграя голодних вовцюг, аби розтерзати слабку жертву. Розвідки здебільшого не проводили. Надто вже були впевнені у власній перевазі.

Ми бачили, як швидко пригуркотили від Заболотова вантажівки з червонопогонниками. Дебелі вояки хвацько пострибали з кузовів, звично розтяглися в довгий ланцюг і сягисто закрокували в наш бік. На ходу встигали навіть перемовлятися. Іржали, мов жеребці на пасовиську, ось-ось почнуть брикати. Ця річ для них була така буденна і, як їм

здавалося, легка, що не дуже й крилися. Поводилися, наче обкомівці на полюванні в колгоспі. Щоденні вбивства притупили в них передчуття власної погібелі, притаманне нормальним людям. Гадали, либонь, що заскочать зараз якусь недобиту чоту й швиденько з нею впораються. Не вперше... Ми дивилися на червонопогонних лобурів, що мчать до смертельної пастки, мов щурі, очманілі від запаху крові.

Одностайний залп кількох сотень за лічені хвилини з трьох взводів залишив живим лише одного сержанта. До нього підбіг з автоматом чотовий Довбуш. Сержант, не гаючись, здійняв догори руки й закричав, що він теж українець. Правою рукою в нього стікала кров. Довбуш вийняв із його кобури пістолета і вказав ним червонопогонникові напрямок, звідки той щойно так самовпевнено прошкував. Не вірячи в порятунок, бранець дрібно кліпав баранячими очима. Довбуш мовчки кивнув на пораненого головою і хтось із стрільців заходився бандажувати переляканому сержантові руку. Правда, бурмотів при цьому, що радше витратив би на більшовика кулю, аніж марлю. Той задкував, задкував якийсь час, аж доки не дременував городами, аж за ним зашуміло... Стрільці проводили його протяжним свистом і порадили завернути до Пруту й виполоскати штани. З гумором у повстанському товаристві було все гаразд.

Збуджені легкою перемогою стрільці готові були тієї ж миті піти на Заболотів і взяти його приступом. Але командири хутко отямили найгарячіших. Впала команда зайняти оборону. Кожен стрілець завмер на визначеному місці. І дуже вчасно: від Заболотова зловісно гуркотів рейками невидимий поки що потяг. За мить із-за скруту вигулькнув чорнодимний паротяг. За ним довгою коричневою гусеницею повзли вагони. У неоперативності чекістів аж ніяк не звинуватиш. Місткі вагони вивергали на ходу зі своєї утроби криваву лавину червонопогонників. Стрільці налаштували петеери, що їх «подарували» нам у Яблуневі «істребітелі», коли полохливими зайцями розбігалися геть. Кількома влучними пострілами з протитанкової зброї повстанці змусили потяг завмерти. Чорне досі поле густо зачервоніло погонами. Під прицільним вогнем наших скорострільів червонопогонники борсалися на городах, наче колорадські жуки.

Повстанські курені зайняли вигідну позицію на високому пагорбі. Більшовикам доводилося розтягатися в бойові лави під ураганим вогнем. Втрат зазнавали непомірних. Оскаженілі командири замість того, щоби дати солдатам прихисток за залізничним насипом, гнали їх чистим полем під повстанські кулі, як биків на бойню.

У розпалі бою в правий фланг нашої оборони почав раптом бити міномет. Ще перед першим наступом енкаведистів полем трясся возом якийсь дядько. Сива коняка тягла щось накрите старою веретою. Дядько удавано байдуже поцвюхував поруч із возом батогом. Та його награна байдужість впала в око комусь зі стрільців. Під веретою вгадувався міномет. Тихий прицілився в їздового з кулемета. Але стріляти йому не дозволили. А якщо то справді сільський господар? Тим часом фірман зник у лісовому чагарнику. Тепер уже зрозуміло, що то був за дядько. Зрозуміла й безпечність перших енкаведистів. Сподівалися, вочевидь, позбирати тільки трофеї після мінометної обробки нашого становиська. Не так вийшло.

Ще до мінометного обстрілу виявилось, що я забув кулеметну стрічку з набоями. Доповів Тихому. Ройовий зробив круглі очі й мовив, що за це — розстріл. Хоч я і пробув уже якийсь час в УПА, час від часу в мені прокидався хлопчак, яким я ще тоді насправді був. Діватися було нікуди. Бігом кинувся по забуті набої. Енкаведисти, що вже оговталися, озлоблено шпарили з автоматів і кулеметів. Здавалося, що в природі, окрім тріскотіння зброї, нічого не існує. Я мчав, ледь не вискакував із завеликих мадярських черевиків. Роєм розлючених ос переслідували мене чекістські кулі. Перед самим порогом розривна куля влучила в казанок у моїм заплічнику, тільки друзки посипалися. Ще встиг подумати, що отак розлетілася б моя голова, і вмить переметнувся через високий поріг. Перелякані поляки лежали на підлозі долічерева. Над їхніми головами тонко посвистували кулі, що досить таки часто залітали через вибиті вікна. Без зайвих балачок ухопив стрічку і де напригінці, де поповзом — назад до своїх. Бій клекотів. На допомогу червонопогонникам прибула машинами свіжа підмога. Стріляли ми дуже ощадливо, бо набої швидко миналися.

Із настанням темряви наші сотні одна по одній стали вицофуватися з бойових становиськ. Робили це так організовано й безшумно, що чекісти нічого й не запідозрили. Вони ще добряче намерзлися на вкритому памороззю полі, допоки вихопилися на крутий берег, який ми вже давно покинули. Ще довго дірявили нічну пітьму спалахи пострілів. То червонопогонники, не розібравшись, влаштували поміж собою шалену стрілянину. Повстанські відділи були вже недосяжні для їхньої зброї. Сотня Гамалії втратила двох стрільців, два були поранені. Один із поранених був родом із Березова. Помер біля рідного села.

Тієї ж ночі більшовики ще раз повторили маневр із возом. Сотня зупинилася в лісі на перепочинок. Чуємо, згори клепає буксами віз. Більшовицький розвідник був зодягнений по-гуцульськи. Наші стійки пропустили його. Та як тільки віз зник за деревами, стрільці за командою вишикувалися пообіч дороги. Розвідник, очевидно, мав при собі передавача, бо незабаром із-за горба, звідки він нещодавно виїхав, загарчали моторами танкетки. Сотні сторожко рушили догори. Назустріч колонам повстанців глибокою лісовою дорогою повзли темні броньовані чудовиська. Обдавали стрільців гарячим диханням і смородом пального. Курінний Книш, який під час гарячого бою гасав, мов Юрій-зміборець, на білому коні, йшов посеред стрільців і закликав до тиші. Довжелезною грімкотливою гадюкою колона бронетехніки посунула в долину. Наші сотні, що ховалися за густими деревами, розминулися з більшовиками без бою, хоча стрільці стискали в руках протитанкові гранати. Команди до бою не надійшло. Книш беріг життя молодих вояків.

На місці, де кілька хвилин тому перепочивали повстанці, двигнули горами гранатні вибухи, люто зататакали ручні скоростріли. Більшовики воювали з лісовими духами. Завдячуючи кмітливості своїх зверхників, повстанці без жодних втрат вибралися з чекістської западні. Моста підірвати не вдалося, бо енкаведисти стягли туди великі сили й довелося б платити занадто дорогу ціну.

Наш загін заквартирував у Кривобродах. Уранці попркидалися, а гори виблискують білюсінким свіжим

снігом. Наші відділи вчасно вибралися з рівнинної безлісої місцевості, не залишивши за собою слідів. У Кривобродах відпочивали два дні, відтак знову прихистив нас Космач.

У якомусь часі по згадуваних подіях під горою Греготом розгорівся запеклий бій. Там заквартирував курінь Скуби. Сотня Гамалії чимдуж поспішила на допомогу. Доки підоспіли, бій уже вщухав. Стрільці хутко налаштували тяжкі скоростріли й посилали навздогін енкаведистам щедрі черги. Після бою ми роздивилися становисько куреня Скуби й вжахнулися. Довкіл валялося багато вбитих повстанців. Як з'ясувалося, в курені був зрадник, який потайки привів більшовиків до самісінького партизанського табору. Він видав чекістам розташування стійок, гасло й інші таємниці. Ворог безшумно познімав стійкових, нишком проник до табору й захопив сонних стрільців зненацька. Скориставшись короткою панікою, більшовики повбивали багатьох повстанців. Проте Скуба з властивими йому спокоєм та оперативністю таки організував оборону. Стрільці дружно вдарили з усіх стволів. Ворог очманіло кинувся тікати. На поляні валялося чимало вбитих енкаведистів, але це нітрохи не гамувало болю тяжкої втрати.

У лютому 1945 року наша сотня здійснила рейд із Космача до Жаб'євського району. Перехід був надзвичайно важкий. Снігу насипало по груди. Від лютезних морозів тріскали дерева. Ліси стояли, наче мертві. Не чути ні птаства, ні звірини. Оперувала сотня в районі сіл Перехресного, Шикманів, Головів. Неподалік Перехресного обладнали засаду на чекістів. Настелили на сніг хвої й пролежали цілу ніч. Та більшовики не потривожили нас своєю присутністю. Їхній численний загін пройшов іншою дорогою. Втім, відплати вони не уникли. У тому місці на зайд чекали стрільці куреня Недобитого. Наша сотня, як не поспішала на гучні постріли, підоспіла занадто пізно. З чекістами курінь Недобитого впорався швидко і без жертв. Рештки ворожого загону рятувалися панічною втечею. Вцілілі енкаведисти покидали зброю й набої та стрімголов кидалися в глибокі сніги, смугуючи білосніжний схил височенького пагорба. Переслідувати їх невлежаним снігом ніхто не збирався. Стрільці обвішалися трофейною зброєю, мов гендлярі на ярмарку. Кожен ніс на собі по кілька автоматів чи карабінів.

Захоплених набоїв лічити не стали. Енкаведисти ретельно готувалися до вилазок на повстанські бази й із надлишком запасалися всім, що несе смерть...

На полонинах сотня простояла два тижні. Великої загрози не було, зате діймали голод і воші. На додачу до всього комусь із наших зверхників забаглося нагадати стрільцям військовий вишкіл. До того всього, я ще й, на лихо, заслаб. Мав високу гарячку. Фельдшер помацав задубілими пальцями пульс і визнав мене симулянттом. Цього ще мені бракувало! Разом з іншими стрільцями дістав карної муштри. Проводив її ройовий Совіт. Покарані стрільці мусили виконувати його улюблену команду: «Бігом долів!» Глибочезним незамерзлим снігом важко бігти рівниною, не те, що з крутої гори. Я навідріз відмовився виконувати команди ройового, затявся, гейби віл, хоч ріж мене. Впертий був надзвичайно, а ще мав уроджене відчуття справедливості. Та й молодість давалася взнаки. Штрафників зібралось душ зо двадцять. Я сів на пеньок й ані руш. Хлопці видивилися на мене повними страху очима. Я поміж них був наймолодший і найнерозсудливіший. Совіт каже, що змушений буде доповісти про відмовника сотенному. За це по голівці не поглядять. Хай буде, що буде, на поліг я на своєму, мовляв, я також крутого замісу. Насувалася буря. Проте сотенний Гамалія навдивовижу спокійним тоном розпорядився поміряти мені гарячку. Майже сорок градусів! Увечері я лежав у теплій хаті майже без пам'яті.

Наприкінці березня 1945 року курені Книша, Недобитого й Маніва, який замінив Скубу, підійшли до Шепота. Скуба в той час уже став командиром загону. В селі стояло кілька великих відділів енкаведистів. Розділяв нас глибокий непрохідний яр. Хоча стрільці й намагалися ступати якомога тихіше, більшовики незабаром нас виявили. Їхні снайпери часу не гаяли. Кілька куль вп'ялося в бук, за яким я стояв. Дерево потекло соком-слізьми. Якоїсь великої шкоди через яр ворожі сторони заподіяти одна одній не могли. Наші сотні за той час здійснили хитрий маневр: обійшли яр й оточили москалів у селі. Ті забігали в паніці крутими вуличками. Проте в одному місці все-таки прорвали нещільне стрілецьке кільце і з втратами вирвалися з оточення. Повтікали стрімголов на

Жаб'є. Наступного дня вранці наші відділи почали виходити з Шепота, бо надійшов сигнал, що чекісти сунуть на село великою силою. Москалі увійшли до Шепота і стали підбирати трупи своїх солдатів. Убитих спалили, щоб люди не бачили їхніх втрат. Про це розповіли згодом селяни.

В одному з боїв наші стрільці захопили у Коршеві на залізничній станції двох більшовицьких постових. Обидва солдати забажали стати повстанцями. Їх прийняли до сотні. Під час бою в Брусторах один із тих вояків у найприкріший момент ударив зі скоростріла по своїй сотні. Підло, у спину, вбив кількох стрільців. Його знищили на місці.

Війна — річ жорстока

Сотні Гамалії, якою вже командував Чабан, і Нечая розігнали «стрибків» у Яблунові й вирушили на Нижній Березів. Там заквартирували по хатах. Стрільці падали від втоми й світилися наскрізь від голоду. Наш рій зупинився в хаті край села. Господиня наклала варити кулешу. Жінка засипала кукурудзяне борошно на окріп, помішувала його дерев'яною ложкою, а ми глибоко вдихали смачний запах страви й ковтали слину. Втома повалила вояків кого де, але гострий голод заснути не давав. Нагло залярмували стійкові. До села вступили енкаведисти. Йшли врозбід, поступово розтягаючись у широкий ланцюг, з автоматами напереваги. Стрільців із хати, мов вітром здуло. Господиня теж проворно кудись заховалася. Посеред хати чипів тільки я. Затявся, будь-що-будь, зварити кулешу. Хлопці з мого рою позаягали за берегом. Татакання скорострілів сповістило про початок бою. Підперши сінешні двері зсередини міцним колом, я доварював кулешу. Десь на городах галалакали москалі. Гулко бахкали кірси й таракотіли автомати. Тим часом я вивернув на якусь

білу шматину гарячу кулешу, загорнув її в широкий рушник і вкинув до заплічника.

Повз хату тяглася копана дорога. На неї я й вишмигнув із сіней. Пригнувся за берегом і став розмірковувати, як дістатися до своїх. Над головою фівкають кулі. Дивлюсь, на дорозі за закрутком стоїть бунчужний Тріска — Чепига з Кут. Аби дістатись до сотні, треба перебігти досить широкий вивіз, по якому сказано луплять із кулемета більшовики. Тріска мав трохи заячу натуру й не наважувався пересікти прострілювану місцину. Побачив мене й відразу ж:

— Ви чого тут?!

Я відповів йому тим самісіньким запитанням. Бунчужний підганяє чимдуж бігти до своїх, а я відрізав, що кулемет стріляє не kwasолею, треба все зважити й прикинути. Коли скоростріл трохи притих, я тільки блиснув через вивіз. Кулі зашипіли навздогінці біля самих моїх ніг. Цим скористався Тріска й теж переметнувся через дорогу. Та лишень я упав за великий камінь, як на мене накинувся ройовий Тихий:

— Ви де були, друже стрілець?!

А я йому:

— Друже ройовий, є кулеша, бринза. Чого ще хочете? — і стенив плечима з гарячим наплічником. Тихий для порядку ще щось буркнув, але очі його вже сміялися, бо з мого наплічника курилося, мов із паровоза. Хтось зі стрільців порадив мені не висуватися, а то енкаведисти подумують, що парує не кулеша, а «максим». Варити кулешу під обстрілом могло збрести в голову тільки такому шалапутові, як я. Бій тривав недовго. Задне забезпечення нашого відділу щільним кулеметним вогнем притисло більшовиків до землі. Сотні тим часом потихенько вицофували зі села. Через Великий Ключів, Мишин ми перейшли до Іспаса. Там і заквартирували надовше. Кулешу їли в Іспасі ще теплу. Хлопці кепкували з мене, мовляв, Пліт використав кулеметний вогонь, аби зварити в наплічнику кулешу.

До їжі я з дитинства був трохи вибагливий. Цибулі не вживав узагалі. Але з кожним днем у сотні з харчами ставало сутужніше. Брати щось у господарів пресуворо заборонялося. Селяни теж бідували. Голод не пан. Навчився їсти все. Одного

дня так зголоднів, аж живіт до хребта прилип. Дивлюсь, а Кіт, немолодий стрілець, сало з хлібом і цибулею наминає. Прошу в нього поділитися. Старий гуцул знав, що цибулі я не їм, тож дав мені цибулину й окраєць хліба. Я наминав, аж за вухами лящало. Привчив таки мене бувалий вояк до цибулі.

Хвороба безжалісно косила молодих і старих повстанців. Умов належних для лікування не було, ліків обмаль. Звалився з ніг і я. Тиф. Цілий місяць провалявся в гарячці в старенькій хатині у Великому Ключеві. Як тільки трохи зіп'явся на ноги, подався по зв'язку до Іспаса. Там ще якийсь час підліковувався, переховуючись від чекістських облав, доки не зв'язався з хлопцями з боївки Служби безпеки. Тут було чимало моїх односельців. Із ними придибав до Корнича. Намовляли мене іти до них, але я відмовився. Звик до сотні, до порядку в УПА, як би там не було важко.

У Корничі заквартирував разом з есбістами в мого сусіда, який повернувся з війни без ніг. Одного дня вдосвіта хату обскочили енкаведисти. Ми, п'ять хлопців, тіснилися в малесенькій комірчині. То були стрільці з боївки Шпака з Іспаса. Двері нашої хатчини на надійному засуві. Чекістів повен двір. Голосно кудкудакають наполохані кури, ще дужче галасують роз'юшені москалі. Мов табун диких коней, тупотять навколо хати. Один з есбістів, Крук, здається, відчепив від пояса ґранату. Збирався розбезпечити її, щоби жбурнути в скупчення енкаведистів під вікном. Гарячий і нетерплячий був надміру. Але Кобзар (Василь Дранчук із Матіївців, загинув 1952 року в Перерові), міцно вхопив його за руку. Поки нас не виявлять, сидітимемо нишком. Облавники гупають чоботиськами по горищу, аж сволоки вгинаються. Шукають повстанців у найтемніших закутках. Від соковитої московської лайки навіть свині в хліві притихли. Нарешті затупотіли в сінях, кляцнула клямка в хатніх дверях. Ну, думаю, аж тепер нам кінець... Несподівано виручив фронтовик-каліка. Як гаркне на червонопогонників із печі:

— Курва ваша мама! Я ноги віддав вашому Сталінові на м'ясо, а ви тут нишпорите. Марш мені з хати!

Як не дивно, а москалі таки забралися геть.

У цій щасливій хаті ми часто пересиджували більшовицькі облави. Якось я добряче перелякав сусідку. Вона сапала на городі, а я в хаті чистив карабін. Хлопці подалися кудись у своїх справах. Не знаю як, але карабін мій бабахнув у стелю. То вийшло якось несподівано навіть для мене самого. Стара кинула сапу й чимдуж до хати.

— Міську, — каже, — бійся Бога. Ціле село москалів, а ти стріляєш...

Якийсь час я навіть переховувався на церкві з братами Гаврилюками (Михайлом і Василем), що були в СБ. Чекісти проводили по кілька облав на день. Подітися було нікуди. Старша церковна сестриця Параска Ключанська привела нас крадькома до церкви. З хорів хід вів на баню. Там ми й заквартирували, мов кури на бантах. Милосердна жінка приносила нам харчі. Священик про те нічого не відав, оскільки ключ від церкви був у Ключанської. Якогось дня вона попросила мене, прийти винести її з хати, коли помре. Дітей добра жінка не мала. Я пообіцяв уволити її просьбу. Слова дотримав. Прожила старенька дев'яносто три роки. Двадцять п'ять із них пробула сестрицею в церкві.

Трапилося так, що два дні Ключанська не могла принести до церкви їжі. Поблизу скаженіли облавники. Третьюї ночі, коли все вщухло, кажу Гаврилюкам:

— Ви собі, як знаєте, а я не збираюся помирати з голоду, та ще й у рідному селі.

Покинув хлопців на рипучих дошках, а сам зліз потихенько з високої бані. У церкві така луна, що найменший шурхіт громом звучить. Скрегіт ключа, здалося мені, було чутно аж на сусідні села. Проте все обійшлося. Ніч, хоч у писок дай. Сторожко, щоби на когось не наткнутися, без пригод дістався хати свого вуйка. Там проживала переселена з Польщі лемчиха Ганка з сином. Згодом пошкрябали в шибку Гаврилюки. До церкви ми більше не поверталися.

Одужавши й набравшись трохи сил у рідному селі, я повертався до УПА. Зі мною до повстанців подалися брати Дмитро і Василь Калиняки, Василь Юрійчук на псевдо Буря, Ілько Антонюк на псевдо Сергій. Ілько втік із Червоної армії аж зі Саратова. Важко приживався він і в сотні. Ніяк не міг

звикнути до лісу. Повсякчас скаржився, що бачить крізь дерева лише півморга неба. Душа бажала простору.

У червні 1945 року наша п'ятірка влилася до сотні Білого з куреня Скуби. Привели нас туди, як завжди, зв'язкові. Сотня квартирувала в камеральному лісі поблизу сіл Хімчина, Кривобродів, Микитинців. У народі називали той ліс просто Камер. У куренях за час моєї відсутності дещо змінилося. Чимало хлопців полягло, багато прибуло нових. Моєю колишньою сотнею вже командував Чабан. Гамалія дістав підвищення і працював десь у штабі.

Кістяк сотні Білого становили стрільці, загартовані ще в боях із німцями. Хлопців, які прийшли зі мною, послали на військовий вишкіл. Я став стрільцем рою Чорнобривого в чоті Буревія з Тишківців Городенківського району. Склалося так, що великих боїв сотня мусила уникати. Більшовики стягали в Карпати потужні сили. Повстанські сотні, щоби не губити людей, змушені були багато маневрувати.

Ройовий Чапай, попереднє псевдо Богун, набирав собі проворніших стрільців. Не знаю чому, але зарахував до свого рою й мене. Псевдо моє тепер було Дорошенко. Згодом з'ясувалося, що ми з ройовим навіть якісь далекі родичі. Чапай народився й виріс в Іспасі. Ходив до Коломийської гімназії. Ще за життя про його бойові подвиги ходили легенди. Хоробрістю та вродженим військовим талантом він дивував найсміливіших вояків. Був нагороджений Золотим хрестом. Але попри це все мав добру душу й чуйне серце.

Служив у нашій сотні стрілець Комар. Батько його був якимось високим провідником на Городенківщині. Але тата й сестру більшовики вбили, маму вивезли на Сибір. Хлопчакові якось удалося втекти. Шістнадцятирічним прибився до повстанців. У сотні з Комаром стало коїтися щось незрозуміле. Постійно засинав на стійці. На той час я вже був старшим стрільцем, часто заступав ройового й перевіряв стійкових. Не раз заставав Комара сплячого. Кажу:

— Друже, пильнуйся, бо покарають.

Довкіл нишпорять москалі, а стійковий спить. Якби він засинав після бою чи важкого рейду, то ще Бог з ним, а то стоїмо на постой в лісі, не перевтомлюємося. Незрозуміло...

Якось старший стрілець, псевда не згадаю, родом із Ковалівки, підійшов нечутно до бойової стійки, коли Комар задрімав. Забрав кулемета й приніс сотенному. Кара неминуча. Ми чудово розуміли, яка то буде кара. Чапай вирішив урятувати хлопця. Оскільки курінного, який підписує вироки, в таборі не було, мали ще трохи часу. Вирішили Комара, який сидів на вартівні й чекав своєї долі, відпустити. Стійки він знає й спокійно пройде повз стійкових. Ми знімемо стрілянина, наче йому навздогін. Ризик великий, але це єдиний шанс урятувати хлопцеві життя. Переговорити з Комаром ройовий доручив мені, що я негайно й виконав. Але тікати хлопець рішуче відмовився. Був чомусь упевнений, що його не розстріляють. А якщо й розстріляють, то це краще, ніж стати дезертиром. По цих його словах мені аж сльози навернулися на очі.

Комара все-таки розстріляли. Вишикували курінь. Оголосили наказ. Охитники, як не дивно, знайшлися. Гримнули постріли з трьох карабінів, і хлопця не стало. В душі моїй щось надломилось. Уперше за своє перебування в УПА відчув ненависть до таких, як і сам, стрільців, вірніше, до тих, що зголосилися розстріляти не ворога, не зрадника, а свого товариша. Про себе подумав, що не стріляв би в хлопця навіть під карою смерті. Поховали Комара під дубом, мов нехриста. Щодня я ходив тихцем на його могилку молитися. Виплакав там багато сліз, хоча сентиментальним ніколи не був. Жорстока річ — війна.

Значно пізніше стало відомо, що наказ на розстріл невинного юного стрільця видав окружний провідник Служби безпеки Кіров — Роман Тучак, довголітній агент НКВД. Жорстока розправа над хворим хлопчаком викликала бурю обурення серед стрілецтва й ледь не спричинила бунту. Більшовицькі хробаки підточували живе тіло УПА зсередини, намагалися ширити в повстанських відділах відчуття страху й підозри.

Сотні Білого й Мороза вирушили в рейд. Швидким маршем дійшли до Чорного Поточу. Яскравий місяць освітлював місцину з небесної високості. Попереду крокували стежі, з ними — дівчина-зв'язкова й артист Коломийського театру Олекса Романенчук із Воскресінців. Обоє в гуцульській ноші, без зброї,

бо йшли перші під виглядом місцевих жителів. Із-за придорожніх корчів гримнув наглий залп. Засідка! Дівчина зойкнула і впала на дорогу поранена в руку. Артист заточився й повільно осів мертвий. Від раптового нападу загинуло дванадцять повстанців, чотирьох поранили. Пролунала команда. Партизани проворно охопили ворожу залого підковою. Енкаведистів розбили дощенту. Вони полюбили влаштовувати нічні засідки і з укриття розстрілювати невеликі повстанські підвідділи. Але цього разу вхопили шилом патоки, позаяк вибрали невдале місце й ударили по передніх розшуках, не відаючи, що позаду йдуть дві сотні. З багатими трофеями і гнітючим настроєм ми поверталися додому.

Наприкінці вересня сорок п'ятого ми, дванадцять стрільців із «Залізної п'ятки», під орудою Чапая вирушили до Коломиї виконувати наказ окружного провідника. Завдання групи — знищити літаки на льотному полі, що на лівому березі Пруту. Щодня кружляли вони над лісами й добряче дошкуляли повстанцям. Із Камера вийшли у складі сотні. Поблизу Вербіжа поділилися. Сотня Білого, з якою прийшов і курінний Скуба, зупинилася на горі, що сусідить із Воскресінецькою. Наша група подалася на літниче поле. Чапай знав більшовицький пароль, що й досі дивує мене, тому пройшли без перешкод. Форма на стрільцях була, як завжди на час таких операцій, червоноармійська. Переправившись чайкою через Прут, підійшли до летовища. У темряві бовваніли нечіткі обриси «кукурудзяників». Чапай, який ніколи не розлучався зі скорострілом, пустив прицільну чергу в постових. Запальними кулями підпалили всі літаки. Яскраві смолоскипи освітлювали дорогу, коли ми без жодних перешкод Прутом убрід поверталися назад до сотні.

Радість від легкої перемоги вивітрилася вмить. Почута вістка приголомшила. Загинув курінний Скуба. Стрільці обстрілювали з міномета якісь об'єкти в Коломиї. Щось там не поладилось, і міна розірвалася в стволі. Загинула вся обслуга. Малюсінський осколок перебив Скубі сонну артерію, він невдовзі помер. Біля непорушного провідникового тіла плакали стрільці. Не витирав сліз молодший Скубин брат Петро. Пекучими від сліз очима я дивився на мертвого

командира й не вірив, що його вже не буде поміж нас. Улюбленець стрільців і гроза більшовиків Скуба мертвий?! Не побачимо більше його стрункої дужої постаті, не почуємо дзвінкого голосу: «Сотня — на спочинь! Черевики — на струнко!» На слові «черевики» наголошував на другий склад. В усьому любив порядок. Акуратний і підтягнений сам, того ж вимагав від підлеглих. Кучеряве волосся ледь визирало з-під петлюрівки. Чоботи й паси завжди напуцovanі до блиску.

Почергово тіло курінного донесли до Грушева. Чому не поховали там? Не знаю. В селі роздобули воза і повезли далі. Дорогою я дивився на Скубу, що лежав на сні, мов живий, і чомусь нагадав собі його слова: «Московської ноші вдягати не буду». Ніколи, на жодну операцію не скидав рідної уніформи. У Кривобродах сумна процесія завершила на цвинтар. Промову мав політвиховник Левада. Славнішого курінного в Коломийській окрузі не було. Стрільцям куреня Скуби більшовики без зайвих розмов присуджували п'ятнадцять років каторги.

Скуба — Гах Дмитро син Миколи, народився 1919 року в селі Хриплині на Станіславщині. Воював з червоними у складі українського легіону. Втік від німецьких репресій у Карпати. Як тільки 1943 року зорганізувалася перша в горах сотня Липея, Скуба став у ній чотовим. Згодом вона переросла в курінь. Скуба організував і очолив повстанську сотню «Сурма», яка завзято воювала з німцями. Восени сорок четвертого став командиром куреня «Гайдамаки». Від чотового Скуба піднявся до курінного.

Труна безшумно опустилася в темну яму. На віко глухо загупали грудки землі. Поручник Чорногора дав команду. Три постріли-салюти востаннє потривожили командира. Душа його відійшла у світ, де вічний супокій. Салютували Перебий, Чорний і я. Згодом тіло Скуби перепоховали на цвинтарі в Трачі. Очевидно, більшовики щось пронюхали про похорон у Кривобродах.

Командування куренем перебрав Чорногора, східняк. У п'ятирічному віці він залишився сиротою. Батька-петлюрівця розстріляли чекісти. Дитину забрали до притулку. Після школи хлопець вивчився на офіцера. Сорокового року з Червоною армією прибув на Буковину. Незабаром зв'язався з місцевими

партизанами. Підірвав кілька танків, оскільки був старшим лейтенантом танкових військ, і пішов у підпілля. За німецької окупації з підпілля не виходив. Часто з'являвся в Корничі. Коли сорок четвертого року прийшли совіти, підпільники запідозрили його в співпраці з енкаведистами. У Хімчині на Чорногорі вже чекала викопана могила. Якимось чином він довідався про це. Прийшов у село й мовив:

— Позаяк ви вже вирішили, то дійте.

Це справило враження. Після недовгих суперечок Чорногори вирішили не чіпати.

«Залізна п'ятка»

У складі «Залізної п'ятки» ми здійснили чимало операцій, часом досить таки незвичних.

Окружний провідник наказав роздобути кожушок для провідниці, яка втекла від чекістів у легкій одежині. Зима надходить, а їй нічого зодягнути. Забрати велів у якоїсь більшовицької виступниці. Такі є в кожному селі. Подалися до Корнич. Заходимо на подвір'я однієї хати. Чапай вимогливо постукав у двері й звелів відчинити. Усередині тихо. Раптом чуємо, щось шелестить обіч хати. Ми туди зирк, а на оборозі солдатисько з молодицею. Та відразу шусь у кукурудзу, тільки рясною спідницею війнула. Чапай дав волю командирському голосові:

— Слезайте! С бабамі прохладжаєтесь, таваріщ сержант!

Вояк із потупленим у землю поглядом оправдовується перед «таваріщем капітаном» ламаною російською мовою. Тішиться, що потрапив не до «бандер», а до своїх. Чапай мило посміхається й пояснює, що чуття його не підвело, ми таки справді бандерівці, й витяг у бранця з кобури пістолет. Бідолашний сержант де стояв, там і сів. Далі вкляк, жалісливим

голосом став проситися, що він теж українець. Чапай гостро глянув на нього і звелів забиратися геть. Сержант той був із льотничої обслуги і шкоди нікому не чинив, хіба що переспить, бувало, в селі з якою молодницею. Та без пістолета повертатися в частину не наважувався. Судитимуть за втрату зброї.

— Знай моє добре серце, — сказав Чапай і, вийнявши набой, повернув сержантові не страшно вже залізяку.

— Ви мене застрелите, — плаксиво прогугнявив той і ані руш із місця. Чапай кивнув головою. Ми повернулися й пішли на город. До хати більше не заходили, бо там захникала дитина. Кожушка для провідниці того дня ми так і не роздобули.

Перед Спасом наша група з шістьох стрільців поверталася з Корнича до лісу. Іти треба було повз млин. Дорогою зустріли Петра Яковінчика з Королівки. Ми зналися з ним змалку. Запитую, чи нема коло млина більшовиків

— Нема, — каже.

Звідки мав я знати, що Петро на той час уже служив більшовикам. Не знали того й мої товариші. Доходимо до млина й натрапили просто на кулемет. Ступили би ще два кроки, енкаведисти побачили б нас і на рівному відкритому місці за одну мить зрешетили б усіх із важкого кулемета. Чапай приймав рішення миттєво. Твердим кроком, не криючись, перебрані на червоноармійців стрільці рушили просто на скоростріл.

— Стой! Кто ідьот?!

— Сваі!

Чотири енкаведисти посхоплювалися на ноги. Чапай розпочав бесіду про пораненого командира. Ми дакали йому в такт. Поцікавився їхнім командиром. Старший лейтенант у млині. Шукає бандерівців. Чапай велів негайно його покликати. Невдовзі з млина вийшов міцний, рвучкий офіцер, супроводжуваний жіночим зойком. Чапай, не даючи йому оговтатися, зажадав документів. Вдавано уважно розглянув офіцерське посвідчення. Чітким жестом повернув документ енкаведистові. Той, у свою чергу, поцікавився нашими документами.

— Пожалуйста, — Чапай недбало поліз до кишені гімнастерки і раптом блискавично натис на гашетку кулемета.

То було несподіванкою навіть для нас. Врятувався лише солдат, який бігав по командира. В момент пострілу він заховався за млинове колесо, а відтак стрімголов кинувся у воду. Хтось зі стрільців цоркнув затвором, але Чапай підняв руку:

— Най живе.

Утікач проплив метрів шістсот. Переслідувати його ніхто не збирався. Доля звела мене з тим солдатом років через тридцять. Але він мене не впізнав.

Директором млина в Корничі був ставленик НКВД. Відповідно він і поведився. Знущався всіляко з людей, безбожно їх обдирав. Почувався досить привільно, бо служив раніше «ад'ютантом командіра саєдінєннєя партізанскіх атрадєв», як було записано в його посвідченні. Прізвища його не пригадую. Наша група дістала наказ ліквідувати енкаведиста. До села прийшли вночі й заквартирували неподалік від млина. Вдень причаїлися в кукурудзі. Чудово бачили все, що діється коло млина. Але позиція для стрільби була не дуже зручна. Чапай вирішив перейти через млинівку на королівський бік. Засіли в густій кукурудзі. Лежимо, чекаємо. Нараз від дороги чуємо свист, спів. Гуркочуть вози, а в них напхом «стрибків» — понад тридцять осіб. Повертаються, мабуть, з «операції». Чапаєм аж затрясло. До хрускоту в пальцях стиснув кулемета. Але не стріляв, позаяк мали інше завдання.

На директора млина чекали довгенько. Нарешті з'явився, з малярським автоматом на плечі. Пороззирався по возах зі збіжжям, що скупчилися коло млина. Чапай довго не роздумував. Прицілився й дав коротку чергу. Куля вцілила в приклад автомата й розтрощила його на цурки. Поранений енкаведист порачкував за горбок. Здавався нам здоровенним бугаєм, ще й ревів, як трирічний бик. Чапай кількома легкими стрибками наздогнав його й добив із пістолета.

Директора спиртзаводу в Джурові наша група ліквідувати не змогла. Хитрий був, як старий лис-курятник. Мав чималу й добре вишколену охорону. Йти на жертви заради нього не хотілося.

«Залізна п'ятка» неодноразово роздобувала медикаменти для поранених і хворих повстанців. Якось перебрали ми Прут нижче Вєрбіжа. У домовленому місці нас зустрїла зв'язкова.

Коротким шляхом провела групу до складу. Чапай виставив двох стійкових із кулеметами. Зламали замок і відчинили двері за кілька хвилин. У спеціально припасені мішки швидко спакували ліки, шприци, бинти... По якімсь часі трофеї були вже в руках лісових лікарів.

Наша група неодноразово організовувала засідки на оперативника Лещова, який служив у Коломийському МГБ. Обережний і хитрий був, мов дикий звір. І лють мав звірячу. Бив, стріляв, катував, гвалтував... Мав своїх агентів по селах, тому був добре про все проінформований. Лещов жодного разу не потрапив у наше сільце.

Якось розвідка донесла, що через село проїздитиме військовий прокурор. Ліквідувати керівника зловісної «трійки» доручили диверсійній групі. Дванадцять стрільців із двома скорострілами пролежали в засаді цілу ніч, але машина з прокурором так і не з'явилася. Уже світало, коли ми доходили до Пруту біля Корнича. На зарінок виходити було ризиковано, бо там чекісти розставляли залоги зі скорострілами. Мені вдалося переконати Чапая вдатися до мого сусіда. Безшумними тінями прошмигнули ми до стодоли. Я знав, як відчиняються ворота. Господар уже був на ногах, але на подвір'я ще не виходив. Показуватися йому на очі Чапай суворо заборонив. Я твердив пошепки, що сусід мій — чоловік надійний, свій, але ройовий мовчки тицьнув мені під ніс твердого кулака. Я ніяк не міг утямити, чому він так чинить. Аж розсердився на командира. Зрозумів усе згодом і став поважати свого зверхника ще дужче.

У стодолі двоє дверей. Одні від подвір'я, другі ведуть на невеличку толічку. Ми розташувалися по обидва боки воріт. Шість стрільців по праву руку, шість — по ліву. Лежимо в запашному сіні й гадки не маємо, що якась чорна душа вже нас замельдувала. У сусіда через пліт енкаведисти перерили все, мало стодоли не завалили, навіть землю в багатьох місцях копали. Шукали криївки. Озброєною юрбою ввірвалися до нашого господаря. Подвір'я вкрилося мухоморами червоних кашкетів. Брязкання зброї, тупотіння чобіт, лайка... Господар спокійно порасться собі коло худоби. Двері в стодолі навстіж, стайня теж відчинена. Лежимо на сіні під самісіньким дахом,

дихаємо через раз. Розбезпечили зброю й чекаємо команди стріляти. Чапай покусує білими зубами стеблинку й весело поблискує на нас очима з-під офіцерського кашкета. Нерви мав залізні. Тим часом рейвах на подвір'ї не вщухає. Енкаведисти присікуються до господаря, розпитують про «бандітов». Правда, волі рукам не дають, як зазвичай, бо чоловік у військовій формі. Нещодавно повернувся поранений із фронту. Поводився спокійно й невимушено, позаяк нічого про нас не знав. Нарешті командир енкаведистів, непоганий психолог, очевидно, дав команду забиратися з подвір'я. Раптом чекісти попадали на заповорошений спорищ. Зататакав кулемет Токарева. Тоді я вперше побачив цю зброю крізь щілину в стіні. Енкаведисти стріляли в червоноармійців, які п'яні галасливим збродом поверталися з нічних посиденьок у Грушеві. Втім, одні з одними швидко порозумілися. У stodолі ми непомітно пересиділи до ночі. Кожен подумки дякував Чапаєві за його винахідливість і кмітливість. Вояк із нього був неабиякий.

Похід на Буковину

Кілька днів після похорону курінного Скуби видалися спокійними. Сотня заквартирувала в Камері. Невдовзі надійшов наказ зі штабу лаштуватися в дорогу. Вирушаємо на Буковину. В рейд виступили сотні Мороза й Білого. До нашого проводу вдався, як мені відомо, провідник із Буковини Половик. Попросив допомоги, щоби нагнати трохи ляку на знахабнілих «стрибків». Із Камера виступили перед вечором. Перша йшла сотня Білого. Діяв, як завжди в таких випадках, стрілецький зв'язок. Довга вервечка бійців поминула Кривоброди, Гуцулівку, Кропивище, Видинів, Рудники... Перебрели Черемош. Листопадові приморозки остудили воду, й вона леденила наші ноги. Галичиною пройшли швидким маршем,

позаяк терен знали добре, й бездоганно діяли зв'язки між станицями. З Половиком прибули шістдесят дужих і бравих охоронців. Провідник носив шкіряну куртку, кашкет, чоботи. Озброєний автоматом, середній на зріст, він з вигляду мав років сорок. Охоронці були молоді та спритні. В УПА сорокарічний стрілець вважався вже старим. На Буковині сповільнили темп. Провадив хтось із Половикової охорони. Йшли цілу ніч гористою місцевістю. До населених пунктів не заходили. Переднювали в горах. Контетувалися сухим пайком, бо ватри в рейді розпалювати заборонено.

Наступного вечора кожна чота порізно вирушила на операцію. Нашу чоту вів Буревій. Озброєні були німецьким скорострілом. Я мав автомат. Аmunitionним уже давно не був, але тут допомагав кулеметникові, позаяк після служби в сотні Гамалії добре знав скоростріл. Кулеметником був також мій односелець Ілько Антонюк. Не встигла чота підійти до села, як по нас відкрили інтенсивний, але неприцільний вогонь. Нікого навіть не зачепило. Стрільці встигли позаягати. Вишколені й обстріляні вояки нашої чоти швидко впоралися з боягузливими «стрибками», що звикли воювати з беззбройними селянами. Багатьох захопили живцем. Судили більшовицьких вислужників тут же. Розстрілювати їх ніхто з наших хлопців не хотів. Визвався Палата, немолодий стрілець зі Східної України, який куховарив у сотні. За ніч наша чота встигала розігнати «стрибків» у кількох селах. За чотири ночі охопили кілька районів. П'ятого дня чекісти вже стягли проти повстанських підвідділів чималі сили. Сотня зібралася докупи. Вів її незнайомим тереном місцевий зв'язковий. Запровадив нас у якусь величезну яму зі стрімкими схилами. На пологішому бовваніли в темряві поодинокі хатини. То була околиця якогось села. Неподалік проходила мощена дорога. Мені відразу це місце не припало до душі. Терен голий, ні деревця, ні кущика. Якесь пасовисько чи сінокіс. За дорогою рідкий буковий ліс. Чапай, інші ройові й чотові почали вголос говорити про зраду. Тим більше, що зв'язковий кудись щез.

Коли сотня наблизилася до села, передні розшуки хтось обстріляв із кулемета. Трьох розвідників убили наповал. Загинув і Сірко — Михайло Бірчак із Тростянки. Стрільці вмить

заягли й відкрили вогонь у відповідь. Виявляється, хлопці нарвалися на бойовий пост енкаведистів. З їхнього боку не пролунало більше жодного вистрілу. Ураганим вогнем повстанці змели пост і стріляли в енкаведистів, що, мов руді миші, розбігалися полем. Панічно вискакували з хат у самій близьні і потрапляли під наші кулі. Розлючені смертю друзів, повстанці не шкодували набоїв. Не знаю, чи комусь із чекістів вдалося врятуватись. Мабуть, ні, бо більшовики, які відтак прибули на постріли, йшли сліпо, ніхто їх не вів. Але це було згодом.

Коли пересувається сотня, забезпечення виставляється залежно від терену й обстановки. Передні розшуки — три стрільці. Задне забезпечення може здійснювати навіть цілий рій. Бокове виставляється, коли терен дуже zagrożений. Але це все досить відносно й кожний командир практикував по-різному.

Сотенний Білий дав наказ вицофуватися з небезпечної долини. Перебралися до лісу, що темнів через дорогу. На сотню Мороза вирішили чекати в заростях, бо командири зрозуміли, що тут щось нечисто. Стрільці зі зброєю напоготові стояли за деревами. Дорогою темною хмарою сунуло військо. Здалеку було видно, що це енкаведисти, бо йшли колоною по чотири. В УПА так не ходили. Глянув я на ту силу й подякував Богові, що напоумив вибратися завчасу з пастки. Живим звідти, мабуть, ніхто з нас не вийшов би. У цей час хтось у лісі черкнув сірником, що яскравим вогником спалахнув у непроглядній темряві. Чекісти зреагували рясним стрілом. Нашому роєві дісталось найдужче, бо зайшов до лісу останній. Ми ще не встигли навіть забрести в гущавину. Щастя, що ворог стріляв розривними кулями, які в лісі розривалися навіть від доторку до листочка. Нікого з нас не поранили. Енкаведисти розраховували, вочевидь, перестріляти нас, мов зайців, у відкритій ямі, тому й озброїлися відповідно. Розривна куля, поціливши навіть у безпечну ділянку тіла, завдавала великої шкоди. Окупанти це добре знали й використовували цю заборонену зброю проти повстанців. З пострілів, які все частішали, ми зрозуміли, що ворогів дуже багато. Зав'язувати з

ними бій — самогубство. У кожному селі ми розпускали погolos, що нас тисячі, тому москалі стягли так багато війська.

Надія на ліс, темряву та власні ноги. Наша невеличка група із всюдисущим Чапаєм добігла до прямовисної скали. Мене огорнув страх, бо кам'яна гора здалася посеред ночі неподоланною. Ззаду наростала стрілянина. Чапай послав в обидва боки по стрільцеві на розвідку. Ми залягли для оборони. Зліва почувся свист. Є прохід! Трохи попiтнiвши, переводили віддих уже на вершечку скали, недосяжні для більшовицьких куль. Поступово до нас стікалися інші стрільці. Набралося двадцять вісім вояків. Політвиховник Левада, сотенний Білий, два ройові, бунчужний Гуцул, штабісти... Одне слово, група наша складалася наполовину з командирів. Під покровом ночі вирушили в напрямку Галичини. Десь далеко внизу лунали поодинокі постріли. Чекісти стріляли навмання. Із безсилої люті палили в нічну пiтьму, позаяк повстанці, мов крізь землю провалилися.

Наш підвідділ упевнено рухався обраним маршрутом. Курс за компасом і картою прокладав Левада. Почало сіріти, як підійшли до якогось села. Удвох із Чапаєм ідемо в передні розшуки. Ройовий із нерозлучним скорострілом. Підходимо до крайньої хати. На городі дідо прикопує картоплю. Коротко перемовилися з ним. Чапай розпитував по-російськи, старий відповідав українською. Ми в червоноармійській формі. Незважаючи на це, старий чоловік видає нам свого зятя, який знається з енкаведистами. Як він нас розкусив? На розмову нагодився сотенний зі стрільцями. Наказав забрати зятя. Ми вивели зрадника з хати. Той ані пари з уст. Дивно...

Сонним селом пройшли швидко й без пригод. На підході до іншого села зайшли до букового лісу. Заквартирували з самого краю. Сотенний суворо попередив про маскування. Дідового зятя прив'язали до бука, аби не втік. Коло нього чергували стрільці. Випала й мені черга. Той проситься до вітру. Над лісом круками кружляють «кукурудзяники». Стрільці поприлипали до дерев, оскільки безлистий осінній ліс був поганим прикриттям. За таких обставин я не міг розв'язати чоловіка. Кажу йому, що втече, а мені — розстріл. Доки пошепки з ним перемовлялися, почув тріск гілок під чиймись ногами. Ліворуч

від мене довгим ланцюгом брели енкаведисти. Я завмер. На становиську злилися зі зброєю стрільці. Крайній солдат пройшов від мене метрів за сім. Я зрісся з грубим буком. Стріляти наказано лише тоді, коли виявлять. Боявся навіть дивитися на енкаведиста, щоби той не відчув спиною мого погляду. Краєм ока зирив за його високою фігурою і благав Бога, щоб широчезний ланцюг чекістів швидше щез у лісі. За тих кілька секунд, що солдат з автоматом проходив повз мене, я встиг і добряче зігрітися, і ще дужче змерзнути. Якимось дивом енкаведисти нас не помітили. Пішли далі вглиб прочісувати ліс. Їхнім командирам не могло й на гадку спати, що повстанці причаїлися з самого краю. Сонце підбивалося до полудня, коли наш невеличкий табір ожив. Чекісти більше не з'являлися. Дідовому зятеві треба було міняти кальсони. Хтось зі стрільців поділився з ним своїм запасом. Аж тепер чоловік зрозумів, що ми ніякі не москалі. Заговорив. Він член ОУН, навіть псевдо назвав. До облави гадав, що перебуває в руках більшовиків. Сотенний швидко порозумівся з ним. Дідо наклепав на зятя зі злості. Чогось вони там не поділили.

У тому лісі ми просиділи до вечора. Коли цілком стемніло, рушили далі. Провадив нас буковинський підпільник. Терен знав добре й чудово орієнтувався вночі. Ми цілком здалися на його волю. По недовгій раді вирішили пройти околицями нічної Вижниці, бо довкруг міста стояли більшовицькі залоги. Перейшли, навіть собаки не почули. Ранок захопив у якійсь болотистій місцині. Затаїлися в густих комишах. Просиділи цілий день, спостерігаючи за інтенсивним рухом військового транспорту близькою шосейною дорогою. Енкаведисти никали тереном, шукаючи повстанців, а ми сиділи у них під самісіньким носом. Дошкуляв голод. Спрагу тамували гнилою болотяною водою. Вночі рух транспорту припинився. Ми тихцем подалися далі. Швидким маршем дісталися присілка на березі Черемоша. Тут заквартирували. Гостинні господарі зарізали підсвинка. М'ясо, сало є, а хліба — ні крихтини. Свинину заїдали яблуками. Навколо виставили стійки. Нікого не випускали, бо довкруг нишпорили чекісти. Уздовж Черемошу стоять московські застави. Вирішили спускатися в темряві з крутого скелястого берега просто у воду. Міцно прив'язали до бука канат — і вниз.

Верхолаз із мене нікудишній. З гіркою бідою, обдираючи долоні, зліз із високого берега. На тілі не було місця, яким би не вдарився об твердий камінь. Але ойкати не мав як. Під ногами пінився Черемош. Вода студенюща. Вихопилися на берег і бігом якимось чагарником. Приморозок підганяв. Проводир наш залишився на тому березі. Ми були вже в Галичині й дорогу знали.

Опівночі зайшли до села Білоберезки Кутського району. Заквартирували по хатах. Обклалися стійками. Вільні стрільці повисушували одяг і повкладалися спати. Враз прибігла зв'язкова: в селі совіти. Лементує, немов до села вступила ціла армія. А зайшло лише шістнадцять енкаведистів. Ми легко б із ними впоралися, але не хотіли накликати кари на селян. Через кілька років, уже в таборах, я зрозумів, що даремно не втрутилися. Чекісти заарештували тієї ночі кущового провідника Ілька Чекенюка з Тюдова.

Ідемо до рідного лісу. Левада підвернув ногу й тепер шкутильгає. Вся наша група далеко попереду, а я прошкую поруч із політвиховником, бо маю твердий наказ чотового Буревія охороняти Леваду. Та все одно відставати від своїх не хочу. Прошу:

— Друже політвиховник, ходімо трохи швидше.

І страх мене огортає. Що ми варті вдвох? Нагрянуть москалі й доведеться помирати, бо живим даватися їм у руки я не думав, політвиховник — тим паче. А жити все-таки хочеться. Левада глянув так тепло на мене й каже:

— Друже стрілець, покиньте мене й доганяйте підвідділ.

Від тих його слів стало мені соромно за себе. Удвох ми поволі таки добрели до місця постою.

Після рейду на Буковину сотня заквартирувала на постійному місці в Камері. Повернулися обидва відділи. Морозова сотня уникла великих боїв. Командував нею Кривоніс, бо Мороза вже не було серед живих. Розпорошена сотня Білого зібралася в лісі за кілька днів. Стрільці приходили групами й поодинці. Зголошувалися до сотенного, доповідали про перехід із сусідньої області, відтак знову вливалися в сотню.

Надія на ООН?

Упродовж двох тижнів навколо нашої сотні склалася вкрай загрозна ситуація. Вороги великими силами оточили камеральний ліс з усіх боків. Стежі, вислані навсебіч, доповідали про великі скупчення енкаведистів. Грудень сорок п'ятого ще не насипав снігу. Зате морози давали знати, що в Карпатах уже зима. Добре зодягнені й нагодовані червонопогонники неспішно, але вперто, мов на полюванні, гнали нас, голодних і закостенілих від стужі в напрямку Кривобродів. Тіснили сотню на сильну й чисельну заставу біля села, щоби там пересікти повстанців із кулеметів на січку. Морозова сотня квартирувала десь у Березовах. Допомоги сподіватися нема звідки. Окремі гарячі перестрілки в лісі поступово переростають у суцільну стрілянину навколо сотні. Серед повстанців багато поранених. Більшовицькі безжалісні лещата все дужче й дужче стискаються. Чекісти витіснили нас уже майже на край лісу. Ще кілька десятків кроків, і потрапимо під перехресний вогонь їхніх кулеметів. Живим звідти не вирветься ніхто. Починається найстрашніше у війську — паніка. До команди вже не дуже й дослухалися. Врятувати в цій ситуації може лише втеча. Проте перебіг бою несподівано змінився.

Майже вся сотня Білого скупчилася на високому березі, що закінчувався глибоким урвищем, об кам'яні груди якого бився пінявий гірський потічок. Більшовицькі кулі безжально шматують стрілецькі тіла. Раптом десь позаду люто гаркнув скоростріл. Ройовий Бульба зі Слободи заліг за горбком і, мов добрий косар, косив енкаведистів. Ті зграєю гончих псів мчали за повстанцями й аж ніяк не сподівалися на таку відсіч, тому зосліпу й далі бігли простісінько на кулемет. За короткий час нешироку доріжку загатили купи трупів. А скоростріл не вгавав. Сотенний дав команду стрибати. Ми один по одному йдемо карбуца стрімким схилом у крижану воду. Поток

хекали аж до Хімчина. Більшовики, притиснені до холодного каміння прицільним кулеметним вогнем, не могли нам перешкодити. Пастка, яку так ретельно підготували повстанцям чекісти, не спрацювала. Окупанти, не сподівалися, що ми відважимося стрибати з крутого урвища і вціліємо. А ще вони не врахували, що серед повстанців завжди знайдеться людина, готова ціною власного життя врятувати друзів. Бульба загинув по-геройськи. Вистрілявши всі набої, тяжкопоранений, він дострелився з пістолета. Ціною великих жертв сотня вирвалася зі щільного оточення. Вбитих і поранених було багато. Хто вцілів, уважав, що народився вдруге. Чотирьох стрільців енкаведисти взяли живими. Проте розгромити сотні Білого їм не вдалося.

На домовлене місце в лісі біля Березова сходились і сходилися стрільці. Голодні, змерзлі, виморені лісовими тяготами молоді хлопці групувалися знов, аби дати відсіч окупантові, який з притаманною всім загарбникам жорстокістю господарював у наших селах і містах. Сотенний Білий і політвиховник Левада прийшли на місце збору в числі перших. Нашу невеличку групу провів до Березова Чапай. Повернулися чотові Буревій, Буйтур, Ігор. Загалом у лісі зібралось сто тридцять стрільців і підстаршин.

Окружний провідник Борис зустрівся у Вербіжі з якимось високим провідником. Витягався перед ним на струнко. Біля хати, де відбувалася зустріч, стояла бойова стійка з кулеметами. Я мав пост під вікном. Вуха вловлювали уривки розмови зверхників. Прибулий кілька разів згадував Організацію Об'єднаних Націй. Вона була створена наприкінці жовтня 1945 року. Провідники покладали на ООН велику надію як на рятівника України. Правда, Борис щось заперечував, мовляв, крук крукові ока не виклює... Ще приїжджий провідник казав Борисові, що треба уникати боїв, аби зберегти людей, оскільки сили вже занадто нерівні. Почув я небагато, ще більше не зрозумів, бо молодий був. Але з того всього втямив, що справи наші кепські, збройна перемога буде не за нами. Розмова провідників мене дуже вразила. Незважаючи на молодість, я не промовився ніде жодним словечком про почуте і про те, які

зробив з того висновки. І я, і мої друзі готові були триматися до останку.

Долею своїх товаришів з УПА я цікавився повсякчас. Серед живих залишилося їх не так уже й багато. Про себе вони скажуть самі. А про полеглих хочу дещо повісти.

Нечай (Грицько Гуцуляк) потрапив до сотні Скуби у листопаді сорок четвертого. Народився 1924 року в Новоселиці біля Заболотова. Наприкінці сорок п'ятого став зв'язковим між округою й надрайоном. Від травня 1947-го керував кущем у Городенківському районі. Загинув наприкінці листопада сорок восьмого в Торговиці на Городенківщині.

Жук — Іван Сливчук із Топорівців Городенківського району. Мій ровесник. Освіту мав шестикласову. До сотні Білого прийшов навесні сорок п'ятого. У квітні 1948 року перейшов на теренову працю в ОУН. Напочатку квітня сорок восьмого прийняв бій з енкаведистами на полі поблизу села Белелуї. Тяжко поранений дострелився.

Грізний (Іван Курганевич) народився в Серафинцях біля Городенки. До сотні Скуби прийшов сорок четвертого, маючи вже тридцять три роки. Працював ковалем у рідному селі. Його дуже любили в чоті Буревія за розум і людяність. І досі, немов бачу Грізного перед очима: стрункий і дужий блондин із мадярським крісом. Любив часто наспівувати стиха: «Що нас веде Степан Бандера, що нас веде у славний бій...». В УПА пробув до квітня сорок восьмого. Після звільнення працював заступником кущового провідника в Городенківському районі. Загинув у Серафинцях наприкінці жовтня 1949 року.

Від окружного провідника прийшов наказ нашій групі прибути до Вербіжа. Не знаю, куди дивилася охорона і як то трапилось, але до Бориса під виглядом повстанців безперешкодно пройшли два енкаведисти. То були спеціально вишколені в Харкові чи Києві чекісти. Поговорили про щось з окружним хвилин п'ять і пішли геть. Про це я дізнався вже значно пізніше. Провідник якимось чином догадався, що то не були партизани. Охоронці кинулись, але за псевдоповстанцями й слід охолов. Через короткий час після цієї події я заквартирував по сусідству з хатою, де Борис розмовляв з перелицьованими енкаведистами. Один син нашого господаря,

на псевдо Вівчар, був чотовим у сотні й загинув у Брусторах, другий повернувся з Червоної армії. Він і продав нас ворогам.

Ми з Чижиком (Степаном Ткачуком із Нижнього Вербіжа) вирішили перебути якийсь час у stodолі. Там була невелика криївочка, в якій господарі ховали збіжжя від німців. Удвох втислися туди. Піщана земля весь час обвалювалася, тому зброю залишили нагорі, щоб не насипалося піску, бо тоді багато мороки з чищенням. Ми спали безтурботно в темній ямі, а скеровані зрадником більшовики потихенько пробралися до stodолі й викопали нас, беззбройних, наче ховрахів. Я мав при собі гранату й приготувався злетіти в повітря разом з енкаведистами, але Чижик з плачем ублагав не забирати в нього життя. Жити хотілося всім. Щоправда, Степан Ткачук через два роки таки загинув у неволі.

Допитували мене в хаті. Заправляв витрішкуватий полковник, якийсь великий чин із Коломиї. Здається, то був Захаров, начальник МГБ. Власноручно виламав добрячого грабового дрюка. Періщив, аж виляски лягали на весь куток. Щоб бити було зручніше, мене кинули на лавку, четверо тримали, а полковник гатив з розмаху. Щоби я не борсався, майор затиснув мені голову ногами й усівся зверху. Мені забракло повітря. Мотнув кілька разів головою й ухопив його зубами за ногу. Всі свої сили вклав у міцно стиснуті щелепи. Не розводив їх, аж доки не відчув смаку крові на зубах, що були в той момент моєю єдиною зброєю. Здоровенний майор пищав, мов свиня.

Мене повісили догори ногами. Били зі знанням справи. На долівку густо дзюріла кров і сипалися мої зуби. Екзекуція відбувалася без зайвої метушні, з належною міркою злості. Побите тіло гойдалося на шнурку й гуло, мов дзвін. Дісталось і за сотню, і за окружний штаб, і за педучилище, в якому діяла міцна підпільна організація. Кілька разів вибивали з мене притомність і приводили до тями крижаною водою. Полковник аж захекався. За палиці взялися енкаведисти, що перевдягнені никали нашим краєм під виглядом українських повстанців. Один із них мав псевдо Вовк. Свою хижу натуру показали обидва, палицюючи моє злупцьоване тіло. Нарешті шнурок не

витримав й обірвався. Впадаючи в темряву забуття, я ще відчув ребрами ковані чекістські чоботиська.

Отямився. Болю не відчував, хоча товкли мене безнастанно. Нічого не розпитували, тільки кривавили наглянцovanі чоботи об моє вже нечутливе до болю тіло. В кутку на лаві горбився блідий старший сержант. Його теж заставляли бити, але той навідріз відмовився. Згодом він вів мене до в'язниці. На подвір'ї зашепотів співчутливо: «Дорошенку, Дорошенку, що тебе хлопче, чекає?». Добрий був східняк.

Нам міцно скрутили мотузками руки й прив'язали з Чижиком до купи. Покалічений, побитий, мов жидівський гаман, я ще сподівався на диво. Проте Чапая в селі не було, і визволення не прийшло. Невеличка боївка СБ, що перебувала тоді у Вербіжі, не відважилася напасти на енкаведистів, які чи не вчетверо переважали їх силою. Чорний, родом із Городенківщини, поривався нас відбити, бо ми провели з ним не одну операцію в складі «Залізної п'ятки». Але сміливця стримали, бо нам не допоможе і сам загине. Окрім нас із Чижиком вели ще кількох змотузованих, закривавлених хлопців. Охорона йшла так щільно, що я, наче з-за паркана, нічого не бачив. Дійшли до моста через Прут. З останніх скупеньких сил хотів кинутися крізь частокіл червонопогонників у річку, але прив'язані один до одного, ми неодмінно втопилися б у бурхливих водах.

У самісінькому центрі Коломиї містилася КПЗ. Туди й пригнали нас крикливі енкаведисти. Штурханами і лайливими словами загнали до темної камери. Сморід і духота забивали памороки. Попадали, де стояли. Виявилося, що сорок шість арештантів можуть лежати в цій тісній душоубці лише боком. Щодня когось із камери викликали на допит в МГБ. Через подвір'я провадили до приміщення, де тепер розміщений банк. За німців тут квартирувало гестапо.

На початку сорок шостого року окупанти почали гарячково готуватися до виборів до Верховної Ради. Хапають усіх ненадійних і підозрілих на їхню думку людей і запихають до в'язниць. Чотирьох таких кинули й до нашої камери. Допити проводять здебільшого вночі. Духопелять від душі, не

шкодуючи ні кулаків, ні чобіт. Один арештант не витримав і викинувся з вікна. Вбився до вимощеного камінням хідника. Я собі взяв те до уваги. Тільки слідчий починає давати волю рукам, а я до вікна. Трохи відучив чекіста битися. Допитував мене якийсь Павлов. Через стіну мордували жінок. Долинали їхні моторошні зойки і крики, від яких крижаніла душа. Допитував їх лютий садист. Він часто навідувався до Павлова під час допиту й нахвалявся заставити мене «запеть». Яюсь не втерпів і вибив з-під мене табуретку, аж я клубком покотився під стіну. В його присутності ще дужче звірив і мій слідчий. Тримав фасон перед колегою. Не вибивши потрібних зізнань, Павлов удався до примітивних хитрощів-провокацій. Але ті штуки йому зі мною не вдавалися. Виставить на стіл пістолет, а сам удає, що куняє на кріслі. Я ж чудово розумію, що зброя без набоїв. Сиджу собі байдуже, не звертаю на залізяку уваги, наче й не знаю, що то за цяцька, хоча подумки бачу себе із зарядженим пістолетом у руці. Цікава тоді в нас зі слідчим бесіда вийшла б...

Поміж чотирьох «підозрілих», яких кинули до нашої камери, був і балетмейстер Ярослав Чуперчук. Інші три — артисти Коломийського театру. Один із них, Ромко, встав удосвіта й чухається. Воші допікають. Стяг через голову сорочку й заповзявся їх виловлювати. Налічив аж дев'яносто дві воші й майже урочисто оголосив результат на всю камеру. За ніч в'язничні комахи встигли перелізти на його чистий одяг.

Мене та ще кількох арештантів вивели на роботу. Ремонтували якісь сараї на підвір'ї. Я механічно підносив дошки, прибивав їх кудись, а сам непомітно роззирався довкола. Думка про втечу не полишала мене від самого арешту. У стіні нагледів замуровані цеглою двері. Відразу ж відвів від того місця погляд, щоб не видати себе. Не міг дочекатися, доки заженуть до камери, наче то було найприємніше місце на землі. Побаченим поділився нишком із хлопцями, що були з-за Дністра. Своєю згуртованістю й діловитістю вони викликали повагу й довіру до себе. Після короткої ради вирішили тікати. Я ледве дочекався ранку, щоби знову вийти на роботу й усе детально розвідати. Проте вранці нас чекало велике розчарування. На роботу мене не взяли. Ми спішно

переговорили з дідусем, якого виганяли щодня. Він роздобув десь невеличкого, але міцного ножика. Ним ми тихенько повитягали цвяхи й повідривали дошки, якими були забиті замуровані двері, й акуратно, цеглина за цеглиною, розібрали частину цих дверей. Прохід був досить тісний, але я вже пропихався боком у нього. Зробив пробний вихід. Під стіною тупцював туди-сюди постовий з автоматом. Неподалік на вищці сухо кашляв у кулак ще один. Перед ним — націлений на камери з арештантами скоростріл. План наш був досить простий. Солдата з автоматом під стіною задушити, а того з вишки зняти автоматною чергою. Зайнятися вартовим мав один із задністрянців. Хлопець увіпхався в пролом, але далі пролізти не міг. Став швидко розширювати прохід. У той час старший камери, що був якраз на допиті, видав нас енкаведистам. Чекісти налетіли, мов шуліки, й застали сміливця в дірі.

Червонопогонників напхалося повний коридор. У дворі під стіною гурма розлючених автоматників. Репетують, мов недорізані підсвинки, ціляться у в'язнів дулами автоматів.

— Лажись! Вихаді па аднаму!

Гупають кольбами, наче довбнями. Заштовхали всіх до малюсінької камери. Досі дивуюсь, як комірчина два і пів на два і півметра вмістила майже півсотні людей. Наслідки були жахливі. В тіснях задушилися артист Роман, інженер з Коломиї, четверо хлопців з Уторопів. Хлопчаки бавилися вдома в УПА. Цей сотенний, той чотовий, а той ройовий. Невинна дитяча забава скінчилася дуже трагічно. З комуністами жарти кепські. Щохвилини в камері хтось непритомнів. Його витягали за ноги на коридор. Медсестра тицяла під ніс нашатирного спирту, й ожилого арештанта знову впихали до камери. Мене притиснули тілами до дверей. З-під футрини тягло свіжим повітрям, і я жадібно дихав, як викинена на берег риба. Поруч важко сопів хворий п'ятнадцятирічний Дмитро Калиняк, мій односець. Задихалися здорові хлопці, про слабих і казати не варто. Стінами брудними потоками сповзав конденсат від нашого дихання. Мордували арештантів у тій душогубці довший час, доки не перевели нарешті до попередньої камери.

Павлов пише у протоколі допиту «українсько-німецький буржуазний націоналіст». Я вже приблизно знав, що мене чекає, тому не дуже з ним панькався. Кажу, так, я націоналіст, але не німецький, бо фашистів ми били так само, як і більшовиків. А хто із нас чи наших провідників буржуй? Петлюра? Коновалець? Бандера?... Бесіда закінчувалася тим, що слідчий гупав кулаком по столу, обкладав мене і всіх «бандьор» лайкою, згадуючи при цьому наших матерів, і випроваджував до камери. На слідстві я твердив вигадану версію, що до сотні мене забрали, коли повертався з Коломиї зі школи. Слідчий не вірив, звичайно, проте переводив папір і чорнило, старанно записуючи мої «покази». Найголовніше при цьому — ніде не збитися, не змилитися, повсякчас торочити одне й те ж. Із цим завданням я успішно впорався, позаяк язик мав без кісток. Павлов аж за голову хапався, борсаючись у моєму словесному потоці.

В одній з нами камері сидів льотчик Крилов. Посадили його за те, що «Залізна п'ятка» спалила літаки на летовищі. Радянському офіцерові шили зв'язки з бандерівцями. Він тієї ночі чергував біля літаків. В'язні підгодовували льотчика сухарями, бо по-людськи його шкодували. Та замість того, щоб подякувати, москаль став накидатися на хлопців із лайкою та образами. Терпіти йому ніхто не збирався. Нахабу хутко отямили й визначили йому місце біля параші.

Щодня конвоїри притягали з допитів до камери непритомних хлопців. Гепали, мов жид телям, бездиханним тілом до бетонної долівки. Одного юнака з Річки, що був провідником СБ, довго й жорстоко мучили. Не вибивши з нього жодних признань, засудили до вищої міри. За ніч хлопець посивів, як лунь, а над ранок його душа розпрощалася з понівеченим тілом. Жодного стогону ми не почули з його закривавлених вуст. Перед смертю тільки полегшено зітхнув. Мені навіть здалося, що всміхнувся.

Про те, що молода людина може за короткий час посивіти, я вже знав. За моєї служби в сотні Гамалії трапилася така пригода. Один стрілець пішов на стежу. Туман упав такий густий, що за кілька кроків не відрізниш дерева від людини. З цього скористалися більшовики й поробили скрізь засідки. В

одну з них і потрапив молодий стрілець. Енкаведисти замаскувалися так уміло, що хлопець забрів простісінько до розставленої пастки. Й оком не кліпнув, як його схопили й міцно змотузували. Москалі накинули зв'язаному зашморг на шию й повели його, немов ягня. Впиратися не міг, бо шнурок боляче вгризався в горло. Щастя, що нападники не знали добре терену. Стрільцеві вдалося непомітно збочити до обриву. Недовго думаючи, шугонув у прірву. Краще смерть, аніж неволя... Врятували юнака глибокий сніг і густий туман. Правда, слід від зашморга не сходив кілька місяців. Десь через годину добився до сотні. Прикульгав подряпаний, півраний, простоволосий, зі зв'язаними за спиною руками та зашморгом на шиї. Голосно клацає зубами. Покрита інеєм голова дрібно трясеться. Придивилися, а він сивий, як голуб. Жодної темної волосинки не залишилося на голові в дев'ятнадцятирічного хлопця. Відтоді став загикуватися.

Теренового провідника з Гуцульщини катували неймовірно жорстоко й вишукано. Після нелюдських тортур бідолаха не міг ні сидіти, ані лежати. На руках не залишилося жодного нігтя. На одному з допитів озвірілі окупанти так били чимось по голові, аж око вискочило. Теліпалося на червоній жилці, велике, мов качине яйце. Хтось із арештантів дав нещасному хустинку, і він притримував нею вибите око. Важко навіть уявити, який нестерпний біль відчував хлопець. Але переносив усе мужньо, ще й нас усіх закликав триматися. Де тільки бралися сили в його кволому, змордованому тілі?

Судили мене якось похапцем. Мабуть, через те, що занадто багато було арештантів, і члени військового трибуналу — «трійки» — добряче втомилися. Присуд короткий і на той час звичний: статті 54-а та 54-1 — п'ятнадцять років каторги та п'ять років позбавлення прав, як казали відтак у таборі, по «рогах».

У коломийській в'язниці протримали чотири місяці, звідти етапом відіслали до Львова. Там чекала на мене пересильна в'язниця. У ній просидів місяць. Спекотного літа сорок шостого нас зі станції везли «воронком». До машини напхали стільки люду, що я вже не сподівався доїхати живим. У пересилці потрапив до камери разом зі Степаном Ткачуком та моїм

односельцем Василем Юрійчуком. Мені вдалося прихопити торбу сухарів, яку передала ще в Коломиї мама.

Десяте коло пекла

За тринадцять місяців в УПА я пережив і побачив дуже багато. Уздовж і впоперек пройшов пішки Карпати, Буковину, кілька разів побував на Закарпатті. Навчився стріляти з усякої зброї, міг розібрати й скласти її з зав'язаними очима, міг сам улаштувати засідку й обійти ворожу, звик орієнтуватися в лісі та в горах... Знав, як боротися з вошами. Скручену сорочку кладеться на ватру з хвої. Вона поступово розкручується, і воші падають у полум'я... Добами обходився без їжі й тижнями — без даху над головою... Одне слово, незважаючи на молодий вік, став бувалою людиною. Так я, принаймні, вважав, допоки не потрапив до львівської пересильної в'язниці.

Тут уперше зіткнувся з блатними. Те, що побачив і почув у тій тюрмі, не могло приснитися навіть у найжахливішому кошмарі. Блатні сипали такими словами, яких я не чув зроду. Найдужче вражало те, що матюкалися миловиді дівчатка. Від їхніх соковитих виразів вуха в'яли, мов лопухи в спеку на сільській толоці. Хіба міг я, простий сільський хлопець, хай і бувалий у бувальцях, підозрювати, що десь живуть такі вульгарні дівки. Ледь не за кожним словом блатної красуні, щоки мої вкривалися півоніями рум'янів.

У мене вкрали торбу з сухарями. Не завважив навіть, хто, як і коли її поцупив. Спеціалісти!.. У камері до мене підійшов здоровенний зек і показав гачкуватим брудним пальцем на мою шапку-кубанку:

— Махньом!

Я відмовився, за що добряче заробив кулаком по голові. Замість кубанки здирник натяг мені на голову облізлу

пропахлу блощицями військову шапчину. Зодягнений я був, незважаючи на літо, по-зимовому. Мав теплу монгольську шинелю, добротні німецькі валянки, в яких переходив Прут і ніг не замочував. Думаю собі: «Роздягнуть тебе, Михайле, до кальсонів, якщо сидітимеш, як хом'як у норі». Камера переповнена різноперою публікою. Верховодить блатна шайка, тринадцять здоровецьких мугирів. Безбожно оббирають в'язнів, забирають пакунки, передачі... Підходить такий у сорочці навипуск і каже лелійним голоском:

— Пополам!

І спробуй, не дати. Запає в тебе ножаку й оком не кліпне. Забирають усе, що їм заманеться. Я мав лише те, що на мені та в мені. Пакунків і передач не діставав. Але поведінка грабіжників дуже лютила. Людині, яка ще так недавно мала в руках зброю і почувалася вільною, важко звикати до подібних принижень. Терпіти нікому не збирався. Швидко знайшовся й однодумець. Ним виявився удвічі старший за мене чоловік із Дрогобицької області. Каже:

— Щось мусимо вигадати, бо заклюють нас блатярі, мов горб'ят.

Того ж дня зорганізували команду з дванадцятьох хлопців.

Приводу для сутички довго чекати не довелося. Згаданий чоловік якраз дістав пакунок від дружини. Блатні відразу послали двох «шісток», аби ділити. Чоловік дав обом по добрячому копнякові. Злодії на це тільки й чекали. Коли дійшло до бійки, з наших піднялося лише шестеро. Побили нас, гейби Сидорових кіз. Мені перепало чи не найдужче. Випадок цей розлютив уже не тільки мене. Цього разу набрали серйознішу групу. Спершу покарали своїх боягузів. Відтак взялися за блатних. У запалі гарячої бійки я забув навіть, що в неволі. Всипали бандитам добре перцю. Того ж дня їх забрали з нашої камери. Жити стало спокійніше. Проте одного дня відлупцьовані зненацька ввірвалися до нашої камери. Їх впустили конвоїри, що тісно контактували з блатними. Захищатися не було чим. Але хлопці, що побували не в одному бою і звикли дивитися смерті у вічі, швидко вийшли зі скрути. Ми хутко завалили ногами пічку й узялися за твердую, мабуть, ще австрійську, цеглу. Нападники ломилися в двері, мов

стадо диких кабанів. Якби на поміч їм не підоспіли озброєні конвоїри, то для багатьох той день мав стати останнім у їхньому житті. Ми перемогли остаточно.

У баталіях із блатними та чеканні етапу непомітно пролетів місяць. Нарешті оголошують етап. Гарячого літа товарняк, ущерть напханий в'язнями, здається справжнісіньким пеклом. Конвоїри загнали до вагона майже сотню невільників. Довжелезний потяг конвульсивно сіпнувся тричі й повільно погуркотів на північний схід. Прощавай, Україно!

Годують сухарями та соленою рибою. Води дають дуже скупенько. За ковток теплого пійла арештанти віддавали останне. Голод страшний, а спрага встократ страшніша. Вода снилася мені чи не всю дорогу. Ріки, моря, океани!.. Деякі хлопці міняли на воду хліб. Багато з них повмирало від дизентерії, їхні тіла вздовж залізниці клювали круки.

Уздовж товарного вагона дві великі дерев'яні полиці. Одну з галасом зайняла блатна компанія. На другій встигли розміститися наші хлопці, щоб не поступитися пройдисвітам обома. З першого ж дня етапу вирішили не давати бандюгам спуску. На дощаній долівці вагона, мов у мурашнику. Кожен розмістився, як зумів. Блатні користуються тим, що наше бойове товариство частково розпалося, і зайнялися звичною справою — грабежем. Роздягають у вагоні всіх підряд. Награбований одяг через вікно подають конвоїрам. Натомість дістають від охоронців тютюн, їжу, воду... За кілька днів майже всі в товарняку світили голими тілами. Поступово черга дійшла й до мене та моїх друзів. На мені гарна шовкова сорочка, яку прислав брат із Німеччини. Мама передала мені її ще в Коломиї. Сорочка давно муляла очі злодіям. Де й коли москаль бачив шовкову сорочку? Верховодив над блатними Саша Літвінов. У нього в шестірках ходив якийсь Гріша. Підходить той Гріша і каже, що Саша велів віддати йому сорочку. Я зсукав йому велику дулю й відповів, що сорочку хіба що стягне з мого трупа. З живого — ніколи. Гріша пошкандибав по розпластаних тілах. Поруч на полиці лежав львів'янин, трохи старший за мене хлопець. На ньому був гарний светр, на який злодюги вже давненько ласо позирали. Вирішили оборонятися. Зброя у

вагоні — чобіт або черевик. Блатні полізли напролом без розвідки. Бійка розгорілася, аж вагон тріщав. Інші арештанти, побачивши, що ми замагаємо злодіїв, також дали роботу кулакам. Потяг гримкотів уральськими просторами. Станція від станції там досить далеченько. Поки доїхали до наступної, блатні ледве дихали. Напівмертвих конвоїри повитягали їх із нашого вагона. На прощання бандити пообіцяли всіх перерізати на пересилці. Ми постановили триматися купи.

У пересильній в'язниці побиті злодюги підмовили своїх друзів і великим натовпом увірвалися до камери з політичними в'язнями. Ми теж не дрімали. Застосували вже спрактивований спосіб. Не встиг передній бандюга переступити поріг камери, як хлопці завалили піч. Далі все йшло чітко й злагоджено. Одні подавали цеглу, другі кидали, треті їх захищали. Оборона була організована так вдало, що наші хлопці відбулися лише легкими пораненнями, а блатних витягали в коридор за ноги. Зазнали вони тяжких втрат. Та все ж погрозили «сделать» нас на пароплаві, яким усіх нас мали переправляти на Таймир. Славу про «бандер» широко розніс таборами швидкий зеківський телеграф.

З нами пливе лікар із Волині Омельчук. Він чи не перший у Радянському Союзі зробив успішну операцію на серці. За це з нього зняли десять років судимості. Але це трапиться значно пізніше. Омелян Омельчук був членом ОУН. Більшовики того не знали й забрали медика до Червоної армії, де він служив у чині майора військовим лікарем. Фахівець із нього був першокласний. Проте знайшовся юда, що продав лікаря. І ось він разом з іншими невільниками пливе в арештанському пароплаві Єнісеєм до найпівнічнішого півострова Азії — Таймира, що височіє горами Бирранга поміж затоками Єнісейською Карського моря та Хатангською — моря Лаптевих, попереду вічна мерзлота, п'ятнадцять років каторги, невідомість...

Блатні, але тут уже не знайомі нам, знову роздягають зморених важкою дорогою в'язнів. Я вирішую допомогти Омельчукові, якого знаю ще з львівської пересилки, позаяк часто грали з ним у камері в шахи. Кажу:

— Омеляне Павловичу, приставайте до нашого товариства, бо обберуть до нитки.

Та лікар прилучився до якихось панків. Старший над злодіями звернув увагу на невеличкий гурт інтелігенції. Усіх їх роздягли до білизни. Не обійшли увагою й Омельчука. Тут хочеться забігти трохи наперед і сказати, що бандитський верховода згодом ще раз зустрівся з лікарем. Його підрізали в таборі колеги по ремеслу. Оперувати пораненого привезли до міської лікарні. Завідувачем центральної лікарні в Норильську був тоді достроково звільнений Омелян Омельчук, який замінив на цій посаді професора Кузнецова, що сидів у справі, пов'язаній з отруєнням Горького. Злодюга відразу впізнав скривджену людину й відмовився від операції. Боявся, що той поквитається з ним, як це водиться в їхньому блатному світі. Проте лікар заспокоїв його і переконав у необхідності операції. Омельчук власноручно вдало прооперував блатного. Поправившись, невинуватий злодій поклявся «зав'язати», тобто порвати зі злодійським світом.

Працюючи в табірному шпиталі, Омельчук дав мені записку-пароль. Із нею я йшов до лікарні чи медпункту в будь-якому таборі, й медики допомагали мені, як могли. Були вони поміж собою дуже дружні й знали в усіх таборах. Записку я беріг, мов зіницю ока. Омельчуків підпис магічно діяв на всіх медиків. Жодного разу мені не відмовили.

Облізлий старенький пароплав причалив до берега в порту Дудінці, що в понизів'ї Єнісею. Відчувався свіжий подих недалекого Карського моря, хоча погода була ще досить тепла. Не давши часу на відпочинок після виснажливої дороги, нас просто в порту заставили працювати на лісосплаві. Там голодні й потомлені в'язні ґарували кілька днів. Саші ніяк не покидала настирлива думка одягти вимріяну мою шовкову сорочку. Правда, тактику керівний злодюга змінив. Зрозумів, очевидно, що силою нічого не доб'ється. Став під'їздити з іншого боку. Підсунувся якимось потихенько до мене й пропонує вигідний обмін. Шмат сала, дві хлібини і німецький светр. Я відразу ж погодився, позаяк чудово розумів, що в таборі сорочка швидко зникне. Обміном були задоволені обидва.

Вузькоколійка пригуркотіла наш невільницький гурт аж до Норильська, який 1953 року став містом. Перший камінь у фундамент майбутнього індустріального центру заклали руки невільників тридцять п'ятого року.

Я потрапив до табору число двадцять п'ять. Призначили мене до теслярської бригади на будові. Каторжникам належало працювати тільки на важких загальних роботах. Привілейовані посади нарядників, начальників колон, рахівників займали виключно побутовики. Вони знущалися з політ'в'язнів не гірше, ніж начальники, виганяли їх на роботу швабрами.

Ім'я та прізвище мені замінив табірний номер И 410. Через кілька років його поміняли на Ю 994. Таких, як я, каторжників у Норильську каралося двадцять тисяч. Через десять років їх залишилося тільки п'ять тисяч. Усіх прийняла гора Шмідтиха, в якій ховали невільників.

З роботою мені досить-таки пощастило. Разом зі мною працює лікар Омельчук. Правда, в нашій бригаді він довго не затримався. Табірні медики допомогли йому згодом влаштуватися в ОП («отдыхающий пункт»). Бригадою теслів керує Кириченко з Києва. Навколо шарґа страшенно, а нам видали білюсінькі маскувальні костюми, німецькі трофеї, либонь. Ходимо табором, як білогруді лебеді. Омельчук чомусь дуже мерз. Пропоную йому:

— Пане докторе, ходімо грітися.

Він чоловік серйозний і солідний, тому лишень скривиться у відповідь:

— Йой, Уграче, бригадир буде сваритися.

— Та плюйте ви на бригадира, ходімо!

Я вже встиг познайомитися з багатьма, навіть заприятелював із латишем Матісоном. Омельчука тяг щоразу до тепла мало не силоміць. Лікар був дуже совісний і не хотів, аби через нього хтось страждав. Але бригадир-добряк дивився на все крізь пальці.

У нашій бригаді зібралося чимало добрих хлопців. Узяти хоча б того ж Матісона. Що за душевна людина! Дуже багато допоміг мені під час табірної скрути й сам Омелян Омельчук. Повік буду йому вдячний.

Першу зиму в неволі перебув щасливо, якщо не брати до уваги обмороженого пальця на нозі. Його мені хірург відрізув, як непотріб, щоб не морочитися з лікуванням. Зрештою, в тих умовах то був єдиний порятунок від гангрени. Потрапив до ОП на комісію. Пацієнти — доходяги, тобто в'язні, яких каторжна праця і злиденне харчування виснажили до краю. Там ніхто не зважав, яка в тебе недуга. В людини могла бути видалена легеня чи хвора нирка або ще якась тяжка недуга, та це нікого не хвилювало, придатність до фізичної праці перевіряли дуже швидко й просто. В'язень повертається до лікаря спиною, а той обсервовує сідницю. Якщо сама лише шкіра, посилають до ОП, коли ж є бодай трохи м'яса, — на роботу. Лікуванням доходяг ніхто себе не обтяжував. Просто лежали собі в теплому бараці, щоправда годували там трохи краще. Набереш за якийсь час трохи жиру на сідницю — і на роботу. Доходягами найчастіше ставали ті, які міняли хліб на куриво. Я цього ніколи не робив, хоча курив затято.

Начальником табору був татарин Тархов. А ще пригадую опера Воронцова. До Тархова «двадцять п'ятим» керував Гребелев. Усіх начальників не пам'ятаю, бо за десять років каторги побував у багатьох таборах Норильська. «Постійним» моїм табором був «двадцять п'ятий», згодом перейменований чомусь на «третій». Тархов повсякчас запевняв мене, що вийду на волю, коли ота крига водою потече, і кивав на мамонтоподібну гору льоду. В умовах вічної мерзлоти то мало б значити, що повік не бачити мені волі. Але в моєму випадку татарин виявився пророком. П'ятдесят п'ятого року, коли я звільнювався з «четвертого» табору, стояла страшенна спека, і крижана гора перетворилася на брудний потік, який згодом геть висох. Майже як у казці зі щасливим кінцем. Але до того часу ще треба було пройти крізь усі кола гулагівського пекла.

Кучерявський — начальник колони — встиг побувати вже й нарядником, і старшим нарядником. Худий, як куделя, але удар мав страшний. Бив кулаком, гейби кувалдою. Одного бідолаху гупнув, аж перепонки у вухах потріскалися. Кожен тремтів перед несамовитим дужаком. Але найшла коса на камінь. Кучерявський усе частіше давав волю рукам. Якось ударив він кубанця Головка. Козак твердо пообіцяв покарати

блатного нахабу. Мав вірних друзів Борисенка, Тараса з Дрогобича та ще одного кубанця. Товариство бойове. Раненько завітали до комірчини начальника колони. Розмова була коротка, але конкретна. З вісімнадцятьма ножовими ранами блатний вислужник ще пройшов зоною метрів п'ятдесят і впав. Хлопці подалися до начальника табору і в його кабінеті мовчки покидали ножі. Після цього блатні трохи стримувалися в обходженні з політичними в'язнями.

Працюю в кам'яному кар'єрі. Бригада цілком українська, окрім литовця Нуркаса. Бригадир — Мелешко з Винниці. За німців був начальником поліції. Не знаю, як він служив фашистам, але комуністам у таборі був найвірнішим лакеєм. Ми довбали шпури у тридцятиметрових скелях. Підривали їх, а роздроблене каміння возили вузькоколійкою. Від морозу птахи на льоту замерзали. Ватяні штани на наших виснажених тілах здавалися тонюсінькими кальсонами. За півгодини я промерзав до кісток. Не легше велося й іншим в'язням. Але кожен боявся грізного бригадира-«бугра» й не йшов грітися. Я плював на всіх бригадирів і крижаною бурулькою трюхикав до компресорної. Там працював добрий хлопець із Рівненщини. Заступникові бригадира не вельми припали до вподоби мої маневри і він став усе частіше виганяти мене з теплого приміщення. Я відмахувався від нього, мов від набридливої мухи. Начальничок погрозив, що поскаржиться бригадирові.

Я кинув кілька лопат щебеню у вагонетку й помчав до компресорної, доки мороз не скував розігрітого тіла. Біжу повз вагончик, у якому бригадири та вільнонаймані працівники забивають козла. Перед самим носом різко розчиняються двері, і переді мною постає Мелешко. Здоровенний, мов племінний бугай, він повільно стрясає з округлих плечей кожууха:

— Ти, мусор, куда гребьошь?» — недбало витискає із себе каліченою російською.

— Сам ти посмітюх німецький. Погрітися йду. Хіба не бачиш?

— Счас я с тобой разделаюсь, — ступає ведмежими кроками ближче. Кулачиська, мов гарбузи на плоті. Я висмикую з-під куфайчини фінку. Він тільки блиснув на мене заплалими очіцями й повернувся. Гукнув через поріг до вільного, щоби

відвів мене до буру. Але до табірної в'язниці я тоді не потрапив. Завели мене до конторки й почали виховувати. Стою в кутку і з виглядом засватаної дівки вдаю, що каюся. Та коли ті від виховання словесного спробували перейти до ручного, я вхопився за ножа під куфайкою. Не били, бо був готовий на все. Доручили відкидати сніг із вузькоколійки. Але я й не пробував братися за марну роботу, позаяк колію замітало за руками. Там би й ціла бригада не впоралася. Сидів собі спокійненько в теплі. На цій роботі протримався місяць.

Мені шиють підготовку до втечі, хоч я й не збирався наживати п'ятами. Куди там утечеш, коли Таймир простягся на тисячу кілометрів сніговою тундрою, лише на крайньому півдні крижаного півострова — рідка лісотундра. Правда, були хлопці, які все-таки готувалися до втечі, але я тоді про них нічого не знав. У тій компанії був Салій із Ямниці. Утекти їм не вдалося. Пройти сотні кілометрів зимовою безлюдною тундрою зумів би не кожен. Та з одного табору три сміливці все-таки втекли. До Омська дійшли лишень два. В Омську їх чекісти спіймали й повернули до табору з новими термінами. Мені вдалося викрутитися, бо на допитах тримався досить упевнено. Моєї підготовки до втечі табірні «куми» довести не зуміли.

Теслярюю в бригаді бетонників. Майструємо трапи. Мороз тисне, аж цвях розколює промерзлу дошку. Працювати я не хотів із принципу. Навіть від найменшої роботи відмовився, хоча бригадир пропонував мені всього-навсього розпалювати й підтримувати вогонь. Іван Ганущак, нинішній священик у П'ядиках біля Коломиї, надривається під важезною тачкою з бетонним розчином. Тяжчої роботи й не вигадаєш. Кажу йому:

— Йване, я не тягав би цієї клятої тачки навіть під загрозою розстрілу.

Бідолашний хлопець стинає худими плечима. Поведінка моя не на жарт розлютила бригадира Жаботинського. Він прикро взявся за мене. Я вхопив сокиру і до нього. Що підбіжу ближче, а він своєю лапищею — трах! Лечу, як горобець на просо. Проте хутко виборсуюсь із м'якого снігу і знову до бригадира. Він здоровий, з'їдає по три пайки і не гарує тяжко, та й від природи дужий. А я, мов пір'їна. Але з приреченістю загнаної в кут ласиці кидаюся на нього знов і знов. Б'юся до

останку. Бригадирові набридло, вочевидь, трощити мої кості, бо вибравшись черговий раз із глибокого намету, я його не побачив перед собою.

Минув якийсь час після сутички, і я вкотре опинився в бурі. Жаботинський водить штрафників на роботу за зону. Тягнемо через тундру вузькоколіяку. Забиваю костилі, але гамселю щосили. «Аж тут тобі, Миха', жаба цицьки дасть». Кращої нагоди поквитатися зі мною Жаботинському годі шукати. Бригадир гріється біля жаровні. Конвоїри теж обступили ватру, мов бджоли матку. В бригаді тридцять п'ять штрафників. Їх охороняють п'ятнадцять конвоїрів. Командує конвоем сержант. Для каторжан він посеред голої тундри і цар, і Бог. Конвоїри в тулупах поверх кожухів мерзлякувато шуляться біля вогнедишної жаровні. В'язнів у блаженних куфайчинах обливають поти на семи вітрах. Гупаємо молотами, аж тундра двигтить. Бригадир харчується разом із червонопогонниками. Від смачних обідів голодним в'язням залишаються хіба що пахощі. Після полуденку Жаботинський кличе мене до жаровні. Приступаю сторожку, мов кіт.

— Їсти будеш?

— А ти бачив когось у таборах, щоб відмовився від їжі?

Вирішую тримати хвіст бубликом. Із повнющим казанком гарячої каші з м'ясом вперемішку впорався по-козацьки. Наїмся, думаю собі, хоч перед смертю. Чомусь здавалося, що бригадир вирішив поквитатися зі мною. Жаботинський же пропонує мені палити жаровню, тобто підкидати кокс у бочку з дірками. Рунтаю залізкою грань, гріюся. Цікавість аж розпирає. Що би це значило? Наступного дня бригадир знову гукає мене. Кочегарю. Невизначеність догризає. Аж через кілька днів Жаботинський розпочинає бесіду.

— Я тебе міг тут і закопати. Але за свою сміливість відпочиватимеш. У тебе ж пушка духу, і як ти не побоявся братися зі мною в лапи?

Два місяці покари буром я провів біля тепла з повним шлунком. Навіть зміцнів і поправився. Табірний закон суворіший, ніж закон джунглів. Але якщо ти виявив твердість характеру, то це викликало повагу навіть у таких деградованих типів, як Жаботинський.

Наприкінці 1949 року випадково зустрів у таборі Теодора, колишнього політвиховника з куреня Книша. Помаленько розговорилися. Але Теодор не міг мене згадати. Нічого дивного в тому нема. Не мусив же політвиховник вирізняти мене з сотень стрільців. Більше доля нас не зводила.

До якого б табору я не потрапив, начальники відразу бралися за моє виховання. Горбатіти на комуну я не збирався. Використовував усі можливі способи й методи, щоб ухилитися від роботи. Як сачка карали досить часто. Переконавшись, що перевиховати мене неможливо, начальники шукали способу якнайшвидше спекатися незручного в'язня. Тому й кочував від табору до табору. «Третій», «двадцять п'ятий», «дев'ятий», «п'ятий», «сто другий», «восьмий», «БОФ», «Середній», «Дудінка», «четвертий»... Така обширна моя табірна географія. Окрім начальника, перевести мене до іншого табору був зацікавлений і лікар. Я приходив до нього з запискою Омельчука, і він не смів відмовити. Давав на кілька днів звільнення від роботи. Незадовго я приходив знову. А відтак ще раз... Давши мені разів зо три звільнення, лікар починав думати, як відіслати мене на етап, бо пацієнтів таких мав досталь.

Лікар Омельчук допоміг мені потрапити до бригади третьої категорії. Працювали тут напівдоходяги. При тридцятиградусному морозі їх на роботу не виганяли. Позаяк на Таймирі ледь не щодня взимку нижче тридцятьох, то я майже всю зиму просидів у бараці, хоч доходягою, в табірному розумінні, ніколи не був.

Бригадир Чигирин із Київщини засуджений за службу в німецькій поліції. Хай Бог милує, що за лихий був чоловік. Ухопить ледь живого в'язня за шмаття, та як гримне ним до мерзлої землі... Здоровенний мугиряка. Відпору нема жодного, кари теж. Сам собі пан. Що ж, думаю, якщо на загальних роботах не зігнувся, то й тут щось вигадаю. Став підбирати відповідне товариство. Проте зробити це виявилася нелегко. Залякав Чигирин людей добряче. Яюсь помалу зійшлися з волянком Колядою й одним білорусом. Налаштовані були рішуче. Колишній поліцай відчув те відразу й дав нам спокій. Але ще до цього ми зіткнулися з ним за досить цікавих обставин. Мені

добряче допікала рана на відтятому пальці. А підходить тут бригадир і заставляє мити підлогу в бараці. Я й здоровий не дуже розганявся до роботи, а це з болячкою... Досить делікатно посилаю його, куди слід. Той як озвіріє, як прискочить до мене. Я з одного боку нар, він з другого. Якщо вхопить своїми ручищами, думаю, душу витрясе. Тому назадгузь, назадгузь до сховку — й за фінку. Тепер я козак! Чигирин побачив у моїй руці зброю й відразу ж обм'як. Повільно розвернувся й почовгав баракком до дверей. Більше до мене не приставав.

За роботу в бригаді Чигирин я й не думав братися. Облюбував собі теплий куток у сушарні, якою завідував Чорнобай зі Східної України. Дуже любив він слухати мої оповіді про УПА. Не встигну, бувало, переступити поріг, а той уже просить розповісти про «бандер». Мав при цьому вигляд бешкетливого хлопчика, що на печі колупає стінку за комином. Я не давав себе довго вмовляти. Розповідаю Чорнобаєві про Карпати, сотні, переходи, бої... І такого, бувало, наторочу, аж чоловікові щелепи розводить. Був він років на п'ять старший за мене, а наївніший від дитини.

Доки я полохав Чорнобая неймовірними пригодами, навколо моєї номерованої персони закрутилася веремія. Бучу здійняв бригадир. Кинулися мене розшукувати. Наглядачі заметушилися, мов жуки в купі торішнього гною. Сушарня, де я падав на дно, стояла на території будівництва цементного заводу. Там мене й розшукували цілий день. Найретельніші пошуки не дали, звичайно, жодного результату. Втік? А я сиджу собі в теплі й гадки не маю. Позбігалосся чи не все таборове начальство. За втечу в'язня вищі чиновники з генеральськими погонями по голівках їх не поглядять. Гармидер здійнявся неймовірний. Знайшли мене аж перед вечором. Наглядачі так зраділи, що навіть не били, як це водиться у подібних випадках. Тільки бригадир, як цуцик, прискакує, а вкусити боїться.

Сиджу в бараці. Нудьга розбирає, а ще дошкульніше допікає голод. Співаю. Що дужче діймає голод, то голосніший спів. Пісенний репертуар у мене багатющий. Аж луна б'ється об стіни довгого барака. Заходять винничанин і білорус. Імен їхніх не пригадую. Обидва мали якесь знайомство на складі й підробляли там. Повсякчас було в них щось істівне. Наносили

велику банку квасолі. З'їсти не встигли, і вона скисла. Я замовк. Ще подумають, що дурнуватий якийсь. Чую, балакають поміж собою. Той, що з Винничини, каже:

— Слухай, дамо квасолю хлопчині.

— Да он же подохнет, — зробив круглі очі білорус.

Я ж усе чую. Нарешті винничанин підступає ближче.

— Синку, квасолю їстимеш?

Трохи подумавши, я кивнув головою. Буду. Доки їв, про наслідки намагався не думати. Лежу на твердих нарах, а в животі, як у того вовка, що з'їв козенят, бур-бур-бур... Ті два лишень зиркають мовчки. Смеркло. Білорус подає голос.

— Іді пасматрі. Он ещю не падох?

А мене здуло, наче корову після молоді конюшини. Ледве дихаю.

З їжею була ще одна кумедна приключка. Бреду якимось зоною. Обморожені ноги вогнем печуть. Їсти хочеться, аж на очі не бачу. Дибаю, лютий на весь світ. Проходжу повз кочегарку, а звідти махає рукою Борщевський. Був він засуджений на довічно. Таку ж судимість мали в таборі польський підданий Мазепа й один грузин. Борщевський запитує:

— Синку, вугілля на кухню возитимеш?

— Ще б не возити! Адже там можна підхарчуватися, — миттєво спрацьовує думка.

На одному диханні повозив паливо, хоч нога боліла страх. Присів на кухні, а Борщевський шукає, у що би кинути мені каші. Я теж обмацую голодним поглядом кухню. На очі потрапив таз, яким розносили їжу. Подав його Борщевському.

— Кидайте повний.

Він щедро полив кашу зверху олією. Смачнішого я не їв нічого в житті. В міру того, як каші в тазу меншало, очі в Борщевського більшали. Коли я ще кілька разів скреготнув ложкою по днищу порожнього тазу і відкинувся на лавці, вони були в нього ледь не на чолі.

— Синок, ана же гарячая! — Тільки й спромігся витиснути з себе довічний в'язень.

Я ж відчув те вже, як з'їв повний таз гарячої, схожої за смаком на пшоняну каші.

Пихкаю до санчастини. Ще не переступив порога, а Ілля Григорович, грузин за національністю, до мене:

— Уграк, ти што, ражать сабралса?

Він любив і жалів мене. Грузини симпатизували українцям у таборах, а Ілля Григорович, опріч усього іншого, був ще й надзвичайно душевною людиною. З Омельчуком вони просто побраталися в неволі. Поважав лікар і мене. Натис легенько на живіт, а мені здалося, що олія аж через вуха виливається.

— Што ти єл?

Кажу, що з'їв лише пайку.

— А я думал, ти тачку щебеня праглатіл, — глузує.

Як глянув на мій язик, аж за голову вхопився.

— Ай-яй-яй!

Із язика фалаття висить, такий обпечений. Розмовляли ми досить довго. Я встиг розповісти лікареві всі табірні новини й добряче насмішити Іллю Григоровича, а він тим часом приписав мені діету. Я розмовляв рідною мовою, він — російською з характерним грузинським акцентом, вставляючи зрідка українські слова. Розумілися ми чудово. Хоч на той час я вже таки добре виломився говорити російською, але розмовляв нею дуже рідко. Якось доля закинула мене до камери з росіянами-зłodіями. Якби не знання російської, то стриміти б мені на кінчику зеківської «піки». Запудрив їм мізки, що я буцімто з Ленінграда. Живу на проспекті Леніна. Хоча Ленінграда ні до того, ні опісля не бачив.

Споживаю дієтичні обіди. На видачі — кухар Лукашук із Пістиня. Підгодовував мене три місяці. Наприкінці літа зустрічаю Іллю Григоровича.

— Уграк, ето ти? Почему так опух?

Я ж молодий, здоровий, працюю себе не обтяжую, харчуюся добре... Поправився, аж сам себе не впізнаю. Отоді й признався лікареві про таз каші. Реготали обидва, аж вертухаї на вишках заметушилися. Добрий був лікар Ілля Григорович. Хоча за фахом був хірургом, вилікував мого приятеля Адама Доротія з Волині від тяжкого туберкульозу.

Співаю в хорі. І не через те, що так уже люблю співати, а головно тому, що можна навідуватися до інших таборів. Молодому хлопцеві до памороків нудиться довгі роки за

колючими дротами. А тут іще час від часу випадає нагода побувати в жіночому таборі, де вже мав подружку Ганну Озарко з Чортківця Городенківського району. На те ім'я мені щастить ціле життя. Мама моя — Ганна, приятелька — Ганна, а тепер іще й дружина Ганна. Хором диригував Островський із Кам'янця-Подільського. На «гастролі» до чоловічих таборів їхали всім хором, до жіночих режимники випускали тільки половину — тридцять хористів, а потрапити до тієї половини прагнув кожен. В одному жіночому таборі «кум» заборонив співати пісню «Ой у полі нивка». За те жінки налетіли на нього так, що мало не пощипали на тісто. У хорі співали українці й литовці. Досі вчувається мені чарівний голос Саболеускаса, коли він натхненно виводив «Дивлюсь я на небо». Без сліз цього талановитого співака годі було слухати.

У таборі каторжників число три — страйк. Розпочався він чомусь трохи пізніше, ніж в інших таборах Норильська. Вихідний. Повертаюся з лазні. Коло місця, де розташований гарнізон, зібралися в'язні. Натовп вирує, мов киплячий казан. В гаморі ніхто не почув, як командир дивізіону подав команду стріляти. Після наглого залпу залишилося лежати чотирнадцять каторжників. Велике щастя, що більшість солдатів стріляла вгору. Опісля ми розглядали подзьобані кулями стіни бараків. Згарячу я шмигнув за дерев'яні східці біля входу до барака й завмер за ними. Приятель сіпає за ногу: відповзай, мовляв, за барак. Причаївся я за надійною стіною й сам себе картаю: «Теж мені вояк, за тонку дошку від кулеметної кулі ховається». Та потопаючий за соломинку хапається.

Поміж в'язнів якимось робом опинився оперативник Воронцов. Від переляку, аж пожовтів, як гарбуз на сонці. Гадав, либонь, що поквитаємося з ним за все. Дехто і справді, намагався так учинити. Але наказ страйкового проводу був однозначний: не чіпати! Опер мчав зоною, наче молодий огир. Мухою переметнувся через дротяну огорожу під вишкою, бо до вахти було далеченько. До табору страйкарі впускали тільки начальника. Та чекістам якось удалося передати ножі табірним «сукам», які ще були в зоні. Хотіли спровокувати різанину й кровопролиття, щоби відтак перестріляти бунтарів як призвідників. Страйковий провід діяв чітко й злагоджено, тому

швидко розкусив підлий намір більшовиків. «Сук» роззброїли й заперли в бурі, а коло дверей виставили надійну охорону. За порядком у таборі стежила обрана жандармерія, до складу якої входив і я. Дисципліна панувала суворіша, ніж у війську. Над бараками піднялися чорні прапори на знак жалоби за вбитими в'язнями. Пошили їх із матраців. Убитих поховали в зоні. Страйковий провід очолив Король із Буковини. Разом зі Стальним вони писали книгу про сталінські концтабори. Стукач доповів про них особистам, й обидвом додали ще по десять років до чималих уже термінів. Страйку-повстання чекісти не могли придушити два місяці.

Кривуля з Кубані змайстрував із дерева кулемет Дегтярьова. І так майстерно, що навіть зблизька важко було відрізнити його від справжнього. Наш пост змінювався водночас із постом охоронців. В'язні твердо карбували крок, голосно лунали команди. «Кулеметник» із каторжників націлював свого «скоростріла» на червонопогонників, а ті аж полотніли з переляку. Пороху ж ці солдатики не нюхали, тож не дивно, що дерев'яний кулемет наводив на них такий жах.

Тим часом начальство не дрімало. До місця страйку гарячково стягали війська. Табір оточили чотирма лініями озброєних солдатів. В'язнів зібралось близько шістьох тисяч. Вояків навколо — не менше. Яюсь уже після повстання, аналізуючи дії своїх підлеглих, один із червонопогонних командирів сказав, що, якби «бандери» мали зо два кулемети, то загнали б те військо, мов худобу, аж у Карське море. Ми бачили, як вони готуються, й передчували зловісну розв'язку, тому кожен внутрішньо мобілізувався, як тільки міг. До складу з продуктами ніхто й близько не підходив, хоча його й не охороняли. Одну цигарку курих увесь барак. Проте ніхто не нарікав, бо то не був сліпий послух, а висока свідомість. В'язні озброїлися виготовленими з ґратів піками й готові були вмерти з тією зброєю в руках, як воїни, на полі бою.

Силу політв'язнів у норильських таборах відчули на собі й начальники, й блатні. Яюсь, ще до страйку, в одному таборі бешкетувала знахабніла компанія бандитів. Найдужче діставалося від них політичним. Начальник табору чи то не міг,

чи не хотів припинити неподобства. Дійшло навіть до того, що блатні і йому командували: «Угол!».

Коли остання нитка терпцю увірвалася, політкаторжники провели нічну акцію. Вранці в таборі не долічилися близько двох десятків блатних верховод. Того ж дня всіх «путьових», як себе називали злодії, повідсилали до інших таборів. Після цього в'язням повелося набагато легше. Спокійно залишали в бараках зароблені гроші, різні дрібнички. Ніхто не крав. Про знайдену згубу сповіщали по радіо через табірний радіовузол. Майже всі українці вбиралися на вихідні у вишиванки. Добра слава про українських політичних в'язнів широко розійшлася поза колючими дротами. У Норильську навіть жінки у міському транспорті поступалися місцем звільненим хлопцям у вишиванках.

До страйкового комітету ввійшло по представникові від кожної національності, що були в таборі. Проте непомітно для стороннього ока всім керувала оунівська підпільна організація, до якої належав і я. Жодних компромісів не визнавали. Клич в умовах неволі не змінився: «Воля або смерть!» За мурами-дротами ми залишилися вільні духом. Найтовстіші мури, найколючіші дроти неспроможні ув'язнити людину, що має незакайданований дух.

Усім, хто бажав, підпільний провід запропонував вийти за зону. Цим скористалася невелика групка в'язнів. Плелися понурені, з погаслими поглядами. Ніхто їх не осуджував. Нарядникові Дороніну, батько якого був працівником Ленінградського обкому партії, в досить різкій формі запропонували забиратися геть. Але на загальне здивування хлопець відмовився. Вирішив поділити долю більшості в'язнів. Я хоч до того й конфліктував часто з ним, але цей його вчинок щиро схвалив.

Кмітливість і дотепність в'язнів не обмежилася виготовленням дерев'яного кулемета. Якось треба було інформувати людей по той бік табірних огорож про становище невільників. Спосіб знайшли несподівано. Хтось згадав дитинство. Виготовили чимало повітряних зміїв. Чіпляли до них листівки з інформацією про повстання і запускали до міста. Там їх знаходили і читали. У таборі, охопленому полум'ям

повстання, творилися навіть маленькі дива. Невиправний злодій Іванов, який у таборах не брався й за холодну воду, раптом узявся до праці. Та ще й як! Цілий день гасав зі зміями й запускав їх у небо, аж піт заливав йому очі. Ніколи в житті, мабуть, так не старався. Навіть дубаки з вишок здивовано позирали на дивну злодієву поведінку. Завдав він тоді немало клопоту чекістам, які висолопивши язика, хортами нишпорили містом, визбираючи летючки. Хапали перехожих із нашими летючками.

Із Красноярська поназ'їздило генералів. Яскравими мухоморами стовпилися вони коло вахти. До Москви поки що не давали знати, бо навряд чи кремлівські урядовці похвалили б їх за те, що довгий час не працювали шістдесят дев'ять тисяч дармових робітників. А саме стільки в'язнів містили тоді норильські концтабори. Будівництво комунізму затяглося на цілі два місяці. Три високі чини в генеральських мундирах прийшли до нашого табору. В кількох місцях навколо зони солдати прорізали проходи в дротяній огорожі. Генерали умовляють в'язнів вийти за зону. Солов'ями заливаються. Ледь не звільнення обіцяють. Але простий хлопець із Коршева, що на Коломийщині, Ковальчук, який працював асенізатором, змарнував їм усю дипломатичну затію, пославши приїжджих начальників чисто на російський манір. Опісля він дістав своє від проводу за самовільний вчинок, щоб не тицявся, мов теля у вим'я, куди не треба. Та лампасники були шоковані. Німецький оберлейтенант Мюллер, який працював разом із Ковальчуком, підійшов до мене, й каже тремтячим голосом:

— Міхель, нам капут.

Ледве спромігся пояснити, що німці за таке перестріляли б усіх. Але москалі робили все шито-крито. Вони наче спустили з рук в'язням зухвалість, і лише згодом жорстоко покарали непокірних.

Передбачив ситуацію колишній петлюрівський офіцер, згодом офіцер ГПУ в Харкові, а відтак — працівник «Маслосоюзу» в Коломиї Склярєнко з Дніпропетровщини. Присуджену вищу міру йому замінили на двадцять п'ять років таборів. Старий жалів мене, як сина, і порадив кинути жандармерію й охорону «сук», бо закінчиться все це дуже

плачевно. У Карпатах смерть обминула, то в Норильську може спіткати. Буде страшна стрілянина. З піками проти автоматів і скорострільів воювати марно. Я відмовився скористатися з його поради, бо товаришів ніколи не зраджував. А смерть... Від неї ніхто не застрахований, навіть той, хто дуже її стережеться. «Суки» довго після повстання згадували нам бур і люто мстили на кожному кроці.

Над облутаною колючими дротами територією таймирської тундри, що називалася «третім» табором і мала поштову адресу П/С № 224/3, незримою примарою нависла смерть.

Заходить на вахту генерал Вавілов, заступник генерального прокурора. Вахтові солдати його пропустили, а наша охорона без дозволу проводу страйкового комітету не впускає. Прийшли Шаманський і Король із комітету повстання. Обидва невисокі на зріст, сухорляві. Вавілов узяв їх попід руки й проходиться. Сам високий, дебелий. Попросив, аби звеліли в'язням не підходити до них на двадцять кроків. Шпацірують отак утрюх зоною, а за ними тисячна юрба невільників. Ніхто не наближується і не ронить ні слова. Тиша, мов на цвинтарі. Генерал звертає увагу керівникові повстання на купи цегли і скрушно хитає головою. Представники страйкового комітету не піддалися на його вмовляння і не пішли на компроміс.

Четвертого дня після бесіди генерала з нашими провідниками до Норильська прибув із Москви спеціально навчений загін чекістів із московських комсомольців. Вони й штурмували табір. Про те я довідався чисто випадково. По звільненню ми пливли Єнісеєм до Красноярська. Підсів якийсь молодик у засмальцьованому комбінезоні й попросив закурити. Ми його ще й нагодували. Помалу розговорилися. Хлопчище заплакав:

— Тварь я паследняя... Ребята, я у вас стрелял, а ви меня хлебом кормите!

Розповів, як їх спішно перекидали з Москви, щоб придушити повстання. Веліли нікого не щадити. Проте хлопець стріляв у повітря. Я повірив колишньому чекістові, бо багато куль під час розстрілу справді летіло понад нашими головами. Тим паче, що він не залишився надалі служити в ситих військах

і щиро признався нам у всьому, хоча міг нічого про це не казати. Ридав довго й гірко.

Червонопогонники оточили табір так густо, що торкали один одного халявами кирзаків. Я швидко визначив, звідки стрілятимуть і вибрав безпечне місце за бараком. До мене приєднався односелець Василь Ясінський. Наше становисько облюбувало багато в'язнів. Кулі з усіх боків виводять над зоною смертельну мелодію. Ясінському забаглося до клубу. Хотів звідти краще роздивитися, що коїться. Кажу йому:

— Василю, куди тебе пре? Не чуєш, як скоростріли заливаються? Чи хочеш, аби тебе, як Музику, погнали кольбами за зону?

Музика, хлопець із Тернопілля, також був занадто цікавий. Подався на розглядини, а червонопогонники й схопили його і стусанами загнали далеко в тундру. Краяннин же мені на те:

— Я не Музика, щоб так легко датися їм до рук. Що ж до куль, то над нашими головами вифівкують сліпаки. Прорвуся...

Пішов таки. У короткім часі приповзає з пораненою ногою. На щастя, куля пробила тільки м'якуш і не зачепила ні кістки, ні сухожилля. Каже, біля клубу — гори трупів. Значить, ведуть прицільний вогонь. Я в сотні не дуже кланявся кулям, відчайдух був, і в таборі ніколи не ховався за спину інших, але висуватися з-за прикриття і йти на явну загибель не збирався.

Чекісти, мов скажені пси ввірвалися до зони. Попереду зловісно гуркоче машина. У ній сидить офіцер і тримає в руках по прапорцеві: червоний і білий. Здійме догори білий, солдати опускають зброю. Махне червоним, поливають зону розпеченим свинцем зі скорострілів. Усе живе довкіл приречене на смерть. У таборі вже майже не залишилося в'язнів. Кого схопили й погнали кольбами в тундру, хто лежить убитий. Тільки наша невеличка групка ще ховається. Офіцер аж захрип, піниться від люті.

— Вихаді за зону, бандери недабітє... вашу мать!

Солдати строчать довгими чергами навсебіч. Але ми маємо надійне прикриття й вичікуємо. Вантажні авта з опущеними бортами погрозово-повільно повзуть лінійкою. У них чипіють розчервонілі автоматники. Сторожко пасуть кожен порух у таборі. Набоїв на беззбройних каторжників не шкодують.

Молоді хлопці кидалися з піками на смертоносні машини й на півдорозі падали, підтяти прицільними чергами. Зловісності смертовбивчій картині додавала палаюча машина, її запалили в'язні пляшкою з горючою рідиною.

Василь Мироняк із Пістиня Косівського району пропонує йти до двадцять п'ятого заводу — секретного номерного підприємства. Табір уже завалено вбитими й пораненими. Мені не хотілося поповнювати їхнього числа. Відмовляю Василя, але він упертий, як віл. Подалися таки вдвох зі східняком Миколою. Далеко не зайшли. Кулеметною чергою з вишки стяли їх посеред відкритого майдану. Микола впав, не ойкнувши. Василь ще довго стояв, густо подірявлений кулями. Могутній, мов карпатський дуб, він і мертвий лякав заюшених чужою кров'ю червонопогонників. Лежав посеред плацу, головою до рідної України, широко розметавши руки й ноги, загороджуючи проїзд закривавленим машинам. Через труп жоден водій не наважився їхати.

Барак, який досі надійно прикривав нас від куль, ураз перестав бути прихистком: машини з солдатами чмихали саме над лінійкою, що височіла над бараком. Нас було видно, мов на долоні. Кулемети й автомати хижо повискалювалися чорними дулами на безборонних в'язнів. Ворог не раз цілився в мене, але тоді я теж мав зброю і міг захиститися. А тут стояв разом з іншими невірниками, голіруч проти сотень озброєних чекістів. Ніколи досі не почувався таким німечним. Із розпуки й жалю хотілося плакати. Вперше в житті пошкодував, що не загинув у рідній стороні. Бодай мама прийшла б на могилу. А тут розтягнуть мої кості студеною тундрою росомахи. Холодним дощем згори падає команда.

— Вихади за зону!

Найгарячіші вхопилися за «піки» й цеглу. Але старший барака Будянський перепинив їх: із такою зброєю багато не навоюєш. Під автоматами в'язні понуро побрели до виходу. Не встигли дійти до вахти, як до мене підскакує з ломом у руках вільнонайманий, що працював у зоні експедитором. Ми з ним не раз конфліктували перед тим.

— Счас я с табой разделаюсь, бандера!

Пре з залізякою, як німий. Розтрощив би, либонь, голову, якби не втрутився якийсь цивільний. Проворно вихопив пістолет і націлив на нападника. Крижаним тоном заставив кинути лом і забратися геть. Несподіваний мій рятівник виявився якимось інспектором із Москви.

Галасливий конвой з усіх боків щільно обступив каторжників і жене, мов отару, за вахту. Там усім влаштували «чистилище». Метрів сто п'ятдесят повзли недобиті в'язні на животах. Конвоїри гупали по наших сухоребрих тілах кольбами, наче молотильники ціпами. Моєму приятелеві Михайлові так дали по носі, що має пам'ятку досі. Друзі так і прозвали його Кривоносом. Живе він нині в Івано-Франківську. Мені пощастило відбутися лише кількома штурханами. Загнали нас у якусь западину: яр не яр, балка не балка... Сидимо, чекаємо з моря погоди. Одні моляться перед смертю, гадаючи, що зараз ті, згори, перестріляють нас з автоматів, інші сміються напівбожевільно від нервового збудження. Іван Будянський кліпає підбитим оком:

— Миха', мемо жити.

Цей дніпропетровець жваво цікавився гуцульським діалектом. Любив читати мої листи з дому, мені давав читати свої. Якось подав мені листа від дружини й каже, що Галя його зрадила. В листі не було й найменшого натяку на те, але чоловік відчув щось неладне. Мав надзвичайно розвинену інтуїцію. Показав фото дружини. Дуже файна молодиця в купальнику на березі Дніпра. По якимсь часі вона таки справді написала, що вийшла заміж за майора. Будянський відсидів на той час уже десять років. Дуже побивався за сином.

Після недовгих допитів мене запроторили на Медвежку до штрафного табору. Дорогою добряче відлупцювали червонопогонці. Два тижні висотував із нас жили «кум». Я відразу ж удав дурника, і він незабаром махнув на мене рукою й припинив виснажливі допити. Керівників повстання Короля, Шаманського, Гуля, Воробйова забрали до Москви. Більше про них я нічого не чув.

На Медвежці столярую. Правда, пробув у цьому таборі недовго. Посилають етапом на шахту. Її я боявся дужче, ніж табірний «кума». Роблю все, щоб тільки не потрапити до того

підземного пекла. Пішов до санчастини: пан або пропав. Вільна лікарка, татарка, жаліла мене, бо ще з дитинства мав трохи деформовані груди. Привалило мене, малого, колодами.

— У тебе, синок, груди сапожніка, — казала мені часто.

Завдяки добрій душі цієї жінки мене комісували зі страшної шахти й послали до «п'ятого» табору на цегельний завод. Звичайно, я й не збирався занапащати себе в таборах, куди мене притарабанили в товарняку, мов безсловесну худобину. Палець об палець не ударив упродовж кількох днів. Бригадир Сергієнко, східняк, тільки глипаки кидає. Був надто хитрий, щоби починати сварку. Умів ладити і з начальством, і з «бандерами», що трималися дружно й могли впоратися з будь-ким у таборі. Обіцяє перевести мене на легкий режим. Що він меле? Який легкий режим?! У мене ж порушень, як у сірка бліх. Бури, комиші та ще чимало чого. Ніхто й ніколи не візьме мене на легкий режим. Іде бригада на роботу, а я зникаюся кудись і перечікую. Опісля біжу до сусіднього барака на перекличку. Охоронцям основне, щоб зійшлася загальна кількість в'язнів. Але з часом маневр мій розгадали, бо не тільки я не бажав горбатіти на більшовиків. Перекличку стали проводити в кожному бараку.

Я знайшов інший спосіб: дряпну в носі нігтем, щоби потекла кров, і стрілою до санчастини. Звільнення, звичайно, не дають, зате є довідка, що був у санчастині. День прогуляв на законних підставах. Наступного разу вигадував щось інше. А тут — легкий режим! Проте Сергієнко авторитетно заявляє, що то його клопоти. Чудово розумію, що хитрюга-бригадир хоче просто мене спекатися. Розбирає цікавість, як те йому вдасться.

Нарешті я (о диво!) на легкому режимі. Сергієнко слів на вітер не кидав.

Кілометрів дванадцять від міста височить гора. Напологому схилі — копальня, де відкритим способом добувають руду. Бульдозером знімають шар вічної мерзлоти, а під ним цілі скарби. Таймир дуже багатий на різні поклади. Обдротована зона. Вишок нема. У таборі лише прохідна. В'язні проходять за перепустками. З табором не встиг детально ознайомитися, бо пробув у ньому лише два дні. Не вийшло з мене й легкорезимника. Втім, про все за порядком. Потрапив я до

бригадира-тернопільця. Його бригада обслуговувала залізницю, якою ходять електропоїзди. Маємо стежити за проводами, стовпами... Який з мене електрик? Але бригадир, свій хлопець, каже, що всього можна навчитися. Імені крайнина не пам'ятаю, бо пробув у його бригаді лише один день. Повертаємося після зміни до табору без конвою. Дивлюсь, а чергові вже інші. Мене й Олексіва з Ямниці, що коло Станіслава, забрали на прохідну. Він мав ножа й уткнув його в сніг, коли йшли високим сніговим коридором. Олексів був у сотні в Чорному лісі. Мужність ніколи не покидала цього дужого хлопця. Нікому не дозволяв плювати собі в кашу.

На прохідній зібрали групу з дванадцятьох каторжників. Здебільшого хлопці з Волині, Тернопілля й Станіславщини. Стоїмо, чекаємо. Швидко вияснилося, що табірні «суки» начеркали «прокламацію». Від нашого імені написали записку, в якій ми начебто погрожували поквитатися з ними, якщо їх не заберуть із цієї зони. Були там вказані наші імена й імена тих, кого ми погрожували «замочити». Записка потрапила за адресою, тобто до начальника табору. Таким чином привілейовані злочинці намагалися помститися нам за бур під час повстання.

Нас загнали на вантажівку. Автоматники повсідалися пообіч. Машина гуркоче заледенілою дорогою. Везуть і везуть, а куди — невідомо. Ніяк не втямимо задуму чекістів. Проїхали ковальський цех, «п'ятий» табір... Нарешті завищали гальма. Табір «Середній». Колись у ньому тримали політкаторжників. Якийсь час я вже тут карався. Але політичних в'язнів дуже багато померло, й табори скоротили. Тепер тут самі злодії. Ми домовилися поміж собою з машини не виходити. Потрапити до цього бандитського кубла, все одно, що загинути. Конвой дає команду виходити. Ми — ані руш. Солдати починають нервувати, пускають черги з автоматів понад головами. Та ми всі стріляні. Сидимо й оком не кліпнемо. Розуміємо, що в нас стріляти не наважаться. Не ті вже часи. Стали охоронці витягати в'язнів із машини. Не піддаємося. Солдати моцуються, аж захекалися, лаються. Ми ціпко вчепилися за борти кузова й міцно тримаємося один одного. Прийшов сам начальник табору. Вислухав конвоїрів, вислухав нас. Пропонує йти до його

контори, відгородженої від основної зони. Після недовгих роздумів погоджуємося. Слідство тривало два тижні. Слідчі лютували, часто змінювалися. Але всі з нашої дванадцятки були непохитні. Нарешті з підробленою запискою все з'ясувалося. Нашу групу перевели до «восьмого» табору. Робота неважка. Працював я на скрепері. Але пробув тут лише півмісяця. Перекинули до «четвертого».

До зони після відбою прийшов якийсь чоловік у цивільному. Незабаром з'ясулося, що то Баранов із Москви. Представлявся членом центрального комітету партії. Московський гість ходив нічним бараком, призирався до табличок на нарах кожного невільника, де вказані прізвище, табірний номер, рік народження, стаття, термін... Будить в'язня і велить писати прохання про помилування. Спросоння його посиляли кудись далі. Але апаратник в'їдливий, як осіння муха, наполягав на своєму. Знайшлося кілька в'язнів, які написали те, що він їм продиктував. По якимсь часі тих хлопців звільнили. Так Москва демонструвала свої всемогутність і милосердя водночас.

Видиво волі

Післясталінський п'ятдесят четвертий рік. Зорганізовується бригада малолітніх. До неї потрапили Бірчак із Тростянки, Василь Юрійчук із Корнича, я... Набралося тридцять невільників, засуджених, коли їм не виповнилося вісімнадцятьох. Досі я постійно їхав на крокодилі за погану роботу, тобто потрапляв до сатиричної газети «Крокодил», що висіла поруч із «Блискавкою». А в цій бригаді починаю виробляти ледь не по двісті відсотків норми. Чомусь прокинувся в мене потяг до праці. Чи то було відчуття близького звільнення, чи ще щось? Зробився неабияким

землекопом. Уперше за час неволі впрівав на роботі. Але «трудові подвиги» нітрохи не наблизили часу мого звільнення. Вирішив, уперше за свою каторжну історію, вдатися до керівництва. Начальником табору був Сорокін, прізвища замполіта не пригадую. Обидва колишні фронтовики. Вибрав я момент і підійшов до них. Без жодних вступів кажу, що відмовляюся працювати. Чому мене не звільнюють «по малолітці»? Інші вже давно жують вільні хліби.

Сказав — зробив. До лопати й близько не підходжу. Никаю довкіл жіночого табору, балакаю з дівчатами, записки через огорожу перекидаю. Конвой на мої витівки дивиться крізь пальці. Одного дня вирішив не йти на роботу взагалі. Нарядник прийшов виганяти, а я йому кажу, щоб зарубав собі на носі чи записав десь, що на роботу не виходитиму. Нарядник без пальців на лівій руці, стоїть, як мокра курка. Я на власні очі бачив, як він їх відрубав. Поставив руку на колоду й озирнувся. Доки я допетрав, що він збирається зробити, пальці вже ящірками стрибали по гладкому дереву. Права рука стискала закривавлену сокиру. В очах чоловіка я побачив не біль чи страх, а подив.

Нарядник змушений був доповісти про відмовника начальству. Викликає мене старший оперативник Козаков.

— Пачему не виходиш на роботу? — запитує.

— Не буду працювати. Звільняйте або карайте.

— Ти, бандера, не научілся за десять лет нармально гаваріть?!

— Якщо не розумієте української, візьміть собі перекладача. І прошу на мене не кричати. Я вам не колгоспна доярка. Я — політв'язень.

Опером аж затрясло. Проте мусив стримуватися, бо в кабінеті сидів якийсь молодий лейтенантик. Слухав нашу бесіду й боязко кліпав блакитними очима.

Звільнити мене не звільнили, звичайно, а на кару Козаков розщедрився. П'ять діб буру, де давали двісті грамів хліба та сімсот грамів баланди на весь термін. Офіцерик веде мене й мало не плаче.

— Навіщо ти це робиш? Козаков бурульку з тебе зробить.

Бур більше скидався на морозильну камеру, ніж на приміщення для людей. Стіни вкриті товстим шаром інею. Щоби не закоцюбнути цілком, мусив безперервно рухатися. Про сидіння й мови не могло бути. Галопую на місці, підстрибую, присідаю, вимахую руками й ногами. Обморожені ноги швидко дубіють. Наглядач задля втіхи спостерігає за моїми «вправами» крізь віконечко в дверях. Кепкуючи, пробує навіть коментувати мої потуги. Я вхопив алюмінієву миску й запустив йому в чоло. Той завищав, наче кнур. Зчинився шум. Страж зателефонував у дивізіон, щоби викликати охорону. Зараз мене добряче загірють. У сусідній камері через стіну сидять два бригадири: поліщук і східняк. Побилися на п'яну голову. Один вкусив другого за вухо, а той ледь не позбавив його носа. Сміхота! Обидва впізнали мене по голосу й просять наглядача, щоби дав пацанові спокій. Той, як не дивно, послухав бригадирів. Кинув трубку. За два дні, проведені в бурі, здавалося, що навіть нутрощі в моїй утробі позамерзали.

Наглядач Шевцов веде в'язнів до лазні. Дядько він непоганий. Вирішую спробувати щастя. Крутнув у дверях вовчок і теж прошуся з ними. Інший просто гаркнув би на мене, а цей став виправдовуватися. Випускати в'язнів з буру інструкція категорично забороняла. Помаленьку вдалося таки вмовити старшого сержанта. Пояснить, що я виносив парашу. Старий погодився, хоча ризикував погонями. Я приєднався до гурту в'язнів. Заходимо до лазні, а там... (я ледь не впав) у кріслі розсівся Козаков, а Ромко зі Львова голить його. При моїй з'яві мильна піна на щоках опера побагровіла. Чим дужче червонів Козаков, тим блідішав сердешний наглядач. Шкода мені стало старого невимовно. Почав щосили вигороджувати Шевцова. Але й опер не в тім'я битий.

— Ти мнє брось лапшу вешать!

Я з переляку такого нагородив, що майор махнув рукою і на мене, і на помертвілого наглядача. Кров поступово відплила Козакову від обличчя, і він знову відкинувся в кріслі. До Шевцова теж помалу поверталось життя. Відбувся... До буру після лазні я вже не повернувся. Ромко цілий місяць діймав мене згадками про ту пригоду в лазні, переповідаючи в'язням із новими подробицями нашу з опером розмову.

Числюся в бригаді азербайджанця Алеєва. Кажу, числюся, позаяк працювати не збираюся. По сусідству відробляє табірну пайку бригада Гандзіровського — східного українця. Алеєв просить, аби я працював хоч на тридцять відсотків, а він писатиме сто тридцять. Але я відрізав, що й на три відсотки не збираюся робити. Бригада постійно працює в нічну зміну. Я інтенсивно листуюся з дівчатами. Не встигне бригада перейти через прохідну, як мене, мов вітром здуває. Або вмощуюся десь спати, або ж балакаю через дроти з дівчатами. Тим часом мене самого обходжує Гандзіровський. Обсипає, мов дівку, компліментами, мовляв, ти такий молодий та гарний. Повсякчас підсуває щось їстівне. Правда, тоді я вже харчувався добре й подачок не потребував. Ніяк не візьму втямки, чого хоче від мене сусідський бригадир. Що не день він ставав усе настирнішим, аж доки не сказав відверто, що хоче мене. Почуте розсмішило, а ще дужче розлютило. Якби не втік, то не знаю, що би я з ним зробив. Гомосексуалізм, або педарастія, по-табірному, був у радянських концтаборах поширений серед побутовиків. Наступні дні Гандзіровський намагався не потрапляти мені на очі.

Готую шпури у глиняному кар'єрі. Розпечений до червоного на вогні лом забиваю в мерзлу глину. В отвір-шпур запахають вибухівку. Після вибуху глину треба вантажити на вагонетки, які розмірено щезають у ненажерливих нутрощах цегельні. Працюю разом з естонцем Унтом, скромним мовчазним чоловіком. У табірному списку на отримання листів чотири прізвища на літеру «у»: Уграк, Українець, Унт, четвертого не пам'ятаю. Естонець щойно вийшов з ОП. Не знаю тільки, як його звідти випустили, бо ледве перебирав ногами. Чистісінський доходяга. Шкода мені доброго чоловіка. Кажу, Унте, ходімо грітися. А він не погоджується, бо дужче, ніж холоду, боїться Алеєва. Як не вмовляв я його, лише головою киває мовчки й дивиться сумними очима. Стоїть синій від холоду й голоду, згорблений, з носа капає... Так він, бідачисько, й помер у неволі.

Кидаю до вагонетки величезну мерзлу брилу глини. Вона по якимсь часі забиває люк. Скрепер надовго зупиняється. Бреду грітися. Відігриваюся й відчуваю, що незабаром матиму справу

з бригадиром. З квадративим Алеєвим мені самому не впоратися. Підбираю собі товариство. Зійшовся з Цибуком із Галича й Іваном Андріїшиним із Долини. Андріїшин — справжнісінький карпатський ведмідь. Навіть ходить, як гірський вуйко, аж земля під ногами двигтить. Але, незважаючи на грізний вигляд, дуже м'який і добрий. Починаю його потрошечку готувати до майбутньої ролі. Кажу:

— Йване, ти такий дужий, а ми боїмося якогось азербайджанця. Ану, тупни колісь ногою й зиркни на нього боком.

Добряк Іван не хоче зв'язуватися з убивцею Алеєвим, який ломом проломав черепи сімом в'язням. Але помалу я його таки під'юдив. Ми з Цибуком не дали б собі ради з грізним Алеєвим. А Іванів самий вигляд наганяв на нього трему.

Нічна зміна. Втрюх викочуємо крижану брилищу глини. Скрепер протяжно вищить якийсь час, відтак завмирає. Ремонтникам вистачить роботи до ранку. Наша трійка йде грітисся. Унт, як завжди, залишається ловити дрижаки на робочому місці. Не встигла з нас вийти студінь, як дверима обігрівальні луснув Алеєв. Блимнув на Івана глипаками і щось мугикнув собі під ніс по-своєму. Андріїшин повів широчезним плечем і хрипло кашлянув двічі. Бригадир вайлувано тупає до виходу, пожираючи нас лютими очиськами. Іван кашляє вже голосніше і три рази. Алеєв тупцює біля дверей і палить нас почергово ненависницьким поглядом. Косі очиці звузилися, мов у старого кнура. Ми з Цибуком теж напружилися до вибухового стану. Іван наш розвертається неквапом на рипучій табуретці й грізно зирить з-під густих брів на Алеєва. Той не витримує й темною химерою розчиняється в нічній хуртовині. Наступного дня він відмовився від бригади. Ми святкували перемогу. Бригадиром став хлопець із Волині. До роботи дуже не заставляв. Плану бригада не виконувала, і її незабаром розформували.

На роботу нас водить конвой під командою старшого сержанта. Той погукує суворим голосом на в'язнів. Мій приятель, поліщук Яків, каже якомсь, що начальник конвою — його односелець. Мені не віриться, та й він сумнівається. Може, просто схожий. Яків став пильніше призиратися до сержанта.

Земляк. Конвоїр також його впізнав. Дотримуючись усіх пересторог, односельці спілкуються. Конспірація сувора. Сержант часто приносить нам то сала, то хліба. Через місяць бригаду розформували і нас розвели.

Доля звела мене з бригадиром Алєєвим ще раз. Друзі мої, Цибук й Андрїїшин, були вже в інших таборах. Розраховувати мушу лише на власні сили. Бригада виконувала якісь роботи неподалік від інституту. Я встиг познайомитися зі студенткою й точу з нею ляси через ряди колючої огорожі. Алєєв, як справжній мисливець, вистежив мене. Однієї нічної зміни велить зайти до барака, начебто, по якийсь одяг. Переступаю вичовганий поріг, а в бараці самі азербайджанці — хлопці гарячої крові. Алєєв з притиском зачинив за мною двері. Гупає проходом до мене й витягає ножа. Я неабияк перелякався, проте вигляду намагаюся не подавати. Під ложечкою посмоктує, не хочеться гинути по-дурному на десятому році тяжкої неволі. В Алєєва на руках повисли його смугляві земляки, безуспішно намагаючись вирвати в нього зброю. Я навіть не торкнувся своєї фінки, бо чудово усвідомлюю, що то була би вірна погибель. Стою з незалежно-зухвалим виглядом. Алєєв поборсався в руках одноплемінців, наче сом в ополонці, й трохи заспокоївся. Застромив піку за пояс і взявся за мене словесно:

— Ти должен работать. Иначе я тебя отправлю на Купец.

Кажу:

— Слухай, Алєєв, мене ще ніхто не заставив тут працювати. Не трать марно сил. Штрафних таборів не боюся, так що Купцем мене не лякай.

У тому штрафному таборі підібралися чудові хлопці, здебільшого західняки. Дружні й організовані, вони зуміли поставити себе так, що жоден начальник не міг довго втриматися на Купці. Двох занадто ретельних начальників табору довели до божевілля. В'язні дружно виходять на роботу і ще дружніше не працюють. На жодні заходи конвою не реагують. Прибігає начальник табору. Крики, погрози, просьби, умовляння... Нічого не діє. Відповідь на всі начальницькі слова — мукання. Ні бури, ні шізо нікого не ламають. На вимогу назвати призвідників, зголошуються всі. Який бур вмістить

цілий табір? Так триває дні, тижні... Що дужче казиться офіцер, то більше веселішають в'язні. Потрапити до такого чудового товариства — велика честь. А він мене Купцем страхає. Поступово з роботи Алєєв переходить на політику.

— Ти панімаєш, ти ещю маладой. Саветская власть памілуєт нас. Ми ізменнікі Родіні...

— Хай тебе вона милує, бо ти зрадник, служив фашистам. Я ж нікого не зраджував і в нікого не збираюся вимолювати прощення. Воював я на своїй землі й захищав рідний край.

З Алєєвим та його земляками розійшлися ми тієї ночі без кровопролиття. Навіть більше, під час розмови з'ясувалося, що один із їхньої компанії, узбек Ахметов, теж служив в УПА: був навіть сотенним на Волині. Вони зрозуміли, що загризатися зі мною не варто, позаяк за мене є кому заступитися.

Табором розповзлася чутка: набирають футбольну команду. Я вже тут як тут. Кому ж гасати футбольним полем, як не мені, чи не наймолодшому в таборі. Брикаю полем, як лошак. Дарма, що без пальця на нозі. Стадіон був досить добрий, і форму видали несогіршу. Тренувалися кілька разів на тиждень. Такі «вольності» з'явилися в таборах через два роки по смерті Сталіна. До того хіба що нами, невільниками, грали копанки охоронці. У бараках самі в'язні підтримують дисципліну, порядок, чистоту. Ніхто не краде, бо злодії вже в іншій зоні. Про карти чи якісь інші блатняцькі забави ніхто й думати не смів. Ми стали почуватися повноцінними людьми. До карт у мене залишилася відраза на все життя. Працюю в бригаді, якою керує грузин. На роботу виходжу, але не працюю, бо футболіст. Бригада увихається на будові. Дивився, дивився, як хлопці мурують, і мене охота розібрала. Закортіло й собі навчитися мулярки. Потроху навчився. Ставлю хати й досі. Однаково добре мулярую й столярую. Душа радіє, коли бачиш споруджені власними руками хати, змайстровані вікна, двері...

Настав довгожданий суд. Розглядають справи малоліток. Засідає військовий трибунал. Усе відбувається, як і десять років тому. Єдина відмінність — я помудрів на десять років каторги. Відповідно й поведився. Папка з особою справою потовстішала чи не втричі. У ній списане всеньке моє каторжанське життя. Ніщо не пройшло непомітно повз

недремне око чекіста. Сексоти, стукачі, «куми» відробляли свій шмат справно. Старий прокурор із бородавкою на брунатному носі відіслав мене, ознайомившись зі справою, геть. Виправляйся, мовляв. Кілька тижнів я навіть їсти не міг. Про роботу й мови не могло бути.

Знову суд. Той же прокурор з тією ж п'яною фізіономією й цього разу повважав, що я ще недостатньо виправився. Мене починає шляк трафляти. Хлопці вже листи з волі шлють, а я тиняюся, мов неприкаяний, табором.

Пощастило з третього заходу. Пильного прокурора десь ухопило. Замість нього за кумачевим столом сидить молодий хлопець, очевидно, вчорашній випускник вузу. Замполіт добре поставленим голосом зачитує мою характеристику. Футболіст, співак, активіст... Ледь стримуюся від сміху. Якщо я й був у чомусь активний, то в ухилинні від роботи, а ще в листуванні з дівчатами. З п'ятнадцятьма водночас обмінювався листами-записками, за що дівчата прозвали мене Міськом-фантазером. За характеристикою ж замполіта мені тільки крилець бракує. Просто дивно, чому мене досі не звільнили? Прокурор, хоч і молодий, усе чудово розуміє, проте поставився до мене поблажливо.

Звільнення! Якби мене не підтримали, упав би, мабуть, із лавки, на якій сиділи ще три хлопці: Іван з Городенківщини, лєнінградець і ще один молодий каторжанин. Зал аж двигтить від оплесків. Либонь, друзі не раділи так за себе, як тішилися, що я нарешті звільнений. Що читали, вже не чув. Зрозумів, лишень, що вільний.

Як ішов до барака, як збирався, не пам'ятаю. Пригадую тільки, що перед виходом із табору підписався в якомусь товстелезному журналі в спецчастині, що не розголошуватиму табірних таємниць. Чекісти намагалися втаїти шило у мішку.

Прощально скрипнули незмащені двері вахти. Воля! Вийшов за вахту, і світ мені перевертається догори дригом. Не знаю, куди податися. Лише кілька кроків відділяють від учорашнього невірницького життя, від конвоїрів, собак... Аж не віриться.

Два тижні гостював у Калинячки з Кривобродів. Вона звільнилася, вийшла заміж. Права на виїзд із Таймиру

подружжя не мало. Радять мені залишитися працювати в Норильську. Мене ж манила Україна, кликали зелені Карпати. Вони прийняли тіла полеглих своїх захисників, чекають вороття живих, що закайдановані піднімають чужі сибіри і снують рідними горами, бо в серці кожного непогамовний смерековий біль. Хто захворів волею, тільки нею й вилікується. Найвільніша воля для українського повстанця — у Карпатах. Так гадалося мені тоді, молодому...

З відчуттям журавля, що відбився зі змозоленими крилами від зграї в далекій чужині, линув на поклик уярмленої Вітчизни. Сільським юнаком, хай і гартованим у вогні УПА, завезли мене, заґратованого, до далекого Заполяр'я. Додому повертався вже зрілим чоловіком, але карпатська ватра ще жевріла в моїх грудях, і досить було легенького подуву вітру, щоби вона спалахнула яскравим полум'ям. Перетинав паралелі-меридіани. Життя вимірював кілометрами... Водю й сушею долав часові розбіжності, щоби з неволі каторжно-табірної потрапити в неволю рабсько-колгоспну. Поспішав на поклик неньки. Пригасла ватра не давала спину. Жевріла надією на свіжі вітри...

Коломия, 1992.

ВЕЖІ ДУЖУ

Документально-художня повість

Як штафету і найвищі вежі духу будували наші предки собори, творили в законодавстві, архітектурі, мистецтві, письменстві власні культурні цінності, щоб у них проявляти найкращу частку свого «я», захопленого волею до боротьби за рідний край, що єднає живучі покоління і передається прийдешнім поколінням як заповіт та зобов'язання.

Степан Ленкавський

Велике передгроззя

Над пошрамованою окопами Першої світової війни Європою скупчувалися важкі червоно-коричневі передвоєнні хмари. Зранене гарматними вирвами і бліндажами тіло Старого Світу час від часу здригалося від ударів громів і блискавок — передвісників великої вселенської бурі. І доки Європа вигоювала повоєнні рани й гірко ридала над мільйонними жертвами «втраченого покоління», найбільші політичні авантюристи і найкривавіші тирані другого тисячоліття Сталін і Гітлер готували страшні злодіяння.

Хвора й немічна, вона не мала сил, та й бажання, протистояти вождеві й фюрерові. Керівники європейських держав боялися цих жорстоко-хитрих й амбітних володарів. У

їхніх країнах зароджувалися й активізувалися комуністичні та фашистські рухи, які підтримували Радянський Союз і Німеччина. Комунізм і фашизм — наче два рідні брати, що успадкували від своїх батьків чимало спільних рис. «Привид комунізму», що довго блукав Європою, забрів у березні 1919 року на п'ять місяців до Угорщини. На довгих сім десятиліть заквартирував він у Московській імперії, яка до середини сорокових років була єдиною комуністичною державою в світі. Фашизм, зародившись на початку двадцятих років в Італії, через десятиріччя перекинувся до Німеччини, а згодом — до Іспанії. Як комунізові, так і фашизові властиві ненависть до інакомислячих та іногородців, тотальний контроль над джерелами інформації, цензура, політичне насильство, геноцид, кампанії проти різного роду «ворогів», концтабори, розстріли, релігійний і моральний нігілізм, стадність, агресія, намагання заволодіти світом, нехтування демократичними засадами та принципами, зневага до демократії, поклоніння одній партії та її ідолам, безсоромна пропагандистська брехня, нездійсненна мета й псевдонауковість, процвітанню бюрократії, контроль партії над державними структурами, зведений на тоталітарному фундаменті культ особи (вождя, фюрера, великого керманіча, дуче, каудильйо), державні бандитизм і тероризм.

Знекровлена у Першій світовій війні Європа вкривалася потворними лишаями диктатур. Комуністичною віспою від червоної Росії з її кривавою «диктатурою пролетаріату» заразилася навесні 1919-го Угорщина Бели Куна. Та через якихось півроку від цієї зарази її вилікував австро-угорський адмірал Міклош Хорті Надьбаня з допомогою румунських військ, які в серпні дев'ятнадцятого року ввійшли до Будапешта й задушили Угорську Радянську Республіку. Проте профашистський регент виявився нікудишнім лікарем, й Угорщина ще чверть століття борсалася в гарячці тоталітаризму. Семирічну диктатуру генерала Мігеля Прімо де Рібери в Іспанії замінив через шість років генерал Франсиско Франко, іспанський каудильйо. На терорі дванадцять років протримався фашистський режим фюрера Адольфа Гітлера. Ще 1922-го здійснив фашистський переворот в Італії Беніто

Муссоліні, а через одинадцять років у напівфашистській Австрії канцлером став доктор Енгельберт Дольфус.

У двадцятих — тридцятих роках стали на шлях авторитаризму та військової диктатури Болгарія, Албанія, Польща, Португалія, Естонія, Латвія, Греція. Монархічні диктатури запанували в Югославії й Румунії з їхніми королями Олександром і Каролем II. У Туреччині до влади прийшов Ататюрк, у Литві — Антанас Сметона. Обидва — прихильники однопартійності в національній державі.

В Україні після повалення монархії Романових у Петрограді Михайло Грушевський у листопаді 1917 року проголосив постання Української Народної Республіки як федерації в межах Росії, а 9 січня 1918-го згідно з IV Універсалом Центральної Ради Україна стала самостійною державою. Двадцять дев'ятого квітня Михайла Грушевського обрали президентом УНР. Того ж дня отаман вільного козацтва Павло Скоропадський здійснив державний переворот. Недавній генерал-лейтенант був проголошений гетьманом України. Але 14 грудня 1918 року Скоропадський змушений був зректися булави на користь Директорії, яка повстала проти гетьманату. Головою її ненадовго став Володимир Винниченко, який у дев'ятнадцятому перейшов до табору націонал-комуністів. Директорію очолив Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра.

На західних українських землях 1 листопада 1918-го була проголошена Західно-Українська Народна Республіка, Державний секретаріат якої очолив Кость Левицький. Четвертого січня 1919 року в Станіславові Українська Національна Рада обрала президентом Євгена Петрушевича.

Двадцять другого січня 1919-го на Софійському майдані в Києві при величезному здвигіві народу було врочисто обнародовано постанову про злуку ЗУНР і УНР в єдину самостійну Українську Народну Республіку. Проте окупація значної частини території України російськими більшовиками, загарбання західних регіонів Польщею, Румунією, Чехо-Словаччиною звели нанівець завоювання української революції 1917–1921 років. В Україні запанував жахливий комуністичний режим із концтаборами, голодоморами,

розкуркуленням, колективізацією, фізичним і моральним нищенням українства.

Гостроту своїх пазурів хижаків-політики Сталін і Гітлер випробували на гористій землі Іспанії, де влітку 1936-го вибухла громадянська війна. Зудар між фашистською фалангою і комуністичною партією викресав іскри війни, полум'я якої зусібіч кинулися роздмухувати представники двох ідеологій, що мали такі спільні риси, як схильність до насильства й жадоба крові. Генерал Франко одержував посутню допомогу від Німеччини, Португалії, Італії. Асанья, що стояв на чолі уряду Іспанської республіки, заручився підтримкою СРСР. У війську республіканців московською зброєю воювали під керівництвом радників із Радянського Союзу понад п'ятдесят тисяч найманців. За три роки через горнило Іспанської війни пройшли інтернаціональні бригади імені Гарібальді, Тельмана, Лінкольна-Вашингтона, «Марсельєза» й інші. Понад двадцять батальйонів входили до їхнього складу. Найактивніше вербував «биків» для іспанської «кориди» Йосип Броз Тіто зі своїм штабом у столиці Франції. Майбутній диктатор Югославії збирав авантюристів з усієї Європи й посилав їх із фальшивими паспортами до Альбасете, що в горах Ла-Манчі, де досвідчені московські радники вишколювали той різношерстий збірід на вмілих і безжалісних вояків.

Головним військовим радником республіканців був польський офіцер на службі НКВД Кароль Свєрчевський, він же Вальтер, який тоді ще й професорував у Військовій академії в Москві. Вживши в Іспанській і Другій світовій масакрах, цей злий геній війни очолив з наказу Москви галасливу загальнопольську акцію проти УПА на українських землях під польською займанщиною. Провівши проти повстанських відділів кілька програшних боїв із великими втратами польських прокомуністичних вояків, пихато-войовничий п'ятдесятирічний генерал безславно загинув 1947 року від куль українських партизанів.

Ландскнехти завзято воювали по обидва боки барикад. Всебічно випробовувалися зброя й тактика армій нацистської Німеччини й комуністичного Радянського Союзу. Закінчилася кількарічна громадянська війна парадом перемоги військ

генерала Франко в Мадриді 29 березня 1939 року. Іспанія на кілька десятиріч вкрилася іржею фашизму.

Спостерігаючи зі своїх зведених на трупах власних народів кривавих тронів за іспанською масовою «коридою», Гітлер і Сталін не дармували. Московський вождь, попахуючи люлькою в Кремлі, розправлявся з інтелігенцією і генералітетом власних збройних сил, не шкодуючи свинцю для масових розстрілів. А ще «доблесна» Червона армія воювала з японцями на Далекому Сході. Німецькому фюрерові прибічники організували заколоти в Польщі, Словаччині, «вільному місті» Данцигу-Гданську, Литві. Ще в липні 1934-го вбили канцлера Австрії доктора Енгельберта Дольфуса. А в суботу, 12 березня 1938-го Гітлер на білому коні в'їхав до Відня, здійснивши «аншлюс» Австрії, і проголосив створення Великої Німецької імперії. Через рік і три дні він тріумфально вступив до Праги. Німецькі війська окупували литовський Мемель.

Угорські гонведи зі згоди Адольфа Гітлера потопили в крові Карпатську Україну. А перед цим за наказом одноокого генерала Лева Прхали на українських вояків смертельним дощем сипалися чехо-словацькі кулі. В той самий час, коли німецькі військові колони бадьоро марширували на Прагу, мадярські дивізії чорними хмарами посунули на молоду Карпатську Україну, державну самостійність якої було проголошено 15 березня 1939 року. Президентом обрано отця Августина Волошина. Керівником збройних сил — Карпатської Січі став тридцятисемирічний член Організації Українських Націоналістів, полковник Гузар — Михайло Колодзінський. На захист Карпатської України вирушили групи українських патріотів із галицьких земель. Але сили були дуже нерівні. Загинули Михайло Колодзінський, Зенон Коссак-Тарнавський, Панас Кедюлич... П'ять тисяч українського цвіту спалив вогонь мадярських гармат на Закарпатті. А скільки його в'януло в таборах Варья-Лапоша, Кривої, в інших мадярських катівнях. Живі й вільні змушені були переходити на нелегальне становище, емігрувати.

Одні розбіглися по горах,
Другі в бою полягли,
Треті на вигнанні в таборах

Ворогам помсту присягли...
Журливо співали тоді в народі.

Паралізована Європа покійно чекала вирішення своєї долі, а її вершители тим часом 23 серпня 1939 року підписали пакт про ненапад. Перед тим, похлебтавши дірявим московським лаптем квасних московських щів, повернулася з білокам'яної після перемовин із бравим маршалом Климом Ворошиловим англо-французька делегація під орудою адмірала Дракса й генерала Дюмека, так і не зумівши залучити Кремля до оборони Польщі від Гітлера. Таємні протоколи до пакту Молотова — Ріббентропа прирекли польську державу, з якою п'ять місяців тому нацистська Німеччина денонсувала пакт про ненапад, на загарбання. Хитрий Сталін прорахував, що після підписання пакту Гітлер нападе на Польщу, а Великобританія й Франція, які пообіцяли Польщі допомогу, оголосять Німеччині війну. Розгориться велике вогнище, біля якого можна буде добряче погріти руки.

Іскру до тої пекельної ватри викресав Гітлер своїм наказом від 31 серпня тридцять дев'ятого року. За три останні роки Німеччина організувала й озброїла сорок чотири дивізії. На день підписання наказу вермахт налічував уже п'ятдесят одну фронтову дивізію.

Гітлер і Сталін, як справжні політичні шулери, нишком розіграли власну карту стосовно Польщі, країн Балтії та південно-східних європейських держав.

Провокація в Силезії, яку ретельно спланував і підготував абвер, з гляйвіцькою радіостанцією у бездоганному виконанні спецкоманди під керівництвом штурмбанфюрера СС Альфреда Гельмута Науйокса позбавила Гітлера потреби оголошувати Польщі війну. Перебрані на польських жовнірів Гімmlерові підопічні перестріляли зодягнених у чорні есесівські мундири німецьких в'язнів і таким чином розпочали Другу світову війну, примара якої вже давно никала охлялою Європою.

Першого вересня, ще до сходу сонця, зачумлені геббельсівською безугавною пропагандою німецькі війська з трьох напрямів — заходу, півночі й півдня — вдерлися на

територію Польщі. За вісім днів узяли в кільце Варшаву. Німецька армія, яка ще п'ятнадцять років тому налічувала сім піхотних і дві кавалерійські дивізії проти польських тридцятьох піхотних і двох кавалерійських дивізій та одинадцятьох окремих кавалерійських бригад, тепер легко перемагала завдяки новій зброї й діяльності численних агентів у ворожому тилу.

Польське військо оборонялося героїчно. Командири кидали верхівців із шаблями на німецькі танки. Вояків, особливо українців із Волині й Галичини, не щадили. Вбитим і пораним не було ліку. Українські хлопці знов накладали головами за чужі інтереси.

Сталін, поспостерігавши якийсь час із кремлівського вікна за нахабними діями Гітлера, учинив так само. Сімнадцятого вересня Червона армія перетнула радянсько-польський кордон і рушила, згідно з таємною домовленістю, до демаркаційної лінії, що змійкувато в'ється вздовж Західного Бугу, який неквапно несе свої води зі Золочівського району на Львівщині до Вісли. Більшовики червоним рядном укрили Західну Україну й Західну Білорусію. Допмагаючи німецьким військам Гудеріана, важка артилерія червоного комбрига Семена Кривошеїна дві доби поспіль довбала снарядами фортечні мури Бреста, із-за яких завзято відстрілювалися польські вояки. Після сталінського піступного удару в спину Польща 28 вересня капітулювала. А за тиждень до цього центральними вулицями Брест-Литовська прогупали кованими чобітьми в спільному переможному параді вояки вермахту й Червоної армії. Парад перемоги 22 вересня приймали Гудеріан і Кривошеїн.

Німецько-радянський договір про дружбу й кордон дав змогу Сталінові 1940-го захопити три Балтійські держави, загарбати територію Буковини й Бессарабії, окупувати Молдову. Кремлівському вождеві не вдалося проковтнути маленької Фінляндії, тож мусив задовольнитися лише шматком території північної сусідки — Карелією та Выборгом. Гітлер же навесні сорокового приборкав Данію, Норвегію, Швецію. За лічені дні на території упокорених країн Бенілюксу створив воєнний плацдарм проти Франції й Великобританії й за місяць завоював Францію. Злопам'ятний фюрер заставив

французького маршала Петена надіслати своїх представників для підписання акту капітуляції до Комп'єна в символічному вагоні, вважаючи, що таким чином змиває з Німеччини ганьбу двадцятирічної давності. Приймаючи парад німецьких військ на Єлисейських Полях у Парижі, Гітлер був уже завойовником частини Європи від Іберійського півострова до Прип'яті. Чи закрадалася бодай в ті години тріумфу в його фюрерську голову гадка, що одурманені його браві «надлюди» у військових мундирах карбують крок до великого краху Німеччини? Либонь, ні. Як не переймався думкою про очевидне фіаско своєї кривавої тиранії і його колега-опонент Сталін. Не до роздумів було гієнам у лев'ячих шкурах, що хижо зорили по Європі за свіжою легкою здобиччю. Доки Сталін плекав честолюбні наміри про загарбання Старого Світу, продукуючи наступальну військову техніку та створюючи повітрянодесантні війська для блискавичних бойових дій на чужій території, Гітлер теж не ловив гав. Під ногою німецького солдата Югославія розлетілася на друзки, які хутенько підбирали Італія, Угорщина, Болгарія. Антинацистський опір югославських четників поборювали, крім німців, комуністи на чолі з Йосипом Брозом Тіто. Югославські партизани так і не зуміли пліч-о-пліч стати на прю з фашизмом.

Новітні тевтони не знали жалю. Німецька воєнна машина пройшлася Грецією, підім'явши під свої колеса й Крит. А за броньованими дверми німецьких штабних бункерів, за наказом фюрера, уже розроблялися деталі надтаємної операції «Барбаросса».

Гірке похмілля

Вісімнадцятого вересня 1939 року несподівано для багатьох коломийців, але не для членів Організації Українських Націоналістів, у місті на березі швидкоплинного Пруту

з'явилися червонозоряні вояки. Оунівська розвідка попередньо доповіла, що напередодні між селами Замулинцями й Матіївцями зупинилася танкова колона з червоним прапором на командирській машині. Політруки тут же організували посеред поля імпровізований мітинг. Збіглися селяни з довколишніх сіл. Слізливе жіноцтво пригощало голодних солдатів молоком, городиною й садовиною. В декого радісно зблискували очі. Для них прихід Червоної армії знаменував собою кінець осоружного багатовікового польського панування.

Ще не так давно прикарпатці з неприхованою радістю проводили очима колони польських легковиків, які мчали до румунського кордону. То ганебно втікали з розбитої німцями за два тижні Польщі урядовці й багатії. Автомобілів за кілька днів проїхало через приколомицькі села так багато, що здавалося, вся держава пересіла на колеса. Ота сама гонорова, пихата, що стільки століть глумилася з українців панська Польща, кіннота якої славилася на всю Європу, «непереможна Польща моцарствова», похапавши лахи попід пахи, стрімголов утікала до сусідньої держави. Бачила Коломиїщина й президента Польщі, професора Львівської політехніки, пілсудчика Ігнація Мосціцького, який незабаром передасть владу Владиславові Рачкевичу. Промчався зі своїм ескортом грізний пацифікатор галицького українства, затятий україножер Феліціан Славой-Складковський — прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ. Поміж сотень машин з утікачами промелькнуло авто полковника Юзефа Бека — міністра закордонних справ. Прогалопував коломиїськими дорогами уродженець Бережан, Маршал Польщі, п'ятдесятитрирічний Едварт Ридз-Смігли. Виконувач обов'язків верховного головнокомандувача тікав так прудко, що геть чисто забув про своїх хоробрих жолнежуф, загнаних із заходу й зі сходу в коричнево-червоне вогняне коло. Понад два десятки тисяч добірного й ледь живого від страху польського панства, встигло переметнутися через бурхливий Черемош на румунський берег. На поталу фашистові залишався простий польський люд.

До німецького полону потрапив в одному з боїв і підпоручник Євген Побігущий, командир батальйону 57-го

піхотного полку, що дислокувався в Познані. Дитинство та юність Євген Побігущий провів у чарівному приколомийському селі Воскресінцях, де його батько Павло був директором початкової школи. А народився Євген у селі Постолівці Гусятинського повіту 15 листопада 1901 року. На Коломийщину з Тернопілля родина перебралася 1906 року. Студії в Коломийській гімназії перервала служба в Українській Галицькій Армії, до якої Євген Побігущий зголосився добровольцем 1918 року. Гімназію закінчив уже по війні, двадцять другого року. Навчався в Українському таємному університеті у Львові, студіював теологію в Духовній семінарії. Не маючи змоги через свій патріотизм стати до праці, хлопець зайнявся культурницько-просвітницькою і національно-виховною діяльністю. Закінчив вищу військову школу у Варшаві, добре усвідомлюючи, що Україні невдовзі знадобиться військо з освіченими старшинами.

До ОУН Євген Побігущий вступив 1940 року. Навесні 1941-го став командиром куреня «Роланд». Після злуки куреня з «Нахтіґалем» командував з'єднаним військовим формуванням, доки німці не розпустили його через відмову українців служити окупантам.

У січні 1942 року полковник Євген Рен-Побігущий разом із багатьма старшинами дружин українських націоналістів потрапив до катівень гестапо. Щоб уникнути розстрілу, погодився сорок третього стати командиром полку дивізії «Галичина».

Помер у Мюнхені 28 травня 1995 року на дев'ятдесят четвертому році життя, яке цілком присвятив служінню Україні.

Коломия, славна «Коломия — не помя...» — давнє місто, оповите легендами й оспіване в багатьох народних піснях, прикрашене віночком сіл із промовистими назвами — Воскресінці, Королівка, Замулинці, Спас-Іспас, Княждвір, Підгайчики, Загайпіль, — Коломия, що вірить в особливу місію міста Кола, величава столиця покутсько-гуцульського краю, приносила в передчутті великої біди. Лише Прут, грайливо-ніжний, нестримно-буйний і могутньо-грізний син карпатської красуні Говерли, який стрімко несе злучені води посестер

Пістиньки, Лючки та обох братів Черемошів і свої власні до сивого Дунаю, обурено здивив чисті води від смороду московської кирзи.

Коломия, що в різні часи бачила вояків багатьох армій, бруковані вулиці якої ще зберігають пам'ять про запорозьких козаків, а її мешканці снять волею, спершу не сприйняла всерйоз галасливо-лайливих, перелякано-озлоблених чумазих пришельців із червоними зірками на гостроверхих чингісханівських шапках, нових окупантів, які злодійськи хапали все, що трапляло їм до рук. Та даремно... Ще живі були вояки, які у складі Коломийської бригади УГА воювали 1919–1920 років із москалями — червоними й білими — на Великій Україні. Хто-хто, а ті добре б мали знати, з ким мають справу, і не плекати жодних ілюзій.

Оглушливий постріл радянського танка КВ започаткував відлік нового часу на годиннику міської ратуші — московського часу ...

Прийшли совіти з перших же днів заходилися створювати з західноукраїнських комуністів ревком. До нашвидкуруч сформованої міліції зголосилася здебільшого єврейська біднота. У грудні 1939 року більшовики організували Коломийський повітовий виконком. Головою його став Василь Білоус, а заступником — малописьменний селянин із Космача Гриць Гавришук. Секретарем виконкому призначили Порфирія Івановича Шестакова. Комуністами Коломийщини вище партійне керівництво доручило керувати червоному командирові-танкісту Андрієві Бойку. Його призначили першим секретарем Коломийського повітового комітету КП(б)У. А вже в січні 1940-го повіти в області ліквідували. Коломийський поділили аж на п'ятнадцять районів — Городенківський, Коломийський, Гвіздецький, Надвірнянський, Косівський, Снятинський, Жаб'євський, Кутський, Заболотівський, Ланчинський, Печеніжинський, Коршівський, Отинійський, Яблунівський, Обертинський.

Із плином часу все більше й більше західноукраїнських комуністів потрапляли за ґрати, натомість прибували «спеціалісти» зі сходу. За десять місяців до Станіславської

області прислали понад дві тисячі комуністів-працівників, керівних кадрів, здебільшого — росіян.

На зміну нетривалій ейфорії прийшли реально-жорстокі будні. Червоні «визволили» Коломию не тільки і не стільки від польських поневолювачів, як від дешевої мануфактури та продуктів. Голі полиці спорожнених крамниць невдовзі заповнилися дешевою московською горілкою. Так багато хмільного трунку Коломия не бачила за всю свою історію. Не забарилося й похмілля. Гірке, страшне, криваво-смертельне...

Зловісна тінь червоного полотнища, що його вивісив над Коломийською ратушею член КПЗУ Степан Ласійчук із Нижнього Вербіжа, огорнула не тільки місто, а й сягла найдалших закутин краю. Суворі заборони діяльності всіх партій, окрім комуністичної, розпуск громадських організацій, закриття редакцій газет і журналів, видавництв, читалень, бібліотек, нагінка на молодіжні й спортивні організації товстою кригою скували політичне й культурне життя.

Енкаведисти пригнали до Коломиї велику групу польських урядовців і військовиків, захоплених на скелястому березі Черемошу, які намагалися перейти на румунський бік. Нещасних запакували до тісних камер тутешньої в'язниці, щоби згодом розстріляти в різних місцях Радянського Союзу. В середині листопада тридцять дев'ятого заарештували хлопців і дівчат із польської організації «Підпільна армія». Пропали безслідно... Коломийським німцям, які проживали у своїх колоніях, пощастило більше. Близько трьох тисяч їх, згідно з домовленістю Гітлера зі Сталіном, у січні 1940-го виїхали до Німеччини. З українцями ніхто не панькався. Повальні арешти почалися вже з перших днів окупації. Брала всіх свідомих і грамотніших, навіть членам КПЗУ не давали спуску.

ОУН, на борців якої більшовики організували справжнє полювання, зійшла в підпілля. Проте все більше й більше їх та їхніх симпатиків потрапляло в червоні сіті, бо енкаведистам детальні списки передали працівники польської дефензиви. Відробляли юдині срібняки й доморошені москвофіли. Червоні людологи пройшли приколомийськими селами. В Нижньому Вербіжі до їхніх пазурів потрапили Павло Семенюк, Володимир Бауман, Юрій Ковбаснюк, Яків Урдейчук, Костянтин Туліка,

Микита Буцацький, Костянтин Онофрійчук. Лише Андрієві Тимошишину вдалося вижити. Всіх інших сільських націоналістів комуністи розстріляли у грудні 1940-го.

Василеві Тафійчукові, якого за просвітницько-політичну діяльність без упину переслідувала польська влада, дивом вдалось уникнути розстрілу. За німецької окупації за дорученням проводу ОУН він вступив на службу до поліції, звідки згодом перейшов до жандармерії. Завдяки його ризикованій діяльності Організація своєчасно довідувалася про наміри карателів. А коли недремні гестапівські нишпорки таки винюхали в жандармові з Нижнього Вербіжа оунівського розвідника, досвідчений підпільник утік до лісу. Довгі роки воював з окупантами в УПА. Смерть у бою для повстанця привабливіша за життя з червоним хомутом на шиї. Пробите московською кулею серце сорокасемирічного районного провідника ОУН Сивого (Тафійчука Василя) перестало битися 3 жовтня 1951 року в селі Мишині.

Не легша доля спіткала членів ОУН із сусідніх Воскресінців. Разом із керівником підпільного осередку Нестором Харжевським полягли Микола Гуцуляк, Василь Ласійчук, Петро Білейчук, Микола Шепетюк, Іван Романенчук, Іван Ілюк, Іван Довганюк. Не оминула лиха година й Несторової нареченої Ірини Карачевської. Її з подругами Галиною Мисевич і Любою Жолкевич більшовики розстріляли сорок першого. До Сибіру вивезли родину Миколи Романенчука. З Перерова на білі ведмеді завойовники вивезли родину Палійчуків. У Марківці заарештували лісничого Федора Малиновського. Його долю поділили дружина й четверо дітей. За любов до України заплатили життям рунгурські легіні Михайло Стефанишин, Юрій Федюк, Михайло Романів. Безслідно пропали вивезені з Великого Ключева Василь Жмундуляк, Микола Біланюк, Степан Карпенюк, Іван Котюк. Червоні головорізи відібрали життя в Миколи Стасюка, Андрія Ясінчука, Михайла Прокопчука, Григорія Ясінчука з Товмачика. Замордували братів Івана й Василя Типчуків, Михайла Козарука, Василя Гонташа, Дмитра Бойчука зі славної своїм землеробством Турки. Жодного села не проминув кровожерливий московський Молох.

У невеликому приколомийському селі Кийданцях нові окупанти повиносили з сільської читальні картини «Базар» і «Бій під Крутами», пошматували портрет Тараса Шевченка, зняли синьо-жовтий прапор, пограбували бібліотеки «Рідної школи» й «Просвіти». Читальню перетворили на клуб і зганяли туди селян, щоб показати їм фільми про «щасливе й заможне» життя в Радянському Союзі.

Село, що якийсь час очманіло мовчало, призираючись до «визволителів»-здирників, ураз загуло. Розбурхав сільський люд гострий виступ у читальні Василя Федюка — члена ОУН. На сцені вместилися президія — прийшлий із червоними сільський комуніст Дмитренко, партійні функціонери з району, двоє військовиків. Обіч сцени — охорона. Та Василь на них не зважав, карбував слова, мов у рейку на сполох бив:

— Вони закриватимуть наші церкви й трошитимуть хрести, а ви будете мовчки спостерігати! Вашими синами большевики напакують тюрми, а вас стрілятимуть, як дичину.

Переповнена зала слухала, не дихаючи. Доки старший командир спромігся наказати «схватіть!», відчайдушний хлопець стрибнув зі сцени в занімілій натовп і вихопився надвір.

Наступного дня окупанти вчинили заочний суд над Василем Федюком як запеклим «ворогом народу». Сільського підпільника поза очі засудили до кари смерті й розшукували вдень і вночі.

Зловісний гомін

Василь Федюк з'явився на світ 1 липня 1918 року в родині Юрія, сина Онуфрія і Параски, доньки Степана з Батринюків. Убога селянська родина проживала в Кийданчі, звідкіля видно тисовий заповідник із легендарним негнийдеревом, що за

тисячі років густо вкрило зеленими кронами надпрутянські береги. Чи не воно, оте залізне дерево, дало сільському хлопчині таку тверду вдачу?

Із пекла Першої світової війни Юрій Федюк повернувся калікою. Вісім скорострільних куль уп'ялися в його змозолені ноги на італійському фронті, коли йшов на приступ гори Санта Сабантіна в Альпах. Аж до Верони дійшов зі своїм полком. Із важкими ранами потрапив до військового шпиталю в Граці. Поранених вояків навідував тут сам цісар Карл І, який змінив на престолі шанованого в Галичині Франца-Йосифа І. Кажуть, що молодий цісар плакав. Чи шкода йому було покалічених хлопців у військових мундирах? Чи передчував недалекий крах ще не так давно могутньої Австро-Угорської імперії та кінець п'ятсотрічного володарювання династії Габсбургів? А може, бродяча циганка напророчила йому смерть у тридцятип'ятирічному віці на португальському острові Мадейра?..

На скрипучих металевих протезах з'явився 1917 року в рідному Кийданчі вчорашній вояк у супроводі неговіркої сестри милосердя з добрими очима. Дала їй щасливо-заплакана Параска розписку, що приймає додому скаліченого чоловіка. Австрійська пенсія приходила пораненому справно місяць у місяць, рік у рік, хоча від імперії залишилися тільки спогади. Одержувані за каліцтво гроші йшли родині на прожиття, а Юра жив надією, що таки справдяться колись слова старого лікаря, мовлені на прощання в шпиталі у Граці.

— Через десять років бігатимеш, як олень, Юро!

Так воно і сталося.

За четвертину вартості купили в держави лісу на хату. Толокою повозили дерево до села й громадою звели 1932 року оселю, але накрили нове житло аж через п'ять років. Ліс у Княждворі відпускав лісничий — теж інвалід війни. Багато жителів села повернулися каліками з Першої світової війни, діставали чималу пенсію, користувалися пільгами. Давно відійшли в історію Австро-Угорська монархія і її останній цісар Карл І, але Австрійська республіка чесно виконувала зобов'язання покійної імперії. На рахунки ветеранів австро-угорської армії справно надходили гроші. В Кийданчі

австрійську пенсію брали Дячук, Костюк, Ільків... Чи дочекаються колись аналогічного кроку від Росії, правонаступниці СРСР, бійці, що воювали в Радянській армії, й ті, що за колючим дротом піднімали економіку держави московитів?

До школи свого шестирічного Василька Юра з Параскою віддали, не замислюючись, бо нею аж марив допитливий і кмітливий хлопчина.

Директором сільської семирічки був Гілярій Сімків, який квартирував із родиною при школі. Вчителювали тут пані Герасимович, яка віддалася за Рижка, і Яворська.

Маленьке приміське село було досить свідоме, ніхто в ньому не торгував алкоголем. Єдина жидівська родина працювала на невеликому клапті поля й продавала тютюн у власній крамничці.

Після першого класу вчителька Рижкова сказала Парасці Федюк, аби купила своєму середульшому книжки для третього класу, бо в другому здібному Василькові нема чого робити, програму першого й другого класів він засвоїв ледь не напам'ять. Закінчивши третій клас, допитливий і ретельний у навчанні хлопець перейшов одразу до п'ятого. Його дзвінкий голос часто звучав зі сцени сільської читальні.

Коломійська гімназія з отцем катехитом Капустинським, професорами Гриневою, Софроном Недільським, Іваном Храпливим, Лободою стала для юного Василя Федюка справжнім храмом науки. Найдужче любили непосидючі гімназисти повитого романтичним ореолом бойової слави УГА, колишнього старшину Галицької Армії Миколу Капустинського, який прийшов на зміну отцям Антонові Войтиховському й Іванові Станецькому. Дитинство Микола Капустинський провів у Мельниці-Подільській, де його батько мав парафію, а до Коломиї прибув із Заліщицького повіту на Тернопіллі. Свою Alma Mater часто відвідував Василь Стефаник. Кожна зустрічі гімназистів із генієм перетворювалася на справжнє свято. Матуру вісімнадцятирічний юнак склав на відмінно. Щоправда, з німецької мови поставили все-таки четвірку, щоби не пустити свідомого молодого українця в ширший світ науки.

Грошей на подальше навчання сина родина Федюків не мала. Тому вчорашній блискучий гімназист знову став сільським пастухом, але завжди з книжкою в торбині. Прочитаним ділився не лише з ровесниками, а й оповідав старшим ґаздам. Любили й поважали в Кийданчі Федюкового Василя за світлий розум і працелюбство, прислухалися до слів вдумливого юнака.

Простору залу читальні заповнила сільська молодь. По виставі сільських аматорів, як звично, мали відбутися танці. Але того дня жалобним крилом торкнулася Кийданча сумна звістка — в Роттердамі загинув полковник Євген Коновалець. Енкаведист Павло Судоплатов вручив творцеві ОУН замасковану під пачку цукерків бомбу, яку виготовив працівник відділу оперативної техніки НКВД Олександр Тимашков. Злочинна московська згряя відібрала життя в ще одного великого українця. Вся Україна завмерла в жалобі, гнівно стискаючи в кулаки натруджені руки.

Василь ґречно перепросив музик, які прийшли з неблизького Іспаса, заплатив їм два злотих, а присутнім сказав, що вистави й танців не буде. В краї оголошена жалоба за вбитим провідником ОУН Євгеном Коновальцем. Доручив меткішим парубкам вивісити на читальні пошитий власноруч чорний прапор.

На той час Василь Федюк був членом «Просвіти», «Сільського господаря», якими підпільно опікувалася Організація Українських Націоналістів. Невеличке й убоге село власними силами боролось з неуцтвом і неписьменністю. Старший церковний брат Іван Дердюк віддав під читальню свою хату. Василь Федюк ледь не щодня читав тут односельцям книги й часописи. Згодом одержимі жаждою знань селяни збудували нову читальню. Приміщення зводили толокою, дівчата білили стіни, хлопці обсадили подвір'я живоplotом. Легкокрилими метеликами зліталася на світло знань молодь, не цуралися осередку культури і статечні господарі.

Виділ читальні скерував надіяльнішого сільського аматора сцени Василя Федюка до Львова на шестимісячні курси, які зорганізував у своєму концерні відомий видавець Іван Тиктор. Але злидні змусили хлопця стати до праці на

будівництві в Коломиї. Метикуватого і старанного юнака швидко вподобали собі львівські пічники, які клали печі у військових касарнях. Щодня приносив Василь до хати по два з половиною злотих. За рік став вправним пічником. І читав, читав, читав...

Здібного, ерудованого хлопця не спускали з поля зору члени Організації Українських Націоналістів. Після випадку в читальні, коли той відмінив танці й вивісив жалобну фану, з Василем зустрівся багаторічний член ОУН Михайло Дмитренко. По короткій розмові з провідником юнак летів додому, мов на крилах. Заслужити довіру такої авторитетної людини, як Дмитренко, вдавалося не кожному.

На підступне вбивство Євгена Коновальця ОУН відгукнулася летючкою: «Народе мій! Зловісним гомоном на Україні пронеслось, що з рук большевицького агента Валюха загинув провідник ОУН Євген Коновалець. Але ми голови не схилимо, а боротьба повинна продовжуватись...».

Цілу ніч розклеювали селом летючки, що їх вручив Михайло Дмитренко, Василь зі старшим на п'ять років братом Степаном. До ранку впоралися. Гаряче друковане слово промовляло до селян із вікон, дверей, стовпів...

Вступивши до ненависної польській окупаційній владі Організації Українських Націоналістів, Василь залучив небавом до ОУН двох братів Войтківих і Сливинського. Ще одна молода українська парость забуяла в загубленому в надпрутських полях Кийданчі.

У 1937-38 роках у Коломиї розгорнулася боротьба за провідну роль у товаристві «Просвіта» між національно налаштованою інтелігенцією і соціал-радикалами на чолі з адвокатом Іваном Новодворським, активним діячем не тільки радикальної партії, але й коломийського «Каменяра». 1941 року більшовики вивезли адвоката з Коломиї на Схід і слід його загубився назавжди. Групу, що відкололася від соціалістів, очолював хірург Дмитро Станкевич — високоінтелігентна, віддана українській справі людина.

Невеличкий Кийданч мав трьох членів КПЗУ. Вряди-годи до села навідувався з шахтарської Ковалівки їхній колега по партії Романюк. Вихваляв у читальні все московське, а

найдужче Пешкова-Горького, творів якого й на очі не бачив. Начитаний і свідомий Василь Федюк хутко поставив неграмотного, але амбітного москвофіла на місце, обізвав його більшовицьким приплічником, і показав на двері. Чимало жителів Кийданча працювало в недалеких броварні, млині, папірні. Потрохи набиралися там пролетарського духу. Щоправда, в селі було кілька втікачів зі Східної України, які розповідали правду про радянський «рай». Особливо вразила Федюка та його друзів хлібна карточка, що її привіз хтось із врятованих від голодної смерті. У багатющих чорноземних краях люди жадають шматка хліба. Догосподарювалися совіти!

На початку тридцятих у Коломиї діяло ще селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання, або Сельроб. Заснована восени 1926 року політична партія прорадянського спрямування через рік розкололася на Сельроб-лівицю і Сельроб-правицю. Насправді то були легальні організації КПЗУ, які пропагували на українських теренах під польською займанщиною комуністичні ідеї.

Жиди з червоними биндами збиралися на перше травня й жовтневі свята в якомусь глухому подвір'ї. Забігали отаркою до смерті нажаханих овець до поблизького під'їзду. Дорогою горланили хрипкими від ляку голосами: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Після трьох-чотирьох квапливих перебіжок вважали, що вже достатньо зробили для єднання робітного люду в усіх країнах задля їхнього щасливого життя, й нишком, поховавши до кишень шматки червоної матерії, розбігалися по домівках.

Активністю в антипольській боротьбі, високою національною свідомістю відзначалися мешканці сіл Воскресінців, Нижнього й Верхнього Вербіжів, Мишина, Спаса-Долішнього і Спаса-Горішнього... Сільські аматори жваво спілкувалися між собою, обмінювалися щотижневими виставами й хоровими концертами, влаштовували спільні забави й вечорниці.

Читальнею «Просвіти» в Кийданчі керували Дмитро Дорундяк, Юрій Батринюк. До її керма намагалися пропхатися соціалісти, якими заправляв Микола Дорундяк. Проте збільшовичених москвофілів до української «Просвіти» не

допускали. Осередку ОУН на той час у невеличкому селі ще не було. Товариством «Січ» незмінно керував Максим Андрусяк. Січовий кіш мав свого отамана та власну управу. Сільські січовики носили майстерно виткані пояси з написами «Товариство Січ. Кийданч».

Були в селі й прихильники УНДО і Радикальної партії. На ниві просвітництва та кооперації невтомно працювали Федір Терпелюк, Дмитро, Микола і Дем'ян Дорундяки, Онуфрій Дійчук, Варвара Коструб'як, Василь Кузьмак, Петро Ошур, Іван Дердюк, Микола Ільків, Семен Андрусяк, Степан Потятинник...

У 1939 році перші совіти заарештували Михайла Беченюка, Михайла Бойчука, синів Миколи Дорундяка — Дмитра й Василя. Хлопців розстріляли з тисячами інших чесних українців.

Церковний приход був у сусідньому Сопові, бо Кийданч належав до Сопівської парафії. Священик Михайло Романовський не вирізнявся особливою національною свідомістю. Трохи активнішим був отець Микола Грабовецький, дві доньки-підпільниці якого загинули згодом від більшовицьких куль. Отець Михайло Кисіль, який з'явився в Кийданчі за перших совітів, на відміну від своїх попередників, повсякчас перебував у вирі боротьби. Великий український патріот-націоналіст, безстрашний борець вкладав усю свою велику й добру душу в духовне й національне виховання пастви. За патріотичні проповіді змушений був сплачувати досить великі суми штрафів польській владі, проте не переставав проголошувати щосвята патріотичних проповідей. За других совітів священика Михайла Кисіля перевели далеко від Коломиї — до Балинців коло Гвіздця.

Деканат Коломийської єпархії очолював отець Олександр Русин, людина високоосвічена й інтелігентна.

Директором Покутського Емісійного банку в Коломиї працював Пашкевич, якого за більшовиків замінив Яхно. Головним касиром був член ОУН Паландюк. Касиром працював там і молодший син професора Николишина.

Найавторитетнішим адвокатом у столиці Покуття й Гуцульщини був, безумовно, Андрій Чайковський. Мешкав письменник на третьому поверсі Народного дому. Йому допомагав правник Роман Ставничий, який керував у Коломиї

хором «Боян» і диригував оркестром, давав приватні уроки музики. По смерті Андрія Чайковського його адвокатська канцелярія перейшла до Ставничого. Адвокат Іван Заваликут мав доньку, яка вчилася в семирічній школі імені Княгині Ольги. Перегодом цей навчальний заклад з'єднали зі школою імені Тараса Шевченка. Правника і політичного діяча Заваликута двічі обирали до польського сойму від Українського національно-демократичного об'єднання. У Коломиї він із родиною поселився 1930 року. Здійснивши переворот, пілсудчики кинули українського політика до Чортківської в'язниці, а 1932 року польський суд присяжних засудив Івана Заваликута за посольську діяльність. Поляки позбавили грамотного й людяного правника адвокатської практики. У 1941 році родина Заваликутів переїхала до Станіслава. Через три роки вони змушені були тікати від більшовицьких орд до Німеччини. Помер Іван Заваликут у США 1975 року, проживши дев'яносто один рік.

До московської окупації в Коломиї діяли українське спортивне товариство «Довбуш», жидівське гімнастичне товариство, польське товариство «Сокіл». Тверді позиції на Коломийщині займав «Маслосоюз». Заснований 1907 року в Стрию союз молочарських кооператив за емблему вибрав собі листок конюшини. Молочна продукція «Маслосоюзу» користувалася попитом далеко за межами Польщі. Заборонений першими совітами Крайовий молочарський союз відновив свою діяльність за німецької займанщини і був знищений за других совітів. Коломийські курці користувалися папірцями для куріння «Калина», які вироблялися в Тернополі. Там же українське підприємство продукувало знамениту пасту для взуття «Елегант». Головний торговельний центр для української кооперації в Галичині «Центросоюз» займався не тільки торгівлею, але й виробництвом. Чудові львівські коси мали широкий попит серед хліборобів, а центросоюзівські дзвони купували навіть за кордон.

Зі своїм провідником молодий член ОУН Василь Федюк більше не зустрічався. Червона більшовицька повинь, яка нахлинула у вересні тридцять дев'ятого, забрала не одне світле життя. Втопила та кривава круговерть і Михайла Дмитренка,

людину з гарячим серцем, світлою головою і чистою душею. Натомість прибила та комуно-московська повінь чимало сміття. В Кийданчі з'явився ще один Дмитренко, подекували, що Михайлів родич. Люди остерігалися його, бо наскрізь був протухлий більшовицькою облудою.

Після запальної промови в читальні Василеві Федюкові не залишалося нічого іншого, як перейти на нелегальне становище. Якийсь час молодого підпільника переховувала патріотична родина в рідному селі. Господарі опікувалися сміливим юнаком, як рідним сином, бо власних дітей не мали. Проте справи Організації змусили Василя перебратися до Корнича, що на самому березі Пруту. Там містився своєрідний підпільний штаб, яким керували брати Оленюки — Ілько й Михайло. Світлим розумом, мужністю, відвагою і палким патріотизмом щедро нагородила їх доля, гейби поспішала вкласти все найкраще, властиве людині, в безжалісно короткий вік. У сорок другому об німецьку кулю смертельно спіткнеться Михайло. Всього на два роки пережив старшого брата двадцятишестирічний Ілько, не скорившись московському окупантові. Часто до штабу навідувався зосереджений енергійний провідник Чумак — Василь Мельничук. Зі Снятина приїздив на ровері геройської вдачі, невгамовний Різьбяр — Василь Андрусяк ...

Жваво обговорювали останні події в світі. Отець Роман Лопатинський приніс якось звістку, що заходиться до війни між Німеччиною і Радянським Союзом. Незважаючи на підписання договору Молотова — Ріббентропа й повні ешелони збіжжя, що гуркочуть до рейху, заповідається на швидкий зудар між націонал-соціалізмом і комунізмом. По захопленню Чехо-Словаччини й Франції на велику Німеччину запрацювали заводи Юнкерса й Рено. Гітлер усе більше нарощував зуби й пазурі з допомогою нової грізної зброї. Обіцяна Бекові в Лондоні допомога виявилася лише дипломатичною. Ультиматуми впливали на Гітлера, як дзижчання осінньої мухи. Не шкодили фюрерові й розкидані над Варшавою з англійських літаків листівки.

Василь Федюк зрідка навідувався до своїх сопівських родичів Дмитренків, усю родину яких комуністи невдовзі

вивезуть на Сибір, а сина розстріляють. У сусідньому Княждворі заарештували й вивезли на білі ведмеді Степана Бакая, чоловіка Параски Потятинник. Жертвами енкаведистів стали Іван Потятинник, Степан Семків, Микола Янчук, студенти Богдан Слободян і Юрій Лаврук.

Небезпечне зближення

У Коломиї енкаведисти брутально вривалися до кожної оселі в пошуках українських націоналістів, детальні списки яких їм запопадливо віддали польські двійкарі. Проте Організація заздалегідь підготувалася до прийняття непрощених гостей. У місті діяли майстерно законспіровані осередки ОУН. Ні коломийці, ні, тим паче, окупанти не могли запідозрити, що інтелігентні, елегантно вдягнені молоді люди, які відвідували будинок Романа Коссара на вулиці Старомиській, і є ті самі ненависні та страшні для радянської влади українські націоналісти. Багато чого могли б розповісти стіни будинку число тридцять три «а». Бували там організаційні провідники Чумак (Василь Мельничук), Нестор Харжевський, Мундзьо (Роман Сельський), Курява (Василь Федюк), Крук (Кость Генік)...

Їхні світлі голови чудово усвідомлювали, що підступні вбивства Петлюри й Коновальця, навала у вересні тридцять дев'ятого — ланки одного червоного ланцюга, кінці якого сходяться в Кремлі. Смикав за них страшний у своїй недовченості «батьושка» Сталін і душив Україну голодоморами, розкуркулюваннями, колективізаціями, «визволеннями»... Від Карпат до Колими бряжчали московські кайдани на українських тілах і душах.

«Золотий» вересень 1939 року вніс докорінні зміни в життя західноукраїнців. Прихід Червоної армії жителі Західної

України сприймали по-різному. І волиняки, й галичани добре пам'ятали злуку 22 січня 1919 року, коли з возз'єднаних УНР і ЗУНР постала єдина Українська Народна Республіка. Проте не всі розуміли, що у вересні тридцять дев'ятого комуністична імперія лише розширила свої кордони, а незалежністю України тут і не пахне. Прихід Червоної армії на терени Західної України — результат таємної змови кремлівських «вождів» із фашистами. Тому не тільки хлібом-сіллю зустрічали «визволителів», пригощали їх і свинцевим горохом. Боївки ОУН вступали в перші збройні сутички з бандами енкаведистів.

«Визволення» Західної України коштувало імперії батька Сталіна недорого: півтисячі вбитих і майже втричі більше поранених вояків. Полякам німецько-радянський закулісний договір обійшовся більш ніж у двісті тисяч інтернованих, десятків тисяч розстріляних військовиків. Числа західних українців поміж бійців польського війська, яких знищили червоні бузувіри в Катині, Старобельську, Козельську, Осташкові, ніхто не лічив.

Долучивши до і так безмежних просторів СРСР ще й землі Західної України й Західної Білорусі, московська імперія з зажерливим компартійним керівництвом розширили свої території майже на двісті тисяч квадратних кілометрів, а її населення зросло відразу на тринадцять мільйонів двісті тисяч громадян. Тисячі компартійних авантюристів, ледацюг, неуків і бездар брудним потоком ринули з Московії на західноукраїнські землі, де партія щедро роздвала їм найрізноманітніші керівні посади.

Історія має здатність повторюватися. Перше розпаювання Польщі відбулося ще 1772 року. Ділили ласий шматок Австрія, Росія, Пруссія. Австрійцям дісталася тоді Галичина. За кілька місяців у столиці Австрії Відні майже не залишилося злодіїв, гультяїв, усяких авантюристів. Усі вони, як виявилось згодом, зграєю голодних пацюків кинулися до приєднаної Галичини, й хутко опинилися там у керівних кріслах.

Через сто сімдесят років нічого, крім того, що такі ж «керівні кадри» прибули зі сходу, не змінилося. Втім, дуже хутко виявилось, що східні пришельці діють куди масштабніше. Для українців широко відчинили брами сибірські «лаги» —

Воркутлаг, Сиблаг, Устьвимлаг, Севвостлаг, Ухтижемлаг, Локгимлаг, Норильлаг, Севжелдорлаг, Кулайлаг, Карлаг, Онеглаг, Каргопольлаг, Вятлаг, Уежлаг, Усольлаг, Івдельлаг, Томасинлаг, Краслаг... І що не рік, то ставатиме їх усе більше й більше. Українців зустрічатимуть так звані автономні республіки московської імперії (Комі, Кара-Калпакська, Якутська, Калмицька, Башкирська, Марійська), а також Красноярський край, Омська, Кіровська, Актюбинська, Західно-Казахстанська, Північно-Казахстанська, Південно-Казахстанська, Павлодарська, Кустанайська, Чкаловська й інші області.

Тільки з Галичини за нецілі два роки перші совіти розстріляють, замордують, зашлють майже півмільйона невинних людей. З осені тридцять дев'ятого до осені сорокового в Західній Україні репресують один мільйон сто сімдесят тисяч жителів.

Кривавий каральний меч партії НКВД зітне не одну світлу українську голову. Жертвами червоних катів у перші дні московської окупації стали жителі Лісної Слобідки Степан Рогович, Василь Григорів, Степан Тимус, Василь Смержанюк, Йосиф Демків, Михайло Смержанюк. У запеклих боях із більшовицькими опричниками полягли Михайло Демків, Яків Харук, Казимир Демків. Другі совіти розстріляли ліснослобідців Андрія Сачка, Петра Панчака, Василя Юркевича, Василя Чігера, Марію Федорів, Михайла Федоріва, Михайла Гавришина, Богдана Паньківа, Петра Костецького, Івана Федоріва, Степана Ситара, Григорія Чернця...

Заплічних справ майстрам із НКВД замало було просто фізично винищити і вивезти в північні та східні області Росії заможних, грамотних, національно свідомих західноукраїнців. Чекісти були ще й мастаками загортати жар чужими руками — постійно зводили лобами українське й польське населення поневоленого краю. Численні московські агенти-провокатори підбурювали в селах українців проти поляків, вимагали в радянської влади їхнього виселення. Червонозоряні літаки засипали Західну Україну безліччю листівок-закликів. Звернення до західноукраїнців із підписом командувача Київського військового особливого округу Семена Тимошенка

закликали: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів — польських панів». Хитро використовувалася споконвічна ненависть українського селянина-бідняка до польського пана-гнобителя. Страждали ж невинні прості люди з обох сторін.

До замордованих у двадцятих-тридцятих роках, одурманених і обдурених радянською владою галичан — представників науково-мистецької і політичної еліти Антона Крушельницького, Михайла Козоріза, Мелетія Кічури, Василя Атаманюка, Мирослава Ірчана, Володимира Кобринського, Юліана Панькевича, Василя Костіва (Верховинця), Петра Демчука, Антона Онищука, Михайла Іваничука, Модеста Левицького, Василя Порайка, Карла Саврича перші совіти додали ще сотні й сотні відомих і знаменитих галичан, праця яких слугувала людству в його поступі до цивілізованішого життя.

Із перших же днів приходу на західні терени більшовики заборонили діяльність усіх українських організацій і партій. «Просвіта», «Луг», «Сільський господар», «Сокіл», «Союз українок», УНДО відразу підпали під категорію ворожих радянській владі. Їхніх керівників і членів масово заарештовували. На членів ОУН енкаведисти організували справжні широкомасштабні лови. Від грудня 1939-го до січня 1941-го в Західній Україні чекісти заарештували тридцять п'ять тисяч членів Організації Українських Націоналістів і її симпатиків.

Організувався й розрісся до страхітливих розмірів інститут сексотства і запродавства. Катівський апарат партії НКВД не нехтував найганебнішими методами й засобами, щоб запопасти потрібну йому інформацію. Як професійних інформаторів-донощиків й агентів використовували колишніх працівників польської дефензиви, відомої в народі як двуйка, новоспечених комсомольців і комуністів, ласих на дурничку нероб, закостенілих негідників, зломлених фізично й морально людей. У Коломиї НКВД розмістився на вулиці Карла Маркса, в будинку під числом чотири.

Та не всіх вдавалося червоним зламати. Уродженець Слобожанщини, журналіст і письменник, Іван Зубенко навідріз

відмовився слугувати більшовикам. Вояк армії УНР, редактор газети «Залізний стрілець», що видавалася в польському Каліші, 1926 року поселився в хлібосольній Коломиї, де плідно співпрацював з журналом «Жіноча доля». Автор повістей, п'єс, новел, улюбленець галицьких театралів пішов із життя, отруївшись 1940 року, щоби не зганьбити свого доброго імені й не служити диявольській системі.

Не сиділи, склавши руки, й націоналісти. До Станіслава 1939 року повернувся підпільник із десятирічним стажем, провідник Станіславського окружного проводу ОУН Андрієнко — Олександр Луцький, уродженець села Боднарова Калуського району. Досвідчений конспіратор хутко налагодив зв'язки з місцевим підпіллям і Коломийським повітовим проводом Організації. За короткий проміжок часу створив обласний провід ОУН, до складу якого ввійшли Тернистий (Михайло Сеньків), Артем (Василь Чижевський), Клим Савур (Дмитро Клячківський), Барка (Надія Білобрам). Невдовзі майже в усіх селах Станіславщини, охоплених оунівськими трійками, закипіла підпільна діяльність. До початку липня 1940-го обласна організація ОУН Станіславщини налічувала, незважаючи на тотальний комуно-московський терор, майже десять тисяч борців.

Відбувши п'ять років за належність від 1930-го до ОУН у польських в'язницях, тридцятип'ятирічний Олександр Луцький набув чимало життєвого і організаційного досвіду. Тому саме йому провід Крайової ексекютиви доручив організувати антибільшовицьке повстання на Станіславщині. До складу військового штабу повстання Луцький увів, крім членів обласного проводу ОУН, Вайса (Володимира Банаха), Антипка (Андрія Голуба), Василя (Мацькевича), Іллю Семенчука. Не гаючи часу, розпочали таємний військовий вишкіл молоді, запасалися зброєю.

Однак у березні 1940-го до чіпких рук чекістських контррозвідників потрапила копія плану всеукраїнського антибільшовицького повстання, що його розробив талановитий військовик, колишній генерал УГА Віктор Курманович. У плані наголошувалося на важливості одночасного й одностайного виступу на всіх українських

землях від західних регіонів аж до Кубані. Але грандіозним планам не довелось здійснитися. Тому провід ОУН віддав наказ перенести час повстання на осінь 1940 року. В умовах жорстокого більшовицького терору час повстання переносили кілька разів. У грудні 1940-го енкаведистські стратеги спрацювали на випередження й почали масово ліквідувати осередки ОУН по всій Західній Україні, маючи необхідні розвіддані й оперативні напрацювання. Щоби не потрапити під смертельний репресивний механізм, члени ОУН знову змушені були піти в глибоке підпілля, рятувати життя переходом демаркаційної лінії.

Щоби позбавити українських підпільників народної підтримки, загарбники практикували масові вивезення цивільного населення в північні регіони Росії. Тільки з 10 до 14 лютого 1940 року з західноукраїнських областей було депортовано понад вісімдесят дев'ять тисяч осіб.

Окуповані терени вкривалися кривавими ранами жахливих в'язниць. Із шістдесяти двох наявних в усій Україні тюрем на західноукраїнські області припадало їх двадцять шість. На Станіславщині діяли три в'язниці. Станіславська була розрахована майже на 500 в'язнів, Коломийська теоретично вміщувала 200 і Печеніжинська — 100 в'язнів. Проте зганяли до тих вмістилищ неволі удвічі більше арештантів. Тримали в'язнів у тісних камерах і жахливих умовах, помножених на жорстокі нічні допити, цілодобові грубі знущання й вишукані тортури.

Станіславська й Коломийська в'язниці були електрифіковані. Та не тільки лампочка Ілліча світила в більшовицьких катівнях. Станіславська в'язниця була обладнана вісьмома електричними стільцями для тортур. Коломийська ж, що на вулиці Романовського, мала два металеві стільці з підведеним до них електричним струмом. А ще в Коломиї була новинка катівської індустрії — скляна електрична шафа, тортури в якій могли вигадати хіба невиліковно хворі більшовицькі людожери в мундирах НКВД. В'язнів, які пройшли електричні допити, енкаведисти холоднокровно вбивали, щоби позбутися непотрібних свідків. Надію української нації, юних, кращих із найкращих червоні

нехристи пропускали через страхітливі костюмельні. Нестор Харжевський, Ірина Карачевська, Марія Грабовенська, Германа Яцишин, Степан Гошовський, Михайло Білейчук, Микола Шепетюк, Василь Тичинський, Євген Білинський, Василь Рижко, Григорій Остафійчук, Орест Попович, Марія Голубівна, Євген Малофій...

Більшу частину в'язнів західноукраїнських тюрем обслуга, втікаючи від німецької навали влітку сорок першого, поспішно перестріляла. Два вагони напхом напхані в'язнями Коломийської в'язниці — жінками й чоловіками — окупанти зіштовхнули 5 липня 1941 року з підірваного моста в Дністер неподалік Заліщиків. Глибока вода поглинула Івана П'ятничука, Дмитра Бегметюка, Івана Стасюка, Петра Нащука, Петра Колибаб'юка, Якова Сончака з Лісної Слобідки, Василя Бабія з Серафинців, вісімнадцятирічного Дмитра Бойківа з Глушкова та сотні інших невинних жертв.

Окружного провідника ОУН Коломийщини Богдана Тичинського (Панаса) із Золочева на Львівщині, який легально працював у Коломиї креслярем технічної канцелярії, чекісти заарештували 4 квітня 1940 року. Військовий трибунал 12-ї армії Київського ОВО засудив двадцятишестирічного підпільника до розстрілу. Подібна гірка доля спіткала і двадцятидворічного вчителя з Панівців Борщівського р-ну на Тернопіллі, котрий очолював у Коломиї окружний провід молодіжної ОУН. Більшовицька куля обірвала юне життя 14 лютого 1941-го.

Дивлячись на розібрані червоноармійцями прикордонні загорожі, чисельне військо й силу техніки за ним, полагоджени на кордонах мости й дороги, щохвилину готовність Червоної армії до стрімкого стрибка вперед, на невпинне просування німецьких військ із Югославії до Румунії, Європа розуміла, до чого йдеться, і заціпеніла в німому очікуванні. Хто стрибне перший? Котрий хижак — червоний чи брунатний — проворніший?

Доки комуністична газета «Правда» в передових статтях просторікувала про довічну німецько-радянську дружбу, обидві гієни, що досі вгризалися гострими зубами в тіло напівживої Європи, продовжували зближатися й гребли під

собою землю від захланної нетерплячки й звірячого азарту. Коричнева стрибнула перша...

Коричневе нашестя

Тринадцятого червня 1941 року сімдесят сім дивізій Червоної армії, начебто на навчальні маневри, вирушили до західних кордонів СРСР. Фронтіві командні пункти радянські воєначальники обладнали на прикордонні ще взимку сорок першого. Три армії Південно-Західного фронту, що їх таємно розгорнули московські генерали, дислокувалися на Львівському виступі й тупим клином врізалися в зайняту німцями за обопільною домовленістю з кремлівськими володарями ще тридцять дев'ятого року територію. Позиція дуже зручна для масованого наступу, проте червоні підставляли беззахисні фланги своїх дивізій у разі наступу німецьких військ, як самовпевнений азартний кулачний боєць підставляє власні ребра під кулаки досвідченого суперника. Ще до початку війни між Німеччиною й Радянським Союзом червоні полководці розмістили три армії, готові до потужного наступального ривка, у підковоподібному гітлерівському капкані. Не даючи змоги дивізіям Червоної армії розгорнути бойові порядки для ефективних воєнних дій, Гітлер ударив перший. Сто п'ятдесят шість німецьких дивізій, понад три мільйони вояків, заскочили змобілізовану для «визвольного» походу в Європу Червону армію зненацька на широкому фронті від Балтики до Чорного моря.

Двадцять другого червня 1941 року танкова група німців ринула на Луцьк, Рівне, Бердичів і, мов кухар ножем, відтяла одним ударом охоплені коричневою підковою всі три армії більшовиків. Червоноармійцям залишалося тільки рятуватися

панічною втечею на схід. Немов піщані фортеці, розсипалися враз не налаштовані на оборону Західний і Південний фронти.

Мобільні й добре вишколені диверсійні групи вивели з ладу весь проводовий зв'язок червоних. Командири не могли віддавати наказів, бо не знали реального стану речей. Члени Генштабу, що спішно зібралися в Москві, узагальнили скупі й часто суперечливі відомості з місць боїв і дійшли невтішного висновку. Німецька авіація перетворила на звалища металобрухту аеродроми Західного, Київського, Прибалтійського особливих військових округів, літаки спалахували, навіть не відірвавшись від землі. Німецькі смертоносні бомби сипалися на голови беззахисних мирних жителів міст, на військові бази, залізничні вузли України, Білорусії, Балтійських республік. Відрізані частини Червоної армії вздовж усього кордону вели локальні бої з німецькими полчищами. Червоноармійцям, які покидали оборонні позиції, вірні пси партії політруки-комісари дірявили голови з іменних наганів. В оточенні опинилися цілі армії. Втомлені комуністичною дійсністю і нажахані кривавищем війни червоноармійці масово здавалися в полон. Німецькі танкові колони швидким маршем, майже не натикаючись на опір, просувалися вперед.

Уже в грудні сорок першого передові німецькі частини досягли Росії, намертво заблокували «колыску революції» Ленінград, де від голоду й холоду вимирав мирний люд. У липні 1941 року частини вермахту так несподівано ввірвалися до Смоленська, що навіть члени обкому компартії не встигли втекти з міста. Вони, а ще весь компартійний архів, потрапили до ворожих рук.

Червень сорок першого став для українських патріотів місяцем тривоги, сподівань і невизначеності. Обласний провід ОУН квартирував у приколомиїському Нижньому Вербіжі. В омитому чистими водами гірських річок Пруту, Пістиньки й Лючки селі часто бували провідники українського підпілля Чумак (Василь Мельничук), Мундзьо (Роман Сельський), Лис (Михайло Оленюк), Зенко (Іван Гаврилків), Гонта (Василь Федюк)...

Вулиці Коломиї переповнені озброєними цивільними. Другого липня місто над Прутом покинули залишки червоноармійських військових частин. Тікали покvapно, під прикриттям короткої літньої ночі, мов злодії з чужого обійстя. Перед цим три дні безперервним гуркітливим потоком на південний схід сунули танки, вантажівки, трактори... Останні більшовики втікали поїздом, що натужно чмихав на схід — на Городенку, Тернопіль... Із першими совітами зі столиці Покуття вибиралися сковані страхом найвірніші їхні вислужники Григорій Гаврищук, Олена Сенюк та всі решта любителі дармівщини. За собою червоні орди залишали в сплюндрованому краї великі руйнації, гори трупів, тисячі вдів, сиріт, ріки сліз...

Поодинокими зграйками наполоханих стріляниною птахів утікали на схід покинуті напризволяще радянські прикордонники. Солдати-українці залишалися, вступали до боївок ОУН. Організація Українських Націоналістів вийшла з підпілля і почала давати лад у сплюндрованому краї. То була єдина сила, що не зламалась і не розсипалася перед напором німецької воєнної машини.

Над містом уже не кривавів більшовицький прапор. На шпилі урядової ратуші замайорів небесно-золотий український стяг. Зшите вправними руками Мельничукової дружини Марусі тріпотливе полотнище підняли над ратушею Василь Мельничук, Роман Сельський, Мирослав Харкевич. Останній щойно повернувся з німецько-польської війни. В Коломиї посеред ринкового майдану купою недолугого в своїй нерухомості металевого брукху вивищувався знешкоджений руками українських підпільників московський танк. Гусенична металева потвора з червоними зірками на броньованих боках зі смертоносного чудовища перетворилася на об'єкт кепкувань і глузів.

Оскільки вся комуно-московська адміністрація наживала п'ятами, ОУН доручила очолити новостворену окружну владу професорові Княжинському, людині вельми авторитетній і порядній.

Народився Антін Княжинський на Бойківщині 20 лютого 1893 року в священничій сім'ї. Шкільну освіту здобував у Самборі

на Львівщині, де батько мав парафію. Диплом доктора філософії здобув у Львівському університеті. Патріотично вихований юнак одним із перших зголосився до лав Українських Січових Стрільців. Після воєнних поневірянь присвятив себе вихованню української молоді. Працював у навчальних закладах Яворова, Дрогобича, Тернополя, Самбора. Місця праці змушений був змінювати через невпинні переслідування польської окупаційної влади.

У Коломиї викладав рідну мову в українській гімназії, директором якої був Степан Котецький, людина напрочуд добра, але слабкої волі. Середнього на зріст, завжди охайного, елегантно вдягненого, з невеликим вусиками професора Княжинського любила, незважаючи на його сувору вимогливість, гімназійна молодь. Викладачі поважали знаючого і скромного колегу. Зизим оком позирали на патріота польські можновладці.

Політично-адміністративні обов'язки керівника окружної адміністрації, що лягали на його плечі в часі міжвладдя, Антін Княжинський виконував сумлінно й чесно. За німецької окупації встиг побувати і директором Коломийської гімназії, і головою Українського уряду Коломийської округи, і референтом культури при окружному комітеті у Станіславі.

Ділитися бодай крихтою влади з українцями не бажав жоден з окупантів. Тож через переслідування гестапо Антін Княжинський змушений був переїхати до Нового Санчу.

У сорок четвертому більшовики заарештували патріота у Відні й запроторили на десять років до сибірських концтаборів. 1955 року йому пощастило вирватися з тяжкої неволі й долучитися до родини, що проживала на той час у Філадельфії.

Надійним помічником і незмінним заступником Антона Княжинського був отець Богдан Левицький.

Керувати Коломиєю жителі доручили Левові Рубінгерові. Міським посадником сорокооднорічний правник й економіст став із легкої руки проводу ОУН. Коломийська міська управа мала кілька окремих відділів — житловий, суспільної опіки, фінансовий, господарський, харчовий. У кожному Організація мала своїх людей. Секретаріат управи займався веденням листування, загальною інформацією, працював із

відвідувачами, опікувався архівом. Лев Рубінгер закінчив свого часу Київський комерційний інститут. Кілька років працював у столиці викладачем. У місті над Прутом замешкав 1926 року. До приходу перших совітів мав тут адвокатську практику. Влітку сорок першого коломиїські націоналісти відшукали Лева Рубінгера в Чорткові, де він уже посідав пост прокурора, й доручили очолити міську управу.

Важливі пости в тимчасовій адміністрації Коломиї займали люди, постійно готові до будь-яких несподіванок. Поступово в місті налагоджувалося господарське життя. Жителі довколишніх сіл привозили сюди на продаж хліб, картоплю, молоко, яйця, сир...

ОУН взялася за ревізію наявної в місті зброї, а її, необлікованої, було на руках чимало. В ненадійних осіб зброю відразу ж вилучали. Іншим Харкевич і Лис видавали посвідки на дозвіл її носити. Удень і вночі здійснювалася розвідка на підступах до Коломиї, особливо в керунку Яблунова, Печеніжина, Ланчина й Отинії. На всіх входах до міста стояли секрети, якими командував Вихор — Іван Котлярчук зі Стопчатова.

Рано-вранці третього липня сорок першого року розвідники доповіли, що з Ланчина близиться великий моторизований відділ. Провід ОУН організував оборону міста від непрошених гостей. Усіх озброєних поділили на три відділи під командою Лиса, Харкевича й Тура. Подрібнені на підвідділи бійці зайняли оборону в полях на західних околицях міста. Вирішили не впускати ворога до Коломиї, а дати йому бій у передмісті. Зброю підпільники мали найрізноманітнішу, від пістолетів і гвинтівок до скорострелів і гранатометів. Мадяри, а саме вони виявилися вранішніми нападниками, відкрили по імпровізованій лінії оборони густий вогонь із важких кулеметів. Проте українських вояків надійно хоронив від гонведських куль залізничний насип. Дружні залпи у відповідь змусили ворожі скорострели замовкнути. Мадяри позлазили з мотоциклів і заховаляся за товстою бронєю танкеток. Харкевич якимось порозумівся жестами з ворожим командиром. Запанувала напружена тиша. Прибулий для переговорів полковник, командир восьмого угорського корпусу, виявився нікудишнім

дипломатом, і відразу ж накинувся з лайкою, вимахуючи затисненим у руці пістолетом на Мирослава Харкевича, який спокійним твердим голосом представився командиром відділу українських націоналістів. Тим часом коломийські вояки заздрісними очима обмацували сучасну автоматичну зброю в руках гонведів і поглядами роззброювали їх. Зіткнувшись із вперто-спокійною поведінкою Харкевича й побачивши спрямовану на себе й охорону зброю та небачену рішучість на обличчях українських юнаків, полковник одразу присмирнів.

У короткій перестрілці обидві сторони зазнали втрат. Загинули два молоді, надміру гарячі гуцули, кілька були поранені. Мадяри втратили чотирьох убитими, з десяток їхніх вояків поранено. Бій той послужив окупантам водночас наукою і попередженням. На вулиці давньої Коломиї угорські вояки, вже без зайвої пихи, вступили аж під вечір. Підпільники, про всяк випадок, не дуже потикалися їм на очі, бо мали вже гіркий досвід спілкування з московськими завойовниками, проте контролювали в місті всі сфери життя — адміністративну, політичну, господарську.

Порозуміння з ворожим командуванням, за дорученням Антона Княжинського, доходив отець Петро Кабаровський, який мав неабиякий дипломатичний хист і добре знав мадярську мову. Із ним на нелегкі переговори пішов провідник ОУН Василь Мельничук.

Угорська окупаційна влада не цікавилася громадсько-політичним життям поневоленого краю. Не дуже переймалися мадяри і справами війсьними. Всю свою енергію їхні вояки спрямовували на грабунок. Забирали в населення все, що можна було відіслати до Угорщини або спожити на місці.

До керівництва міської управи надійшла інформація, що наїзники грабують величезний млин Гольдберга на березі Млинівки неподалік від Пруту. Захланні мародери не обмежилися вкраденим мливом, але й заходилися розбирати обладнання. Рубінгер негайно пішов до мадярського командира. Той не встояв перед вимогливо-суворим посадником, що аж пашів благородним гнівом, і наказав солдатам припинити безчинство.

Хижими кібцями мадярські грабіжники впали на маленький Кийданч. Забирали в селян збіжжя, худобу, коней, господарський реманент... Василь Федюк, не гаючи часу, доповів про озброєних здириків окружному провідникові ОУН Байді — Романові Мокрію. Той знайшов у Коломиї Володимира Ковалю, що працював референтом у крайсляндвіртшафті. Наступного дня Володимирів брат, який працював у тій же установі водієм, вручив Федюкові наказ для командира мадярської частини, що сваволила в Кийданчі, з підписом начальника крайсляндвіртшафту Штруца. З тим документом Василь Федюк подався до розміщеного в сільській школі штабу. Прочитавши офіційний папір, командир наказав своїм воякам покинути село. Про це Федюк того ж таки дня доповів Байді в його рідному Заболотові.

Здивовані селяни звозили з зарінка до стодол свої снопи, приводили худобу й коней, повертали відібране нажите тяжкою працею добро й не знали, що дякувати за врятоване майно мають націоналістам, які твердою рукою підтримували порядок і відновлювали справедливість у розореному краї. Чимало добрих справ здійснили для своїх краян розумні й розважливі брати Ковалі, яких підпілля заслало в розвідку до ворожої інституції. Завдяки їхній ризикованій розвідницькій діяльності провід ОУН постійно знав про наміри мадярів і німців, мав змогу вжити ефективних контрзаходів.

Удруге від пограбування, уже німецького, врятував рідне село Василь Федюк у дуже цікавий спосіб. Щойно галасливі німецькі солдати заходилися забирати в селян худобу й зганяти її на майдан біля читальні, Василь метнувся до Володимира Ковалю. Кебетливий референт повів справу так, аби Штруц сам забіг побачити Кийданч. Старий австрійський офіцер із глибокою рубцюватою раною на щоці, пам'яткою з Першої світової, прихильно ставився до українців, знав їхню мову і звичаї. А ще, як виявилось згодом, полюбляв український борщ і вареники. Ними й почастували щедро в селі високого начальника з намови Федюка й Ковалю. Не обійшлося й без доброї чарки. Довго згадував штрамакуватий австріяк гарну гостину. Селяни ж тішились врятованою худобою і дякували Всевишньому та невідомим заступникам.

Вежі духу

День проголошення у Львові Української Самостійної Соборної Держави Коломия святкувала дуже величаво й урочисто. Святкову Службу Божу правили священики під орудою отця декана Русина на майдані колишнього польського «Сокола». Запросили й мадярських достойників, які здивовано кліпали очима. Проте відчували, що твориться щось грандіозне. До Коломиї, мов струмки до бурхливої гірської ріки, стікався святошний люд із ближніх і далеких сіл. Брукованими вулицями лава за лавою дружно марширували хлопці з Покуття й Гуцульщини. Молодечі груди розпирала їм гордість за приналежність до незнищеного українського роду. Гарячі серця їхні пломеніли любов'ю до Вітчизни. На обличчі кожного юнака прочитувалася готовність віддати життя за матір-Україну. Гаптовані кептарі, чорні байбараки, білі кожухи, зелені крисані, солом'яні брилі, смушеві шапки могутнім потоком пропливали перед очима зачудованих коломиїців. Яскраві квіти й дубове листя на головних уборах вносили у войовничі струмки колони відчуття миру й спокою, а ще — сили, могутнішої за силу зброї. Її дає змонолічений чистими серцями дух, твердий і всепоборний. Справжньою вежею духу, неприступним бойовим бастіоном почувалися того погожого літнього дня українські юнаки на вулицях Коломиї. Їхні полум'яні душі творили велетенську ватру, вогонь якої сягав до небес. Вогонь, що спалює все лихе, зловороже й оздоровлює націю. Люди, освячені гарячим пломенем душ, ставали братами. Побратані священним вогнем ставали і його братами. Тисячі осяйних братів вогню запалять полум'ям своїх чистих душ мільйони. Багато з них згорить в огні офірності нації, щоби освятити шлях грядущим поколінням братів вогню...

Першу злагоджену колону вів Мирослав Харкевич, комендант майбутньої старшинської школи в Коломії. Організатори святкування мали нарукавні синьо-жовті пов'язки з тризубом і надписом «ОУН». Закінчилося свято чудовим концертом, наче золотокрилі ангели побували в розбурханім місті понад Прутом.

На зміну святам неодмінно приходять будні з їхніми надокучливими щоденними клопотами. ОУН мусила докласти величезних зусиль, аби не допустити в охопленому полум'ям війни краї особистої помсти, що вже вряди-годи траплялося в селах. Наче мухомори в лісі, плодилися групи озброєних грабіжників. Свою чорну справу вершили агенти НКВД, що їх для цього й лишили московські окупанти. Дати всьому лад могла тільки дужа оружна рука, спрямована холодною тверезою головою.

Екзекутива ОУН вирішила створити старшинську школу. Приміщення шукали недовго. Нещодавно з великого будинку на вулиці Юліуша Словацького забралася військова частина Червоної армії. Казарма була цілком придатна для такого поважного навчального закладу. Відбір до вишкільної сотні проводили суворо й прискіпливо. Набирали студентів, випускників і старшокласників гімназії, найкращих... Здебільшого курсантами ставали члени або симпатички ОУН. Новостворену сотню розбили на три чоти, командирами яких стали колишній січовий стрілець доктор Степан Іванець, чотар польського війська Микола Григорчук і поручник румунської армії Микола Сухолотюк. Командиром сотні провід ОУН призначив двадцятичотирирічного поручника Степана — Мирослава Харкевича, уродженця Ілинців, що на Снятинщині. Його першим помічником став молодий коломиєць Володимир Тихович.

Розпочався напружений вишкіл. Часу було обмаль, бо німецькі окупанти все більше й більше виказували свій хижий норів. Чималий перелік предметів — руханка, спів, гігієна, перша медична допомога, картографія, зброезнавство, організація війська, польовий вишкіл, стрільба, стройова підготовка... — вимагав жорсткого навчального розпорядку.

Якось старшинську школу відвідав Легенда — Іван Климів. Високий провідник розповів курсантам про українсько-німецькі взаємини, арешти провідників і членів ОУН. На прощання попередив про скоре прибуття до Коломиї німців. Легендарного патріота в грудні сорок другого року замучить у в'язниці на Лонцького кривавий гестапівський кат Вірллі Вірзінг. «Я, Іван Климів-Легенда, член Організації Українських Націоналістів, більше нічого вам не скажу». Ото все, що почули від нього слідчі гестапо у Львові.

Іван Климів народився 1909 року в Сільці-Белзькому на Львівщині. По закінченню гімназії вивчав право. З юних літ пов'язав своє життя з ОУН. Переслідували мужнього патріота всі окупанти — польські, німецькі, московські. Неперевершений організатор і конспіратор поєднував у собі надзвичайну відвагу й дивовижну скромність. На всіх постах, що їх довіряла йому Організація, працював наполегливо й самовіддано. Гестапо призначило дуже високу грошову винагороду за голову члена центрального проводу ОУН Легенду.

Молодший на два роки Іванів брат Григорій пішов із життя в Бригідках, не бажаючи носити воляче ярмо, в яке намагалися впрягти наш люд польські окупанти.

Руками україноненависників-поляків гестапівці влітку 1942 року замордували в страхотливому концтаборі Аушвіц двох братів Бандер — двадцятисемирічного студента Василя й старшого на чотири роки доктора суспільних наук Олександра. Головний кат обох націоналістів Сташек Подкульський трохи згодом дістав за старання належну платню від німців, з якими мордував українських в'язнів. Гестапівці замучили його так же жорстоко, як до того він мордував своїх жертв.

Біда завжди приходиться непрохана. На зміну байдужим до всього і всіх, окрім власної наживи, мадярам до Коломиї 10 серпня 1941 року вступили покорювачі Європи, педантично жорстокі німці. Три дні до того окружний староста крайсгауптман Альбрехт перебрав у Станіславі владу від мадярів, хоча фактично урядовав тут Ілля Сем'янчук, який теж склав свої повноваження керівника області.

Чогось нового прибулі з заходу «надлюди» для Галичини, яка стала частиною Генерального губернаторства, не принесли. Гітлерівські пропагандисти, як і їхні сталінські попередники, користали з польсько-українських незгод. Фюрер посередком Генерального губернатора й руками губернатора дистрикту «Галичина» обсновував збідований край густою адміністративною сіткою. Управління дистрикту поділялося на відділи (гауптабтайлюнги): внутрішніх справ; праці; харчування й сільського господарства; науки й освіти; фінансовий; правовий; народної освіти й пропаганди; охорони здоров'я; поштовий; залізниць; лісівничий; будівельну службу.

Військова влада підпорядковувалася власному командуванню. Майже губернаторські повноваження мав керівник СС та поліції. Місцевому фюрерові підпорядковувалися таємна державна поліція — гестапо, служба порядку — СД і кримінальна поліція — Кріпо. Своїх жандармів у населених пунктах мали поліція правопорядку — Орпо та допоміжна поліція — гільфсполицай. Діяли також різного роду спеціальні й охоронні служби. Українську допоміжну поліцію німецька окупаційна влада хоча й терпіла, проте довіри до неї не мала жодної, догадуючись, либонь, про справжні наміри більшості засланих у поліцію українців. Округами в дистрикті керували крайсгауптмани, міські староства очолювали штатткомісари. В повіті господарювали ляндкомісари.

Провід ОУН завчасу розвіз всю придатну зброю, що зберігалася в старшинській школі, по селах, де її надійно замагазинували. Непридатну зброю здали під розписку ортскомендантові. Отой клаптик паперу з підписом і печаткою місцевого коменданта врятує в недалекому майбутньому життя не одному підпільникові.

Не забарилася й реакція завойовників і на старшинську школу в Коломиї. Туди приїхав комендант української поліції сотник Микитюк із письмовою вимогою крайсгауптмана негайно розпустити сотню, а її зброю та майно передати німецькій владі.

Кожен окупант впроваджує на загарбаних землях свої порядки. Німці створили в Коломиї службу зайнятості

арбайтсамт для набору з української молоді дармової робочої сили і відправки її на підприємства й у бауерські господарства фатерлянду. Для господарювання на окупованій території організували господарську службу — віртшафтсамт. На кшталт радянських створили свої, німецькі, колгоспи — ляндрівтшафти. Впровадили талони — бецуґшайни — на хліб, цигарки, горілку, пиво... Майже московські хлібні карточки. Першим керівником німецької окупаційної адміністрації Коломиї — крайсгауптманом — був Фолькман. Культурний й освічений німець симпатизував українцям, за що невдовзі заgrimів на фронт. На зміну йому вище німецьке керівництво прислало армійського офіцера Калленберґа, який втратив на фронті ліву руку й зовсім не розумівся на політичній ситуації.

Генерал-губернатором райхскомісаріату дистрикту «Галичина» Адольф Гітлер призначив відданого йому Ганца Франка.

Німецьку таємну поліцію, всюдивлізливє гестапо, очолив у Коломиї оберштурмфюрер Геде, чоловік непершої молодості. В страхітливому будинку на вулиці Романовського снували коричневу антиукраїнську павутину й знущалися з заарештованих українських націоналістів гестапівські павуки-кровопивці обершарффюрер Вайсман, молодий і симпатичний м'ясник із Надренії, його вродлива секретарка з повадками повії фройляйн Фріда. Не відставала від господарів видресирована вґодована вівчарка на кличку Фелікс. Очевидно, гестапівці мали на оці свого більшовицького навчителя Фелікса Дзержинського.

Заворушилися, мов жаби в болоті, донощики, здебільшого колишні польські й майбутні радянські «патріоти». Німецькі тайняки вистежували й винюхували, фіксували до найменших дрібниць усе, що говорили оунівці на святкових та інших зібраннях. Вуха й очі гестапо пильнували вдень і вночі.

Майже всі члени Коломийської еґзекутиви ОУН для прикриття своєї підпільної діяльності мали якесь легальне заняття. Мундзьо (Роман Сельський) був директором механічно-ливарного заводу, що його заснував у другій половині ХІХ століття учасник антиросійського повстання Любін Біскупський. Працювали тут півтори сотні робітників.

Виготовляли січкарні, млинки, молотарки, борони, зернодробарки, вози... Братів Болеслава й Кароля ще перші совіти запроторили до концтаборів на вісім років, конфіскувавши попередньо їхнє майно. А директора фабрики машин Владислава Плезя і директора польського банку Томаша Стафела розстріляли. Мирослав Харкевич керував новоствореною «Українською книгарнею» на вулиці Євгена Коновальця, що давало змогу часто їздити до Львова у підпільних справах. Вуйко Влодко (Володимир Сидорук) очолював Союз кооператив і працював в «Українській книгарні» книговодом. Лис (Михайло Оленюк) видавав бецуґштайни на пиво. Гонта (Василь Федюк) працював бухгалтером у друкарні видавництва «Воля Покуття», де створив своєрідний штаб ОУН.

І лише обласний провідник ОУН Чумак (Василь Мельничук) не був працевлаштований. Велика зайнятість організаційними справами й потреба часто змінювати місце проживання не дозволяли провідникові прив'язуватися до одного місця.

Початок лютого 1942 року приніс Коломиї не тільки дошкульні морози, але й повальні німецькі арешти. До похмурих підземель гестапо потрапили понад чотири десятки провідних членів ОУН. Від знущань і туберкульозу в гітлерівських катівнях помер Левко Паливода. Сімнадцятого березня того ж року німецькі карателі розстріляли в Шепарівському лісі разом із мешканцями довколишніх сіл Михайла Оленюка й сотника Максима Микитюка. Дивом вирвалися з гестапівських пазурів лікарі Ярослав Генік-Березовський і Мирослав Харкевич, агроном Андрій Стефуранчин. Чотирнадцятого жовтня гітлерівці вивезли з Коломиї до Чорткова п'ять дівчат і п'ятнадцять юнаків, членів ОУН. Більшість із них разом із іншими п'ятдесятьма двома націоналістами розстріляли 27 листопада в Старій Ягольниці під Чортковом.

Найавторитетнішим поміж заґратованих у Коломийській в'язниці українських в'язнів був Василь Мельничук, багатолітній член Організації, відомий у підпіллі на псевда Славко й Чумак. Народився в селі на березі Пруту Перерові 1914 року. Його батько Андрій працював у недалекій Коломиї на

залізниці, підробляв удома ковальським ремеслом, за що користувався повагою односельців. Мама Параска з Палійчуків виховувала Василя та двох його сестер чесними й порядними людьми. Після початкової школи здібний хлопець навчався в Коломийській гімназії, де вступив до героїської ОУН. Та польська окупаційна влада не давала випускникові гімназії спокійно працювати. Юнака кілька разів заарештовували за націоналістичну діяльність. Якийсь час Василь Мельничук працював у Городенці помічником адвоката в конторі відомого своєю громадсько-політичною й правозахисною діяльністю, працею в австрійському парламенті й галицькому соймі, члена Української Національної Ради й комісара Городенківського повіту в буремні часи ЗУНР Теофіла Окуневського. Славу та любов українського населення приніс уродженцеві буковинських Радівців політичний процес у справі студента Мирослава Січинського, виконавця атентату в квітні 1908 року на графа Андрія Потоцького, намісника Галичини. Теофіл Окуневський виступав оборонцем Січинського перед Найвищим Судом у столиці Австро-Угорщини Відні. Праця зі знаменитим правником значно збагатила молодого націоналіста фаховими знаннями й навичками, розширила його світогляд. У Городенці Василь Мельничук зійшовся зі своїм ровесником із недалеких Вербівців Михайлом Гайдичуком, який у підпіллі мав псевда Проць і Богун. Востанне Василь Мельничук потрапив на тверді нари польської в'язниці в день вибуху Другої світової війни — 1 вересня 1939 року.

Україножерам-енкаведистам не довелося впрівати в пошуках українських націоналістів. Окупувавши західні терени України у вересні тридцять дев'ятого, вони відразу ж дістали список українських патріотів від польської дефензиви й розпочали криваве жниво. Досвідчений Василь Мельничук уник більшовицького терору, перейшовши в підпілля. Та не уникла його Василева родина: на білі ведмеді московські завойовники вивезли батьків й обидвох сестер.

Наприкінці сорокового року Василь Мельничук з невеликою групою друзів пробрався до Кракова, де відбув вишкіл у школі ОУН. У Кракові зрілий уже діяч Організації взяв участь у Другому Великому Зборі ОУН. Через чотири місяці

повертався в охоплені коричневою чумою рідні краї. Квітнева Чорногора, передчуваючи лихо, не дуже охоче пропускала через укриті глибокими снігами полонини друзів Василя Мельничука і Василя Кука, майбутнього останнього головного командира УПА. Але воля людська виявилася сильнішою за стихію.

На всіх посадах окружний провідник Коломийського повіту, обласний провідник Станіславщини Василь Мельничук сповна віддавався праці на благо майбутньої Української Держави й боротьбі за неї. Під знамено ОУН, коли ще навчався в Коломийській гімназії, стала і його бойова подруга і вірна дружина Марія Павлусевич. Крізь тюремні ґрати вперше побачить провідник народженого через сорок п'ять днів після його арешту 5 лютого 1942 року свого малесенького Мстиславчика. Удруге, і востаннє, охоплений тифозною гарячкою батько побачить восьмимісячного сина в Чортківській в'язниці в переддень свята Архистратига Михаїла. А двадцять сьомого листопада 1942 року прострелене фашистськими кулями велике серце українця-борця перестало битися.

Рівно за рік до початку німецько-радянської війни, 22 червня 1940 року, червоні опричники безжально повкидали до товарного вагона і повезли на загибель до Красноярського краю Олену Сливку з маленькими дітьми Іриною, Анною, Святославом, Олесею. Живими до рідної Зібранівки через дев'ять мученицьких років повернулися тільки сімнадцятирічна Ірина та тринадцятирічна Анна. Їхнього батька, тридцятичотирирічного селянина Юрія Сливку, за те, що вивісив у Заболотіві 30 червня 1941 року синьо-жовтий прапор, заарештували й розстріляли в листопаді сорок другого в Старій Ягольниці німецькі зайти.

За ту ж саму провину ліг у сиру чортківську землю й директор Заболотівської тютюнової фабрики Михайло Парасюк. Народившись 1914 року в Тулукові Снятинського району, він успішно закінчив Коломийську гімназію, відтак — фізико-математичний факультет Краківського університету. За участь у боях за Карпатську Україну поляки запроторили Михайла Парасюка до в'язниці. Німецько-польська війна принесла дуже коротку волю, бо прийшли червоні загарбники

знов ув'язнили борця. Доконали талановитого українця коричневі наїзники.

Товаришем по Коломийській гімназії Михайла Парасюка був молодший за нього на рік Роман Сельський. Здібний спортсмен і грамотний фахівець, головний інженер заводу «Коломиясільмаш» щиро намагався прислужитись прийдшій радянській владі чесною працею. Проте невдовзі змушений був рятуватися від арешту НКВД переходом на нелегальне становище. Всю його родину, в тому числі й дружину Ірину Грабовенську, більшовики вивезли в Сибір. У лютому сорок другого двадцятисемирічний Роман Сельський опинився в Коломийській в'язниці й через дев'ять місяців відійшов у вічність.

Просто в школі, на очах переляканих учнів, схопили фашистські людолови вчителя Дмитра Григоровича. Він, третій син селянина Івана Григоровича, з'явився на світ у селі Орельці Снятинського району 8 листопада 1915 року. Після сільської початкової школи закінчив гімназію в Снятині й подався на вищі студії до Варшави. Нестатки змусили обдарованого юнака повернутися в рідні краї. В Орельці й довколишніх селах з'явилися створені за Дмитровою участю осередки ОУН. Дмитро з головою поринув у просвітницьке життя села, не роздумуючи, кинувся у вир політичної боротьби. Вчителював у сусідніх Вовчківцях. Там і знайшли його гестапівські гончаки. Мав змогу втекти з-за ґрат Коломийської в'язниці, але з цієї нагоди не скористався. Щоб не приректи на розстріл своїх друзів. Мужньо прийняв смерть від фашистської кулі.

П'ятого лютого 1942 року до «Української книгарні» в Коломиї вдерлися озброєні агенти гестапо. Розштовхуючи покупців, кинулися до невисокого шуплявого юнака Володимира Тиховича, який стояв за прилавком і ще якусь хвилину тому люб'язно й компетентно пропонував людям книжкові новинки. Вправно заломили молодому продавцеві назад руки, закували в наручники й повели.

Подружжя Дмитра і Йосифу Тиховичів, гончарів, які замешкали на вулиці Рибацькій, знала вся Коломия. Тридцятого березня 1920 року народився в них син Володимир. Батьки змалечку заклали в його чисту душу віру в Бога й любов

до України. Ще в гімназії Влодко вступив до лав ОУН. Уникнувши кривавих пазурів НКВД, молодий Тихович за німецької окупації всю свою енергію і нерозтрачені життєві сили скерував на боротьбу з коричневим наїзником, на створення старшинської школи ОУН у місті. Коли ж німці школу закрили, працював в «Українській книгарні», що була своєрідним штабом Організації Українських Націоналістів. По арешті — дев'ять місяців катувань і розстріл у Старій Ягольниці.

За свої п'ятдесят п'ять років адвокат Олекса Коссак пережив немало. Під час Першої світової війни пройшов важкі випробування російським полонем, куди потрапив поранений. Через сім років поневірянь у холодній Московщині повернувся до Коломиї, де жила його дружина Олена — вчителька й добра піаністка. У місті над Прутом у них народилися доньки Люба, Марта й Ліда. Подружжя Коссаків брало діяльну участь у просвітницькому й громадському житті старовинного міста.

Олекса Коссак народився 3 червня 1887 року в багатодітній незаможній сім'ї. Закінчив Дрогобицьку гімназію, сам заробляв собі на навчання у Львівському університеті. У двадцятип'ятирічному віці став доктором права. 1913 року одружився з донькою священика з Карлова Снятинського району Оленою Курп'як. Не бажаючи миритися з польським поневоленням Галичини, молодий правник вступив до Української Військової Організації.

Перші совіти позбавили доктора юридичних наук, досвідченого адвоката, знавця десятка іноземних мов Олексу Коссака праці й прирекли його на нужденне животіння. Слава Богу, хоч життя не відібрали.

Прийшли влітку сорок першого коричневі наїзники 10 лютого 1942 року заарештували референта у справах молоді при Коломийському Окружному Українському Комітеті. Через вісім з половиною місяців чесної та скромної людини, талановитого знавця права Олекси Коссака не стало. Безжална гітлерівська куля забрала в матері-України ще одного відданого сина.

П'ятдесят дві чисті українські душі 27 листопада 1942 року покинули тіла, прострелені залпами гітлерівських убивць на

зицирпляці, де муштрували солдатів. Завдяки пошуково-дослідницькій праці Остапа Мороза, Михайла Томащука, Андрія Базалінського та багатьох-багатьох інших небайдужих людей світ може нині знати імена страчених. Це Степан Тулівський, Богдан Ліцовський, Володимир Мегера, Володимир Сидорук, Микола Сорук, Павло Витвицький, Степан Сатурський, Василь Мельничук, Роман Сельський, Юрій Сливка, Володимир Тихович, Олекса Коссак, Микола Станіславів, Іван Миськів, Петро Кушнірик, Євстахій Закшевський, Василь Юрах, Володимир Левицький, Дмитро Григорович, Михайло Парасюк, Василь Попель, Володимир Мудрий, Гірняк, Михайло Копач, Михайло Ходорівський, Іван Пришлюга, Теодор Білованець, Михайло Печерський, Осип і Микола Ревуцькі, Юрій Панчишин, Степан Немерівський, Степан Борис, Петро Сорока, Михайло Бурко, Ілько Гаргас, Іван Висащак, Іван Борис, Василь Магур, Микола Терлицький, Іван Бабак, Петро Змисловий, Іван Кобелецький, Микола Гамаровський, Михайло Патик, Осип Мельникович, Михайло Мельникович, Михайло Сілецький, Микола Жовнірчук, Осип Чайка, Осип Немерівський. Не всі розстріляні були революціонерами-націоналістами. Проте кожен із них — селянин, священик, учитель, робітник, інженер, службовець, торгівець, правник — щиро й віддано любив Україну, міг принести їй чимало користі. Земляну могилу з високим дерев'яним хрестом, що її насипали місцеві підпільники, коричневі загарбники через п'ять днів зрівняли з землею, а червоні окупанти перегода розорали устелене кістьми героїв поле, щоби розширити колгоспні лани й назавжди стерти в пам'яті краян навіть згадку про українських борців і мучеників..

Живими вийти з Коломийської тюрми вдалося Марії Вонсуль і Любові Попович (Сухолотюк). Зухвалу втечу з в'язниці влаштували друзі досвідченій підпільниці Орісі — Зеновії Гоянюк. Через пекло фашистських концтаборів після Чортківської тюрми пройшли коломиянки Лідія Гоянюк (Біль), Ольга Оробець, Марія Горбачевська, Ірина Яремчук (Стецик), Дарія Харжевська (Фесюк).

Тих, кого не запроторили за колючі дроти й не розстріляли, німецькі наїзники заставляли каторжно працювати на Великий

Рейх. Із цією метою створили сорок другого року баудінст — службу праці, куди масово зганяли двадцятирічних юнаків. Очолювали службу німецькі офіцери, а старшинували в ній здебільшого підшиті під німців поляки — фольксдойчі. До моральних збиткувань чужинців додавалися виснажлива праця й погане харчування. За саботаж безжално розстрілювали, як це було в Коломиї, де німецькі солдати під орудою гауптмана Краузе холоднокрівно вбили дев'ятьох невинних українських юнаків.

Рано-вранці в жовтні сорок другого року з невеликого покутського села Вербівців виїхав на гостинець добротний віз, запряжений парою вгодованих гнідих. Відпочилі за ніч коні легко тягли завантажену різним харчунком фіру. Внизу лежала добре замаскована зброя. І продукти, й карабіни з набоями призначались українським партизанам, які гуртувалися в Карпатах для боротьби з німецьким окупантом. Цісарська дорога, що провадила з Городенки до Коломиї, кам'яною стрічкою розкраювала чорноземні поля на дві половини — від горизонту до горизонту.

Чумак (Іван Андрусак) ще раз спробував умовити Юрія Осадчука залишитися в рідному селі. Але той тільки батогом цвьохнув. Не хотів шпаровитий господар передавати плеканих легконогих красенів до чужих рук, хоча двадцятиоднорічного Івана мав за доброго газду. Недарма провід ОУН довірив хлопцеві господарку цілого району.

Перед залізничним переїздом у Гвіздці Чумак наметаним оком зауважив за деревами німецьких солдатів. Засідка! Мовчки спонукав штурханом Осадчука до втечі, але затятий селянин обіруч міцно вхопився за ремінні віжки. Коні нашорошили чутливі вуха, вловивши розпашілими ніздрями чужий запах. Від раптової автоматної черги перший спіткнувся на передні ноги борозний, підручний заіржав тривожно, схарапуджений пострілами й кров'ю. Іван миттю вхопив автомат і скотився за насип. Осадчук, замість того, щоби рятуватися втечею, кинувся до Орлика, що ніяк не міг випростати прострелених ніг.

Десять кілометрів до рідного села Чумак подолав на одному диханні, щоби попередити своїх про можливу німецьку

навалу. Однак статечний господар Юрій Осадчук не сказав гітлерівцям жодного слова. Немолодий підпільник прийняв смерть від німецької кулі в Шепарівському лісі, не зганьбивши себе легкодухістю.

Того ж року Вербівці прощалися зі ще одним своїм односельцем. Не стало довголітнього чільного члена ОУН Михайла Голинського. Звільнившись із польської Берези-Картузької, Михайло дивом уник енкаведистських тортур. Із вогню та в полум'я потрапив працівник львівського часопису «Комар», коли прийшли німці, які організували на нього з друзями справжнє полювання. З підірваним здоров'ям Михайло Голинський дістався до рідних Вербівців, щоби померти в батьківській хаті. На могилі його пломеніє червона калина.

Із вибухом німецько-московської війни Василь Федюк відкрито з'явився в рідному Кийданчі. Мама, яка не бачила сина кілька років, вдивлялася в рідне змужніле обличчя й плакала з радощів, витираючи краєчком фартуха рясні сльози.

Наступного дня, вперше за довгі роки підпілля добре виспавшись у батьківській хаті й досхочу наївшись маминого смачного борщу, Василь подався до Коломиї. Народний дім на вулиці Театральній обсіла молодь, мов бджоли вулик гожої днини. Всім розпоряджався підприємливий Лис — Михайло Оленюк. Тут Федюк несподівано зустрівся з Олексою Рибчиним. Недавні гімназисти радісно привіталися. Ніщо не підказувало тоді Гонті, що син ключівського священика і його гімназійний товариш незабаром запродасться гестапівцям і вірно служитиме їм разом із кількома іншими песиголовцями.

У Народному домі застав Дарку Харжевську, Олю Оробець, Зеновію Гоянюк, які збуджено щось обговорювали. В кутку за великим столом із різьбленими ніжками зосереджено рахувала гроші Ліда Гоянюк, розкладаючи на окремі купки польські злоті, румунські леї, малярські пенге, московські рублі, німецькі марки... Паперові банкноти дбайливо пакувала в білий папір, а її ніжна дівоча рука акуратним почерком виводила суми. У невеликих пакунках посортвані купюри поїдуть до Станіслава, де потраплять до каси ОУН. Чужоземні грошові знаки служитимуть українській справі...

Провідник Лис, який добре знав і шанував Василя Федюка, доручив підпільникові створити в Коломиї молодіжну організацію «Січ». Та гестапо вже розпочало повальні арешти членів ОУН. Готовий перелік українських патріотів Гімmlеровим підручним подали лакузи Глібка, Павловський, Рибчин. Останнього за наказом проводу ліквідував улітку сорок другого року Крук — Кость Генік. Увесь підпільний окружний провід ОУН потрапив до гестапівських кігтів у Коломиї.

Світова історія не зафіксувала першого зрадника. Либонь, він прибував на світ Божий водночас із народженням першого героя — як антипод. А може, його породив перший загарбник?

Едвард Бенеш, президент Чехо-Словаччини, країни з високорозвиненою промисловістю, маючи в розпорядженні двадцять сім добре озброєних і вишколених мобільних дивізій, капітулював перед фельдбелем Адольфом Шікльгрубером. Чи не прислужилися до того свої, домашні, генлейнівці і гвардія Глінки. Кожна європейська держава, яку захопив Гітлер, мала своїх закулісно-підклимових, із-зарогових «героїв». У Франції окупантам допомогли когуляри й «вогненні хрести». В Англії з демократичного яйця вилупився «Союз фашистів». Зайняти Бельгію допомогли німцям домашні рексисти. У Польщі свої чорні діяння звершила ПОВ, у Норвегії — квіслінгівці, в Румунії — «Залізна гарда» Горія Сіми. Добряче прислужилася німецькому фашизмові й болгарська ІМРО. У Литві спорудив собі лігвище «Залізний вовк». Латвію обпалювало полум'я «Вогненного хреста». Сусідня з ними Фінляндія мала своїх лапуасців. У Коломиї були глібки, рибчини, павловські...

На чорній совісті запроданців кров розстріляних у місті над Прутом і Старій Ягольниці під Чортковом Михайла Оленюка, Левка Паливоди, Максима й Петра Микитюків, Василя Мельничука, Романа Сельського, Олекси Коссака, Степана Сатурського, Михайла Парасюка, Степана Тулівського, Володимира Мегери, Богдана Ліцовського, Павла Витвицького, Юрія Сливки, Дмитра Григоровича, Миколи Сорука, Володимира Сидорука... У німецьких концтаборах стратили здоров'я і молодість українські націоналістки Лідія Гоянюк, Марія Горбачевська, Ольга Оробець, Марія Іванків, Дарія Харжевська...

Щоб не наражати юнь на небезпеку, провідники вирішили якийсь час перечекати зі створенням молодіжної ОУН.

Боротьба українських патріотів із коричневим наїзником загострилася. Треба було вести роз'яснювальну роботу серед населення, більша частина якого першопочатково сприймала німців як визволителів від московського ярма. Лис доручив тямущому Василеві Федюкові влаштуватися бухгалтером у друкарню видавництва «Воля Покуття», директором якої був щирий українець Осип Кічак, а його дружина Анна походила зі знаної в Коломиї родини Голубів. Її сестра Маруся під псевдо Крапка була в націоналістичному підпіллі розвідницею та зв'язковою. В лютому сорок другого гестапівці, до рук яких потрапив список коломиїських націоналістів, заарештували серед інших і Марію, дружину Миколи Голуба, яка, на своє лихо, мала однакові з Крапкою ім'я та прізвище. На допитах у підземеллях гестапо з'ясувалося, що заарештована не має жодного відношення до українського підпілля. Перелякану жінку німці через два тижні відпустили. Для підпільниці Крапки арешт братової став серйозним попередженням, і вона надалі дуже пильно ховалася від гестапівських шпигів.

Працювали в друкарні здебільшого поляки. Своїм виглядом і поведінкою виділявся старший складач Лучецький. Високий, із чітким проділом посеред зачесаного на боки волосся чоловік поводився гідно. Знав французьку й німецьку мови, спілкувався польською й українською. Був великим патріотом своєї ойчизни, але не конфідентом. Якось довірливо шепнув молодому бухгалтерові:

— Василю, будь обережніший. Дуже багато молодих людей до тебе приходять. А серед наших працівників — не всі порядні. Донесуть у гестапо...

Працював у друкарні й фольксдойч Людвіг Шпанер. На відміну від німців, яких не дуже цікавило, що робиться на підприємстві, він бачив набагато більше й розумів, либонь, теж чимало. Проте до гестапо з доносами не поспішав.

Якось до Осипа Кічака забіг його одинадцятирічний синок Ігор і попросив грошей, щоб придбати в книгарні «Історію України». Присутній при розмові батька з сином Василь Федюк подарував допитливому й розумному хлопчині повість Юри

Шкрумеляка «Чета крилатих». Прочитавши одним духом захопливу книжку про безстрашного хорунжого Василя Крука і його відважну чету, школяр невдовзі прийшов подякувати бухгалтерові за гарний подарунок. Із легкої руки провідника Василя Федюка юний Ігор Кічак згодом прилучився до українського підпілля. Прочитав упродовж німецької окупації чимало нелегальної літератури — часописи «Ідея і чин», «Бюлетень», брошуру «Вказівки для тих, що попадуть у гестапо»...

Новорічного вечора до гостинної хати Кічаків на околиці Коломиї несподівано завітали окружний провідник ОУН Моряк (Григорій Гончар) і повітовий організаційний провідник Гонта (Василь Федюк). Пробилися крізь високі снігові замети аж із Воскресінців, аби бодай якусь мить потішитися родинним затишком і поговорити про підпільні справи з досвідченим і розважливим Осипом Кічаком. Насмішив і порадував гостей тринадцятирічний Ігор, який з дерев'яним крісом на плечі простояв весь вечір у сінях на стійці, охороняючи провідників від німців.

Ризикуючи потрапити в немилість до німецької влади, Василь Федюк прийняв на роботу в друкарню Мозеса Оренштайна, рідний брат котрого Яків заснував у Коломиї 1903 року видавництво «Українська Накладня». У 1919-му Яків Оренштайн перебрався з видавництвом до Берліна, де видав понад двісті книг із серії «Загальна Бібліотека». В доробку видавництва були твори українських і зарубіжних письменників, шкільні підручники, географічні карти й атласи, музичні твори, книжечки для дітей, суспільно-політична література. Із зародженням у Німеччині фашизму Яків переїхав до сусідньої Польщі й 1933 року заснував у Варшаві книгарню. В 1939 році слід видавця-просвітителя загубився... Фашисти розстріляли в Шепарівському лісі Мозеса й Мінцю Оренштайнів. Посеред вулиці застрелили їхнього сина. Доньку Цилю Василь Федюк заховав у підвалі друкарні. Згодом єврейську дівчинку прийняли до себе Осип і Анна Кічаки. Втікачці допомагав їхній син Ігор, який невдовзі став підпільником Соколом. У хлібосольній хаті Кічаків Циля

зійшлася з розвідницею Крапкою. Турбота добрих людей допомогла дівчині пережити німецьку окупацію.

Не плачем, а мечем

Контора друкарні містилася в двох кімнатах. В одній був кабінет директора, другу займала бухгалтерія. Тут відбувалася нарада відновленого після гестапівських планомірних погромів окружного проводу ОУН Коломийщини. За столом і просто в кріслах сидять Митар, Роберт, Різьбяр, Гонта, ще кілька членів проводу. Точиться жвава дискусія. Раптом завважили, що невеликим подвір'ям до друкарні простують три гестапівські офіцери у високих кашкетах. Готові до різних несподіванок, підпільники блискавично вихопили приховані під одежею пістолети. Спокійно зайняли вигідні позиції біля вікон і дверей. Та Федюк мовчки подав рукою знак зберігати спокій. Неквапно зайшов до директорського кабінету й щільно причинив за собою двері бухгалтерії. Нерви розвідника напружені, та він уміло вдає ділову заклопотаність. Нарешті «помічає» панів офіцерів і чемно вітається. Гестапівці принесли термінове замовлення: виготовити дві тисячі бланків посвідчень. Бухгалтер просить старшого підписати заяву й цікавиться, куди прислати готову продукцію. Той чеканить, наче цвяхи в смерекову дошку забиває, що завтра о десятій ранку бланки мусять бути в комендатурі. Бездоганна німецька вимова, акуратно вичищений і напрасований одяг та зовнішній спокій бухгалтера заспокійливо діють на самовпевнено бундючних німецьких офіцерів. Внутрішнього ж вогню в душі молодого підпільника гестапівці не зауважили. Як і не відчули націлених у їхні замундировані груди револьверних стволів.

Над приміщенням друкарні, на другому поверсі, жив із родиною професор Дмитро Николишин — письменник,

перекладач, видавець «Загальної книгозбірні» в Коломиї, який очолював також видавництво «Воля Покуття». У тридцятих роках викладав історію й географію на сільськогосподарському вишкoлі дівчат у Коршеві. І видавництво, і друкарня, і редакція газети «Воля Покуття» сусідили на вулиці Гетьмана Мазепи. Відповідальним редактором газети працював Христинич, сумлінний і порядний чоловік. У січні 1943 року редакція «Волі Покуття» перебралася до Львова, де її очолив Осип Боднарoвич. Першoпочатково газета задумувалась як орган ОУН і навіть надрукувала на своїх шпальтах Акт проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 року. Проте за кілька місяців німці прибрали часопис до своїх рук. До «Волі Покуття» в Коломиї часто дописували Роман Рубінгер, Юліан Тарнович, Іван Герасимович, син Кирила Трильовського Петро, Іван Михалевський...

Друкарня числилася за видавництвом «Воля Покуття» і мала статус державної. Німецька влада підпорядкувала її згодом «Поліграфтресту». Чимало часописів надходило до Коломиї з Німеччини. Поміж них «Das Reich», «Volkerischer Beobachter», «Adler», «Vorwärts»...

Друкарня була надійним прикриттям для повітового організаційного референта Коломийщини Гонти. Це невеличке поліграфічне підприємство стало не тільки постійним місцем зустрічей українських націоналістів, тут виготовляли багато потрібних для Організації документів. Гонта часто бував у Гвіздці, Заболотіві, Яблунові, Березовах. У друкарні відбувалися регулярні зустрічі з організаційним окружним провідником Коломийщини Zenком — Іваном Гаврилківим із Лісок. Зв'язок підтримували через районного провідника в Яблунові Лева — Юрія Максим'юка, тридцятирічного селянина з Мишина. Все частіше підпільницькі стежки зводили Гонту з районним провідником у Гвіздці Марком (Василем Хомою), однооким Кропивою в Снятині, Тятивою в Коршеві...

Коломия в мережі ОУН була поза схемою повіту. Міським юнацтвом Організації орудував Панчак. Його сестра Маруся працювала в друкарні накладницею. Легально хлопець працював у Коломийському надлісництві. Закохався до нестями в красуню Рузю Рудницьку, мати якої навідріз

відмовлялася дати дозвіл на вінчання молодят. Із розпуки гарячий хлопець застрелив кохану й себе.

У вересні 1941 року гестапо підступно заарештувало в Станіславі ледь не весь обласний провід ОУН. До німецьких таборів запроторили Василя Бандеру, Романа Малашука, Богдана Рибчука, Ярослава Микитюка, Євгена Лозинського, Володимира Дейчаківського та ще чимало визначних членів Організації.

Після станіславських трагічних подій Василеві Федюку неодноразово доводилося втікати від щораз прискіпливіших гестапівських нишпорок через вікно. Кілька разів бачив ці бухгалтерові «гімнастичні» трюки фольксдойч Шпанер. Але жодного разу не вказав гестапівцям на втікача.

Посеред третьої дії оперети Ярослава Барнича «Шаріка» озброєні гітлерівці 14 листопада сорок третього року ввірвалися до театру в Станіславі. З брутальними криками й лайкою накинулися на ошелешених глядачів. Схопили понад сто сорок українців. Заарештованих членів ОУН Дмитра Лепкого, Миколу Гундзяка, Івана Долішнього, Мирослава Штуняка, Олексу Маланюка, Василя Бобрецького, Ярослава Бибика, Михайла Лупипсіва та багатьох інших фашисти через три дні розстріляли. Чимало націоналістів потрапило до фашистських концтаборів. Формальною причиною німецьких звірств послужила зброя, що її підкинули до зали театру гестапівські агенти. Дивом вирвався з ворожих кліщів провідник Митар. Добрий спортсмен і відважний боєць, він вистрибнув із другого поверху просто на голову охоронникові, оглушив німця й утік від погоні. Тієї ж ночі, збуджений і втомлений, дістався до Коломиї й розповів друзям-підпільникам про ворожу провокацію і повальні арешти. Свого часу Митар і Роберт закінчили Краківську школу ОУН.

Косим оком дивилися німці на вже згаданого відповідального редактора «Волі Покуття» Христича, який, вирвавшись із московського пекла, проживав із дружиною, донькою і сином у Коломиї. Все місто знало про їхню щирю дружбу з колишнім актором театру Миколи Садовського Олексю Скалозубом, що теж прибув до міста над Прутом із

Великої України. Христича, чесного й працюючого українця, розстріляли згодом другі совіти.

Березневої провесені сорок другого обласний провід ОУН призначив міським провідником Коломиї Журавля. Лєвова пайка нелегкої й небезпечної підпільної праці лягла на плечі провідників Зєнка й Митаря. Останній щойно став обласним референтом СБ Станіславщини. Зрідка навідувався до Коломиї окружний провідник ОУН Роберт (Ярослав Мельник), який невдовзі став обласним провідником. По зв'язку вже надійшла про це звістка, а самого провідника усе не було. Аж якось до Гонти прибіг молоденький зв'язковий і повідомив, що Журавля вбили, щойно він прибув до міста.

Кілька чільних підпільників зустрілися на явочній квартирі на вулиці Яна Собєського, що неподалік від школи імені Тараса Шевченка. Коротко обговорили план похорону. Новопризначений провідник Коломиї допустився фатальної помилки — не пішов по зв'язках, а дістався до міста перед вечором зі Станіславського напрямку й нарвався посеред вулиці на німецький патруль. Після голосної команди «Стій!» кинувся тікати, і ворожа куля вкоротила йому життя.

Уже смеркалося, як Митар із Гонтою прийшли на міське кладовище. Поодинці походилися Рибак (Роман Качорівський), Чорний (Осип Перцович), Зєнко. В трупарні Митар зняв з убитого черевики, шкарпетки, повиймав із них штафети.

Тіло Журавля поклали на фіру. Колеса з металевим обіддям і підковані кінські копита ретельно обмотали ганчір'ям. Безшумний віз із небіжчиком, уникаючи німецьких нічних патрулів, жалобно рухався берегом за течією Пруту до Воскрєсінців. На сільському цвинтарі зібрався чималий гурт підпільників. Хлопці й дівчата заспівали «Коли ви вмирили, вам дзвони не грали». Кинули по грудці сирої землі на могилу друга, якого ніхто й не знав. Нічна темрява поглинула поодинокі постаті. Цвинтарна тиша щільно оповила свіжу могилу, на яку ронила холодні сльози поблизька калина.

Тимчасово функції міського провідника провід ОУН поклав на Різьбяра — Василя Андрусяка. А той узяв собі до помочі

організаційного повітового провідника Гонту. Обидва Василі, Андрусяк і Федюк, добре спрацювалися і міцно подружили.

У приколомайському селі Воскресінцях чітко відлагодили центральний зв'язок у хаті сільського солтиса Михайла Гуцуляка на псевдо Тато. П'ятдесятисемирічний підпільник загине в рідному селі від рук енкаведистів 17 квітня 1945 року.

У запеклому бою з бандою озвірилих емгебистів 16 лютого сорок п'ятого року в Яворові накладе буйною головою його односелець Дмитро Гуцуляк. Двадцятичотирирічний повстанець на псевдо Денис служив політвиховником у курені «Гайдамаки», яким командував партизанський улюбленець і гроза окупантів Скуба. І політвиховник, і командир устигли за свій короткий вік повоювати з усіма загарбниками, що зголоділою саранчею вкрили українську землю. Обидва були для підлеглих взірцем українського вояка — мужнього, сильного, мудрого. Дмитро народився і виростав у великій і дружній селянській сім'ї. Від батька Михайла, сільського аматора, успадкував акторський дар і гарний голос. Працю на полі поєднував із виступами на сцені читальні «Просвіти», а згодом — і підпільною діяльністю. Запальне, мудро виважене слово й непоказна хоробрість політвиховника піднімали до бою сотні молодих повстанців. Денисові вірили, за ним ішли. Жоден стрілець не розчарувався в своєму командирові.

Між усіма населеними пунктами уярмленого краю підпільники відновили живий зв'язок, який обірвали були більшовики. На ділянці між селами Шепарівцями й Коршевом кур'єрами орудував Білий — Дмитро Венгринюк. Групу зв'язкових між Шепарівцями й Печеніжином очолював Дуб — Степан Федюк. Із Кийданча до неї входили юнаки Микола Федюк (Багач), Василь Шевчук, Василь Андрусяк (Семен), Михайло Петрук (Голуб). Окремі доручення в групі виконували два хлопчачки одинадцятьох і тринадцятьох років — Василь Левицький і Прокіп Дорундяк. Юних підпільників провідник посилав на зв'язок лише вдень і лишень туди, де дорослі могли накликати на себе підозру гестапівських шпигів. Із приходом німців гору в сільській ОУН взяли мельниківці, оскільки під впливом священників туди подалося багато заможних господарів. Керував ними діяльний і грамотний студент

Микола Ільків. Проте організаційна ситуація змінилася, коли з німецького полону повернувся забраний до Червоної армії Микола Костюк — Довбуш. Двадцятидворічний підпільник вміло орудував довіреною йому станицею. Загине відчайдушний партизан 2 липня 1945 року в Княздворі.

Налагоджений Довбушем кур'єрський зв'язок між районним центром Печеніжином і приколомиїськими Шепарівцями працював, як швейцарський годинник, упродовж усіх років німецької займанщини. Навесні сорок третього в Кийданчі створили першу озброєну боївку.

Кур'єрською групою в Печеніжині керував Дмитро Павлюк. Улітку сорок першого підпільник дивом вирвався зі Станіславської жадливої тюрми. Навесні 1941-го енкаведисти схопили коршівського кур'єра. Молодий підпільник тримався довго на нелюдських тортурах. Заговорив, аж коли більшовики пригрозили смертю рідних. Указав на колегу з Лісної Слобідки. Той, нещадно катований, з вибитим оком і відірваним вухом, здав підпільного кур'єра з Товмачика, який мав зв'язок із шепарівським кур'єром. За Шепарівцями по ланцюгу йшов Кийданч. По зв'язковій ниточці енкаведисти могли пройти весь підпільницький лабіринт аж до вищого проводу. Тому їм мусили якнайшвидше обірвати. Щоби між триби комуністичної костюмельні не потрапила вся рука, треба було відтяти палець. Боляче, але тільки в такий спосіб далі житиме організація. Павлюкові випало ліквідувати шепарівського зв'язківця, до якого ось-ось мали нагрянути енкаведисти. А ті мали достатньо «аргументів», аби заставити назвати ім'я наступного кур'єра й продовжити розмотувати клубок, що малів із кожним схопленим підпільником. Цілий вечір просидів Дмитро в Шепарівцях під вікном кур'єрової хати, та рука підпільника щоразу опускала націлений карабін, оскільки чоловік за вікном бавився з маленьким хлопчиком. НКВД ж на дитину не зважав. Через день ледве живий кур'єр назвав свого зв'язківця в Кийданчі, той вказав на Павлюка. Таким чином ланцюговий зв'язок між районними центрами привів енкаведистських контррозвідників від Коршева через села Лісну Слобідку, Товмачик, Шепарівці, Кийданч до Печеніжина.

За Дмитра Павлюка енкаведистські кати взялися зі знанням справи. Залізо й вогонь у руках бездушних червоних м'ясників заставили б заговорити й німого. Та цього разу московська кривава коса натрапила на твердий камінь українського характеру. Ні жажливі тортури, ні грізні залякування, ні солодкі обіцянки не заставили печеніжинського підпільника видати своїх друзів. Усіх схоплених попередньо кур'єрів комуністи розстріляли. Павлюка опрацьовували аж до їхньої втечі. Затятого націоналіста кати замурували в камері. Лець живого, його врятують із темниці друзі відразу ж по втечі московських загарбників зі Станіслава.

Своєю мовчазною невіддатливістю Дмитро Павлюк врятував не лише власне життя, але й життя невинних людей, яких Служба безпеки запідозрила в зраді. До рідного села в'язень повернувся якраз вчасно, в розпалі слідства над головою і секретарем сільради, на яких впала чорна тінь підозри. Всю німецьку окупацію Дмитро героїчно громив коричневих наїзників, не раз узявшись із брунатною костюмахою за барки. Але червона смерть вправно накинє на дужу шию конопляний зашморг, і повисне Дмитро Павлюк із підгірського Печеніжина на московській грубо тесаній шибениці посеред майдану в Снятині.

Провідник Дуб дістав штафету: «Забезпечити переведення сотні УНС через Прут до Печеніжина». Вказано також дату й час — 18 вересня, друга година ночі. Виконати звичну справу Дуб доручив вісімнадцятирічним кур'єрам Михайлові Петруку й Миколі Федюкові. Сотню мали зустріти в домовленому місці біля старої тополі на березі Пруту під виглядом нічних рибалок. І пароль відповідний: «Марени є?». «Мересниці є. Марен нема».

Близько другої кур'єри вловили натренованим вухом тупіт чобіт, що його доносив із нічної пільми легенький осінній вітерець. Перегода з'явилися озброєні чоловіки, завважили юнаків на березі.

- Ви що тут робите посеред ночі?
- Рибу ловимо.
- Ану марш додому! — Ще й по тумаків скинулися нічним невдахам.

Сотня тим часом збилася з дороги й кілька годин місила осінню грязюку між сонними Княждвором і Кийданчем. Аж під ранок прибилися до господи провідника Дуба посланці від сотенного Козака. Озлоблені надокучливою мжичкою, бездоріжжям і голодом вояки стали вимагати, аби їх розмістили в Кийданчі. Дуб заперечив, бо мав наказ перепровадити партизанів до Печеніжина, де в Грабкові на них чекали квартири та їжа. Проте озброєному голодному воякові доводити щось важко.

Утомлені дорогою стрільці відпочивали після ситного сніданку в теплих сільських хатах. Підпільники розмістили в стодолах і стайнях колишнього панського двору вози сотні з амуніцією, продуктами, набоями, кухнею. Вранішнім Кийданчем гарцювали на баских конях сотенний Козак і бунчужний Листок. Діловито розпоряджалися невтомні чотові Скуба й Боднар. Вони наказали солтисові, щоби дозволив селянам молоти збіжжя в млині, оскільки німці це пресуворо їм забороняли. Також веліли не здавати молока до німецької молочарні, аби нагодувати стрільців.

Солтисом у Кийданчі окупаційна влада поставила Федора Шкляра, який знав німецьку. За польської займанщини брати Шклярі — Федір і Степан — прибули до Кийданча з Одаїв, купили млин й осіли в селі над Прутом. Обидва мали себе за шляхтичів.

Утішені селяни поспішали до млина. Тим часом повстанська розвідка доповіла командирові Козаку, що про партизанську сотню вже знають німці в Коломиї. Середній на зріст, міцної будови, врівноважений та інтелігентний сотенний наказав бунчужному посилити охорону, проте зморених затяжним переходом стрільців велів не будити. Досвідчений командир був переконаний, що гітлерівці, яких не раз уже били до вересня сорок третього року українські партизани, не відважаться славно-явно, посеред білого дня пертися на добре озброєний повстанський відділ майже в півтори сотні стволів. Німці стягатимуть більшу силу. А стрільці мають ще кілька годин для спокійного сну. Втомлений боєць багато не навоює.

Усе відбувалося, мов за Козаковим сценарієм. Пополудню з Коломиї загуркотили вантажівки з автоматниками в касках.

Відпочилі стрільці звично займали оборону й спокійно спостерігали, як придорожніми глибокими канавами довжелезною брудно-зеленою змією до Кийданча повзуть німецькі солдати. Падає впевнена команда сотенного, і стрільці неквапно відходять до лісу біля Княждвора. Вимоклих і забруднених від повзання окопами гітлерівців Козак заставив атакувати чистим полем захищених товстими деревами повстанців. Від перших же прицільних черг зі скорострілів німецькі вояки порозбігалися, мов зайці попід межі. Куцостволі їхні автомати огризалися безладними чергами. Покинувши посеред поля вбитих і поранених, гітлерівці повтікали на безпечну відстань. Повстанці, які не мали поміж себе навіть поранених, подалися через Прут на недалекий Печеніжин, а звідти через Рунгури аж під Микуличин, де створювався вишкільний курінь УНС «Чорні чорти» під орудою Липея — Іллі Рачка.

Довго в Кийданчі оповідали про бій повстанців із німцями, що так підняв поневолений люд на душі. Сільським хлопцям на багато років запам'ятався бравий бунчужний Листок зі скляним оком, а дівчатам — стрункий Скуба, який так запально виводив зі своїми стрільцями українських пісень.

Тієї осені сорок третього до вишкільного табору з невеликого Кийданча подалися Василь Попадинців, Микола Бакай, Микола Томенко, Микола Шевчук, Микола Гілей, Дмитро Дорундяк, Михайло Уштан (Лента). Через рік у повстанських лавах згуртувалися кийданецькі юнаки Дмитро Дутчак, Михайло Дяків, Дмитро Дяків, Дмитро Баб'юк, Михайло Повх, Михайло Батринюк (Байда), Дмитро Гальчук (Галичан), Василь Костюк (Пімста), Михайло Батринюк (Комар), Микола Костюк (Довбуш). Майже десять років захищатимуть загартовані у важких боях повстанці вітцівську землю від ненажерливих, підступних і підлих зайд. Багато їх накладе головами, вгноївши рідну землю трупом загарбника.

До п'ятдесят першого року боротиметься з московським окупантом станичний Грім — Дмитро Мацьків. Загине двадцятивосьмирічний повстанець 26 червня в Нижньому Вербіжі у гарячій сутичці з опергрупою МГБ.

Підпільні станиці, кущі, підрайони, райони, повіти, округи мали свої числові коди.

Коломийський повіт у підпільних документах позначався числом 22. Кожна людина мала свої чітко визначені завдання. Важливі функції в підпіллі здійснював лісничий із Княждвора Войнарівський. Надзвичайно прискіпливо призирилося гестапо до лісівників, які часто давали прихисток українським партизанам. Якось до Войнарівського, що саме дістав від влади для лісників належний пайок (борошно, цукор, обмундирування, набої для рушниць), — завітали озброєні незнайомці. Забрали все, що лісничий мав роздати працівникам, ще й його семизарядний наган із шістьма набоями вихопили з-під подушки.

Наступного дня до Княждвора прибули повітовий провідник Рибак і районний — Лев. Вислухавши потерпілого, веліли місцевим підпільникам шукати наган без одного набою. Зброю того ж таки дня знайшли в шевця й кушніра, що виявився гестапівським агентом. До помочі собі взяв двох дезертирів із куреня Липея, які теж готували торби на легкий німецький хліб. Грабіжників забрали з села й більше їх ніхто не бачив.

Усі доручення на лінії зв'язку кур'єри виконували без зброї. Щоправда, в окремих випадках були винятки з цього правила. Одного дня Дуб вручив Голубові пістолет і важкенький засургучований пакет, двадцять кілограмів банкнот. Гроші по зв'язках переправляли в обласний провід.

Цього разу кур'єрові Голубові випало супроводити чолов'ягу, якого привів станичний Рунгурів. Чимось той викликав у провідників підозру, тож кур'єрові звеліли стріляти, якщо незнайомиць надумає втікати. Голуб зірко пильнував за ним аж до Шепарівців.

Якось на лінії зв'язку з'явилися два пани в модних краватках й елегантних костюмах, які, проте, не приховували могутніх м'язів. Обидва йшли віддалеки за кур'єром із байдужим виразом на худорлявих обличчях, та поза увагою їхніх чіпких поглядів не зосталася навіть найменша комашина. Голуб подумки назвав обох дужаків сонячними, бо при сході сонця привів їх до моста через Пістиньку побіля Іспаса, а при

заході звідти ж переводив безлюдними стежками назад. Промісію сонячних здогадалися наступного дня, коли гестапівці скаженими собаками гасали, шукаючи вбивць своїх кращиків агентів.

Усі три окупаційні режими — польський, німецький і московський — переслідували селянина-просвітянина з приколومیських Шепарівців Михайла Григорчука, єдиною провинною якого була його любов до України. Комендант боївки Служби безпеки Мирон, він же районний провідник ОУН Коршівського району Шрам, немало нагнав ляку на коричневих і червоних окупантів. Загинув мужній п'ятдесятичотирирічний провідник 8 грудня 1948 року на Коломийщині, не побажавши одягати на шию червоного ярма. Боягузливі московські зайди, неспроможні впоратися з озброєним батьком, жорстоко помстилися на його дітях. Двадцять п'ять років холодної каторги дістала від радянської влади вісімнадцятирічна Мирослава. У неповних вісімнадцять задротували на десять літ Мирона Григорчука. Їхня наймолодша сестра Зиновія потрапила на обгороджений колючими дротами шмат вічної мерзлоти, коли їй було шістнадцять. Воювати чекістам із беззбройними дітьми вбитого батька було значно безпечніше, ніж наражатися в лісі на повстанські кулі.

Не одну сотню кілометрів гірських доріг намотав на колеса свого безвідмовного велосипеда Василь Федюк, їздячи за дорученням проводу до Смодного, що на Косівщині. У цьому гірському селі мав парафію отець Омелян Гнатківський. До його доньки Дарії і возив штафети провідник Гонти. Інколи листи від зятя Миколи Лебеда вручав дружині священника Олександрі Гнатківській, яка передавала їх згодом доньці. Якось Дарія вручила другові Гонти важкенький пакет, акуратно заклеєний і обв'язаний шпагатом. У Коломії Федюк зняв пакунок із багажника велосипеда й передав провідникові Різьбярєві у своєму кабінеті. Той негайно розпакував передачу. Від побаченого в Гонти мимоволі аж очі розбіглися: шість чорних пістолетів виблискували на столі в оточенні багатьох набойів. Підпільник спокійно подолав десятки кілометрів повз німецькі патрулі, не підозрюючи, що везе на велосипедному багажнику

власну смерть. Бо чинний був наказ Гітлера, що користуватися вогнепальною зброєю мали право лише німці.

Після одного з найгучніших політичних судилищ над українцями під час польської окупації, «Варшавського процесу» 1935–1936 років, Дарія Гнатківська стала живою легендою. Вся західноукраїнська молодь прагнула бути схожою на мужню дівчину, якій польський суд відміряв п'ятнадцять років в'язниці.

Степана Бандеру, Миколу Лебеда, Ярослава Карпинця засудили до смертної кари, проте присуд через амністію замінили на довічне ув'язнення. На пожиттєве перебування за ґратами були роковані Микола Климишин і Богдан Підгайний (Григорій Мацейко). Чималі тюремні терміни дістали Роман Мигаль, Іван Малюца, Катерина Зарицька, Ярослав Рак... Друзів звинуватили в приналежності до ОУН, підготовці та виконанні атентату на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Захищали підсудних українські правники Володимир Горбовий, Лев Ганкевич й інші відомі адвокати. Подиву гідна мужня поведінка молодих націоналістів, які відмовилися розмовляти на суді польською мовою, зчинила справжню бурю в польському суспільстві, спонукалала багатьох поляків цілком іншими очима глянути на боротьбу Організації Українських Націоналістів проти поневолювачів. День оголошення вироку, 13 січня 1936 року, в Західній Україні проголосили днем національної скорботи, вивісили жалобні фани, відмінили всі Новорічні забави.

Народилася Дарія 22 жовтня 1912 року в Сподному неподалік від Косова. Змалку всотала в себе дух непокори гнобителям, який споконвіку витав у Карпатських горах. Вроду, розум і любов до України дали їй батьки — Олександра й Омелян Гнатківські. Цілком закономірно, що блискуча студентка Львівської консерваторії, не вагаючись, стала на тернистий шлях боротьби проти поневолювачів, вступивши до Української Військової Організації, а згодом із вірними подругами Катрусєю Зарицькою, Галею Недзвецькою, Марійкою Кос, Вірою Свенціцькою творили бойовий розвідувальний відділ ОУН.

Плісняві стіни польської в'язниці не могли притлумити вогню кохання між Дарією й Миколою Лебедем, якого підступно заарештували й передали польській владі Гімmlерові служакки. У неволі закохані повінчалися. Відчуття рідної душі, хай і за тюремною стіною, додавало снаги для боротьби. Розвал Польщі дав Дарії Гнатківській-Лебедь довгождану волю і поєднав із чоловіком, який зумів утекти з тюрми трохи раніше. Прихід коричневих окупантів на західноукраїнські землі знову поставив подружжя на грань, що тонко відділяла життя від смерті. За Миколою, який ніколи не сходив із гострого леза бритви, невсипно полювали гестапівські гончаки. Леде не гори й доли обіцяли німці за голову борця. Побувала в гестапівських підземеллях і Дарія. Після короткого ковтка свободи опинилася з донечкою у величезному німецькому концтаборі Равенсбрюк.

У світ, де немає переслідувань і страшних концентраційних таборів, Дарія Гнатківська-Лебедь перебралася 24 лютого 1989 року. Небесна когорта українських героїв прийняла до своїх лав ще одну світлу душу.

Організаційні справи часто приводили Гонту до Іспаса. Там, у дотепно замаскованому великому схроні на сільській околиці підпільний майстер Сухий лагодив зброю для майбутніх відділів Української Повстанської Армії. Славні села Іспас-Долішний та Іспас-Горішний офірували визвольній боротьбі понад сто двадцять своїх найкращих синів і доньок. Поміж них чимало командирів УПА різних рангів і провідників ОУН. Безсмертною славою вкрили себе Ярема (Іван Бежук), Шабля (Микола Савчук), Іскра (Іван Симотюк), Явір (Василь Мотрич), Богун (Василь Кашевко), Лис (Іван Бойко), Тихий (Михайло Іванюк), Шпак (Онуфрій Іванюк), Явір (Василь Бойко), Петро Гаврилук, Євшан (Микола Іванюк), Залізник (Михайло Гоянюк), Василь Гоянюк, Кубанець (Дмитро Гаврилук), Соня (Катерина Гоянюк), Вихор (Дмитро Головатий), Лисок (Іван Гаврилук)... Вічна їм слава!

Аж у далекій Франції гестапівські людолови сорок третього року схопили Олександра Бойківа, народженого 1896-го в Іспасі. У ранзі хорунжого Українських Січових Стрільців потрапив він до Чехо-Словаччини. Вчився в університеті. Від

1928 року керував осередком УВО в Празі. На початку 1930-х працював секретарем Євгена Коновальця в Женеві. Згодом переїхав до Парижа, де організував тижневик «Українське слово». За любов до України карався в концтаборі Заксенгаузен. Далеко від рідних гір, за якими тужив невимовно, не маючи змоги бодай раз провідати Україну, якій посвятив життя, Олександр Бойків робив усе, щоби прискорити відродження Української держави.

У Нижньому Вербіжі велику підпільну роботу виконувала Вуйна — Юстина Олексюк. Вони з чоловіком організували в своєму господарстві перевалочну базу округи й давали всьому лад.

Клопотів організаційному провідникові Гонті додав хтось із «доброзичливих» односельців, шепнувши німцям, що в господі Федюків зберігається зброя. Швидкі на розправу гестапівці негайно заарештували Василя і його старшого брата Степана, який виконував у станиці функції військовика. Багато зброї переправлено через його руки у ліс до повстанців, дуже багато. Окупанти ретельно обшукали кожен закуток на обійсті Федюків і знайшли під дерев'яним ковбаном старий іржавий пістолет із єдиним набоєм, який намертво приріс до з'їденого корозією ствола. «Зброя» розсипалася в одягнених у шкіряні рукавиці дужих руках німецького офіцера, видобувши на його щільно стулених устах подобу посмішки. Братів звільнили.

Степана Федюка влітку сорок четвертого мобілізували до Червоної армії, де якийсь негідник-стукач доповів смершівцям про його несхвальні висловлювання про більшовицькі колгоспи. Необачні слова коштували Степанові десять років у таборах Амурлагу. Стільки ж часу каралася в карагандинських концтаборах Василева молодша сестра Меланія-Марія Федюк.

У жовтні сорок третього Коломия й довколишні села здригнулися від нечуваного звірства німецьких окупантів. За вигаданий або ж влаштований їхніми провокаторами підступний саботаж — кинутий до каменедробарки шматок заліза — гестапівські кати привселюдно розстріляли в Коломиї на вулиці Тарнавського, біля приміщення польського «Сокола», шістнадцять українських юнаків із Воскресінців, Вербіжа, Ключева...

Із Княждвора коричневі наїзники знищили Юрія Слободяна, Василя Березовського, Дмитра Потятинника, Марію Потятинник. За приналежність до ОУН сина Василя гестапівці замордували всю родину Івана Мельничука з Перерова.

Смертоносна гітлерівська коса криваво жнивувала в Україні й поза нею, стинаючи цвіт української нації. На смертельний гестапівський покіс лягли правник Володимир Баранецький у Миколаєві, городенківець Володимир Вережак — у Кременчузі, провідники Іван Равлик і Ярослав Хомів-Лімницький із покутської Городенки, у Бабиному Яру в Києві — Петро Олійник, секретар Августина Волошина Іван Рогач із сестрою Анною, їхній краянин-закарпатець Іван Кузьмик, видатний діяч ОУН Орест Чемеринський із дружиною Одаркою Чемеринською-Гузар, талановита поетеса Олена Теліга... У листопаді сорок третього гестапівські кати відібрали життя в надвірнянців Осипа Кравчука й Володимира Міжака, братів Івана й Василя Бугерів із Ляхівців Богородчанського району. Того ж року жорстоко замордували на Волині доньку Полтавщини Харитю Кононенко. Івана Кліма з Долинського району публічно розстріляли на ринку в Дрогобичі.

Десятого жовтня 1943-го окупаційна влада проголосила в Галичині надзвичайний стан, що означало введення в окупованому краї наглих судів поліції безпеки. Гестапівці мали право розстрілювати українців за найменшу провину. Прилюдні розстріли тривали до кінця німецької займанщини.

У червні 1944-го гітлерівці холоднокрівно замордували в концентраційному таборі Заксенгаузен українського поета й археолога, члена ОУН Олега Кандибу — Олега Ольжича.

У складі перших похідних груп ОУН вирушив на Східну Україну окружний провідник Коломийщини Шпак. Йому на заміну провід прислав Моряка — Григорія Гончара, адвоката, який знався не тільки на юриспруденції. Василь Федюк часто й охоче спілкувався з ерудованим і людяним провідником. Світловолосий, зі здоровим кольором шкіри на обличчі, тридцятирічний Григорій не вживав алкоголю, завше був веселий і дотепний у товаристві. Звістка про загибель Моряка від московської кулі 2 квітня сорок четвертого року в селі

Вербів Підгасцького району на Тернопіллі, куди той навідувався до родини, вразила Гонту в саме серце.

Функції окружного референта Служби безпеки виконував Кармелюк. Коли ж його перевели на вищу посаду, чільний пост в окружній СБ посів Клим — Роман Тучак, відомий згодом під псевдо Кіров. Низькорослий і недовірливий окружний референт СБ став одним із найрафінованіших агентів НКВД. Свою чорну юдину справу Кіров вершив на теренах Коломийської округи до середини п'ятдесятих років. Кіров, що її пролив упродовж десятиліття нищий запроданець, переповнила високі береги ріки українських страждань. Сльози й кров, кров і сльози... І трупи, трупи, трупи... Такий мертвотний слід залишили по собі вовкулаки-вбивці Кіров, Олесь, Кордуб, Чорний, Кузнец, Дорошенко, Ярина, Дубок, Самбірський, Дуб... Чорні душі їхні, раз подавшись у зебри, світованяць досі, не знаходячи супкоюю.

«Військо мусить бути!»

Окружним провідником ОУН Коломийщини в 1942 році обласний провід призначив Різьбяр — Василя Андрусяка. Високий, дужий, надзвичайно рухливий новий провідник розмовляв різко, проникаючи поглядом ясних очей просто в душу співбесідникові, й був напрочуд невибагливий у побуті. Якимось дивним чином поєднувалися в ньому такі, здавалося б, непомітні риси характеру, як запальність, різкість, гнів, твердість із добротою, розсудливістю, чуйністю, душевністю... Для нього не існувало дрібниць у поведженні з людьми, нікого не обділював щирою увагою. Невгасимої Василевої енергії вистачало на все і на всіх. Віддаючи всього себе великій українській справі, Василь Андрусяк нічого не вимагав

навзамін. Бачачи безкорисливість і непідкупність провідника, багато-хто ладен був кинутися за ним у вогонь і воду.

Василь Андрусак, син Василя, народився 11 січня 1915 року в Снятині, що на півдорозі між Коломиєю і Чернівцями. Був четвертою, після Олександра, Марії й Анни, дитиною в сім'ї міського ремісника. Письма здібний і допитливий хлопчик навчився вдома з допомогою отця Йосифа Проця. В одинадцять років став учнем державної гуманітарної гімназії в Снятині, де вже навчалися його старші брат і сестри. За усвідомлення свого українства Василя не любили польські вчителі, тому мав постійні клопоти з оцінкою знань. Виручали вчителі-українці Мойсяк, Рудко, отець Проць. До Організації Українських Націоналістів Василь Андрусак, який не хотів миритися з утисками польських наїзників, уступив, коли йому сповнилося сімнадцять років. А вже у восьмому класі гімназії польська влада запроторила юнака на два роки до Коломийської в'язниці. Його друзі Іванові Баб'юку відміряли тієї ж в'язниці на рік більше.

Вийшовши на волю, ще завзятіше поринув у боротьбу проти польських поневолювачів. Став повітовим провідником ОУН Чорним. Віддавав себе праці в легальних товариствах «Просвіта», «Сокіл», «Відродження». Керуючи «Соколом» Снятинщини, за короткий час згуртував навколо себе найкращу юнь краю.

Молодіжне фізкультурне товариство «Сокіл», засноване ще в шістдесятих роках дев'ятнадцятого століття в Чехії, свій масовий хід по Галичині розпочало з Тернопільщини наприкінці того ж століття. Невдовзі у Львові створився центральний осідок «Сокола-батька». Тисячі й тисячі українських юнаків і дівчат зміцніли фізично й загартувалися духовно в численних сокільських організаціях. Польська влада хоча й скоса позирала на українських соколів, організації закривати не відважувалася. Зате прийшли 1939 року перші совіти відразу ж заборонили «Сокіл», як і всі інші товариства.

П'ятого жовтня 1939-го енкаведисти забрали Василя Андрусака просто з домівки «Сокола» в Снятині. Без зайвих церемоній запроторили на півроку до Коломийської в'язниці, над якою вже не витав польський хижий орел, а зловісно

тріпотів на холодному вітрі червоний більшовицький прапор. Молодий, але вже досвідчений конспіратор зумів повестися з малограмотними московськими слідчими так, що ті через три місяці змушені були випустити його за браком доказів. Проте лихого ока недремний НКВД з нього не спускав. Василь намагався розчинитися серед студентської молоді, вступивши до педшколи в Коломиї. Спортивний гарт, природна кмітливість і щохвилинна готовність до фізичного спротиву допомогли підпільникові одного дня втекти з-під автоматних дул конвоїрів дорогою до енкаведистської катівні.

Нелегальна праця на посту повітового провідника ОУН вимагала бодай якогось прикриття, тому Андрусак, застосувавши весь свій дипломатичний хист, із-під носа коломийських енкаведистів перебрався на терени Жаб'я й обійняв посаду вчителя в селі Зеленому. Праця у віддаленому гірському селі має свої переваги: далеко від чекістського ока й кордон досить близько — за якихось двадцять кілометрів.

Рік 1940 почався трагічно. Енкаведисти заарештували Василевого брата Олександра, друзів-підпільників Івана Баб'юка, Дарія Фронзея, Адама Опарука, Семена Іваніцького, Михайла Гуцуляка, Григорія Ганкевича, Миколу Фронзея, Стефанію Чермушку, Михайла Садового, Нанія Левицького, Дмитра Садового, Івана Якимця, Миколу, Івана, Дмитра й Іллю Ткачуків, Стефана Столярського, Михайла Зінковського, Костянтина Керницького, Левка Захаркевича, Теодора Фронзея, Романа Бурачинського, Миколу Ящука, Миколу Гуцуляка, Миколу Петрівського, Ганну Петрівську, Василя Радевича. Майже всіх їх московські нелюди розстріляли в Станіславі.

Востаннє поцілувавши маму, що прийшла провідати сина в Зеленому, Василь утік від більшовицьких переслідувачів до Угорщини. Подолавши з неймовірними труднощами глибокими березневими снігами понад двадцять кілометрів чорногірських крутосхилів, потрапив, знеможений, до рук мадярських прикордонників. Із вогню та й у полум'я. Замість очікуваної волі втікача чекав надійно задротований мадярський табір з пильною й добре озброєною охороною. Проте дійовий Андрусак і тут підбив ще двох товаришів по

неволі на ризиковану втечу. Знову шалений гін, дике переслідування, смертельний свист куль над головою. А через кілька тижнів знов був припроваджений до того ж ненависного табору. Та сокола годі втримати в клітці. Василь удруге вирвався з полону й полетів назустріч бойовій подрузі-долі.

Комуністи з чорної злоби 1940 року вивезли всю його родину — батьків, сестру Марію, братову дружину з малими дітьми. З московської неволі тато з мамою вже не повернулися. Склали свої кості в холодну красноярську землю.

Змалку цікавлячись історією України, замолоду займаючись підпільною діяльністю, Василь Андрусяк усвідомлював, що без власних збройних сил держави не вибороти. Часто з його уст злітала фраза: «Військо мусить бути!». Проте мрії про Українську армію на базі дозволених легіонів розвіялися, як тільки гестапівці виарештували провід ОУН влітку 1941-го. Василь утік із легіону «Роланд», який німецькі командири намагалися роззброїти під Одесою, до рідного Снятина. Він знов у вирі підпільної боротьби. Та страшому у своїх пунктуальності в нищенні українців і механічній тевтонській бездушності, коричневому окупантові далеко до підступної азіатської всюдипроникності червоних завойовників. Василь Андрусяк, тепер окружний провідник ОУН, знову прикриттям своєї підпільної діяльності обирає навчання в Коломийській педшколі. Однак знав, що гестапівські агенти не дримають, тому курсувати поїздом між Снятином і Коломиєю не ризикував, а чотири десятки кілометрів майже щодня долав на ровері.

Якось до Федюка в бухгалтерію прийшли Різьбяр і Zenko. Окружний організаційний референт виглядав трохи втомлено, бо, хоронячись від гестапівських нишпорок, мусив постійно змінювати місце проживання. Після провалу Коломийської езекутиви німці шалено полювали на поодиноких підпільників, а найдужче, на провідників. Різьбяра, здавалося, втома не брала. Велів Гонті віднести папери директорові емісійного Покутського банку, з яким мав тісний зв'язок.

За дорученням Zenka Василь Федюк виготовив Різьбяреві в друкарні надійні документи. Крім посвідчення-перепустки — кеннкарте — окружний провідник мав довідку, що він, Василь

Андрусак, є уродженцем Снятина і вчителює в селі Зеленому. Документи з підписами й печатками надавали їхньому власникові право без перешкод пересуватися в межах Коломийського повіту.

Вістка про трагічну загибель надійного помічника Бобчука неймовірно засмутила Гонту. Найболючіше було те, що застрелили підпільника свої. Засіли на німецького вислужника Калинюка з Вербіжа. Бобчук, собі на лихо, був однаковий з донощиком на зріст і мав такий же, як і той, одяг. Куля ж сліпа... Калинюк, який із якихось причин не довчився в духовній семінарії, подався слугувати німецьким наїзникам. Служба безпеки ОУН неодноразово попереджувала невдаху-семінариста. Однак лакуза й далі доповідав ґестапівцям про все, що бачили його захланні очі.

Гонта часто зустрічався зі станичним Сопова Василем Федюком, якого в селі прозивали Маланчиним. Василь згодом став підрайонним провідником ОУН. Старша донька сопівського священика Грабовецького за дорученням підпільного проводу познайомилася з фольксдойчем, який працював у фірмі «Арнольд Отто Майер». Залицяльник приїздив до «нареченої» додому, і там солодка наливка розв'язувала йому язика.

Розвідницею була й донька сотника Микитюка. Та мала «кавалера» з кримінальної поліції. Хвалькуватий німець, розімілвши від дівочої вроди, розповідав фройляйн найтонші службові таємниці. Тож поліцисти часто потрапляли в пастки, що їх самі ж ретельно розставляли на українських підпільників.

У друкарні сутєві зміни. Німецька влада зняла з директора Осипа Кічака. На його місце «Поліграфтрест» прислав зі Львова старшого лейтенанта СС Віллі Зетцера. В Україну тридцятисемирічний есесівець прибув із Сааблікена, що в Надрейнських краях. Його дружина Ванда працювала у Львові на пошті. Шістнадцятирічна донька Ерміна жила з дідусем і бабцею в Німеччині. Есесівський мундир Віллі Зетцер одягав дуже рідко, а так ходив у цивільному. Мав досить таки величенький партійний стаж. Коли німці зайняли Ельзац і Лотарингію, наці Віллі наїв уже на партійних хлібах залізні зуби.

Виробничий процес у друкарні новопризначеного директора не цікавив взагалі, ще менше обходило його життя коломийців. Ні одного, ні другого нацист не знав та й не намагався осягти. Друкарнею одноосібно керував повітовий організаційний референт Гонта. Це було надзвичайно вигідно Організації, тож підпільники прикривали Гонту від гестапівського ока, як могли. Друкарня, змінивши статус і керівника, й надалі залишалася поліграфічною базою і місцем центрального зв'язку для місцевої ОУН. У тутешній бухгалтерії побували Іван Климбуш, брат коменданта Закарпатської січі Дмитра Климбуша, невисокий з ясними очима та білявим обличчям Василь Бандера, багато інших провідників.

Та все ж Провід доручив провідникові Коршівського району Тятиві організувати власну обласну друкарню. Друкарську машину, новеньку «американку» з барабаном, що обертається, роздобув у Яблунові Гонта, скориставшись своєю посадою бухгалтера. Разом із Круком привезли її возом на терени району. Сестра Тятиви мала якраз зводити нову хату. Підпільники викопали під майбутньою будівлею глибоку й простору пивницю, опустили туди друкарську машину, спорудили надійне перекриття. Згори поставили на кам'яний фундамент дерев'яну хату. Заходилося до друкарні з печі. Вхід вів праворуч, а відтак різко повертав ліворуч. Так що нагору звуки з підземелля не долинали, а ще зигзаги мали вберігати підпільників від ворожих куль згори. Запасний вихід із бункера виходив далеко поза хатою.

Найдужче опікувався підпільною друкарнею Тятива. Начитаний, із тихою плавною мовою районний провідник по-господарськи давав лад підземній поліграфії. Папір за організаційні гроші Гонта купував у фірмі «Арнольд Отто Майєр». Документи на нього виробляли в німецькій друкарні. Грошима забезпечував підпілля Пан — Микола Пустовар із Корнича, окружний господарчий провідник. Проте організаційних коштів катастрофічно не вистачало, тому Василь Федюк нерідко пускав на придбання паперу всю свою зарплатню, а сам перебивався на картоплі й кулеші. Друкували підпільники в підземній друкарні почергово. Часто за друкарську машину ставали Гонта, Крапка... Видрукувані

летючки, брошури «Ідея і чин» вивозили возами в різні керунки області. Запальне друковане слово підіймало українську людність на душі, закликала до спротиву завойовникам. Гестапівці з ніг збилися в пошуках підпільної друкарні, а вона пропрацювала всю німецьку окупацію. І лише енкаведисти винюхали бункер і зруйнували його зв'язками гранат.

Упорядкований 1941 року збірник «Ідея і чин» являв собою низку ідеологічних статей. Їхній автор — Дмитро Мирон — у підпіллі відомий був під псевдами Орлик, Андрій, Піп, Роберт. Син муляра, народився 5 листопада 1911 року в селі Раю поблизу Бережан Тернопільської області. Проте життя хлопчини склалося аж ніяк не райське. П'ятирічним залишився без матері. Розпочате в Бережанській гімназії, з якої його вигнали за належність до ОУН, навчання закінчував у Львові. Там же став студентом права в університеті. Правничі студії поєднував з підпільною діяльністю. 1932 року Дмитро став референтом Юнацтва крайової екзекутиви на західноукраїнських землях. Через два роки польська влада запроторила молодого борця на сім років за в'язничні ґрати. В тридцять восьмому, внаслідок амністії, вийшов на волю, щоби продовжити боротьбу проти польського гніту. Як політично-ідеологічний референт крайової екзекутиви був учасником Другого Великого збору ОУН у Римі в серпні 1939-го. Брав діяльну участь у підготовці Другого Надзвичайного великого збору Організації в Кракові. З вибухом німецько-радянської війни очолив Північну похідну групу ОУН.

Гестапо влаштувало на визначного українського діяча широкомасштабні лови, задіявши власну й енкаведистську агентуру. У вересні 1941-го провідник Орлик потрапив до коричневої сіті, але дивом вирвався, коли його транспортували до німецької в'язниці. Та гестапівські ловчі все частіше й частіше беруть слід. Підпільник постійно відчуває їхнє смертельне дихання в спину. Задушливого дня 25 липня 1942 року змокрілі від спеки винюхувачі озвірілою зграєю накинулися посеред Києва на розшукуваного й переслідуваного провідника. На перетині вулиць Театральної й Фундуклеївської лови для кількох гестапівських мисливців стали останніми. Бездиханними лантухами осіли вони на

твердий київський брук, ловлячи розпашілими тілами Орликові кулі. Та сили нерівні: гітлерівці сповзаються з усіх боків. Кінчаються набої в Дмитровім пістолеті. Вірний присязі, безстрашний патріот кинувся назустріч смерті. Дві тупобайдужі фашистські кулі обпеклись об полумінь його великого серця.

Тридцятиоднорічному Тятиві провід 1943 року дав ще одне важливе доручення: створити теренову боївку. До цієї боївки, яку сам провідник і очолив, увійшли вишколені й загартовані хлопці з довколишніх сіл: Лісної Слобідки, Черемхова, Казанова... Головні функції в згуртованому й мобільному підвідділі поклав на Крука (Василя Данищука), Чорнявого (Омеляна Ямбора), Сяна (Михайла Гретчука), Руслана (Михайла Вітенка), Козака (Григорія Семчука).

Народився Тятива (Дмитро Юркевич) у Лісному Хлібичині. Набув слави вправного мебляра й мав чимало знайомих із ближніх і дальших сіл, що й використовував, коли підбирав людей для підпільної праці. Підрайонними провідниками призначив Білого (Дмитра Венгринюка), Хмару (Дмитра Гуцуляка), Дуная (Василя Яцинишина), Хмурого (Олександра Бабійчука) — відданих справі, надійних хлопців. І в жодному не помилився. Не зганьбили ні провідника, ні організації й дівчата-кур'ери Квітка (Юстина Семчук) і Люся (Ганна Досин).

Ні рідного села, ні роду українського не поганьбив односелець Тятиви Василь Дутчак — Чорний. Двадцятишестирічного провідника ОУН Коршівського району зграєю скажених собак обскочили спрагли чужої крові емгебисти. В багатогодинному бою з повстанцем 14 лютого 1950 року немало пролили вони і власної. Довго не наважувалися підійти навіть до вже мертвого Василя. А оговтавшись, люто протикали бездиханне юнакове тіло багнетами. У звітах вищому начальству, щоби оправдати великі власні втрати, число «бандитів» збільшать до двох десятків. Не дуже й злукавили червонопогонні командири. Бо ще з часів козаччини один український лицар, який змагав за свою Вітчизну, вартував багатьох найманих вояків.

А сповна відданий ідеї української незалежності славний провідник ОУН Коршівського району Дмитро Юркевич на

псевдо Тятива загинув холодної січневої днини сорок шостого року. Дружину й доньок героя комуністи вивезли на Сибір.

У квітні сорок другого окружний провід скерував Рибака (Романа Качорівського) з Городенки повітовим провідником до Косова. Та в Рожневі його перехопила й заарештувала українська поліція. В друкарню до бухгалтерії завітав розлучений Різьбяр. Громометний провідник грізно вимахував довгими руками, аж іскри кресав зі стелі.

— Ти собі уявляєш?! Ні, ти собі уявляєш, курва ляга, що виробляють!? Муситься покарати тих поліціантів!..

Велить Гонті негайно їхати визволяти затриманого Рибака, доки не запізно.

З великим шматурякою підгаецького масла Гонта поспішив до заступника начальника поліції в Коломії. Алярмова депеша несе до Рожнева суворий наказ: «Звільнити!».

Дев'ятнадцятирічний Роман Качорівський, хоча мав два роки підпільного стажу й освіти відповідну, та на відповідальний пост повітового провідника специфічного гірського регіону ще не годився. Тому провід ОУН лише з йому відомих причин скерував до Косова Гонту, який надзвичайно ефективно й плідно працював у коломиїській друкарні, володів німецькою й польською мовами і мав навик професійного підпільника-розвідника. А причини були серйозні: на Косівських теренах, у карпатських лісах, починали гуртуватись основні повстанські сили.

На грані

Вересневого дня 1942 року до друкарні прийшов усюдисущий Різьбяр і повів Гонті про його призначення провідником ОУН Косівського повіту. Цілий вечір мізкували друзі, як вибратися Федюкові з Коломії, щоби не накликати

німецької кари на родину в селі. Поступово визрів дотепний і надивовижу простий план. Бухгалтер просить у гера оберлейтенанта дозволу провідати у Львові пораненого на Східному фронті приятеля.

Есесівець Віллі Зетцер повірив і відразу ж дав відпустку на кілька днів, ще й дозвіл оформив.

Проте минають дні, тижні, а бухгалтер до праці не повертається. Занепокоєний директор викликав із Кийданча старого Юрія Федюка.

— Де син? — Той не знає, лише здивовано знизує плечима.

В охопленій панікою друкарні зріє скандал. Безслідно пропав працівник, який єдиний знав весь виробничий процес і міг ним керувати, до того ж ще й німецьку знав... Саботаж?!

Каральна команда не забарилася. Здійнявши куряву над принишклим селом, вантажівка скрипнула гальмами біля обійстя Федюків у Кийданчі. Солдати в касках діловито зняли з кузова каністри з бензином. Буденно налаштовують зброю. Зараз кількома короткими чергами поквитаються з родичами втікача-саботажника. А завершить справу підсилений бензином вогонь. За кілька годин від ворогів Райху і їхнього кубла залишиться купа попелу. Ферфлюхунг — прокляття на їхні голови! На розправу німці швидкі.

Цікавість, звичайна людська цікавість, завела головного езекутора до селянської хати. Поки офіцер рипить блискучими чобітьми з високими халявами в сінях, солдати щільніше притискають чорними стволами автоматів до побіленої стіни переляканих батьків, брата й сестру винуватця переполоху. Холодні дула байдуже очікують на гаркаву команду, щоби плюнути смертельним вогнем. Офіцер заходить тим часом до світлиці й здивовано розширює очі. Зі стін на нього суворо видивляються фюрер і генерал-губернатор Ганц Франк, ще якісь незнайомі особи. На столі ціла виставка німецьких журналів, газет, книжок... Все та ж цікавість спонукала погортати шерхітливі сторінки.

На голови розігрітих мисливським азартом солдатів падає несподівана за такої ситуації команда:

— Alle Leute raus!

Офіцер ввічливо вибачається перед спантеличеними дивною поведінкою німців батьками.

— Wir werden weiter suchen, — винувато опускає блакитні очі.

Вантажівка погуркотіла на Коломию, тягнучи за собою довгий хвіст польової куряви.

Слідів зниклого бухгалтера друкарні німці шукали довго. Одного дня біля господи Федюків зупинилося чорне легкове авто з офіцером і двома автоматниками. Забрали господаря аж до Станіслава. Там гестапівці виявили вбитого молодого чоловіка, за прикметами подібного до Василя Федюка. Батько, серце якого не раз тьохнуло дорогою, у вбитому сина не впізнав. Гестапівські пошуки тривали. І Юрій, і Параска Федюки знали, що їхній Василь десь далеко, і вдома його ще довго не буде. Про діла синові могли тільки здогадуватися. В рідних краях, де його чекала би гестапівська куля, Василь Федюк за час німецької окупації не показався жодного разу. «Виставка» в сільській хаті в Кийданчі врятувала рідним життя.

Через два дні по тім, як дістав наказ окружного провідника Різьб'яра, новопризначений провідник ОУН Косівського повіту Курява, таке нове псевдо прибрав Василь Федюк, прибув до Старих Кутів над бурхливим Черемошем.

Районний провідник Байда якимось із недовірою вдивлявся у відкрите симпатичне обличчя двадцятичотирирічного чоловіка в елегантному костюмі, модному капелюсі й бездоганно зав'язаній краватці. Молодик неквапом провів трав'янистим подвір'ям і припер до високої смереки біля хати блискучого ровера. Подав районному провідникові документ із печаткою, який свідчив, що прибулець — Віктор Ольшанський. Зауваживши недовіру в Байдиних очах, молодик вручив йому штафету від окружного провідника про призначення друга Куряви провідником ОУН Косівського повіту.

Байда (Степан Близнюк) народився 1914 року в Старих Кутах. Із юних літ душу й тіло готував до боротьби за Українську державу. Самовіддано працював у товариствах «Просвіта» й «Луг». Вступив до вкритої ореолом таємничості Організації Українських Націоналістів, давши клятву до загину битися за українську самостійність. Відданого патріота провід

призначив організаційним референтом у Кутах, відтак — районним провідником.

Дев'ятнадцятого серпня 1945 року на горі Баба-Жбир невелику групу повстанців щільним колом оточили радянські прикордонники. Кулям тісно було на невеликому клапті карпатської землі. З-під смертельної вогняної зливи живими вирвалися Галайда (Мирослав Лівак), Іскра (Василь Ковалюк). Смертельно поранений упав Люлька (Мирослав Чепига). Байда бився з більшовиками до останку і поліг у кривавому рукопашному бою, як герой.

Пізньої осені сорок другого Курява з Байдою перебралися до Соколівки, де проживав повітовий організаційний провідник Ненаситець. Капризуватий сорокарічний гуцул сам розраховував, очевидно, на посаду повітового провідника, тому до свіжопризначеного поставився трохи з прохолодою. Проте неконфліктний і розважливий Курява швидко знайшов підхід до старого кавалера, що поставою чомусь нагадував Дон Кіхота. Спільна небезпечна праця здружила підпільників.

На п'ятий день перебування в Соколівці Куряву затримав військовий німецький патруль. Провідник, маючи надійні документи машиніста паровоза у відпустці, відважно ходив гірським селом. Солдати ретельно обшукали Ольшанського, прискіпливо перевірили документи. Затриманий поведився впевнено, байдуже поглядав на озброєних патрульних, на запитання давав чіткі вичерпні відповіді. Покрутивши якийсь час документи в руках, старший наказав відпустити пана Ольшанського.

Комендатом поліції був якийсь Халявчук. Курява чомусь мозолив німецькому вислужникові очі. Зустрів він раз провідника на вулиці й шипить злісно:

— Мотай звідсіля, бо зроблю з тебе халяву!

Здійснити погрозу лакуза, звичайно, боявся. Своім чорним нутром боягуз у німецькому мундирі відчував, що не гриби збирати прибув у гори цей спокійний, інтелігентний на вигляд молодик. Не міг не здогадуватись і про ту могутню силу, що гуртується навколо таємничого незнайомця. Та не наважуючись діяти відверто, халявчуки орудували тихою сапою.

Курява дописав останній звіт, засургучував його згідно з підпільними правилами. Можна віддавати кур'єрові. Та як вийти з хати, коли Ненаситець замкнув двері знадвору, щоби яка біда не ввірвалася зненацька. Вибрався через верболозове піддашшя. Ровер із коломиїським номером повіз молодцюватого повітового провідника на конспіративну зустріч. Повернувшись по якимсь часі, Курява зауважив, що в хаті, де він працював над організаційними документами, побували німецькі нишпорки. За тиждень гестапівці вже вдруге цікавляться його особою. Значить, хтось їх наводить. Що залишати для таємної поліції, досвідчений конспіратор знав добре. На столі непрошені гості побачили кипи німецьких газет з акуратно підкресленими рядками, де йшлося про перемоги «доблесної» німецької армії. Повірили гестапівці в лояльність до нової влади квартиранта, чи не повірили, проте звичної засідки в хаті не залишили.

Утретє зустрічатися з Гімлеровими гончаками Курява не забажав, зник із їхнього поля зору. Покинув Ненаситцеву хату, аби не наражати організаційного референта на небезпеку. Перебрався вночі на присілок Плоский у Яворові до Юрія Вепрука, підпільника на псевдо Лев, звідки зручно було навідуватися до Кутів. Залізні правила підпільної конспірації заставляли будь-які переходи здійснювати тільки вночі, змішуючись удень із місцевими людьми одежею, мовою, поведінкою. Всі свої записи повітовий провідник шифрував лише йому відомим тайнописом. Юрій Вепрук, заможний господар, дужий чолов'яга, був надзвичайно добродушний і по-гірському надійний. Не один далекий нічний перехід здійснили друзі-підпільники, оминаючи німецькі блокпости.

Однієї ночі Курява застав у Косові Майєра (Івана Ошудляка), два брати якого діяли в підпіллі у Львові. Всі три брати-герої в різний час накладуть головами.

У дружній і працюючій родині Вепруків Курява почувався, мов рідний. Газдиня Василина з дивною легкістю встигала і велику господарку обійти, і підпільників нагодувати, й за донечкою Анничкою доглянути. Ні вродою-розумом, ні лагідною вдачею, ні твердим патріотизмом не обділив Господь горянки. У далекій Караганді народить вона чоловікові, що

звільниться з комуністичних концтаборів, двох синів. У чужому краї залишаться могили Василянки й Аннички зі славної та дружної яворівської родини Вепруків.

Останнім польським повітовим старостою гірського Косова був Казімеж Мар'ян Фіала, який 1936 року перейняв владу в Станіслава Стаєвича. Той самий Фіала, який у вересні 1939-го приймав і розміщував в українському Косові високопоставлених польських утікачів від німецької навали. Кілька днів у місті перебували президент Польщі Ігнаці Мосціцький і «великий» пацифікатор Західної України, прем'єр-міністр Феліціян Славой Складковський. Утікали через Косів на Румунію і члени його уряду. А вже 22 вересня до міста вступила Червона армія. Почались арешти, розстріли, вивезення до Сибіру свідоміших українців, терор.

Велику розгалужену мережу донощиків, провокаторів, агентів створили за два роки в гірському краї енкаведисти. Вміло вишукував, вербував й опрацьовував майбутніх тайняків завідувач відділу пропаганди й агітації Косівського райкому КП(б)У Корніцький. З приходом улітку 1941 року німців усе повторилося. Арешти, вивезення українців до Німеччини, розстріли, терор. За 1941–1942 роки фашисти знищили в регіоні майже всіх євреїв. Кривавих четверга й п'ятниці 16 і 17 жовтня 1941 року гестапівський чин із Коломиї Гоя, шеф коломиїської СД Гертль, гестапівці Губерт і Маурер, а також недавній комуніст, а тепер вахмістр жандармерії Денк, начальник прикордонної застави Лянге розстріляли в Косові понад дві тисячі євреїв. Сімох врятував від гестапівських куль, ризикуючи життям, косівчанин Василь Лопатинський.

У краї запанували розруха, страх і голод. Аби вижити, горці носили в низинні польові райони міняти на хліб різні вироби й речі. На зворотній дорозі німецькі солдати часто оббирали їх до сухарика. Начальником сумнозвісного арбайтсамту в Косові німецька влада призначила якогось Репкова.

За порятунок від гестапівських куль рабина Шіі Лянндшана й багатьох інших євреїв згорів у вогні крематорію гітлерівського концтабору Майданек уродженець гуцульського Космача отець Омелян Ковч. Його батько, Григорій Ковч,

військовий капелан УГА, загинув, захищаючи Україну від московських орд.

Народився Омелян 20 серпня 1884 року. Щира домашня атмосфера, гірська краса, мужні й працьовиті односельці не могли не вплинути на формування світогляду допитливого хлопчини. З юних літ пішов він батьковими стопами, записавшись на теологічні студії. Священичі ризи одягнув 1911 року, повінчавшись перед тим із Марією-Анною Добрянською. На душпастирській ниві працював чесно й самозречено. Був провідником ОУН Перемишлянського повіту на Львівщині. А ще до того часу служив взірцем відваги й самопосвяти на посту польового духівника Бережанського коша Української Галицької Армії. Всі бідні й гнані знали, що в отця Ковча дістануть розраду й допомогу. Великий гуманіст не відмовляв нікому. Рятував від більшовицького вивезення польські родини, захищав від розправи населення поліцистів, які ще вчора його арештовували, допомагав молоді уникнути вивезення до Німеччини. Відстоював інтереси людей перед польською, московською, німецькою владами.

Священик-людинолюб, український націоналіст пішов із життя 25 березня 1944 року, не скорившись коричневому завойовникові, як не хилив досі голови ні перед польським, ні перед московським поневолювачами.

Папа Римський Іван Павло II проголосив 2002 року отця Омеляна Ковча блаженним священномучеником, а 1999 року Єврейська рада України присвоїла греко-католицькому священникові звання «Праведник України».

Комендантом української поліції в Косові був кутчанин Дмитро Дерезицький. Мав років за п'ятдесят, німців ненавидів, як і московитів, допомагав підпільникам. Регулярно попереджував провідника Куряву про німецькі акції проти українців. Завдяки його вчасній інформації провідник щоразу обходив розставлені на нього хитромудрі ворожі пастки. Та все частіше й частіше відчував Курява за спиною скрадливі кроки гестапівських людоловів.

Інсбрук, Дрезден, Берлін, Мюнхен, Лейпціг, Гамбург... — батьківщина прийшлих «надлюдей». Чому вони так нахабно-впевнено поводяться в далеких і чужих Карпатах? Хто продав

гестапівцям загублених у глухих гірських селах отця Павла Витвицького, Миколу Сорука?.. Хто десятками продавав зайдам найкращих, найрозумніших своїх краян? Чи не оті, що витанцьовували в постолах для совітів? А може, ті, що вирубуючи карпатські ліси, возили дешеві сувеніри в Росію, а нині ллють сльози за Радянським Союзом? Чи не ті подвійно-потрійні агенти різних спецслужб, які в постійному страхові бути викритими так понад міру активно діють на забур'яненних нивах багатопартійностей у теперішній Україні, так легко долаючи межові розпруги ліворуч і праворуч? А мо', ті, що душу «положили» за ковбасу? Невідомо... Проте зрозуміло, що ніколи засліплені манією величності німецькі пришельці не змогли б знищити стільки української інтелігенції на теренах і в різних галузях діяльності без допомоги місцевих нашіптувачів.

Усе частіше гірські стежки приводять до Куряви референта СБ Крука (Костянтина Геніка). Повітовий есбіст виявився вдатним рибалкою. Навчив цього промислу й Куряву. Не одного пструга впіймали друзі руками в нічних водах Рибниці.

Переночувавши в сні на горищі яворівської хати, Курява з Круком подалися на Буковець, аби звідти перейти на Жаб'є. Хату, господарі якої й не підозрівали про нічних квартирантів, покинули до схід сонця й розчинилися в лісових хащах. Аби не зустрітися з німецькими патрулями, йшли скелястими верхами. Взутий у легкі сандалі Курява добряче позбивав собі об каміння ноги. Заопікувалася прибульцями стара мати розстріляного священика Павла Витвицького. Вимочені в сироватці змозолені провідникові ноги швидко загоїлися. Та зранену втратою друзів душу могла зарубцювати тільки помста ворогам.

Того ж дня Курява зібрав у просторій хаті Витвицьких повітову ексекутиву ОУН. Крук хутко відшукав провідника Жаб'євського району Чорногору — Івана Ілюка з Ільця. Той незабаром зголосився з Лисьом і Петром. Свідками таємної наради підпільників були тільки безмовні чучела звірів і птахів — мисливської здобичі покійного господаря. Мова пішла про масштабну війну з німецьким окупантом, який нахабнішав з кожним днем. Створювалися боївки, вишколювалися перші відділи майбутньої Української Національної Самооборони

(УНС), яка переросла згодом в УПА. Господарчі референти заготовляли їй надійно маґазинували зброю, амуніцію, продукти, медикаменти. Військовики вишколювали в селах молодь.

Косівський повіт у всіх документах ОУН мав кодову назву «Зелена яма» й складався тоді з чотирьох районів. Провідником Жаб'євського був Черногора, Яворівського — Орел, Кутським районом орудував Байда (Степан Близнюк), а Косівським — Іван Фокшей.

На підході до Кутів Куряву з Круком захопила раптова злива. Важкі чорні хмари зачепилися за верхівки високих смерек і намагалися полегшити свій плин по небу, звільнившись від надміру води. Від грозового шквалу підпільників урятувала благенька шопа з великою купою сухого листя. Відчайдушно-відважний і водночас наївно-добрий референт СБ Крук швидко зійшовся з повітовим провідником. Трохи старший Курява не переставав дивувати рішучого вояка своїми ерудицією, відвагою й холодним розрахунком, великою самопожертвою і відданістю українській справі. Друзі по боротьбі стали щирими приятелями в житті. Хоч особистого життя не мали обидва. Була важка боротьба, якій віддавалися сповна. Вир повстанських змагань зтяг і Крукового брата Дмитра Ґеника, який загинув сорок шостого на посту провідника СБ Городенківського надрайону.

Залізні рої

Діяльність керівника підпілля пов'язана зі щоденним ризиком потрапити до рук всевинюхуючого ґестапо чи бути застреленим у сутичці з ворогом. Гірський Косівський повіт Курява сходив уздовж і впоперек. Побував у кожному селі, знав людей, перейняв звичаї, навчився розчинятись у людському

середовищі, робитися непомітним для загалу, вмів раптово зникнути з очей шпигів, запізнався з надійними людьми, міг розпізнати продавних... Місце постою змінював дуже часто, двічі в одній хаті ночував рідко. Гуцульські села нашпиговані агентами. Юдині срібняки заробляють душоторгівлею вчорашні агенти польської дефензиви, румунської сигуранци, московського НКВД й цілком свіжі німецькі гестапівські нишпорки. Нерідко контррозвідка ОУН виявляла навіть потрійних агентів — польсько-московсько-німецьких. Завдання ж усі мали одне — висліджувати членів Організації й доповідати в гестапо.

Часто прихисток від негоди й ворожого ока давали повітовому провідникові гостинні хати Івана Фокшея в Косові, Юрія Вепрука (Лева) в Яворові, Івана Шведюка (Сірка), що мав млин у Городі. Та найчастіше доводилося коротати ночі в лісових нетрях, закутавшись у плащ-намет. Надія на світлий розум, прудкі ноги, Отця небесного і ... безвідмовний пістоль у кишені.

Часто контактував Курява з Коломийським окружним провідником Різьбярем. Щомісяця здавав йому писані на тонкому папері й скріплені сургучем звіти. Звітувала перед провідником і Служба безпеки. Окружний же на підставі повітових складав власні звіти. Вищий провід мав регулярну достеменну інформацію з найвіддаленіших закутин поневоленого краю. Повстанські стратеги розробляли ефективну тактику дійової боротьби з коричневим окупантом.

Зима сорок третього розщедрилася на снігопади, вкрила Карпати білою пухкою ковдрою. Глибокі сніги унеможливили переходи манівцями. Курява з Круком подалися до Криворівні саями. Мороз підганяв пару прудконогих гнідих. Немов казкові змії, коні вивергали з розпашілих ніздрів хмарки білої пари. Здавалося, сніг і мороз скували навколо все живе. Раптом із-за крутого повороту засніженим привидом вигулькнула німецька вантажівка з автоматниками в кузові. Крук, який сидів праворуч, у кліп ока скотився крутосхилом униз і пропав із поля обстрілу в ярузі. Пущені з німецьких автоматів кулі прийняв на себе неторканий білий сніг. Куряву ж десяток німців припер до скелі ліворуч. Шлях направо, в урвище,

заблокувала тягарівка. Накинулися, мов роздрочені собаки на ведмедя. Ще встиг непомітно викинути папері і непотрібного в такій ситуації пістоля. Гепнули, аж кості затріщали, зв'язаним на дно кузова. Машина обережно поповзла засніженим шляхом через Буковець на Криворівню.

Крук тим часом легконогим гірським оленем мчав до Яворова, де в Левовій хаті квартирувала боївка Грома. Часу було критично мало. Захопленого провідника гітлерівці можуть не повезти до Коломиї, а розстріляти на місці.

Не навчені поліційних методів прикордонники в Криворівні не так допитували Куряву, як били. Знайдені у впійманого документи свідчили, що він поляк-залізничник. Удає, що не знає німецької. Потратили якийсь час на пошуки перекладача. Між собою офіцери міркували вголос, що впіймали польського бойовика. Їх багато тоді прямувало з Єгипту на окуповані рідні терени, щоби влитися до лав Армії Крайової. Не вибивши з упертого бранця жодних зізнань, прикордонники вирішили передати його гестапівським майстрам своєї справи в Коломиї. Куряву знову тісно змотували і кинули до кузова вже знайомої вантажівки. Там солдат для перестрашування надійно прив'язав спутані провідникові ноги до великого гумового ската. Машина повільно погуркотіла вділ. Охоронці мерзлякувато кутаються в кожухи, брезентовий тент від стужі не захищає.

Курява був упевнений, що проворний Крук устиг попередити підпільників, і ті неодмінно нападуть на німецьке авто. Прорахував навіть, де його краще відбити. Тому до пострілів, які розкраяли морозяну тишу перед Яворовом, був готовий. Машина різко скрутила ліворуч і вткнулася капотом у прямовисну скелю. Голосно, велетенськими гусаками, зашипіли прострелені шини. Прошиті влучною кулеметною чергою охоронці бездиханно валялися в кузові. За кермом вантажівки поблискував білими зубами з-під чорних вусів меткий Крук. Усі бійці, що так швидко і вправно організували засідку, у білих маскувальних халатах і з автоматами. Провідник упізнав буковинця Грома, Гая (Антон Урбановича), Хмеля (Василя Романчича). З місця короткого бою бредуть, обвішавшись трофейною зброєю, глибокими снігами на

Соколівку. Розгарячілі коротким боєм, але зовнішньо спокійні, хлопці допомагають їти покаліченому повітовому провідникові, а той ще й кепкує над собою.

Хата Івана Шведюка в Соколівці прийняла Куряву, як завжди, гостинно. Кількох днів вистачило, щоби погоїти рани, підлікувати скалічені ноги. Німці й не здогадувались, яка важлива птаха випурхнула з їхнього сільця. Ні гестапо, ні НКВД не мали фотографії досвідченого конспіратора Куряви.

Свого часу велику групу підпільників, які рятувалися від переслідувань жорстокої румунської сигуранци, привів із Буковини на галицький бік молодий і рішучий Грім. Був то інтелігентний і кмітливий підпільник. Його хлопці хоч і вбрані в цивільний одяг, зате зброю мали найновішу. І придбали її явно не на ринку, так що бойового досвіду їм не позичати. І провідник, і Володимир та Роман Ковалі відразу припали до вповодби бувалим у бувальцях Куряві й Крукові.

Проте й найдобріше зерно не завжди без кукілю. До порядних хлопців якимось чином прибився такий собі Глібка, який подався на гестапівські хліби до Коломиї. Дозволу крайового проводу ОУН на ліквідацію німецьких вислужників Глібки й Рибчина чекали довго. Всю інформацію ретельно перевіряли, скрупульозно аналізували й лише тоді приймали рішення, бо йшлося, хай і про підлих, а таки людей. Нарешті на запроданців прийшов присуд. Служба безпеки доволі швидко вислідила Глібку. Та напрочуд хитрому й надзвичайно обережному енкаведистсько-гестапівському агентові таки вдалося втекти за кордон, і навіть ще встигнути розстріляти в потилицю Петра Павличка зі Стопчатова, брата відомого нині поета Дмитра Павличка. Рибчина холоднокровний Крук застрелив у Коломиї, коли той їхав фіакром додому, намацуючи в кишені німецькі марки за продані гестапівцям українські душі.

Видресированого подвійного агента, рафінованого провокатора й цинічного вбивцю Глібку коломиїські підпільники запопали в Західній Німеччині вже по війні. Кривавих справ майстер порпався в гною в господарстві німецького бауера під Мюнхеном. При з'яві своїх недавніх жертв запроданець зацікавився, наче надмогильний камінь.

Учорашні підпільники прийшли з наміром закопати нелюда в німецькій землі, та обмежилися кількома добрячими тумачами, не побажавши обривати його мерзенного скніння на цьому світі. До самих воріт через просторе подвір'я побитим миршавим псом плазував бездушний винюхувач за благородними патріотами, вискиглюючи собі нікчемне животіння.

П'ятдесятирічного директора шпиталю в Коломиї Станіслава Каліневича, який свого часу працював у польському концтаборі для українських січових стрільців, вишукано знущався над невільниками, особисто вводив смертельні ін'єкції, суд ОУН засудив до кари смерті. Спольщений вірменин Каліневич закінчив медичний факультет університету імені Яна Казимира у Львові, служив під час Першої світової в австрійському, відтак польському військах. Пост директора лікарні в Коломиї зайняв 1930 року. В липні сорок третього Крук розшукав жорстокого вбивцю-капітана в Шешорах, де той відпочивав на власній віллі. Нагадав деякі мерзенні випадки з його життя: як той заставляв хворих і поранених українців сидати на кутик табуретки та ехидно промовляв: «Ось твоя незалежна Україна, під дупою!». Зате під загрозою смерті лікар-садист поведився ганебніше від базарної перекупки, пропонував есбістові гроші, золото... А вистачило україножерові однієї кулі з Крукового пістолета.

Станіслав Каліневич був надто вагомою постаттю в польському антиукраїнському середовищі, аби смерть його пройшла безслідно. Погрози польських підпільників стали діставати українці, що посідали в Коломиї якісь пости. Найбільше листів з обіцянками кривавої відплати за смерть ката пошта приносила отцеві Русину — парохіві Коломиї. Пояснювалося це, либонь, тим, що отець прелат був безкомпромісний в українських справах до німецької влади. Якийсь час головував в Українському окружному комітеті в Коломиї, добре знав німецьку. На цій посаді священника змінив магістр Теофіл Руденський. Господарським референтом Українського окружного комітету в місті Українська хліборобська палата призначила Юрія Артюшенка. Директором Окружного товариства «Сільський господар» працював

Володимир Кобринський. Усім їм добряче діставалось як від німецьких можновладців, так і від польських шовіністів. Проте прийшли сорок четвертого московські комуністи перевершили в своєму україножерстві тих і тих.

Із долів дійшла вістка про рейд Різьб'яра на Городенку. Окружний провідник згуртував відчайдухів і пройшов із ними польовими теренами Снятинщини й Городенківщини. У Городенці розбили німецьку залого, захопили цукровий завод. Здобутий вагон приготовленого для вивезення до Німеччини цукру розподілили по теренових організаціях і потрохи перевозили в гори. Замагазинований у Карпатах цукор піде на потреби майбутньої УПА. На зворотній дорозі біля Гвіздця Різьб'ярів загін зустрів німецького солдата на велосипеді з величезною вівчаркою на повідку. Забрали і німця, і собаку. Частина захопленого цукру завезли на склади в Заболотіві й невеликими партіями теж перевезли в недалекі гори.

Швидко розбудовувалися підпільні організації. В Коломиї юнацьку сітку ОУН організував і очолив Сокіл — Василь Савчак із пристаніславської Ямниці. У рідному Снятині Різьб'яр довірив цю відповідальну ділянку підпільної діяльності своєму вихованцеві Степовому — Василеві Чепизі.

У липні 1943 року провід ОУН доручив Різьб'яреві створити в Чорному лісі відділ особливого призначення Української Народної Самооборони. А вже на початку серпня відділ Різуна (Василя Андрус'яка), підсилений боївкою СБ Чорноти, зухвало знищив німецькі склади пального й мастила в Тисмениці під самим обласним центром Станіславом, добряче пошарпав гітлерівців у чотиригодинному бою. Наступного дня Різунові вояки «розпустили» німецький колгосп лігенсафт у Марківці. У лісах поблизу Станіслава гуртувалася серйозна мілітарна сила, здатна протидіяти окупаційній владі. Кістяк відділу становили повстанці Сірко, Яструб, Бескид, Дуб, Граб, Бульба, Сокіл, Влодко, Бровко, Генік, Кривоніс, Чайківський, Рись, Миш, Глинка, Скиба, Кіт, Богун, Воробець, Залізний, Чумак, Липкевич, Дубний, Чалий, Кравченко, Ворона, Юрченко, Оріх, Соловій, Орел, Крук, Вихор, Хмель, Наливайко, Морозенко, Козак, Сич. Бойового гарту хлопці набували в безперервних сутичках із німцями, мадярами, московськими партизанами. Біля села

Посіча сформувалася сотня УПА «Змії», стрільці якої невдовзі стали командирами підвідділів у свіжих сотнях. Хорунжий Різун командував щойно створеним куrenom.

Розпочинаються великі бої з німецькими карателями. З кожним боєм Різун набуває все більшого досвіду ведення партизанської війни. А відваги, завзяття, мужності, сили духу синові надпрутянського Снятина не позичати. Здатність повстанського командира неординарно мислити, блискавично приймати дотепні рішення, грамотно вести воєнні дії відчув на собі не один гітлерівський офіцер. Курінь Різуна «Скажені» здобував перемогу за перемогою. Понад двадцять сотень до зубів озброєних німецьких і малярських солдатів знешкодили різунівці в липні сорок четвертого в Долинському районі на горі Лопаті. Відважними й зрілими командирами показали себе в тому бою сотенні Черник (Михайло Марущак) і Благий (Олесь Хіменець). Обидва геройськи загинули в боях із гітлерівцями.

Німецькі офіцери, зі своїми авіацією, артилерією, вишколеними й обстріляними на фронті вояками, були безсилі проти військового генія Різуна й запалених ним на велику справедливу боротьбу повстанців. Проти них ополчилися не тільки німецькі й малярські завойовники, але й загони московських партизан, польські боївки. Тільки люди з чистою совістю і святою вірою в свою правоту могли довго й ефективно протидіяти масованому загарбницькому нашестю. Ні ворожа потужна сила, ні щосекундна ймовірність загинути не лякали українських повстанців. Усі підступи до Чорного лісу, де діяли українські вояки, німці обставили знаками тривоги. «Achtung! UPA-Gebiet!» — «Увага! Терен УПА!».

У серпні 1944 року курінь Різуна здійснив поміж німецькі гарнізони блискавичний рейд на Бойківщину. У Турківському районі, між селами Радич і Зубриця, повстанці роззброїли двісті двадцять малярських вояків.

Те, що виявилось не до снаги німцям із малярями, — розбити Різунові повстанські відділи в Чорному лісі — за будь-яку ціну намагалися зробити московські комуністи. На самого командира на кожному кроці чигала смертельна небезпека. Енкаведисти діяли звичним підлим підступом, засилали агентів-убивць. Чотири срібні зірки за поранення одержав від

проводу курінний. На Різдво сорок п'ятого розгорнувся запеклий бій у селі Рибному. Андрусак, як завжди, був у найприкрішому місці, підбадьоруючи стрільців своїм звичним: «Не чую війни!» Вісім ворожих куль продірявили його кожух, дві влучили в руки. Праву розтрощило розривною кулею. Кровотечу спинала медсестра Богдана. Під обстрілом почистив рану й наклав шину привезений зі Станіслава хірург Володимир Манюх, а сам Різун продовжував керувати боєм, лежачи на санях.

Володимир Манюх народився 9 червня 1921 року в Яблунові Галицького району. Закінчивши Станіславську гімназію і природничий ліцей, вступив 1940 року до Львівського медінституту. Працьовитому, здібному студентові за німецької окупації довірили очолити інститутську «Медичну громаду». Молодий націоналіст проводив у ній велику громадсько-виховну роботу зі студентами.

Навесні 1944-го навчання довелося перервати. Повстанське військо гостро потребувало лікарської опіки. Володимир Манюх виїхав до Нових Стрілищ, що неподалік від Львова. Легально працював у лікарні, нелегально оперував поранених вояків УПА, організовував шпиталики. У лісі молодого лікаря знали на псевдо Борис.

Від грудня сорок четвертого він рятував життя пораненим повстанцям у Чорному лісі, куди регулярно навідувався зі Станіслава. Недовго попрацювавши в обласній лікарні, влаштувався в новостворений Станіславський медінститут. У 1945 році одружився з Оксаною Припхан. Через рік вступив на п'ятий курс і з відзнакою закінчив навчальний заклад. Залишився працювати на кафедрі хірургії. Цілком віддав себелюбленій праці. Проте арешт у жовтні 1948 року поламав усі плани талановитого хірурга. Московські завойовники масово нищили українську інтелігенцію. Лікар, який рятував життя не одному повстанцеві, не міг не потрапити в поле зору чекістів. У заарештованих Володимира й Оксани Манюхів залишився десятимісячний син Юрчик. Хлопчика виховувала до восьмирічного віку Володимирова сестра Ольга в рідному Яблунові. У сорок дев'ятому окупанти запроторили до Хабаровського краю Володимирових батьків. Через рік тато

помер на чужині. Мати повернулася по десятиох роках тяжкої неволі й померла в рідному краї 1963-го.

За колючими дротами тайшетських спецтаборів в Іркутській області Володимир Манюх продовжував благородну справу свого життя — рятував людей від смерті. Сотні невіленьників завдячують життям золотим рукам і доброму серцю хірурга-невільника. На операції, які він проробляв у примітивних умовах табірних санчастин, відважився б не кожен хірург навіть у клініці.

У 1956 році настало довгождане звільнення. Із сибірських концтаборів повернулася і дружина Оксана. Через рік у подружжя народився другий син. З гіркою бідною влаштувався Володимир працювати за фахом у Кутах. Невдовзі перебрався до Богородчан, де за чотири роки зібрав багатий матеріал для кандидатської дисертації, яку захистив 1965-го. Та для «ворога народу» двері наукових закладів були зачинені. Працював хірургом в Івано-Франківській обласній лікарні. Незважаючи на несприятливі умови, підготував і докторську дисертацію, захистити якої йому не дали. Досвідченого й знаного хірурга відправили на пенсію. Третього липня 1987 року Володимира Манюха не стало. Поховали лікаря-патріота в Івано-Франківську на Чукалівському цвинтарі.

Аж через тиждень у маленькій лісничівці біля села Петранки Рожнятівського району командира прооперував відважний молодий лікар Пастер (Олексій Зеленюк), студент Львівського медінституту. Двадцятидворічний одесит потрапив до повстанців Чорного лісу в червні сорок четвертого, рятуючись втечею зі Львова від комуністів. Десять років перед тим вони з батьками ледве втекли з Крижопільського району на Вінниччині від переслідувань НКВД і «загубились» у велелюдній Одесі. Маючи тверду руку й добре серце, не одного повстанця вирвав Пастер із кістлявих обіймів смерті. В УПА працював із львівською фармацевткою Калиною й Танею (Антоніною Король), майбутньою дружиною Роберта — Ярослава Мельника. У 1947-му Олексій Зеленюк на десять років потрапив до сталінських концтаборів. На щастя, це не завадило згодом лікареві від Бога закінчити на відмінно в

сорокавосьмирічному віці Львівський медінститут і творити людям добро.

Постійну медичну опіку пораненому курінному надавав Берест (Ярослав Мартинець) із Богородчан, який пішов до УПА з п'ятого курсу Львівського університету.

Одинадцятого травня 1945 року Василь Андрусак і Євгенія Гуцуляк повінчалися в селі Посічі. Веселий жартун сподобав собі юну снятинську красуню Генку ще наприкінці тридцятих років. Дружба молодих націоналістів витримала випробування підпільною боротьбою, розлуками, арештами й смертями рідних, близьких і друзів, переросла в чисте палке кохання. Щодня балансуючи на нашпанованій над прірвою смерті линві життя, вони дорожили кожною спільно прожитою миттю, пронесли високе й світле почуття, мов запалений смолоскип, до останньої позначки.

Рана кровоточила довго, не згиналася в подробленому лікті права рука. Різун, який ніколи й ні перед чим не хилився, навчився стріляти й писати лівою. Між частими боями написав сорок п'ятого брошуру-настанову «Як перемагати». За п'ятдесят вісім переможних боїв із німецькими окупантами провід нагородив Різуна Золотим Хрестом другого класу. Високу нагороду й наказ про присвоєння чину сотника вручив курінному влітку сорок п'ятого крайовий провідник Роберт, який прибув із почетом до Чорного лісу, щоби привітати повстанську пару з одруженням. Невдовзі талановитий командир і відважний боєць отримав Золотий Хрест Бойової Заслуги першого класу. Другу таку ж нагороду УГВР присвоїла героєві посмертно.

Відділ особливого призначення, що його сформував Василь Андрусак улітку 1943 року, розрісся до п'ятьох грізних повстанських куренів «Сивуля», «Дзвони», «Смертоносці», «Бескид», «Підкарпатський» із відважними й грамотними командирами Іскрою, Хмарою і Чорнотою, Чорним, Довбушем, Прутом. Сотнями «Верховинці» й «Бистрі» командували Вивірка й Бобик, Вихор і Сагайдачний; «Стріла», «Лебеді» й «Сірі» — Явір і Причепка, Вовк і Мур, Чорнота й Сапер. Партизанські сотні «Звірі», «Залізні», «Месники», «Гуцули», «Зелені», «Змії», «Заведії», «Чорні чорти» очолили сотенні Гроза

й Крамаренко, Богун і Вихор, Павло, Крук і Тур, Шабля, Сокіл, Буря й Запорожець, Пиріг і Морозенко. Багатотисячне повстанське воїнство організувалося в тактичний відтинок Української Повстанської Армії «Чорний ліс», командиром і душею якого став майор Грегит-Різун — той же Василь Андрусак. Земля горіла під ногами червоного окупанта. Різунівці громили гарнізони НКВД по селах і містах, вселяючи в понівечені зайдами людські душі надію на здобуття власної незалежної держави. Навіть на обласний центр Станіслав у лютому сорок шостого напали повстанці.

У четвер, 21 лютого 1946 року, востаннє бачилася Мрія (Євгенія Андрусак) зі своїм чоловіком-воїном. Попрощались, аби через десятиліття навіки зійтися в кращих світах.

П'ятьма червоними пекельними колами оточили енкаведисти 215-го стрілецького полку під командуванням старшого лейтенанта НКВД Євтухіна повстанський відділ, в якому перебував командир відтинку Грегит. Нерівний бій розгорівся 24 лютого. Чотири кола прорвав безстрашний Грегит зі своїми вірними друзями. Куля підлого більшовицького підісланця наздогнала проводиря, коли той проривав уже п'яте диявольське коло — між селами Грабівкою й Глибоким. Тяжко поранений командир «Чорного лісу» відстрілювався до останку. Струнким явором поліг, скошений енкаведистськими кулями, залізно-надійний охоронець Горобець — Михайло Матієшин із Посіча. Вхопився за прострелене серце відважний і мудрий політвиховник Боян — Борис Ковач. Сили покидали дуже командирове тіло з кожною втраченою краплею гарячої крові. Ще встиг усвідомити, що більшість його хлопців усе ж вирвалася з ворожого оточення. Душею, що готова була вже ось-ось покинути подірване тіло, щиро порадив за друзів-побратимів. Ослабленою лівицею притис до скроні цівку несхибного пістоля...

Начальник відділу «боротьби з бандитизмом» у Станіславській області полковник Костенко нарешті зміг святкувати свою чорну перемогу. Один із його численних агентів-убивць утілив таки в життя частину нелюдського плану знищення командирів УПА. Самому Арсенові Григоровичу Костенкові до чужої крові не звикати. Ще 1920 року молодий

тоді чекіст зумів увійти в довір'я отамана Пустовойта на Полтавщині й вистрелити йому в спину. Тепер уже полковник Костенко мав цілу зграю видресированих убивць, яким доручав криваву роботу. Поруч з орденом Червоного прапора, одержаним за знищення отамана Пустовойта, на кітелі полковника Костенка закривавіла, либонь, ще одна нагорода Кремля — за підле вбивство полковника УПА Василя Андрусяка.

Скаженою собачнею обскочили енкаведисти нерухоме тіло людини, від однієї згадки про яку ще хвилину тому їм хотілося сірими мишами розбігтися по своїх тамбово-рязанських норах. Це ж бо його бадьористо-завзятий заклик «Не чую війни!» поривав повстанців до бою з удесятеро чисельнішим ворогом і спонукав до перемоги. Близько підійти більшовики не наважувалися, боячись навіть мертвого командира. Вбиті, але не переможені герої завжди наповнюють ляком темні душі боягузів-негідників. Оговтавшись, комуністичні мародери тремтячими руками сфотографували роздягнені тіла Грегота й Бояна.

У психіці й поведках окупанта за двісті років жодних змін не відбулося. Як колись славного ватажка опришків Олексу Довбуша, возили селами вбитого Василя Андрусяка на пострах людям. І опришка, і повстанця вбили зрадою, підступом. Одного панічно боялись і люто ненавиділи польські шляхтичі, а другого — московські комуністи. Вороги приходили оглядати обох мертвих героїв. Ні Довбуш, ні Андрусяк не мають могил, проте обидвом народним месникам зведено пам'ятники. Героїв любили сучасники, а нині нащадки вшановують їхню пам'ять численними піснями.

В Чорнім лісі

В Чорнім лісі, в темнім борі —
сурми, поклики, пісні...
там гуляють різунівці,
славні лицарі грізні.
Командир веде перед там,
славний лицар бойовий,
на його наказ щохвилі
всі готові йти у бій.

Як заграють скоростріли,
в бій усі ідуть, як льви,
йдуть повстанці переможно —
України це орли.
Б'ють Москву із України,
розгорівсь народний гнів —
кров ворожа ллеться всюди,
де йде відділ «Різунів».
Піднімається повстання,
Україна у вогні —
над лісами над борами
чути голос «Різунів».
Сяє воля Україні,
сяє полум'ям ясним,
слава, слава різунівцям,
слава лицарям грізним!
Боян
Ми смілі воїни суворі
Ми смілі воїни суворі —
Наш батько гнів, а мати месть.
Брати ми грому і просторів —
Борці за волю, славу й честь.
Сміються ватри — юний регіт,
Співає думу Чорний ліс.
Душа повстанців — славний Грегіт
Цілує-пестить вірний кріс.
Голублять сосни, мов дівчата,
До бою серце грає марш,
Рої залізні вже на чатах,
Різун із нами — лицар наш.
Сміються ватри — юний регіт,
Співає думу Чорний ліс.
Душа повстанців — славний Грегіт
Цілує-пестить вірний кріс.
Чатуй, катюго, на заставах —
Ми йдем назустріч вже тобі!
Готові, друзі! Слава! Слава! —
Лунає гимн, клекоче бій.

Сміються ватри — юний регіт,
Співає думу Чорний ліс.
Душа повстанців — славний Грегіт
Цілує-пестить вірний кріс.
За Тебе, рідна Україно,
За кров святу Твоїх дітей
На суд покличемо руїни,
І встане вічний Прометей!
Сміються ватри — юний регіт,
Співає думу Чорний ліс.
Душа повстанців — славний Грегіт
Цілує-пестить вірний кріс.
Марко Боєслав

Аж через два тижні, 9 березня, тіла вбитих Грегота-Різуна й Бояна, що їх червоні бузувіри виставили на показ у районному центрі Богородчанах, упізнала вчителька зі села Глибокого.

Нескорені духом

Рік тисяча дев'ятсот сорок третій вся підпільна Косівщина в напруженій праці творила повстанські відділи. Підперта силою найновішої в Європі зброї, німецька окупаційна влада, маючи кримінальну поліцію, політичну таємну поліцію — гестапо зі зграями агентів і донощиків, нічого не могла вдіяти супроти добре організованої, глибоко законспірованої, суворо дисциплінованої, всюдиприсутньої ОУН. У безсилій люті фашистські верховоди розпочали кривавий терор на окупованих українських теренах. До розстріляних 1942 року десятків і сотень українців у Львові, Любичі, Коломиї, Старій Ягольниці, Білих Ославах брунатні виродки тільки в

Станіславщині долучають сотні знищених сорок третього року українців. Гестапівці привселюдно розстрілюють членів ОУН і їхніх помічників у Станіславі, Долині, Калуші, Жураках, Ворохті, Ямниці, Новиці, Коломиї, Рогатині, Городниці... У 1944-му німецька поліція безпеки продовжує криваву масакру в Галичині. Проте ні гестапівські облави, ні надзвичайний стан з наглими судами й розстрілами, ні примусові вивезення до Німеччини не могли зупинити тих, хто за мету життя свого обрав служіння Україні — «здобути або не бути!».

Кипучої енергії молодого повітового провідника ОУН Куряви вистачало на всіх і на все. По селах організовували кравецькі, шевські, в'язальні майстерні-цехи. Заготовляли й вивозили до гірських сховищ бринзу, масло, сир, цукор, м'ясо... Надійно ховали медикаменти, зброю, набої. Всьому давали лад ОУН та її провід.

Поза млином у Кутах довга валка возів. Вузьким дерев'яним трапом молоді чоловіки носять мішки з борошном. Працюють усі — жителі довколишніх сіл, підпільники, бійці... Приклад подають провідники і перший поміж них — повітовий Курява. Проворні підпільники завбачливо обтяли телефонні дроти, щоби німці не змогли покликати допомогу з Косова й Коломиї. Навантажені вози невеликими валками рухаються на гірські села Малий Рожин, Великий Рожин, Барвінкове, Ясенів, Красноїлля, Криворівню... Вгодовані коні крешуть підковами іскри з кам'яних доріг. На крутіших відрізках дужі фірмани підсобляють тваринам, тримаючи, на випадок несподіваної зустрічі з німцями, напоготові зброю.

Зброєю для повстанців опікується військовий референт Крига — Олекса Додяк. Уродженець буковинського села Рівня служив під псевдо Ворон ройовим, відтак заступником сотенного Буковинського куреня, брав участь у Південній похідній групі ОУН 1941 року. Його дружина Оксана працювала в косівській фірмі «Арнольд Отто Майєр» крамаркою й була повстанською розвідницею. Вони з дружиною перебралися на галицький берег Черемошу, рятуючись від мстивих румунів. З пунктуальним, слівним, дисциплінованим і доброзичливим тридцятирічним Кригою повітовому провідникові Куряві працювалося легко.

Ще один буковинець утік від переслідувань сигуранци й вчителював у Кобаках, де його спіткала московська куля.

Надійним помічником і заступником Куряви став повітовий організаційний референт Іскра — Ковалюк Василь зі Старих Кутів. Знаючи чудово терен і людей, маючи великий життєвий досвід, трохи старший за Куряву, він завжди давав мудрі й розважливі поради. Іскра був незмінним членом Косівського повітового, а після реорганізації — надрайонного проводів ОУН.

У причорногірських селах ходили легенди про грізних опришків із ватаг Хмари й Чорного. Легенди легендами, а перебування на території повіту неорганізованих озброєних груп провід ОУН допустити не міг. Через надійних людей Курява призначив ватажкові Хмарі зустріч у високогірному Красноїллі. Поруч із хатою, де мали зустрітися, по-гуцульськи голосно справляли весілля. Від могутньо-грізного, вогненно-запального аркана двигтіли рублені дерев'яні стіни. Ще вчора в селі лунали автоматні черги німецьких прикордонників, які марно намагалися виловити втікачів із баудінсту, а сьогодні кружляє весілля. Життя бере своє. Місце для перемовин не найкраще, але зворотного ходу нема. Із жаб'євського приходства Курява прошкував сам, залишивши двох озброєних охоронців у священниковій господі. У тьмяному світлі газової лампи в просторій хаті перед провідником постало повно здоровенних легінів у гуцульській вбері. В кожного десятизарядка, пістолі, гранати... Уже самий зовнішній вигляд могутніх карпатських опришків заставляв німецьких пришельців збиватись у вовчі зграї по своїх комендатурах і заставах. На провідникове «Слава Україні!» незвиклі до твердої дисципліни гірські моцарі відповіли голосно, але невлад: «Слава!...». Курява сів за стіл і, розстібнувши кожуха, почав спокійно, але твердо:

— ОУН постановила переговорити з вами й вияснити: або ви беззастережно виконуєте накази проводу і стаєте її оборонцями, або ж Організація змушена буде вас ізолювати. Покидаю вас на двадцять хвилин, порадьтесь і вирішіть. — Підвівся і твердим кроком вийшов до іншої кімнати.

Хвилин через п'ять Хмара доповів, що хлопці погоджуються працювати на Організацію.

— Виконуватимете всі накази проводу. Всякі самовільні дії не дозволяються. Забирати що-небудь у селян категорично забороняється!

Доки гірські збуї покійно всотували провідникові переконливі настанови, сам він розмірковував над приспаними в народі силами, які треба лише розбудити. А ще радів за відчайдушних юнаків, які свої нерозтрачені сили й енергію скерують на боротьбу за святую справу української незалежності.

Хмарі на прощання Курява повідомив, що він підпорядковуватиметься безпосередньо повітовому референтові Служби безпеки ОУН. Так воно й було. Геройський хлопець Дмитро Білінчук із Підкринти став дисциплінованим повстанським командиром. А Крук, чий накази Хмара виконував беззастережно, набув ще більшої шани серед гуцулів, йому ж бо підкорявся сам Хмара. Безстрашного Дмитра Білінчука краєни любили за справедливість, але й побоювалися за суворість. Готовий віддати бідакові останню сорочку, Хмара, не замислючись, розправився в червні сорок другого з україноненависником Пірожеком — начальником поліції.

По кількох днях Курява зустрівся в Жаб'ї з Чорним, який теж без вагань погодився працювати в ОУН, тим паче, що гірський «телеграф» уже приніс йому звістку про Хмарину згоду. Бравий легінь із Замагури загинув безглуздою смертю. Сідаючи на коня, прострелив собі шию із власного, чомусь розбезпеченого, автомата. Хлопці з групи Чорного перейшли до боївки Хмари.

Рухомі, добре озброєні, відважні стрільці Грома й Хмари добряче залили німцям смальцю за шкіру. Гітлерівські вояки прокляли день і годину, коли доля закинула їх у грізні Карпати. Не один повстанський відділ озброївся відбитою у ворога зброєю.

Над Кутами в лісі формувалися повстанські підвідділи з українських поліціантів, які за наказом проводу захопили в німців зброю, амуніцію, харчі й пішли в підпілля. Їхній комендант у Старих Кутах Микола Харук на псевдо Рись

працював якийсь час під орудою референта СБ Крука, відтак, уже як Вихор, очолив повстанську сотню. Формував боївки за наказом Куряви уродженець Білявців на Львівщині адвокат Юліан Матвіїв, який правничу освіту здобував у Голландії, знав польську, німецьку, англійську, латинську мови. Будучи, за розпорядженням ОУН, начальником української поліції в містечку Кутах, у визначений час організовано привів своїх підлеглих до лісу. Серед повстанців правник-воїн був відомий як Недобитий і Кріс. Гарно вишколені, чудово екіпіровані й добре озброєні вояки стали згодом ядром повстанської сотні, а відтак і куреня «Перемога». А ще вони стали своєрідною живою рекламою для тих, хто бажав влитися до куреня Недобитого. Від добровольців не було відбою.

Замість Різьб'яра, який у липні 1943 року перейшов до Чорного лісу, пост Коломийського окружного провідника ОУН обійняв Сталь, а його невдовзі змінив Борис — Григорій Легкий. Двадцятиоднорічний уродженець Підгаєцького району, що на Тернопіллі, до того працював організаційним референтом. Маючи гімназійну освіту, Борис постійно займався самоосвітою, збагачував свої знання й був грамотним ідеологічним працівником, добрим організатором, до того ж людиною довірливою і м'якою.

Повстанська контррозвідка напала на слід резидента польської Армії Крайової, такої собі пані Корольової. Хитра й підступна розвідниця досить уміло наводила на українське підпілля гестапо й НКВД, гуртувала польські боївки, які чинили криваві розправи над українським мирним населенням. Її розвідницько-агентурну зловорожу діяльність обірвав повітовий референт Служби безпеки Крук. Дуже багато цікавих фактів про злочинну діяльність польських бойовиків щодо українців розповіла рафінована провокаторка слідчим ОУН. Щоби припинити знущання польських озброєних формувань над жителями гірських сіл, Курява віддав Недобитому наказ навести лад. Польські терористичні банди були розгромлені. Окружний провідник Борис розізлився на повітового Куряву, навіть звинуватив його у перевищенні повноважень і доповів про кутську збройну операцію Недобитого провідникові Робертові. Обласний провід з'ясував ситуацію і Куряви не

покарав. Польські добре озброєні банди становили тоді неабияку загрозу для українського населення на кутських і косівських теренах.

Великдень сорок четвертого в Тюдові, як завжди на Гуцульщині, збиралися святкувати врочисто й величаво. Навіть недалекий фронт, який обзивався гулом гармат, не міг християнам зашкодити гідно відсвяткувати воскресіння Сина Божого. Люди одягалися по-святковому й повагом ішли з великодніми кошиками до церкви. Та Божий храм зустрів парафіян не благодатним урочистим дзвоном, а лютими чергами автоматичної зброї з дзвіничних бійниць. Почалася страшна паніка. На щастя, поруч квартирувала сотня Недобитого, що перед самим ранком безгучно ввійшла до села. За наказом командира стрільці охопили дзвіницю щільним кільцем. Згодом виявилося, що ксьондз розмістив у ній прийшлих звечора польських боївкарів, які пробиралися з Єгипту на батьківщину. Озброєні автоматичною скорострільною зброєю, маючи великі запаси набоїв, бандити надумали влаштувати українським хлопам кривавий Великдень. Але несе вовк, понесуть і вовка. Звідки мали знати боївкарі зі своїм ксьондзом, що їм на погибель до Тюдова вступить повстанська сотня? З підігрітих азартом безкарності мисливців польські вояци враз перетворились на переполохану дичину. Один за одним хижими половиками гепали долів із високої дзвіниці від влучних партизанських пострілів. Тим часом загнаний на слизьке несподіваною зміною ситуації ксьондз спішно вирив у гною величеньку яму й велів служниці прикидати себе. Вийнятому зі смердючої купи душпастирєві Крук великодушно дав змогу помитись і перевдягтися перед розмовою про мирські справи.

Зате українські священники, нерідко ризикуючи життям, допомагали повстанцям. У Кутах хата отця Закревського слугувала своєрідною підпільною штаб-квартирою. Референт СБ Крук оперував із неї по всіх горах, невловимий для гестапо. Не стояв осторонь підпільних справ уродженець Снятина отець Йосиф Ткачук, останній парох монастирської церкви в Косові. Великий людинолюб рятував людей і від гестапо, й від НКВД. Гостинна хата отця Михайла Могильняка в Москалівці постійно

давала прихисток переслідуванім. Священника-патріота більшовики розстріляли у вересні сорок четвертого в Станіславі.

Косів дав українській національно-визвольній боротьбі чимало кращих своїх синів і дочок. Одними з перших у гірському містечку до змагу з окупантом стали Чумак (Іван Фокшей), Клифа (Іван Дзубей), Острий (Ілля Кошак). До повстанських лав влилися Чайка (Марія Павлій), Кіт (Дмитро Матійчак), Грім (Федір Кіящук), Вітер (Юрій Близнюк), Мороз (Михайло Балагурак), Галя (Марія Лепкалюк), Леся (Ірина Лепкалюк), Левада (Роман Вінтоняк), Матрос (Михайло Балагурак), Ганна Бернадська, Соня (Ганна Павлик), Кучер (Михайло Юзевич), Скала (Ольга Пелипейко), Тихий (Антон Фокшей), Скоба (Дмитро Балагурак), Хмара (Лідія Сальваровська), Юрій Срібнак, Тополя (Анна Андрусак), Сигіт (Микола Матійчак), Нестор (Ярослав Білецький), Крига (Іван Лелет), Боярин (Юрій Волощук), Ярина (Орися Лепкалюк), Сорока (Юрій Довбенчук), Залізник (Антон Приймак), Оленка (Калина Шведюк), Олесь (Михайло Сорохан)...

Помітний слід залишив на жаб'євських теренах Теофіл Кисілевський. Уродженець Хлібичина Снятинського району, життя своє він присвятив благородній вчительській праці. Сорок три роки прожив серед гуцулів, визволяючи їх із тьми неписьменства. Між Верховиною, Кривополем і Красником на берегах Чорного Черемошу й невеличкою Ільці, що впадає в нього, розкинулося мальовниче село Ільці з присілками Флесівка, Грабовець, Центр, Фірас, Великий Затінок, Голиці, Підпогар, Малий Затінок. Його жителів невтомний просвітник навчав садівництва, прилучав гуцулів до культури, гостив у себе письменників, художників, науковців... Директор сільської школи багато й невтомно мандрував із учнями в гори. Помер у травні тридцять сьомого, у вісімдесят шість років, залишивши по собі сотні вихованців, квітучі сади та вдячну людську пам'ять.

Внучки Теофіла Кисілевського Марія, Зеновія і Лідія стали гідними пам'яті свого славного діда. Нелегкі випробування випали на їхню долю. Зеня й Ліда Ґоянюки до дна випили повну

чашу гірких страждань у комуністичній і фашистській неволі. Та все ж вижили і продовжили справу свого предка.

Повітовий провідник ОУН Курява часто зустрічався з надлісничим Ткачуком, який проводив у Косові велику підпільну роботу. Окупанти переслідували й розстрілювали лісових працівників, маючи від агентів інформацію про їхню співпрацю з повстанцями. Значну частку важкої підпільної діяльності завдав собі на плечі й стійко ніс станичний села Ільців — Лисьо. Станичним у Кобаках був скромний сільський учитель Тихий. Раді були провідникам Куряві й Крукові в хлібосольній хаті Стефуранчиних у Рожневі.

Службові справи нерідко зводили Куряву з майбутнім політвиховником УПА Левадою — Романом Вінтоняком із Косова. Іноді доводилось зустрічатися з окружним референтом СБ Кіровим, який ходив без охорони. У цивільному костюмі, низькорослий, цей есбіст радше нагадував дрібного канцеляриста, ніж керівника грізної служби. На відміну від Крука, нічого геройського в ньому не було. Крук теж ходив у цивільному, проте мав вигляд військовика у відпустці. Незмінний маузер наганяв страху на ворогів.

Рання весна сорок четвертого. Мадярські вояки в Жаб'ї взяли в заручники двадцять вісім селян. Намагалися таким чином забезпечити своїм військам вільний прохід через повстанські терени. Бранців замкнули у великій хаті посеред села й тримали там під посиленою вартою. Повстанцям загарбники підкинули листа з вимогою переговорів.

До штабу мадярської дивізії пішов Юра Павлюк. Високий, стрункий, із чудовою виправкою повстанець зумів себе показати ворожим офіцерам. Невідомо, що вплинуло на завойовників дужче, бездоганно підігнана військова форма, блискуча зброя чи вишукана угорська мова й світські манери повстанського парламентаря. Мадярські вартові віддали бравому повстанцеві честь і пропустили до штабу. Павлюк зайшов до просторої кімнати, чітко козирнув присутнім офіцерам. Твердо й упевнено констатував, не кліпнувши оком:

— Ви оточені!

Бесіду з повстанським представником вів сам командир дивізії полковник Вородаш. Мова Юрина лаконічна, тон категоричний:

— Або домовляємось, і ви відпускаєте мирних людей, або жоден ваш вояк звідси живий не вийде. Ми знищимо всю вашу дивізію тут, у наших Карпатах!

Доктор Вородаш вирішив домовлятися. Командир дивізії й весь його штаб повірили, що дивізію насправді оточили повстанці. Виживши в кровопролитній війні, помирати в чужих краях, коли до своєї вітчизни рукою подати, мадярські достойники не бажали.

Місце зустрічі вибрали обопільно: присілок неподалік Ясенова. До переговорів повстанці підготували цілу військову виставу. Здалеку мадяри видивлялися в далековиди за повстанською артилерією. Від великого числа смертоносних гарматних дул фронтовим офіцерам розширювались очі. Обпалені війною вояки добре розуміли, що значить артилерія в горах. При такій вигідній диспозиції можна покласти не одну дивізію. Невтямки було войовничим гонведам, що гармати повстанські — дерев'яні. Не відали вони, либонь, і того, що силу зброї поборює сила духу. Люди, свідомі своєї правоти, завжди міцні духом. Того, хто воліє вмерти, але не піддатись у рабські пута, здолати неможливо.

День переговорів видався безвітряний і сонячний. Гірські вершини виблискували білими сніговими шапками. Поодинокі струмки несміливо розпочинають захриплими від зимових морозів голосами тихі весняні мелодії. Невдовзі голоси ці подзвінкішають, зіллються в могутній грімкий хорал — прославу перемоги життя над смертю. Красуні-гори зодягнуть пишні свої зелені шати.

На перехресті доріг, що провадять на Красноїлля, Ясенів, Криворівню, стоять усевидячі повстанські стійкові. Скерували мадярського легковика в потрібному напрямку. Командир дивізії сам сидів за кермом, поруч — жінка-перекладач. Справді, відваги полковникові не позичати. В обраній для переговорів просторій гуцульській хаті доктора Вородаша привітали повстанські провідники Курява, Крук, Іскра, Крига.

За вікнами рубленої хати, просто перед очима мадярського достойника, безперервно марширують кам'янистою дорогою вгору-вниз повстанські підвідділи. Досвідчене око старого вояка не може не зауважити бездоганного вишколу повстанців, їхньої добротної зброї, вояцького гарту... Втім, усе це властиве і воякам королівських гонведських полків. Його гонведи з квіткою едельвейса на лівому боці пілотки теж уміють чітко карбувати крок, так же впевнено стискають зброю в дужих руках... Але ці, українські, бійці мають щось особливе.

Полковник розмовляв із повстанськими парламентарями, запитував, відповідав сам, а в голові сіренькою мишкою шкрябала настирлива думка: «Що мають українські повстанці таке, чого не мають солдати відбірного мадярського війська?». Повстанці заповнили не тільки видимий з вікна гуцульської хати простір, але й усе полковникове ество. До хати час від часу заходили командири партизанських відділів Недобитий, Хмара, Вихор... Зголошували, витягшись у струнку, друзі провідникові Куряві свій прихід, діставали короткий наказ і виходили. А війська повстанського за вікном все прибувало. Було його, наче листу в осінньому лісі. Й не міг уторопати ас воєнних баталій полковник Вородаш, що ефект присутності величезної кількості війська в гірському селі майстерно створюють усього дві чоти українських повстанців.

Відповідь шибнула до голови зненацька, придавила полковника величезною кам'яною брилою, ледь не розчавила. «Гідність!..». Так, ця риса повноцінно властива лише людям, які безкомпромісно відстоюють рідну землю. В цьому нездоланність українських повстанців. Після свого наглого відкриття полковник обм'як, мов смола на сонці, зробився зговірливим, пристав на всі умови повстанських провідників. Тим паче, що вимоги їхні були цілком справедливі: не чіпати безборонних селян; не забирати в горців безплатно продуктів; передати повстанцям зайві стрілецьку зброю й набої, частину коней; заручників відпустити негайно. Повстанці, в свою чергу, не займатимуть мадярських вояків. Гуцули продаватимуть або мінятимуть гонведам продукти. Отакий вислід п'ятигодинних перетрактацій між ексекутивною ОУН Косівського повіту й командиром мадярської дивізії.

Перейшли до хати священника, де на парламентарів чекав накритий стіл. Полковник велів перекладачці принести з машини вино. Випили за взаємопорозуміння. Наприкінці гостини Вородаш попросив заспівати українських пісень. Іскра зтяг могутнім голосом «Ой видно село, широке село під горою...». Йому влад підмагав приємним тенором молодий кругловидий священник. Провідники дружно підтягували. Мадярський муровий полковник просльозився. Вслухаючись у чудові мелодії незрозумілих йому пісень, укотре того дня подумав: «Народ цей нездоланий!».

Одного разу здеморалізовані важкими умовами відступу мадярські вояки напали на невелику повстанську боївку в гуцульському селі. Зав'язався раптовий бій. Поруч квартирував більший повстанський відділ. Підспілі повстанці роззброїли гонведів і відпустили.

Червона армія вже на підході до Кутів. Служба безпеки дістала наказ відіслати боївку в запілля на розвідку. Вирушають хлопці Довбуша — Михайла Хариняка зі Старих Кут. Їдуть на баских конях із випеченим тавром на крупах. Угорські вояки налитими кров'ю очима дивляться на своїх коней, споглядають повстанську зброю, що ще вчора належала їм, і лише скриплять від безсилої люті зубами. Їхнє командування не бажає порушувати умов домовленості. Повстанців мадярські командири бояться дужче, ніж Червоної армії, що стрімко наступає зі сходу.

Партизани заквартирували в Попельниках, побували в довколишніх селах. Терен переповнений московським військом, проте розвідники й зв'язкові ОУН працювали злагоджено, інформація швидко потрапляла до потрібних рук бездоганно налагодженими підпільними каналами. Тому через тиждень Довбушева боївка пододала на конях дві лінії фронту — московської і мадярської армій — і щасливо повернулася з цінними для повстанських командирів вістями.

Домовленість про нейтралітет віроломні мадярські вояки порушували неодноразово. Одного разу їхній підступ відчули на собі й Курява з Круком, які хотіли перебрatись із Жаб'я на Замагуру. Під густим вогнем мадярських карабінів згори

обидва довго пролежали розпластані на березі Черемошу між мокрим холодним каменюччям.

Якось кволий ще після виснажливої недуги Курява опинився в селі, яке щільно оточили мадяри. Облога затяглася, ворог не випускав зі села жодної живої душі. Куряві ж треба було йти в терен на зв'язки. Виручив сільський священник, пожертвувавши для провідника свою реверенду. Затримати духовну особу мадярські вояки не наважилися.

Кривава круговерть

Московити рвуться через Кути, Косів, Коломию на Станіслав. Між Кутами й Вижницею галицький і буковинський береги бурхливого Черемошу сполучає старий дерев'яний міст. Боївка Юри Павлюка, що мала назву «Зелений трикутник», дістала від повітового провідника ОУН Куряви наказ спалити міст. Червоні танкісти, що скупчилися біля своїх гусеничних машин на правому березі Черемошу, лише безпорадно спостерігали за відблиском полум'я в швидких весняних водах гірської ріки. Сухий міст палав, наче друге сонце зійшло над горами.

Тепла весна сорок четвертого перетворила глибокі сніги на карпатських верхів'ях у бурхливі стрімкі потоки, що все змивали на своєму шляху. Назустріч тим потокам безкінечно пішо й кінно рухався людський потік. У Карпатах і за ними намагалися знайти порятунок від більшовицької навали сотні втікачів.

Курява заквартирував коротко на Пеньківці в Кутах. Посеред ночі прибіг захеканий хлопчина-зв'язковий. Доповів, що Довбушева боївка затримала щойно двох більшовицьких офіцерів. Їхали возом із Чернівців. Партизани обшукали затриманих. Зброї ті не мали. А ось військові квитки й інші

документи в них були. З розмови видно, що обидва зі Східної України. На провідникові запитання відповідали спокійно, поводитися природно, впевнено і з гідністю. Призналися, що комуністи, бо інакше не були б командирами Червоної армії. Доля звела їх у Білій Церкві. Вирішили втікати на Захід, оскільки впевненості в завтрашньому дні не мали. Сталінська костюмельня трошила все і всіх без розбору. Їхали возом разом з іншими шукачами кращої долі, аж доки в Малому Ріжні не зупинили їх озброєні повстанці.

Офіцерів припровадили до Білоберезки, звідтіля вони поїхали з повстанцями на Красноїлля. Про затриманих утікачів Курява відразу ж доповів окружному провідникові Борису. Після належної перевірки контррозвідки ОУН кадрових офіцерів передали військовому референтові Кризі, обов'язком якого було формувати старшинські кадри для УПА. Ще військовик відав обмундируванням, зброєю, амуніцією, харчуванням для повстанських відділів. Обох офіцерів, уже як старшин-інструкторів УПА Лісового й Степового, Курява зустрів трохи згодом на Замагурі, куди провід перевів старшинську школу.

Із табором старшинського вишколу УПА сусідила редакція часопису «Повстанець Гуцульщини». Очолював її прийшлий із Буковини журналіст Тур. Працювали в редакції дівчата-підпільниці, які мужньо терпіли всі тяготи лісового повстанського життя. Тур підпорядковувався безпосередньо окружному провідникові ОУН, тому з Курявою зустрічалися рідко. Проте пильне око могло би спостерегти якийсь холодок у стосунках між повітовим провідником і редактором «Повстанця...». Недолюблював чомусь журналіст ерудованого, розважливого й послідовного в своїх логічних діях Куряви.

У старій гуцульській хаті на околиці високогірної Замагури засідає суд ОУН. Гострозорі стійкові з-за дерев біля хати промацують очима ближні й далекі підступи до села. За майстерно різьбленим столом на вкритих тканими веретами лавах сидять обласний референт СБ Станіславщини Павло, окружний провідник ОУН Коломийщини Борис, референт СБ Косівського повіту Крук, повітовий провідник юнацтва Скиба. Судять повітового провідника Куряву. Обласний провід дістав

сигнал від редактора «Повстанця Гуцульщини» Тура, що той допоміг перейти угорський кордон невеликій групі жителів Косівського району, поміж яких були й лікар Василь Стефурак (Санітет) і його дружина Емілія (Сова). Вина Куряви полягала в тому, що дозволив подружжю медиків покинути повстанський терен, у якому так бракувало кваліфікованих лікарів.

Окружний Борис, звично м'який і добродушний, сьогодні безжально категоричний. «Вища міра!». Молоденький Скиба мовчки кліпає очима й обводить старших друзів здивованим поглядом. Бувалий у бувальцях Крук від незвичної безпорадності до хрускоту стискає кулаки й німо зиркає на друга Куряву, який спокійно сидить на лаві навпроти, наче йдеться не про його життя. Крука розпирає бажання зірватися на ноги, крикнути грімко: «Люди! Схаменіться! Кого судимо? За віщо?! Не всім же гинути! Ті, що врятуються за кордоном, ще послужать Україні...». Проте твердий погляд повітового, а ще звичка до суворої дисципліни, стримують грізного есбіста від необдуманого вчинку.

Павутиння напруженої тиші розривають мудро-виважені слова провідника обласної Служби безпеки Павла:

— Друже Борисе, а хто дасть нам другого такого провідника Куряву?

Тур несміливо залицявся до симпатичної лікарки Данилюкової. Тридцятирічна красуня-буковинка й не думала відповідати взаємністю. Мала чоловіка, з яким разом повернулися в рідні краї, втікаючи від переслідувань гестапо навесні сорок четвертого. Жінка була висококваліфікованим хірургом. Майстерно прооперувала ногу Петрові Карпенюкові з Воскресінців, видаливши з рани німецьку кулю. Тур проявляв симпатію до непіддатливої лікарки, аж доки не знайшли її вбитої неподалік від шпиталю на Замагурі.

Невдовзі Служба безпеки заарештувала невдаху-залицяльника. Після слідства й суду Тура розстріляли.

Дещо пізніше контррозвідникам зі Служби безпеки ОУН стало відомо, що і Тур (Тодорюк Володимир), і дружина курінного УПА Перебийноса лікарка Лучія Данилюк стали жертвами хитросплетіння інтриг більшовицького розвідника-терориста Дика, який з диявольською невблаганністю і

нелюдською жорстокістю винищував повстанських командирів і їхніх близьких.

Окружна провідниця жіночої сітки ОУН Мотря (Артемізія Галицька) вимагає в Куряви неможливого. Колишня вчителька зажадала створити для працівниць УЧХ «тепличі» умови. Мовляв, медикам потрібні просторі світлі приміщення, стаціонарне обладнання, великий набір інструментарію, багато обслуговуючого персоналу... Інструменти й ліки повстанці, звичайно, мали. Але про все інше в жорсткому підпіллі й за умов постійної потреби пересуватися гірським тереном годі було й мріяти. Повстанські шпиталики мусили бути численними, компактними та рухомими. Інакше й медики, і їхні пацієнти стали б легкою здобиччю мадярів, німців, москалів. Це намагався коректно пояснити буковинській провідниці Курява і ввічливо відмовився виконувати її вимогу. Невгамовна Мотря поскаржилась Робертіві, який теж раніше вчителював. Досвідчений і грамотний крайовий провідник відразу ж погодився з тактикою Куряви й одобрив його плани.

Із Мотрею Курява востаннє бачився перед приходом совітів у Старому Косові, в саду Андрусяків, донька яких Анна була діяльною підпільницею. Провідниця якраз збиралася переходити на Буковину.

Жінкою-легендою Артемізія Галицька стала після того, як вони разом із лікарем Смерекою зухвало викрали з румунської в'язниці в Яссах провідника ОУН Кобзаря (Михайла Колотила) наприкінці червня 1942 року. Поліція тоді вистежила й заарештувала велику групу буковинських націоналістів — Степана Шемчука, Наталку Коваль, Ольгу Гузар, Юрія Фурмана, Ростислава Гузара та інших — на чолі з Кобзарем. Запроторений до Яської в'язниці провідник імітував божевільня, і його помістили до психіатричної лікарні, де ним опікувався уродженець буковинських Вашківців лікар Смерека. Нізея, так називали друзі й близькі Артемізію Галицьку, прибула до Ясс із Чернівців, добре вивчила ситуацію довкола заарештованого й систему охорони. Тоді з одягом для Кобзаря пробралася до лікарняної палати й вивела заарештованого провідника з-під самого носа сиґуранци. Втікачі дісталися Вашківців, але там уже нишпорили агенти сиґуранци. Тому

перебралися до села Шубранця й на якийсь час затаїлися. Невдовзі Галицька й Колотило заkontakтували з повітовим провідником ОУН у Вижниці Федором — Мирославом Гайдуком. За наказом Федора зв'язковий Лис (Дмитро Нагірняк зі села Карапчева) з допомогою станичного села Завалля Снятинського району Криги (Лук'яненка) звів буковинських утікачів із окружним провідником Коломийщини Різьбярем.

Із Коломиї Артемізія Галицька й Михайло Колотило, хоронячись уже від німецького гестапо, переїхали до Львова. Там їх представила керівникам Центрального проводу ОУН Одарка (Стефанія Понич), яка поверталася до рідного Зеленова зі Сходу України. Після перевірки Служби безпеки ОУН Кобзар став працювати у відділі пропаганди, а Галицька потрапила до 2-го відділу при Центральному проводі ОУН. Керівник відділу Синій (Ярослав Старух) надав новій працівниці псевдо Мотря й доручив заповнювати паспорти членам ОУН в Україні й далеко поза її межами. Тим часом до гестапівських капканів потрапило чимало чільних націоналістів, серед яких і Синій. Утікаючи від переслідувань німецької таємної поліції, Мотря з Кобзарем знову опинилися в Коломиї. Якийсь час обидвоє викладали на організованому для провідників ОУН вишколі. Відтак узялися видавати підпільний часопис «Мечем» — орган Буковинського проводу ОУН. Перше число журналу було віддруковано в підпільній друкарні накладом дві тисячі примірників і розійшлося підпільними каналами по теренах Буковини й Коломийського повіту.

Мотря провела на Коломийщині ще чотири вишколи, де викладала дівчатам ще й санітарну справу. Після арешту на Буковині в грудні сорок третього Кобзаря й Орла (Дмитра Гирюка) Центральний провід призначив Мотрю окружним провідником ОУН Буковини. Основним завданням новопризначеної було творення бойових відділів УПА на Буковині, в горах якої на той час діяв курінь Буковинської української самооборонної армії (БУСА), яким командував курінний Луговий — Василь Шумка, колишній учитель зі Стрілецького Кута. Молода жінка з головою поринає в організаційну підпільну діяльність, щодня ризикуючи нарватися на кулю — німецьку, румунську, московську...

Добрими помічниками й вірними друзями Артемізії Галицькій стали Шапка, Федір (Мирослав Гайдук), Северин (Володимир Гайдук), Боевір, Степан (Мирослав Кіндзірський), Дуб (Микола Дарій), Тихий (Семен Моргалік), Назар (Микола Козуб), Юрась (Костянтин Майданський) та ще багато безіменних патріотів-буковинців.

Народилася Артемізія 1912 року в невеликому буковинському містечку Садгорі. Батько дівчинки Теофіль Галицький був четарем Буковинського куреня в 1918–1919 роках, а в мирний час учителював. Помер від більшовицьких ран, коли Нізеї виповнилося 8 років. Дівчина пішла батьковим шляхом. Закінчивши в румунському місті Ботошанах учительську семінарію, працювала в сільських школах Глибоцького, Путильського районів, у Чернівцях і Садгорі. Щоби мати змогу більше допомагати пригнобленим країнам, вивчала медицину. Чесній, допитливій, патріотично налаштованій дівчині надто важкою здавалася ноша румунської окупації рідної Буковини. Тому в двадцятип'ятирічному віці поєднала свою долю з ОУН. 1940 року познайомилася в Румунії з українськими борцями-самостійниками Тетяною Шинкарюк і її чоловіком Семеном Чорнухою, Андрієм Бойком... Незабутнє враження справило на Артемізію Галицьку знайомство з ідеологом українського націоналізму Дмитром Донцовим, з яким її звів тодішній редактор журналу «Батава» Юрій Русов.

Трагічним став для окружної провідниці жіночої сітки ОУН Мотрі та її бойових друзів день 27 грудня 1944 року. Переходячи від села до села в Заставнівському районі, невелика група підпільників попала в більшовицьку засідку й прийняла нерівний бій. Поранена Мотря, щоби живою не потрапити до рук ворога, вистрелила з пістолета собі в голову. Та лікарі вирвали провідницю з холодних пазурів смерті, проте від кігтів МГБ врятувати жінки не міг ніхто. Після допитів і катувань її засудили на кару смерті, яку в останню мить замінили на п'ятнадцять років каторги. Незрячу від рани Артемізію Галицьку запроторили до спецтабору в Караганді. З часом зір відновився, але в п'ятимі неволі довго не було просвітку. Рік тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмий приніс звільнення від

колючих дротів, але жаданої волі так і не дав. Дудінка стала місцем спецпоселення скалічлої жінки. Там пов'язала свою долю з колишнім вояком УПА Василем Одинцем. 1985 року мужньої жінки-борця не стало. Казахстанські піски дали останній пристанівок для скаліченого тіла, душа ж нескореної українки витає над рідною землею.

Незабаром Буковинську округу ненадовго реорганізували в край. Крайовим провідником ОУН став Сталь — Василь Савчак.

Паску сорок четвертого року провідник Курява споживав у далекому гірському селі Красноїллі в хаті сільського священика. Саме сюди, за даними розвідки, прибув зі Львова лікар Дмитро Костащук. У свої тридцять два роки випускник медичного факультету Краківського університету зажив слави фахового лікаря, який набирался практики в шпиталі митрополита Андрія Шептицького у Львові. Уродженець Микулинець біля Снятина, патріотично вихований у родині, він пов'язав свою долю з ОУН ще в тридцятих роках. Молодий, але вже досить досвідчений медик якнайкраще підходив на посаду головного повстанського лікаря. Негусто було тоді людей цієї професії в Карпатах. Стефурак і Коцюбинський із Косова, полікувавши якийсь час повстанців, подалися на Захід. Михайлові Коцюбинському не поталанило, загинув під Чорногірським хребтом у сніговій лавині. Випускник Варшавського університету Вітощук, син заможного газди з Жаб'євського району, практикував у Станіславі. Привезений для лікарської праці в ліс, дипломований гуцул утік до міста за першої слушної нагоди. Довголітній жаб'євський ескулап поляк Сарватський кудись запропастився у военній круговерті. Щоправда, в Кутах невтомно працював лікар Савочка, добрий і безвідмовний Степан Савочка. Виписуючи хворому гуцулові рецепт, він відразу давав бідакові гроші на ліки. Народився Степан Савочка в недалекому від Городенки селі Ясенові-Пільному 1899 року. До війни завідував райздороввідділом у Кутах. Енкаведисти заарештували його 15 грудня сорок четвертого року й засудили на десять років позбавлення волі.

Великодньої погожої днини Курява викликав Костащука на зустріч і по короткій бесіді доручив йому пост повітового

лікаря. Відповідальна посада, наголосив провідник, передбачає великий перелік надзвичайно важливих справ. Насамперед вона зобов'язує організувати й проводити вишколи медпрацівників, створити польові рухомі шпиталі для лікування повстанців і цивільного населення, збереження і грамотне використання наявних у лісових складах медикаментів. Підбір медичних кадрів теж лягає на плечі доктора Поліщука — таке псевдо дістав Дмитро Костащук. Першими його помічниками стали медсестри зі Східної України Тиха (Надія Кузьменко) і Галина Гордієнко.

Один зі шпиталів організували на присілку Блихавім за Магуркою. Сюди приходили хворі й поранені стрільці з заквартированих неподалік сотень Недобитого, Хмари, Боевіра, зверталися зі своїми болячками селяни з довколишніх сіл.

Повноваження партизанський лікар Поліщук мав широкі. Без посвідки з його підписом жоден повстанець, від стрільця до командира куреня, не міг бути звільнений від виконання службових обов'язків через хворобу. Підпис енергійного лікаря стояв і на посвідках цілої сотні випускників санітарних курсів, що їх він сам же й організував. Дівчата розходилися по своїх теренах, де надавали медичну допомогу не лише повстанцям, але й усім, хто її потребував. Санітарні вишколи відбувалися в Головах і Красноїллі Жаб'євського району. Поліщук особисто проводив щоденні восьмигодинні заняття. Студіювали там фізіологію, анатомію, фармакотерапію, перев'язувальні матеріали, першу допомогу при переломах і кровотечах, стерилізування інструментів, діагностику... Навчання проводилося в умовах суворої конспірації. Та більшовицькі секоти хліба свого даремно не їли. Існувала постійна загроза енкаведистських облав. Тому Поліщук вибирав для вишколів такі місця, з яких далеко обсервовувалася місцевість і дістатися до яких пайдошникам було нелегко. Щоразу повідомлені своїми агентами енкаведисти не заставали на місці санітарних курсів жодної душі й ніяких слідів.

Посвідчення фельдшера з рук лікаря Поліщука одержав і дев'ятнадцятирічний легінь зі Стебнева Жаб'євського району Михайло Феркалюк. Під псевдо Квітка він був скерований до повстанського шпиталю в Головах, яким коротко завідував

Санітет — Василь Стефурак. Допомогала йому дружина Емілія. Квітка часто навідувався у формі радянського лейтенанта до лікарні в Косові, завідувач якої Ярослав Хомин передавав йому медикаменти для повстанців. За допомогу партизанам лікар Хомин потрапив п'ятдесят першого до комуністичних концтаборів. Через два роки він надавав медичну допомогу пораненим у Норильському повстанні каторжникам.

Повернувшись у Голови після затяжного рейду в складі сотні Грома, Михайло Феркалюк, який мав на той час псевдо Бистрий, Стефураків у горах уже не застав. Йому доручили завідувати шпиталем на полонині Козубейка. У березні сорок шостого хворий на тиф Михайло Феркалюк разом зі старшим на п'ятнадцять років братом Лук'яном — комендантом самооборонного кущового відділу Кармелюком — потрапив за колючі дроти концтабору.

Із Головів і Жаб'я повстанські сотні через більшовицьку загрозу перебралися під прикриттям густих лісів на Глистовату, де на просторах полонинах карпатські нестримні вітри шарпали гонтові дахи кількох пастуших колиб. Сімнадцять низькорослих гуцульських коників, нав'ючених дерев'яними скринями з медикаментами, впевнено долали гірські крутосхили. Їхні погоничі-повстанці вислухали попередньо від лікаря Поліщука детальну лекцію про важливість і цінність вантажу на кінських крупах. Під аптеку лікар зайняв найбільшу хату на Глистоватій. Трохи меншу відвели під штаб, до якого входили полковник Кропива (Теодор Стефанович), курінні Степовий (Тарасенко), Лісовий (Андрій Злобін) і Перебийніс (Назар Данилюк), референт СБ Крук (Кость Ґеник), інші старшини. Але й звідти повстанцям довелося невдовзі вибиратися, бо запроданці з сіл Грамітного, Гриняви, Шикманів донесли в Косівське й Кутське НКВД, й у гори посунула енкаведистська «червона мітла».

В одну з облав потрапила колишня студентка Львівського медінституту, лікарка УПА Галя (Марія Лепкалюк). Енкаведист вистрелив їй із пістолета в ліву скроню. Закривавлена дівчина впала, мов підтята смерічка. Куля вилетіла через ліве око, але мозку не зачепила. Лікар Поліщук повернув Галю з того світу до

лав УПА. Відважна косівчанка врятувала життя ще не одному пораненому повстанцеві.

Якийсь час на Замагурі квартирувала Дарлінг — дружина крайового референта СБ Павла. Опікувався жінкою провідник Курява, посилав регулярно їй продукти, дещо з одєжі.

Павло (Василь Турковський) народився на Тернопільщині. Кілька разів польська влада кидала його за ґрати, не давши здібному юнакові закінчити студій на правничому факультеті Львівського університету. Займав високі пости в ОУН, його переслідували всі окупаційні режими — польський, німецький, московський. Влітку 1944 року разом із двадцяткою СБ, яку він організував, Павло перебрався з Бережанського району до Чорного лісу. Перебував у розташуванні куреня Гамалії на березі Лукавички поблизу села Грабівки. Рано-вранці 1 листопада 1944 року ліс оточили енкаведисти. В гарячому бою провідник Павло загинув. Полягли також члени проводу СБ Скалюк (Тимко Галів), Роман (Мирон Голояд), Соня (Надія Савчак).

Велика німецька частина відступала на Жаб'є. Німців зусібіч шарпали повстанські боївки. Обтяжені награбованим добром, гітлерівці довжелезною валкою, схожою на велетенського розімлілого на весняному сонці змія, виповзли гірською дорогою з Жаб'я в напрямку Ворохти. До рятівного перевалу вже близько. Провід ОУН вирішив не випустити грабіжників. За наказом Куряви місцеві повстанці Буркут (Василь Бамбуляк), Жбурай (Іван Баюрак), Білогруд (Іван Манчук) влаштували у Кривій засідку. Наштовхнувшись на завали зі смерек упоперек дороги й утративши кількох солдатів, німці під вогнем повстанських скорострільів круто повернули ліворуч. Покинувши більшу частину відібраного в населення майна, намагалися перебратися на угорську територію з урочища Гаджина поміж двома з шести найвищих українських вершин — горами Бребенескулом і Шпицями. Проте грізні скелі Чорногірського масиву в Українських Карпатах не пропустили окупантів. Розбуджені галасливими пришельцями велетенські маси приспаних узимку снігів ринули додолу й засипали чужоземних вояків. Діав суворосправедливий закон гір: прийшлий зі злом мусить бути

покараний. Черногора вкотре продемонструвала свій войовничий норів.

П'ятого березня 1944 року 18-а армія червоних при підтримці 1-ї танкової армії розпочала масований наступ на німецькі оборонні позиції з Хмельника на Кам'янець, а звідти рушила на Коломию й Чернівці. Через дев'ятнадцять днів червонозоряні танки форсували буйний від весняних талих вод Дністер і 24 березня зайняли Коломию. Тридцятого березня броньовані гусеничні машини вже гуркотіли брукованими вулицями Чернівців. Німецькі війська панічно втікали перед нестримним напором 18-ї армії під командуванням генерала Журавльова, як свого часу, у червні сорок першого, покидали бойові позиції солдати дислокованої в Карпатах побіля Буркута 192-ї гірської стрілецької дивізії Червоної армії. З утечі обох окупантів, червоних і брунатних, тоді і тепер користали українські підпільники та повстанці: збирали покинуті зброю й амуніцію й постачали нею свої бойові відділи.

Німці побитими псами забралися з Косова в березні сорок четвертого. Два тижні обезлюдніли вулицями гірського містечка весняний вітер розносив холод страху й невідомості. Аж останнього дня місяця їх наповнили гуркотом і смородом пального дві броньовані гусеничні машини з 40-ї гвардійської танкової бригади під командуванням полковника Івана Кошельова. Панцирні розвідники зникли так же хутко, як і з'явилися, погримотівши на повній швидкості назад до Заболотова.

Гірський терен від Кут до Яблунова перетворився на лінію фронту, обабіч якої наїжачилися стріляючим смертоносним залізом дві ворожі сили — малярська й московська. Понад три місяці, від травня до серпня, тримала фронт побіля Косова 2-га гвардійська повітрянодесантна дивізія, якою командував полковник Степан Чорний. Під вогнем власних «катюш» та снарядами малярської артилерії, що дислокувалася в Городі й Соколівці, полягло майже вісім сотень червоноармійців, здебільшого ненавчених сільських хлопців із Вінниччини і Хмельниччини.

Великими руйнаціями й грабунками, що впали на беззахисне місто в часі воєнних баталій, біди для косівчан не

обмежилися. Прийшли енкаведисти поводитися, мов дикі мисливці в первісних пампасах. Тільки за дичину їм слугували живі люди, які вже й так немало натерпілися від німецьких окупантів. Уцілілі від фашистських куль горці тепер гинули від рук московських зайд. Розпочалися масові вивезення в Сибір, розстріли, прилюдні вішання. На зміну наглим судам фашистської поліції безпеки прийшли більшовицькі, санкціоновані комуністичною партією самосуди. Масовий червоний терор викликав справедливий спротив. Кожен, хто міг тримати в руках зброю, подався в ліс, до повстанців.

У горах воєнне безладдя. Невеликі військові частини німців і москалів уперемішку позаймали села. Вбивали та грабували однаково жорстоко як коричневі, так і червоні. Повстанці остерігались обидвох окупантів. Перший — страшний в агонії конаючого звіра, другий — у ловецькому запалі.

Провідник Курява й районний референт СБ Майєр брели глибокими, по-весняному розсипчастими снігами на Шешори. Німецькі й московські залоги оминали верхогір'ям і лісовими нетрями. Обійшли дрімливий Шепіт, опустилися на Брустури й рушили до Прокурави. Дзвінковода Пістинька повела мандрівників просто до Шешорів, які гірська річка розкраює навпіл, будячи неполохану навколишню тишу шумом водоспадів-гуків. Хату станичного в нічному селі знайшли швидко, бо Майєр добре орієнтувався в тутешніх місцях. Зі сходом сонця подалися до сусідніх Уторопів. Із високого горба над селом провідники спостерігали за довжелезною військовою колоною, що невпинно рухалася в гори. В далековид можна було розрізнити червоні зірки на бортах американських ленд-лізівських студдебекерів. Уночі Курява з Майєром перейшли вниз на Іспас. Звідтіля манівцями пробралися до Хімчина. В цьому великому карпатському селі одержали від місцевих підпільників детальні відомості про ситуацію на терені.

Провідники й повстанські відділи затаїлися на постоях, чекаючи наказу на бойові дії. Але розпорядження крайового проводу суворо забороняло вступати в затяжні бої чи дрібні сутички з частинами Червоної армії. За регулярними військами, що гнали фашистів на захід, сунули орди НКВД і СМЕРШу.

Звиклі до безкарності й чужої крові, бандити в погонах никали сплюндрованим війною краєм, залишаючи по собі трупи й сльози безневинних людей.

Курява і Майер, яких прудконогий зв'язковий привів із Хімчина до Старого Косова, переспали день у хаті тещі районного есбіста.

Майер (Іван Ошудляк) народився 1918 року на Львівщині. Добре підготовленого фізично спортсмена-боксера й довголітнього члена ОУН провід зумів вкоренити в німецьку кримінальну поліцію. Сміливий, стриманий і кмітливий розвідник багато користі приніс підпіллю. Загинув, як і жив, погеройськи. Оточений у Жаб'ї десятками енкаведистів, командир боївки СБ бився до останнього набою. Його дружина Ярина (Орися Лепкалюк) теж не далася чекістам жива. За два тижні до нового, 1947 року застрелилася посеред ворожого оточення в снігах під горою Піп-Іван.

У сорок третьому на Львівщині розпочав свій повстанський шлях двадцятирічний Іван Хомин зі села Чагорова Рогатинського району. У відділах УНС і УПА воював із коричневими й червоними зайдами. У сорок четвертому потрапив до Червоної армії й воював із нацистами на території уярмлених європейських держав. По війні разом зі своєю військовою частиною потрапив до Коломиї. Швидко налагодив зв'язок з українськими партизанами й із друзями-однодумцями перейшов до УПА. В повстанській сотні доброго вояка призначили чотовим, присвоївши йому псевдо Чумак. По реорганізації повстанських відділів командував боївкою. 1949 року до Чагорова з далекого карпатського села Середнього Березова прийшла зв'язкова Ганна Урбанович із довгожданим листом від пропалого безвісти Івана. Зворотну дорогу до карпатського краю повстанська зв'язкова долала вже з Івановою сестрою Михайлиною. З батьками лишився лише малолітній Зиновій. Пліч-о-пліч з прославленими повстанцями — командиром тактичного відтинку Хмарою, курінними Недобитим і Перебийносом, сотенними Вихором, Білим, Підгірським, Хмарою, Буревієм, Завірюхою й іншими — брат зі сестрою поборюватимуть червону нечисть на коломийській землі. Двадцятого липня 1950 року Чумак на чолі

повстанського підвідділу брестиме бурхливим Прутом неподалік Сопова. Останні слова улюбленої Чумакової пісні «Летить галка через балку» підхоплять зігріті гарячою партизанською кров'ю чисті води Пруту й понесуть до сивого Дунаю, втікаючи від звірячого гарчання більшовицького кулемета на правому березі. І сумно сплесне Дунай-батько своїми водами на звістку про смерть ще одного українського героя — Чумака.

У далекогірському Ясеніві, куди партизанські стежки привели друзів Куряву і Майєра зі Старого Косова, — жалоба. Напередодні смертоносним смерчем пронісся червоний СМЕРШ. Убиті й заарештовані селяни, спалені хати, пограбовані до решти господарства. Ще дужчого болю додавала чорна звістка про загибель відважного й розумного районного провідника Черногори.

Недовго вже боягузливим шакалам із НКВД і СМЕРШу безкарно розбишакувати в селах. Наче гірські лавини, зійдуть із високих полонин грізні партизанські сотні. До великих бойових куренів розростуться вони за кілька місяців. А до лав повстанських усе вливатимуться та вливатимуться юнаки-добровольці. Й усіх їх гостинно прийматимуть предковичні Карпати.

Якщо підпільну Коломийщину адміністративну творила Коломийська округа ОУН з її надрайонами, районами, підрайонами, куцями, станицями, то в плані військового вона була зорганізована в тактичний відтинок «Гуцульщина», який на правах полку входив до військової округи (дивізії) «Говерля», що була складовою частиною УПА-Захід, першим командиром якої Головний штаб призначив Андрієнка — Олександра Луцького. Андрієнка, який мав ще псевда Богун та Богдан, на посту крайового командира 1945 року змінив уродженець Сокальського району, що на Львівщині, Василь Сидор, якого в УПА знали як Шелеста, Кравса, Конрада, Лісовика, Ростислава Вишитого, Зова. Цей пост полковник Шелест обіймав до своєї героїчної смерті в бою з емгебистами на березі Лімниці біля села Перегінського на Станіславщині 14 квітня 1949 року. Із ним загинула й вірна подруга й дружина Надія Романів.

Військовою округою «4», або групою «Говерля», командував Гуцул (Іван Бутковський), а на зміну йому в липні 1944-го прийшов Грім — Микола Твердохліб. Майор Грім загинув разом із дружиною Ольгою Герасимович у підземній кривці на схилі гори Березовачки, що в Надвірнянському районі, 17 травня 1954 року. Причиною загибелі подружжя стала зрада провідника Яремчанського району Дуба — Антона Вадюка та, ймовірно, ще кількох слабодухів.

Першим командиром 21-го (Коломийського) Тактичного відтинку «Гуцульщина» коротко був поручник Степовий. Від березня 1945 року до 29 січня 1946 року відтинком командував Козак (Микола Яворський), а від кінця січня сорок шостого до серпня сорок дев'ятого — Хмара (Петро Мельник).

Бойову міць «Гуцульщини» творили курені «Гайдамаки» під орудою Скуби (Дмитра Гаха), а з кінця вересня 1945-го — Чорногори; «Гуцульський», який очолював командир Книш (Дмитро Горнякевич); «Карпатський» на чолі з Лісовим (Андрієм Злобіним), а по його смерті в лютому сорок п'ятого — Манівим; «Перемога» під орудою командира Степового (Тарасенка), а по його загибелі, від 17 січня 1945-го — Недобитого (Юліана Матвіїва).

До кожного куреня входили три постійні сотні, особовий склад яких налічував у середньому по двісті вояків. Курінь «Гайдамаки» складався з сотень «Сурма», імені Богуна, імені Гонти, якими командували Білий (Юрій Долішняк), Недобитий (Юліан Матвіїв) і Вихор (Микола Харук), Манів, Чабан і Підгірський (Костянтин Приймак). До «Гуцульського» куреня входила сотня «Дністер», яку вишколив і передав командирів Орликові (Степану Чуйкові) Палій (Семен Матейко), по загибелі Орлика сотню коротко очолювали Буревій (Михайло Романиця) й Завірюха (Василь Паращук), а відтак Юрко. Сотенними «Черемоша» й «Чорногори» були Гамалія (Василь Скригунець), після нього — Чабан, Циган (Федір Децько) і Нечай (Йосип Приймак). Сотнями «Березівська», «Трембіта», імені Михайла Колодзінського, що входили до куреня «Карпатського», орудували Мороз (Дмитро Негрич), Підгірський (Костянтин Приймак), Залізник (Михайло Гоянюк) і Кривоніс (Мирослав Симчич), Гонта (Микола Шкарупа),

Спартан (Михайло Москалюк). Курінь «Перемога» творили сотні імені Богдана Хмельницького, імені Симона Петлюри і «Говерля». Командували ними Хмара (Дмитро Білінчук), Скиба (Іван Павлюк) і Крук (Костянтин Генік), Дорошенко (Петро Савіцький).

Кожна повстанська сотня, як самостійний бойовий відділ, у штабних документах мала, крім назви, власний кодовий номер, який знали тільки окремі старшини УПА. Так, сотні тактичного відтинку «Гуцульщина» були зашифровані числами від «58» до «68». Були й безіменні та безномерні сотні. Повстанський загал знав кожен сотню за псевдом її командира.

Окрім організованих у курені повстанських сотень, на терені діяли й сотні спеціального призначення. Довбуш (Михайло Хариняк) очолював сотню польової жандармерії, штрафною командував Святослав (Іван Шкондеюк), а запасними сотнями — Байда (Василь Герасименюк), Батько (Юрій Атаманюк), Бігун (Микола Копчук), Верховинець (Василь Мозолук), Вишня, Гайдамака (Микола Шарабуряк), Гайдук (Михайло Лакуста), Грушка (Йосип Ткачук), Гуцул (Іван Спаський), Жайворон (Танасій Яцьковський), Козар (Василь Додюк), Кукул (Іван Мицканюк), Ліщина (Петро Сорюк), Скакун (Микола Миронюк), Скрипка (Степан Кіщук), Сосна (Дмитро Недоходюк), Тарас (Микола Шекеряк), Цвітка (Іван Братівник), Явір (Василь Боцвінчук).

Повстанська сотня дробилася на чоти і рої, які могли самостійно виконувати завдання, що їх поставив командир. Сотні, залежно від бойової обстановки, діяли розрізнено або ж у складі куреня. Так же, у разі потреби, об'єднувалися для бойових операцій і самі курені.

Чимало сотень діяло поза структурою куренів, оскільки на території тактичного відтинку «Гуцульщина» впродовж кількох років повстанськими сотнями командували понад сімдесят добре підготовлених командирів. Від 1943, з часів творення в Карпатах УНС, до 1949 року — розпуску останньої сотні, бойовими відділами УПА на Коломийщині командували сотенні Апостол (Грунський), Байда (Василь Герасименюк), Байда (Михайло Кавацюк), Бандура (Іван Прядко), Батько (Юрій Атаманюк), Бігун (Микола Копчук), Білий (Юрій

Долішняк), Боевір (Роман Дубик), Буревій (Михайло Романиця), Верховинець (Василь Мозолюк), Вихор (Микола Харук), Вишня, Ворон (Олекса Додяк), Гайворон (Іван Гураль), Гайдамака (Микола Шарабуряк), Гайдук (Михайло Лакуста), Гамалія (Василь Скригунець), Грім (Федір Кіяшук), Грубий (Ілля Оленюк), Грушка (Йосип Ткачук), Гуцул (Іван Спаський), Гонта (Микола Шкарупа), Грац, Дзвін (Тарас Буджак), Довбуш (Микола Кавацюк), Довбуш (Михайло Хариняк), Дон (Михайло Дарабан), Дорошенко (Петро Савіцький), Жайворон (Танасій Яцьковський), Забіяка (Петро Бігайлюк), Завірюха (Василь Паращук), Залізник (Михайло Гоянюк), Запорожець (Василь Кавацюк), Клим (Олексій Тимчук), Козак (Микола Яворський), Козар (Василь Додюк), Кривоніс (Мирослав Симчич), Крук (Костянтин Геник), Кукул (Іван Мицканюк), Липей (Ілля Рачок), Ліщина (Петро Сорюк), Магістр (Михайло Бабинський), Манів, Махно (Степан Котик), Мороз (Дмитро Негрич), Морозенко (Василь Юсипчук), Недобитий (Юліан Матвіїв), Нечай (Йосип Приймак), Орест (Ілля Брунько), Орлик (Степан Чуйко), Палій (Семен Матейко), Палій, Перебийніс (Назарій Данилюк), Перекотиполе (Дмитро Сливчук, Підгірський (Костянтин Приймак), Ратай (Дмитро Горнякевич), Святослав (Іван Шкондеюк), Сірий (Іван Кулик), Скакун (Микола Миронюк), Скиба (Іван Павлюк), Скрипка (Іван Кіщук), Скуба (Дмитро Гах), Сосна (Дмитро Недоходюк), Спартан (Михайло Москалюк), Тарас (Микола Шекеряк), Теодор (Василь Блясецький), Хмара (Дмитро Білінчук), Цвітка (Іван Братівник), Циган (Федір Децько), Чабан (Іван Скульський), Чорногора (Іван Скляновський-Гордієнко), Шум (Антон Бойко), Юрко, Явір (Василь Боцвінчук).

Першу велику бойову формацію на Коломийщині творив курінь Української Народної Самооборони імені Євгена Коновальця «Чорні чорти» під орудою хорунжого Липея (Іллі Рачка), булавного Козака (Миколи Яворського) і поручника Гуцула (Івана Бутковського), який прийняв курінь у листопаді сорок третього. Вишкільно-бойовий курінь «Чорні чорти», що був зародком УПА в Карпатах, покритив себе безсмертною славою в запеклих боях з гітлерівцями. Командирами сотень у курені

були Липей (Ілля Рачок), Козак (Микола Яворський), Дон (Михайло Дарабан).

Героїчно-трагічною була доля Покутського куреня імені Кубійовича. Сформований напровесні 1944 року з вишколених сорок третього сільських юнаків із Городенківського, Тлумацького та Снятинського районів, повстанський відділ вирушив у травні сорок четвертого на Буковину, щоби там з'єднатися з Буковинською самооборонною армією. Сотні, якими командували Магістр, Гайворон, Забіяка і Махно, з інтервалом в один день рушили на південь. Оскільки територію захопила Червона армія, а переходити мусили московсько-німецьку лінію фронту, безлісним тереном рухалися невеликими підвідділами. Зброї необстріляним партизанам не видали. Її везли під виглядом евакуйованих підпільники на возах. Внаслідок трагічних обставин ні зброя, ні набої до вояків не потрапили. Ситуація загострилася ще дужче, коли командир БУСА Луговий (Василь Шумка) відмовився прийняти покутян. Не допомогли навіть умовляння таких авторитетних підпільників, як Мотря (Артемізія Галицька) і Федір (Мирослав Гайдук). Свою відмову Луговий мотивував небажанням вступати в бої з червоними, що гналися за галичанами. Під Трилісками енкаведисти напали на сотню Магістра (Михайла Бабинського) з Тишківців Городенківського району й розбили майже беззбройний відділ. Магістр із невеликим гуртом уцілілих стрільців углубився в Буковину, маневруючи між двома вогнями — червоним і коричневим. Через Маліївські ліси, Карапчів, Стрілецький Кут повстанці дійшли до Шубранця, здобуваючи дорогою зброю і набої у ворога. На світанні потрапили в засідку, що її майстерно влаштували енкаведисти. В гарячому бою багато повстанців наклали головами. Магістр, важко поранений в коліно розривною кулею, зумів вирватися з-під смертельного вогню й затаївся в Шубранці, де з ноги повитягували осколки. Дошкульною раною заопікувалася краянка Чайка — Ганна Заячківська. По якимсь часі вони через Прут дісталися до Стрілецького Кута. Ганна кілька разів ходила на зв'язок до Мамаївців у пошуках контактів із тамтешніми підпільниками.

До більшовицьких лабет Михайло Бабинський потрапив на mostі через Прут, коли його непритомного підпільники намагалися перевезти на лікування назад до Шубранця. На першому допиті в Чернівцях назвався Михальчуком. Тортур і мук, яких мужній повстанець зазнав у катівнях НКВД, вистачило б на сотню людей. Більшовицькі нелюди кілька разів ламали поранену ногу, але нічого так і не домоглися. Присуд — двадцять років неволі — Михайло сприйняв мужньо, як і личить українському повстанцеві.

Звільнення настало п'ятдесят шостого. Одружився з підпільницею Ганною-Марією Заячківською. Жили в Казахстані. Ганнина подруга по неволі Софія Голуб у 1988 році допомогла подружжю придбати хатину в селі Глинянці Вінницької області. Не стало Михайла Бабинського 15 червня 1994 року.

Інакше склалася доля сотенного Махна — Степана Котика з Городенки. Зі смертельного московсько-німецького мішка на Буковині двадцятичотирирічний повстанець вирвався живий і неушкоджений. Після трагічного рейду відновив сотню і ще добре повоював з енкаведистськими горлорізами, маневруючи на просторому терені від Дністра до Пруту. Загинув умілий і хоробрий командир сорок шостого року на невеликому острові посеред Дністра біля Корнева, відбиваючись від московської навали з обох берегів ріки.

На один рік пережив старшого на три роки брата Микола Котик, прийнявши мученицьку смерть у комуністичних концтаборах.

У сотнях Магістра й Махна був Кармелюк — Іван Масевич із покутських Вербівців. Діставши в липні сорок четвертого німецьку кулю в живіт, помер на Буковині й похований на горі Максимець. Із кількох сотень учасників весняного рейду з Покуття на Буковину за півроку вціліли всього кілька десятків. Серед них вербівчани Микола Андрусак (Чумак), Юрій Голинський, Ярослав Остафійчук (Гайдабура), Дмитро Семенчук. Загинули або пропали безвісти «буковинці» з Вербівців Іван Голинський, Михайло Голов'яцький (Нечай), Василь Малярчук (Довбуш), Михайло Мартинюк, Юрій Ярема

(Соловій), Микола Остафійчук, Данило Семенчук, Іван Ярема (Гроза).

З розтрощеною розривною кулею рукою вирвався з більшовицького смертельного зашморгу в Трилісках Борис — Андрій Скіцько. Необстріляний юнак, стікаючи кров'ю, усе-таки відірвався від оскаженілої червонопогонної зграї й щасливо дістався до рідних Тишківців. Через два роки двадцятирічний повстанець загинув смертю героя в бою з більшовиками у Чернелицькому лісі. Понівечене Андрієве тіло друзі викрали з приміщення районного МГБ в Чернелиці, принесли сонними полями до Тишківців і поховали на тамтешньому цвинтарі.

Крім регулярних відділів УПА, на території Коломийської округи діяли численні самооборонні куцові відділи — СКВ, теренові боївки та боївки Служби безпеки. Лише в Косівському районі воювали з ворогом сорок п'ятого року боївки Зеленого, Відважного, Грізного, Мороза, Верховинця, Різуна, Ватаманюка, Хитрого, Херсона, Вія, Дона, Черемшини, Рися, Славка... Кожна мала по два десятки вояків.

Джерело життя

Для медичної опіки повстанській армії потрібні були фахівці — від лікаря до санітара. Провід вирішив відновити Український Червоний Хрест, який німці зліквідували 1942 року. Підпільний УЧХ розпочали організовувати 1943 року. Доручили цю справу жіночій мережі ОУН під керівництвом Монети — Катерини Зарицької, яка й стала першим крайовим провідником УЧХ. Енергійна й вольова Монета налагодила створення санітарних пунктів у селах, малих шпиталів на всіх теренах, де діяла Українська Повстанська Армія. Медично-санітарний відділ при УЧХ очолював фаховий лікар. Кожен

повстанський відділ, іноді й підвідділ, мали лікаря або санітара, які входили до санітарної служби УПА.

Обласним референтом УЧХ Станіславщини крайовий провід призначив Уляну.

Референтом Українського Червоного Хреста Коломийської округи стала Наталка — Дарія Миленька. Донька наддністрянського села Поточища закінчила Городенківську гімназію, дев'ятнадцятирічною вступила тридцять дев'ятого до ОУН. Працювала в повітовому проводі жіночої сітки Організації. За дорученням підпілля під час німецької окупації влаштувалася на роботу в аптеку, щоби допомагати повстанцям медикаментами. Вийшла заміж за Василя Хому, який працював у підпіллі під псевдами Марко, Демон. Дарця, так любовно називали підпільницю рідні й друзі, народила сорок сьомого року в Коломиї дитину. Енкаведисти забрали сина з оселі Петрунелі Шурак, яка за своє добродійство потрапила за колючі дроти московських концтаборів. Хлопчика забрав офіцер-льотчик і виїхав з Прикарпаття на Далекий Схід. Наталка дивом вирвалася з рук енкаведистів і загинула 14 травня 1949-го у Вовчківцях біля Заболотова, надавши перевагу смерті від власноруч пущеної собі в скроню кулі перед більшовицько неволею.

На два дні пережив дружину Василь Хома з Чернятина. Провідник Городенківського надрайону вистрелив собі в голову з пістолета, але залишився живий. Зі смертельною раною опритомнів у Коломийській лікарні. Солдати-енкаведисти з жахом спостерігали, як відходить у вічність доручений їм для охорони важкопоранений партизан, з усіх сил вдарившись закрявавленою головою об металевий поручень ліжка.

Коломийський надрайонний провід жіночої сітки ОУН і УЧХ очолила Оксана (Ольга Одинська), яка народилася 1923 року в Стецівці на Снятинщині. За німецької окупації навчалась у Львівському медінституті. З приходом більшовиків пішла в підпілля. Загинула мужня дівчина 27 січня 1947 року в Коломиї.

Жіночою сіткою ОУН й УЧХ Снятинщини й Городенківщини водночас керувала надрайонна провідниця Анна (Одарка Федорак), теж уродженка Снятинського району.

Навчаючись у Львівському медінституті, працювала в підпіллі. Заарештували її 1946 року й запроторили на десять років до таборів.

Підпільний Червоний Хрест у Косівському районі створювала недавня повітова провідниця жіночої сітки ОУН Дарина — Олександра Слободян, яка народилась у Снятині 5 серпня 1922 року.

Двадцять дев'ятого січня 1943 року, в 25-ту річницю трагедії під Крутами, старшокласники Соколівської школи відмовилися від обіду, взявши собі за приклад торішній вчинок їхньої професорки пані Лесі Слободян. Подія розчулила і схвилювала молоду вчительку до сліз. На душі було радісно й приємно, що зерно, яке вона посіяла, не впало на холодний камінь людської байдужості, а проросло в юних душах школярів. Дівчина гордилася небуденним вчинком своїх вихованців. У карпатських селах тоді лютував страшний голод. Окупанти забирали в гуцулів усе їстівне, блокували горців від низинних хліборобних районів. Нещодавно Соколівка поховала батька сімох дітей, який подався в польові села, щоби виміняти харчунок для голодної малечі. На зворотній дорозі віз із кількома торбинами продуктів перепинили німецькі вояки. Відібрали все до крихти. Зголоджені діти вдома очі видивилися за татом. А той з розпуки шубовснув стрімголов у бурхливий водоспад. Уночі кінь притяг порожнього воза до гуцульської хати, що жила надією на шматок сухаря і не відала ще про своє лихо. Щоб урятувати від голодної смерті учнівську молодь, провід ОУН організував у сільських школах щоденні обіди. Більшість дітей їла тільки в школі, бо вдома було порожньо. Зворушлива подія навіяла вчительці спогади про власне минуле.

Залишившись у чотири роки без батька, Леся всім своїм вихованням завдячувала матері. Ганна Танащук походила з патріотичної снятинської родини. Її старший брат, січовий стрілець Микола, загинув із друзями в серпні 1914 року на горі Маківці. Мама самотужки вчила допитливу доньку. Після вселюдної семикласової школи Леся студіювала в гімназії, а за перших совітів — у середній школі та педшколі в Коломиї. Війна перервала навчання в інституті в Подєбрадах.

До ОУН вступила ще школяркою, 1939 року. Великий вплив на її формування мала Мрія (Євгенія Гуцуляк), з якою звів її Василь Андрусяк. Уродлива, скромна й розумна Василева наречена давала Лесі читати підпільну літературу, доручала писати реферати, спонукала до боротьби з окупантами. Леся організувала навколо себе подруг — Одарку Федорак, Марійку Гуцуляк, Наталку Зінкевич.

Провідник Різьбяр (Василь Андрусяк) доручив молодій націоналістці серйозне завдання — вчителювати в гірській Соколівці. У хаті, де заквартирувала Олександра, зафункціонував підпільний зв'язок. Тут неодноразово побували підпільники, районні та крайові провідники. Зв'язкова Дарина, вчителюючи в сільській школі, вивчала людей, переймала місцеві звичаї, здійснювала просвітницьку роботу.

Директор Соколівської семикласної школи Стефанія Білицова надзвичайно вимоглива до себе і не менше — до підлеглих. Пропрацювавши в українських школах понад тридцять років, шістдесятирічна полячка добре зжилася з місцевим людом, допомагала рятувати сільську дітвору від голоду. Стефанія часто сперечалася зі своїм старшим братом, запеклим польським шовіністом, із яким жила в одній хаті. Пані Білицова навіть дозволила молодій вчительці Лесі Слободян викладати історію України за власною програмою, що базувалася на працях видатного вченого Івана Крип'якевича.

Одного дня в хаті, де проживала вчителька, поселилася симпатична Надія Кузьменко, секретарка збірної громади в Соколівці. Щира й відверта дівчина з добрим відкритим обличчям і лагідними очима відразу припала до вподоби вчительці-підпільниці. День за днем їхні стосунки переросли в дружбу.

Надійка народилася 1922 року на Уралі, куди були вислані її батьки. З часом їхня родина повернулася в Україну й осіла в Миколаївській області. За перших совітів дівчина прибула до Західної України з групою комсомольців. Працювала медсестрою в Рожневі Косівського району. За німецької окупації опинилася в Соколівці. Тут вчорашню комсомолку охрестили. Хрещеними батьками були Марія Павлюк і Ярослав

Стефурак, який керував місцевою читальнею «Просвіти». Подружжя Стефураків допомагало Надійці й Лесі харчами за жорстокої німецької займанщини. Помер добрий і щедрий Ярослав від розриву серця, коли прийшли другі совіти. Щоденне спілкування з учителькою Лесею для Надії не минули марно. Невдовзі вона вступила до ОУН, яка єдина чинила в Карпатах спротив коричневому окупантові. З допомогою проводу Тиха, таке псевдо дістала Надія Кузьменко, влаштувалася до лікарні в Косові медсестрою. Нелегально лікувала підпільників і діставала ліки для Організації. Відтак працювала в шпиталях УПА з лікарем Поліщуком. У січні 1946 року МГБ напало на слід підпільниці. П'ятнадцять років каторги відбула на Колимі. Але й у суворох табірних умовах допомагала людям. Маючи добре серце і легку руку, вилікувала багатьох в'язнів, працюючи в неволі медсестрою.

У хаті Марії Павлюк, удовиці з двома доньками-школярками, Леся з Надійкою прожили недовго. До Соколівки неждано навідався зі Снятина Іван Славницький, який опікувався Лесею ще з гімназійних часів. З його намови директор сільської семирічки Стефанія Білицова перевела молоду вчительку з хати, де соколівська молодь часто збиралася на вечорниці. Леся з Надійкою заквартирували у затишній господі свідомого газди Василя Вороновича.

Чоловіча дружба й підпільна діяльність поєднали Івана Славницького з Василем Андрусяком і Михайлом Зінковським, якого знищили перші совіти. Славницький дивом unik трагічної долі своїх побратимів. Добрий конспіратор, він не потрапив за колючі дроти комуністичних концтаборів. Працював керуючим банком у Снятині, директором млина, директором Соколівської школи, де вчителювала і його дружина Марія. Дожив до проголошення незалежності України.

У читальні «Просвіти» бурхливу діяльність виявив сільський парубок Кирило. Щоправда, активність його здебільшого була спрямована на залицяння до молодой вродливої вчительки пані Лесі. Діставши кілька разів облизня, красень затаїв у душі образу, проте парубоцьких намірів своїх не облишив.

Якось на явочну квартиру в Соколівці прийшов провідник Різьбяр. Нервово метався з кута в кут, аж тарелі в креденсі дзвеніли. Зупинився біля етажерки, переглянув книжки, зошити. Трохи заспокоївшись, випалив:

— Отак, дівко! Тяжкий донос надійшов на тебе до крайового проводу. Я не повірив, тому сам прийшов перевірити й вияснити...

Лесі стало погано, отрухло впала на лавку.

— Який донос? Хто? За віщо?..

Різьбяр продовжував:

— Маю стільки справ! Я все покинув і прибіг. Якщо це правда!..

Від дверного лускоту з горішньої полицки в креденсі впав, але не розбився, писаний таріль. У Лесиних вухах ще гриміли провідникові слова, хоча самого його вже заступили високі зелені смерічки в кінці подвір'я.

Уранці, після безсонної ночі, дівочі чорні кучері взялися памороззю сивини. Трохи згодом Леся дізналася, що «допоміг» їй залицяльник Кирило. Навіть признався, що за нерозділене кохання шкодитиме їй на кожному кроці, аби довго його пам'ятала. Врятував молоду підпільницю від суворої розправи небайдужий до людей провідник і командир Василь Андрусак.

Життям і побутом приїжджої вчительки жваво цікавився комендант поліції Халявчук. Було то ревне виконання службових обов'язків чи бажання одружити з гарною дівчиною свого сина Романа? Леся всіляко уникала зустрічей з причіпливим служакою. Допомагали їй у цьому Роман Тодорук і Гандзяк, яких заслала в поліцію Організація. Хлопці вчасно повідомляли про гестапівські облави, тому підпільниця встигала втекти й заховатися. Халявчук, чия дружина, худорлява білявка, мала німецьке коріння, щоночі вештався під вікнами хати Вороновичів, де з-за темної штори пізно вночі ледь пробивалося тьмяне світло гасової лампи. Коменданта з'їдала цікавість. Що робить допізна щоночі ця не по літах серйозна вчителька? Отець Мирослав Гнатишин, сотрудник старенького соколівського пароха Олексія Волянського, пояснював вислужникові, що дівчина висиджує за підручниками, вчиться.

Першим парохом Соколівської церкви був свого часу Теофіл Добрянський. Олексій Волянський до Соколівки прибув у лютому 1923 року. Суворого, справедливого і принципового священика селяни побоювались, але любили. Зате жодна окупаційна влада не шанувала розумного душпастира-українця.

Соколівською громадою за німецької окупації керував Лук'ян Моканюк, людина щира, добра й порядна. За польської займанщини сільським війтом багаторазово обирали Івана Стефуранчина.

Ставши провідницею жіночої сітки ОУН Косівщини, Дарина не могла більше залишатися в одному селі, де її добре знали й могли будь-коли за продати гестапівцям. Та й відповідальне завдання — творити УЧХ в краї — вимагало постійного руху й спілкування з багатьма людьми. Підпільні кравці навіть пошили дівчині зручний теплий лижний костюм, аби зручно чулася при переходах засніженими горами. Від Вороновича Леся перебралася на якийсь час до Катерини Ключук, оскільки Надія Кузьменко разом із Галиною Гордієнко вже працювали у шпиталі лікаря Поліщука. Шкода було покидати Соколівку, де мала друзів і багато вихованців, проте підпільні справи заставляли, кликала боротьба.

Нескоренне гірське село Соколівка дало українській визвольній боротьбі чимало славних синів і доньок. За довгі роки боротьби з брунатним і червоним наїзником у рідних Карпатах склали голови Ненаситець (Василь Палинюк), Хуртовина (Василь Чушук), Ярема (Василь Джумачук), Цяпка (Василь Сенчук), Лев (Петро Сенчук), Білий (Петро Самокішук), Старий (Іван Пітиняк), Чуприна (Петро Кушмелин), Дунай (Іван Данилюк), Лисий (Петро Стефуранчин), Іван Кушмелин, Василь Сенчук, Микола Крисяк, Рись (Дмитро Шкондеюк), Буйний (Василь Білищук) та багато-багато інших.

У Соколівці народився й виріс командир штрафної сотні Святослав (Іван Шкондеюк). Невисокий, світлочубий, уродливий юнак із вдумливими очима вступив до ОУН 1936 року. Служив у польському війську, втрапив до німецького полону, воював у легіоні, звідки втік у рідні краї. В селі, за дорученням ОУН, очолив збірну громаду, до якої входили

Соколівка, Снідавка, Річка, Город, Яворів, Бабин. Ні селяни, ні тим паче гестапівці, не підозрювали, що цей покладистий молодик вишколює нишком у лісі повстанську сотню. Сюди ввійшли не тільки односельці, а й легіні з довколишніх Прокурави, Яворова, Буківця... Сотня вкрила себе непогасною славою в боях з окупантами. Загинув Святослав у сутичці з бандою енкаведистів, яких привів зрадник, у Яворові. В нерівному бою 11 листопада 1945 року полягли Святославові найближчі побратими. Командирове тіло вдалося привезти до батьківської оселі, щоби гідно поховати. Але до села ввірвалися кривавозоряні облавники, і люди розбіглися. По облаві повернулися й довершили жалобний обряд. Пролунав вибух. Комуністичні нелюди замінували в труні мертве тіло. Були вбиті, покалічені. Осколком поранило в ногу Іванову маму Марію, яка десять років переховувалася по людях із найменшеньким Ярославом. Молодша Шкондеюкова сестра Євдокія була кур'ером і станичною. Мотрю, під цим псевдо дівчина діяла в підпіллі, заарештували в квітні сорок п'ятого. Додому повернулася з Воркути п'ятдесят сьомого. Багато років Євдокія є старостою сільського хору «Гомін Карпат», яким диригує Іван Андріюк. Батько, Василь Шкондеюк, пішов у сиру землю навесні сорок п'ятого — застудився, ховаючись від безнастанних московських облав.

Чота Вані, укомплектована здебільшого зі східноукраїнців, розбила велику німецьку залогу високо в горах, де окупанти добували марганець. Загинуло багато гітлерівців, зруйновано промисел. Загарбники спорядили з мадярських вояків каральну експедицію і послали її в гори. Свавільні й підступні гонведи жорстоко розправлялися з жителями мирних сіл. У Річці застрелили вчителя Кабійовича. В Соколівці мадярські нападники повилловлювали й загнали до школи всіх чоловіків. Заручників утримували під замком і посиленою охороною.

Домовитися про переговори підпільників із мадярами доручили бойовій дівчині, надрайонному референтові УЧХ Дарині. Лесю нарядили в гуцульську вберю, щоби не виділялася зовнішністю. Представники мадярського штабу, що займав одне зі шкільних приміщень, погодилися на переговори з трьома неозброєними повстанськими провідниками. Дуже

здивувало ворожих командирів, що «гуцулка» вільно говорить французькою, бо саме цією мовою спілкувалися через одного з офіцерів.

На переговори до мадярського штабу прийшли о шістнадцятій годині Борис, Курява і Крига. Всі три провідники добре знали німецьку. В ході довгої і непростої розмови домовилися про «нейтральну зону» в селах Красноїлля, Голови, Стебнів. Заручників випустили на волю відразу ж після переговорів.

Однак віроломні мадярські наїзники дуже хутко порушили домовленість. Одного дня у Красноїллі з'явилася велика група добре озброєних гонведів. Мадярська стежа поводитись, як у себе вдома. Повстанці спритно обеззброїли й узяли в полон чужинецьких вояків. Знаючи, що мадяри посунуть відбивати своїх, повстанські командири приготувалися до гідної відсічі. Сотня Недобитого зайняла вигідні позиції на горбах. Стрільці спокійно лаштували зброю. Перша вантажівка з мадярськими солдатами не забарилася. За наказом сотенного її пропустили. Коли вся довга колона ввійшла в зону обстрілу, гори обізвалися густим вогнем. Стрільці вдарили водночас по першій і останній автомашині. Для тягарівок, які наїздили від несподіванки одна на одну, повстанці також не шкодували прицільного вогню. Жоден мадярський вояк не вирвався з вогняного кола.

Після бою Дарина з санітарною сумкою через плече кинулася на вкрите димом мертвотно-безмовне бойовисько, щоби надати першу допомогу пораненим мадярським воякам. Із розгону вистрибнула на підніжку вцілілої від вогню вантажівки й зазирнула в кузов. Від побаченого числа трупів, які плавали в калюжі крові, дівчині стало млосно. Проте вона швидко оговталась і поспішила на голосний стогін у кущах.

Пораненого в ногу мадярського полковника перев'язувала вмілими руками медсестра Тиха. Цибатий офіцер ще й брався крізь біль піджартовувати до молоденької медички. Захоплених у бою ворожих старшин стрільці відвели до хати священника Василюва в Красноїллі. Наступного дня спозаранку повстанські командири приймали делегацію, що прийшла виручати з полону своїх офіцерів. Цього разу домовилися

досить швидко. За відпущених мадярських достойників повстанці дістали медикаменти, зброю, набої, борошно.

Жахливо-кривавий слід залишили по собі бездушно-жорстокі угорські завойовники в підкарпатських селах Рунгурах і Товмачику.

У понеділок, 1 травня сорок четвертого року, зелена Франкова Гора вкрилася сірими мундирами ворожих вояків. Невблаганні й нестримно-люті гонведи, вимахували палаючими смолоскипами, гейби намагалися підпалити весь світ. Свічками спалахнули сільські чепурні хати, горить, аж гототить, церква святого Михайла, палахкотить дерев'яна школа... Зачумлені димом і п'яні від невідімщеної чужої крові чужинці гасають вуличками здибленого до небес стовпами вогню села, мов арідники в останньому пристанищі грішників. Від їхніх автоматних черг падають селяни, що намагалися рятувати від вогню нажите важкою працею майно. Прокльони на адресу паліїв-убивць розносить нажаханий вогняним кривавищем весняний молодий вітер. Згарищами сотень хат укрилися квітучі досі Рунгури, понад сто жителів загинули від мадярських куль в огняному смерчі. Дорого заплатило невинне село за діяння перевдягнених у сільську ношу радянських розвідників, які шарпали час від часу мадярські оборонні лінії. Тиждень горіли Рунгури, а винуватці трагедії, й гадки не мали проявити «чудес героїзму», щоби допомогти беззахисним селянам.

Жорстокі й цинічні були мадярські вояки, приперті до Пруту, пораним звіром відбивалися вони від московського ведмедя в Товмачику. Якихось два десятки хат залишилося від великого надпрутянського села. Залпи гармат з обох боків і «катюш» перетворили Товмачик на спопелілу руїну. Люди ховалися від літаючої смерті в тимчасових сховках-землянках, а гонведи закидали їх там гранатами, не зважаючи на жіночі сльози й дитячий лемент. Холоднокровно, мов на полюванні, розстрілювали втікачів. У рідному, доценту зруйнованому Товмачику знайшли свою страшну смерть понад триста ні в чому не винних селян. Жертвами свавільних наїзників стали учні Коломийської гімназії Василь і Дмитро Мочернюки, Михайло Солтанюк...

Референтом УЧХ Жаб'євського району була двадцятидворічна Марійка Яремін зі Старого Косова. Напрочуд вродлива й розумна дівчина легально вчителювала, добре знала німецьку. Часто, виступаючи в ролі перекладача, роздобувала цінну для підпілля інформацію. Більшовики заарештували дівчину сорок п'ятого й засудили на п'ятнадцять років каторги. У Кутах цю нелегку ділянку підпільної діяльності очолювала Віра (Ганна Тарновецька). Загинула 1948 року в бою з московськими загарбниками. Працювала в Косові для підпілля художниця Наталка Коник — Русалка. У Старому Косові не поклала рук на підпільній ниві станична Тополя — Анна Андрусак. Велику допомогу повстанцям надавав у Жаб'ї надлісничий Негрич, колишній старшина УГА з рубаною раною через щоку. В селі Зеленому господарчими справами для підпілля відав Вишня. Не одну групу підпільників до Чехо-Словаччини й Угорщини провів тільки йому знаними гірськими стежками Петро Стефурак із Кривого Поля.

Повітовий провідник жіночої сітки ОУН Дарина складала щомісячні звіти повітовому Куряві та окружному провідникові жіночої сітки ОУН Лесі — Ірині Лепкалюк. Дарині ж надсилали звіти районні провідниці Ліда Сальваровська, Ірина Стефуранчин, Марія Яремін, які навчалися з нею в педшколі в Коломиї, Євдокія Шкондеюк і Наталка Коник. На основі районних Дарина робила свій повітовий звіт, що йшов до вищих підпільницьких інстанцій.

Одного дня зв'язкова принесла штафету від Куряви з наказом принести звіт о дев'ятій годині вечора на міст через Прут, який сполучав Коломию з Вербіжем. Того дня в місті зчинився страшний гармидер німців. Десь у Березовах з'явилися ковпаківці. Фашисти на машинах і мотоциклах помчали через Вербіж у гори. В Коломиї оголосили поліційну годину — після дев'ятої вечора з'являтися на вулицях міста заборонено. Як же виконати наказ провідника? Допомога підоспіла несподівано. Свої послуги запропонувала без зайвих розпитів Ярослава Самулевич, ще й Володимира Лютого вмовила. Друзі провели підпільницю непомітно для ворожого ока глухими околицями до мосту. На правому, вербізькому, березі Пруту перед мостом стояла німецька охорона. У

вечорових сутінках чітко чулися гаркаві окрики німецькою. Даринине вухо вловило знайомий дзвінкий голос Куряви, спотворений трохи чужою вимовою. Провідник спокійно відповідав щось німецьким солдатам, а через кілька хвилин із згущеної річковим туманом темряви виринула його висока постать. Курява привітався з дівчиною, яку друзі Ярослава й Володимир завбачливо покинули. У місті підпільників перепинив нічний патруль — два німці й український поліцай. Курява галантно пропустив дівчину вперед, щоби вручила німцєві свій документ. Доки солдати уважно розглядали її кеннкарте, провідник спокійно подав свій документ поліцаєві, пошепки запитавши того, чи знає він Чорного. Про референта Служби безпеки ОУН Чорного (Осипа Перцовича) в Коломиї знали всі — і друзі, й вороги. Тому поліцай «не впізнав» Василя Федюка, за яким уже давно й безрезультатно розшукує невсипне гестапо. Повернув провідникові кеннкарте, а німцям буденним голосом пояснив, що все орднунг.

Друга світова війна захопила уродженця Вижнього Березова Осипа Перцовича на службі в польському війську. У нерівному бою двадцятитрирічний вояк потрапив до німецького полону. Не встигла осінь тридцять дев'ятого вкрити напоєну кров'ю землю золотим листом, як Осип вирвався з-за колючих гітлерівських дротів. Та, врятувавши молоду голову від німецької кулі, березівський легінь ледь не встромив її в зашморг енкаведистської шибениці в рідній вітчизні. Тож змушений був перейти на нелегальне становище. У серпні сорокового Осип Перцович (Злотник), рятуючись від агентів НКВД, перейшов кордон. Через рік, закінчивши в Кракові підпільний старшинський вишкіл ОУН, повернувся на Коломийські терени. В підпіллі його знали вже як друга Чорного. До енкаведистських ран на дужому тілі провідника додалися гестапівські. Та підпільні лікарі й потреба боротьби з окупантом щоразу повертають молодого провідника до повстанських лав.

Загинув повітовий провідник СБ Чорний героїчно: у криївці в урочищі Залунга миттєво наклав власним тілом більшовицьку гранату, рятуючи життя друзям-повстанцям. Сталося це 5 квітня 1945 року.

Участь в українському підпільному русі брали доньки священника Самулевича з Белелуї: Ярослава, Ольга, Софія, Наталка й Оріся. Серед живих залишилися тільки Оріся. Ярославу Самулевич, яка за німецької окупації вчителювала в Чортківці, намагався врятувати після важкого поранення снятинський лікар Муринюк. Але не зміг. Похована підпільниця в Снятині.

Перед приходом до Косова більшовиків Дарина пішла в підпілля. Навколо лютували німці й мадяри, а з-поза Черемошу поспішали московські зайди. Мала підпільниця вірну подругу й надійну помічницю Ліду — Анничку Кубайчук із Яблониці, що біля Гриняви в Жаб'євському районі. Дівчата були схожі між собою, мов рідні сестри. Їх навіть часто плутали. Анничка народилася 1921 року. Здобула педагогічну освіту й учителювала в рідному селі. Працювала в повітовому проводі ОУН і замінила Дарину на посту надрайонного референта УЧХ по її арешті в квітні сорок п'ятого. Залюблену в красу Карпат і життя Анничку чекісти сорок шостого року вбили у криївці в Яворові, де зберігався архів УПА. Разом із нею загиув політреферент Чайкевич. З охопленого полум'ям від спалюваних документів, повного диму підземного схрону на поверхню вирвався лише політвиховник Теодор (Василь Блясецький) і знепритомнілий потрапив до енкаведистських лабет, а далі — на колимську каторгу.

Охоче й безкорисливо допомагали повстанцям священники Богдан Гнатишин і Богдан Одинський, яких більшовики знищили, як тільки прийшли, сорок четвертого.

Через Краснолілля з села Стебнева до Головів на баских конях їде чота стрільців із сотні Хмари. Браві вояки в зелених одностроях, у кожного виблискує на сонці зброя. Старенька жінка вибігла на вулицю, несучи у фартусі спечену з картоплі й вівсяних круп паляницю-буришник, аби пригостити повстанців, хоча в самої в коморі навіть миші поздыхали з голоду. Витирала краєчком хустини сльози радощів, хрестила хлопців і промовляла:

— Боже-Боже, яка радість! Маємо своє військо нарешті.
Повстанці по-військовому віддали старенькій честь.

Подолавши багато кілометрів гірським бездоріжжям, Дарина дісталася звечора до Кривого Поля. Тут квартирував штаб мадярської дивізії. Гадала, що зайти не здогадаються розшукувати провідниці ОУН під самісіньким власним носом, і таким чином удасться їй спокійно переспати бодай одну ніч. Чисто вмиту й переодягнену «квартирантку» проворна господиня замкнула в сухій, теплій комірчині без вікон. Тут її ніхто не зауважить. Та не встигла дівчина прилягти, як нічну тишу розпанахав гучний гарматний гул. Бабахало безперестану цілу ніч. Залпи то наближались, то віддалялися. Дарина не задрімала й на одне око, вслухаючись у голосну канонаду. Усміхненоока господиня, випустила вранці дівчину з нічного запертя і жваво розповіла про страшну грозу з громами й блискавками. Одна навіть спалила якусь мадярську машину. Зелене подвір'я сміялося до сонця калюжами і м'яко стелилося дівчині до ніг умитою дощем травною. На душі стало сонячно й чисто, як на небі після грози.

До газдині навідався угорський єфрейтор і ще з порогу поцікавився:

— Хто така?

Господиня спокійно відповіла, що то евакуйована з Косова, вчителька. Єфрейтора відповідь селянки, либонь, задовольнила. Низький, худорлявий п'ятдесятирічний чоловік із неприродно матовим обличчям мав трохи вузькуваті, надзвичайно рухливі, розумні очі. Доктор історичних наук, професор Будапештського університету виявився надзвичайно цікавим співбесідником. Добре знав французьку, якою й спілкувалися. Радник командира дивізії не піднявся у званні, бо не погоджувався з політикою регента Міклоша Хорті. Єфрейтор-професор знав кілька мов й виявляв жвавий інтерес до української. Мав феноменальну пам'ять і задатки поліглота. Професійного історика не могла не зацікавити й українська минувшина, якої він, на диво, не знав. Він наївно вірив, що Августин Волошин намагався приєднати Закарпаття до Радянського Союзу. А як почув від Лесі про етнічні українські землі, ухопився обіруч за сиву голову.

— Та це ж землі Київської Руси! — ледь не з кулаками кинувся на дівчину. — Чого ж ви мовчите, українці?! Маєте такі

великі території, таку славетну історію! Ваша земля найбагатша в Європі. Чому не бороните її?! Як ви піддалися московитам?..

Люто гримнув дверима і стрімголов вибіг із хати, смішно вимахував маленькими руками на подвір'ї.

Наступного дня єфрейтор заявився, мов нічого не було, втомлений, але умиротворений, лише жваві очка виблискували непогамовним вогнем цікавості. Замість «добридень» випалив, що цілу ніч не спав через українську заплутану історію. Професор знав дещо про партизанів Сидора Ковпака, навіть про Семена Руднева і його сина Радика чув.

— А хто такі партизани-оунівці? Чого вони домагаються?

Леся терпляче, мов малій дитині, давала вченому-історикові вичерпні відповіді на його трохи незвичні запитання. Несподівано для підпільниці радник у мадярській військовій уніформі виявив бажання допомагати українським повстанцям. Зажадав зустрітися з кимось із провідників. Леся негайно через зв'язки сповістила про наміри дивного професора окружного провідника ОУН Бориса. Незабаром той у товаристві ще кількох провідників провів переговори з бунтівливим мадярським ученим з єфрейторськими погонями. Розмовою обидві сторони були задоволені. Повстанські командири регулярно діставали зі штабу свіжу інформацію про військові операції й карні експедиції мадярів.

На території Станіславської області воювала 1-а угорська армія, до складу якої входили 6-й і 7-й корпуси та 2-а танкова дивізія. Шостим військовим корпусом командував генерал Ференц Фаркаш де Кісбарнок.

Посутню допомогу українським партизанам надавав і молодий вояк-серб. У Югославії він належав до підпільної організації четників, які воювали і з фашистами, і з комуністами. Випускник торговельного інституту завідував складом медикаментів, який розмістився в stodолі священика Богдана Одинського на псевдо Лісовик. Не без допомоги своєї матері Катерини священик-підпільник заприятелював із патріотично налаштованим сербом. Не один пакунок цінних ліків передала провідниця Дарина в дбайливі руки лікаря Поліщука. Молодий серб усе поривався до рідної Югославії, де

його друзі вели нерівну боротьбу на два фронти. Одного з лідерів четників Михайловича розстріляли югославські комуністи. Допомагаючи українським повстанцям, сербський четник на свій лад воював із фашизмом і комунізмом.

Ранньоосіннього дня в Красноліллі заквартирувала невеличка група пропагандисток і працівниць УЧХ з нечисленною охороною. Прокинувшись, дівчата повиходили на подвір'я. На високій горі бовваніли силуети озброєних людей. Дівчата гадали, що то свої, повстанці. Аж коли з маківки зататакав по них кулемет, зрозуміли, що на горі ворог. Енкаведистські розвідники здалеку фотографували повстанський постій. Побачивши, що партизанів значно менше за них і переважають дівчата, відкрили вогонь із ручних кулеметів. Досвідчені охоронці звеліли дівчатам бігти донизу, а самі позаймали бойові позиції. Інтенсивний обстріл гірського села тривав досить довго. Селяни попадали в хатах долілиць на підлогу, бо кулі розлюченими джмелями залітали в розтрощені шибки. Прив'язані собаки гавкали, аж завивали, відчуваючи близьку смерть. У хлівах ревля худоба. Від запальних куль спалахнули кілька стіжків сіна. Недосяжні у своїх виямках для більшовицьких куль, охоронники не вістрілювались, аби чекісти не зганяли свого гніву на безборонних селянах, які вже й так були достатньо налякані. Меткі хлопці скритно від ворога відійшли до лісу, що вже дав прихисток дівчатам.

У лісі Дарина ледь не налетіла на політвиховника Леваду з націленим із-за дерева пістолетом. Левада був майже непритомний. Із багатьох ран цебеніла кров. Але дівчину політвиховник іще впізнав. Зволікати не було як, гарячка з'їдала повстанця. Дарина просто в лісі прооперувала пораненого, повиймавши з його тіла московське смертоносне залізо. Ретельно зашила дошкульну рану на нозі, позабандажувала інші.

Підпільні справи часто зводили надрайонного референта УЧХ Дарину з курінними Недобитим, Книшем, Скубою, іншими повстанськими командирами.

Якось із двома подругами зайшли в Космачі до блаженської хати попроситися на ніч. Господар і дві доньки-підлітки

заметушилися, відводячи прийшлим кращі місця. В якомусь часі батько звертається до старшенької впівголоса:

— Марічко, неси-но до хати... Там у нас є...

— Тату, але ж...

— Неси, дону, неси. У нас гості.

Дівчинка метнулася до сіней і невдовзі повернулася з десятком картоплин. Зварили той скарб і просто в банячку поставили на стіл. Цілий день пробиралися підпільниці горами, макової зернини в роті не мали, а тут гаряча картопля в горло не лізе. Добрий чоловік пригостив останньою бульбиною, не залишивши собі навіть на насіння. Їли той харч здорові дівчата без солі, вперемішку зі сльозами.

Зранку Дарина метнулася до сотні Орлика (Степана Чуйка), що квартирувала поруч на Завоєлах. Повстанці, хоч і самі не жирували в голодному гірському краї, охоче поділилися з провідницею УЧХ хлібом і салом. Все те добро Дарина віднесла до бідної хати щедро на людяність гуцула. Сліз радощів і дяки не могли стримати ні дівчата-підпільниці, ні господар з малими доньками. Різні люди населяють гірський край. Одні ділилися з повстанцями останнім, ризикували життям. Інші продавали їх за юдині срібняки. Тож мусили підпільники остерегатися, всі переходи здійснювали вночі, криючись від лихого ока.

Пізньої осені Дарина переходила високогір'ям від села до села, провідуючи лісові санпункти і шпиталі. Пополудні на одному з переходів зненацька звіялася хурделиця. Гори враз розтанули в заметілі. Дівчина збилася з дороги. Кривуляста стежка, засипана снігом, втекла з-під ніг. Орієнтирів не було. Усе довкруг поглинула снігова хуга. А дівчина вперто відмірювала непевними кроками кілометри засніженими пляями, аж доки не вперлася розгарячілим чолом у дерев'яну стіну невеликої колиби. Заметені ледь не до половини свіжим снігом двері піддалися неохоче, та все ж впустили провідницю до блаженської пастушої хатини. Зарилася в запашне сіно й цілу ніч услухалася в голодне вовче завивання за стіною, якого не могла заглушити навіть знавісніла хурделиця. Вранішнє сонце вгамувало вітер зі снігом й розігнало з імлюю чотириногих хижаків. Для захисту від двоногих звірів підпільниця стискала

в руці невеличкого пістоля, бредучи глибокими снігами до неблизького села.

По Різдві сорок п'ятого в селі Головах зібралося кілька повстанських відділів. У врочисто-святковій обстановці, в присутності великого числа високих провідників ОУН і командирів УПА стрільці й старшини приймали присягу вояка Української Повстанчої Армії. Величю-грізні слова вояцької клятви піднімали душі партизанів до високих небес, поривали молодечі серця до боротьби з ворогом. Злагоджено й грімкогосло сотні молодих хлопців, стискаючи в дужих руках зброю, повторювали за політвихвником:

«Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролітою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу».

Текст присяги, яку затвердила Українська Головна Визвольна Рада, і ввів Головний Військовий Штаб у липні 1944 року, надрукували у листопаді сорок четвертого «Повстанець» та інші підпільні часописи.

Непосильно важкий тягар несли на своїх тендітних жіночих плечах працівниці підпільного Українського

Червоного Хреста. Молоді дівчата утримували зв'язкову підпільну лінію, заготовляли лікарські рослини, були кур'єрами і розвідниками, господарками і патронажними сестрами, лікували поранених і хворих, заготовляли одяг для повстанців, а коли виникала потреба, брали до рук зброю...

У бою в травні сорок п'ятого на горі Баба біля Кутів була важко поранена двадцятитрирічна районна Косівщини Хмара — Ліда Сальваровська (Лазорик). Симпатична, струнка, з лагідними волошковими очима й довгими густими косами, вчительська донька вступила до ОУН 1943 року. Поранену й хвору на тиф дівчину закатували московські завойовники у Вижниці. До норильських концтаборів потрапила її молодша сестра Зеновія — Сонна, Оля.

Двічі виривалася з більшовицьких пазурів Софійка — Софія Кантимир. Народилася в Красноставцях Снятинського району 1926 року. Дев'ятнадцятирічною вступила до ОУН. Була друкаркою районного проводу. В сусідніх із Красноставцями Топорівцях потрапила в більшовицьку засідку і була впіймана, але втекла. Вдруге у катівнях МГБ опинилася навесні сорок сьомого. Змордовану й покалічену, везли її на очну ставку до Коломиї. На зворотній дорозі мужня дівчина вистригнула на ходу з потяга перед носом самого начальника МГБ Філатова та його охорони. Чекістські кулі навздогін лише легко поранили втікачку. Загинула Софійка в травні 1950-го в Долішньому Залуччі.

Винахідливість і безстрашність навіть у найприкріших ситуаціях виявляла снятинська підпільниця Жанна — Марія Гуцуляк-Корнійчук, сестра Євгенії Андрусак. Працюючи районною в Жаб'ї, Жанна потрапила якимось у щільну енкаведистську облогу. Швидко зорієнтувалась і метнулася до овечої кошари. Чекісти заставили пастухів вигнати маржину надвір. Дівчина, як міфічний Одісей, вчепилася за вівцю і з отарою вийшла з більшовицького кільця. Солдати перетрусили всю кошару, але нікого там не знайшли.

Молодша сестра Марії та Євгенії, Ліда Гуцуляк (Лисиця), до юнацтва ОУН вступила сорок першого. А через три роки шістнадцятирічну дівчину московські зайди запроторили на десять років до концтаборів.

За порогом болю

Наприкінці квітня сорок п'ятого Карпатські ліси дали прихисток розпорошеним відділам УПА. Серед повстанців багато хворих, поранених, убитих... Чимало потрапило в полон, окремі здалися добровільно. Стійкіші духом і тілом гуртуються знову в повстанські сотні. Гірськими селами криваво лютує «червона мітла». Кров і сльози течуть потоками. Надрайонна провідниця УЧХ Дарина прийшла в Шешори. Село аж кишить енкаведистами. Не встигла й двохсот метрів пройти, як із бічної вулички посунула вересклива ґалайстра червонокашкетних солдатів. Дівчина спокійно зайшла до найближчої хати. Біля вікна на лаві сидить немолодий чоловік.

— Кажіть, що я Ваша донька, — просить старого, а сама хапає куделю й сідає до віконця прясти. Чоловік так і сказав солдатам, які поганили пропахлу лісовим зелом хату п'яними московськими матюками. Та енкаведисти вміли розв'язувати язика. Випльовуючи з кров'ю останні зуби, селянин не витримав. Окупанти повели Дарину до гарнізону.

Крім енкаведистів у Шешорах заквартирувала якась невелика частина регулярної армії. Червоноармійці теж брали участь в облавах, але особливої активності не виявляли. Дарину відразу ж повели на допит. Зайнялися підпільницею капітан і лейтенант. Проте перехресний допит бажаного результату не дав. Не домігшись від дівчини нічого путнього, капітан звелів відвести банку до стодоли й там замкнути.

У темній прохолодній стодолі на дівчину накинувся зненацька якийсь військовий. Охоплена переляком і розпачем з останніх сил шалено відбивалася від мовчазного нападника, що дихав їй в обличчя горілчаным чадом. У дикий регіт солдатів на подвір'ї не вслухалася. Мов загнана в кут ласиця, готова була

перегризти гвалтівникові горло, дряпала, кусала, молотила кулаками... А коли під руку попало щось тверде й замашне, не вагаючись, гепнула ним щосили ворога по голові. Ланню перестрибнула через його розпростерте тіло і з розгону кинулася до широких дверей, назустріч світлу.

Із Шешорів байдужі до сліз і прокльонів конвоїри повели впійманих у селі дівчат до Соколівки. Дорогою задля забави цькують бранок здоровенними собацюгами, аби ті люто шматували на дівчатах блаженку одержу. Самі ж червонопогонці регочуть, аж за животи хапаються. В селі арештанток розмістили навпроти хати, в якій Дарина квартирувала, коли працювала вчителькою.

У Соколівці вчителювала й районова провідниця ОУН Березина (Марія Костинюк), уроджена 1924 року в Карлові Снятинського району. Загинула в сорокових роках у Карпатах.

У Косові посеред тюремного подвір'я зненацька побачила косівчанку Ганну Кабин. Молоду гірську красуню впізнала по великих блаватних очах. Більшовицькі нехристи відтяли пишні дівочі русьві коси й поголили невільниці голову, що кривавіла на сонці свіжими порізами. Щоби не втрапляти до катівських безжальних рук, Леся порізала собі осколком скла вени на руках і шиї. Бризнула гаряча кров, дівчина впала в забуття. Енкаведисти, забігали, мов руді миші перед повинню. Охоронці на вишках здійняли навіщось стрілянину. Поодинокі прохожі бачили, як чекісти тягли кудись бездиханну закривавлену дівчину. Лікарі довго повертали підпільницю до життя. Отямилася в приміщенні МГБ, руки й шия забандажовані, крізь бинти просочується кров. Побачила людей в уніформах і білих халатах і знову знепритомніла. Останнє, що бачила, це густі плями крові на білій сорочці. Згодом, у концтаборах, Олександра Слободян пошиє з тієї сорочки сукню, яку вдягатиме лише на великі свята. Одяганку ту жінка передала до музею в Снятині, аби нагадувала нащадкам про московську неволю та комуністичну тиранію.

Третього дня Великодня сорок п'ятого року Леся в лікарні навідала мама, що придибала пішки аж зі Снятина. Про доньку сказав їй Іван Славницький, який мав у Косові рідню. Мама принесла невітніші вісті. Окупанти забрали батька. Вони ж із

п'ятнадцятирічним Мирославом поневіряються й із дня на день чекають арешту.

Завітав до прикутої до ліжка дівчини і її довголітній опікун Іван Славницький. Всі входи-виходи в приміщенні охороняли озброєні «стрибки». Іван впевнено приступив до дверей і твердим голосом велів відчинити, недбало кинув лакузам пачку сигарет. «Стрибки», що через свій лакейський статус боялися всіх і всього, мовчки підкорилися жорсткій команді. Славницький, який сам щодня балансував на тонкій ниточці між волею й неволею, не побоявся принести хворій підпільниці харчі й ліки. Але найвартіснішою для Лесі була братня розрада давнього приятеля.

Молодий Лесин організм, завдяки постійній опіці близьких людей, швидко поборював недугу. Друзі-підпільники підготували Дарині втечу з лікарні. Але останнього дня арештантку під конвоєм перепроводили до в'язниці. Малограмотні слідчі НКВД мали великий клопіт з ерудованою провідницею УЧХ, яка добре знала не лише історію України, але й історію СРСР, розбиралася в ідеологічних тонкощах.

Через два місяці впійманих у Косівському районі дівчат погнали пішки до Коломиї. В парі з Дариною перебирає ослабленими від побоїв і голоду ногами Юля Гаравасюк. Її батько, колишній український січовий стрілець, одружився й пустив коріння в Східній Україні. Тридцять третього родина Гаравасюків, покинувши роками нажите майно, втекла від голодомору в Карпати. Юля, яка вже встигла скуштувати «радянського раю», дорогою заповзялася виховувати конвоїрів-«стрибків». Дарина, втративши після Хімчина надію, що повстанці відіб'ють її, голосно допомагала відважній подрузі. Хай краще застрелять! Проте полохливі «стрибки» лише несміливо оправдовувалися перед дівчатами. Нарешті невірні симулюють велику втому, відмовляються йти. Конвоїри, щоби не мати зайвих клопотів, забирають у дівчат не такі вже й важкі клуночки й несуть до самої Коломиї. Маючи нечисте сумління, московські вислужники, мов бездомні собаки, бояться навіть самих себе. Їх проймає жах перед власним начальством, їм лячно загубити вручену енкаведистами зброю, проте найбільший страх мають перед

повстанцями. Партизани вбачаються цим горе-воюкам за кожним деревом пообіч дороги. Найзаповітніша їхня мрія — дійти живими до Коломиї й здати до в'язниці арештантів. А тоді вже понапиваються і п'яні будуть «героїчно» спати.

У Коломиї приетапованих заганяють спершу до лазні, де вся обслуга складається з чоловіків-невільників. Цнотливі дівчата соромляться. В'язниця аж тріщить від арештантів. Невільниць розмістили на тісному горищі. Спеканестерпна, води не дають, їсти також. Виснажені жінки здійсмають крик. Начальникові в'язниці, що нагодився через кілька годин, Дарина спокійно-впевненим тоном пояснює, що ніхто не дав йому права утримувати арештантів у таких нелюдських умовах. Суду ще не було, можливо, багатьох оправдають і випустять на волю...

Через годину Олександр Слєбодян забрали зі спекотного горища на допит. Наступного дня озброєні конвоїри буденно, без зайвих слів, повели закуту в наручники провідницю на вокзал. Після сварки з фронтовиками, коли сідали в поїзд, і дорогою в переповненому вагоні енкаведисти припровадили Дарину до тюрми у Станіславі.

Розпочалися виснажливі допити. Слідчі в обласному центрі вишуканіші за косівських і коломийських, фізичних тортур їм замало. Найдужче старається працівник прокуратури Олександр Воронін, моральне мордування дівчини дає йому очевидну насолоду.

— Героїнею ти не станеш. Ми тебе так розпишемо, що твої самі тебе розстріляють. Ольги Басараб із тебе не вийде, не допустимо. Може, й житимеш, навіть заміж вийдеш, але політикою вже не займатимешся ніколи.

Три тижні цілодобових допитів висмоктують останні життєві сили, вимотують тіло й душу. Енкаведисти часто влаштовують очні ставки. Більшість привезених із далеких гірських сіл людей «не впізнають» добре званої подруги Дарини. Деякі навчені життям немолоді чоловіки такого городили слідчим, що ті в потилицю виганяли хитрих гуцулів із кабінету.

— Іді вон, дурак!

У Соколівці й довколишніх селах добрі люди вже й панахиди відправили по вчительці. А та, виходить, жива!

Уночі страшне тюремне приміщення повниться моторошними звуками. Завивають сирени, скрегоче залізо, лунають крики, душу роздирають зойки. Та найбільшого, закутого в жах жалю наганяв на арештантів німечний розпачливий дитячий писк. Більшовицькі кати безперервно опрацьовували змордованих побоями людей ще й психологічно. Пізньої студеної осені водять бетонними коридорами на допити побитих, обірваних, напівголих, босих дітей. Дитячий лемент криє п'яна брутальна московська лайка. Найтвердіше серце не могло не закровоточити від такої жахливої картини.

Виглядом кабінет слідчого нагадує підземелля для тортур часів середньовіччя, тільки вогнище посередині не палахкотить. Крісло для допитуваного, крім ніжок і рами-обідка, не має нічого. Людина в ньому постійно мусить напружуватись, аби не провалитися. По кількох годинах такого сидіння допитуваний неспроможний був випростати заціпенілі ніг. На столі перед слідчим зловісно валяються металеві знаряддя для катування — чорні кліщі, щипці, якими, либонь, виривали ніздрі сотні років тому розбишакуватим московитам. Дарині дали свіжого слідчого, старого контуженого придурка. Документи навіть показав, що за свої вчинки він не відповідатиме. Так і заявив, ховаючи до шухляди папери. У хворобливому нападі може покалічити і навіть убити...

У камері тримають кількох черниць. Сестра Йосафата була раніше ученицею самого митрополита Андрія Шептицького. Сестра Дарія в миру працювала шкільною вчителькою. І тільки сестра Марія словечка не мовить про себе, безперервно перебуваючи в молитві-медитації. Проживаючи в монастирі, черниці допомагали повстанцям, лікували поранених і хворих. Монахині велять усім дівчатам у камері молитися за подруг, рідних і близьких і навіть за свого слідчого... Дариною аж підкинуло на дерев'яних нарах. «Як, за слідчого? Він мене мордує щодня, кров по краплі цідить, а я маю молитися за нього?!». Дівчина з Городенківського району збожеволіла від нелюдських тортур. На нижніх нарах стікає кров'ю молоденька

вчителька. Русьвому дівчиськові повиривали нігті на пальцях рук. Жодна кроку ступити не може, бо п'яти повідбивали... А ми — молитися! Молитися за тих звірів?.. Проте черниці поступово переконали збідованих дівчат, що треба молитись і за своїх кривдників.

Слідчий щосили навідліг боляче вдарив гумовою палицею, аж подих перехопило, а Дарина подумки молиться за нього, жаліє його в душі. Замахується вдруге, та вже не б'є, рука з гумовим кийком безвладно опускається. Наступного допиту все повторюється. Енкаведист намагається вдарити беззахисну дівчину, та якась невидима сила не дозволяє, немов притримує за волосату руку. В нападі скаженої люті гупає кулачищем по столу, аж залізяччя для тортур задзвеніло.

— Ти колдунья!..

Невтямки кривавому катові, що є речі значно потужніші за земну зброю. Як не відає того, що і його жертва, і всі невірльниці в камері просять Бога, щоби навернув його на стежку людяності, дав бодай крихту здорового глузду. Слідчий казиться в кабінеті, а вдіяти нічого не може. Велику й незбагненну силу має щира молитва.

На всі запитання трохи присмирнілого контуженого слідчого, що стосуються її власних «провин» перед радянською владою, Дарина давала ствердні відповіді. Про друзів не обмовилася жодним словом. Ще й дозволяла собі кепкувати вголос зі слабкості радянської влади, яка боїться тендітних дівчат, того й запроторює їх за ґрати. Була впевнена, що на свої дев'ять грамів заробила в чекістів давно. І її зовсім не обходило, що смертоносного свинцю в катованому тілі може бути більше...

Справу слідчий незабаром завершив, давши дівчині ознайомитися з написаним і поставити підпис. Одержавши бажаний автограф, акуратно дописав між широкими рядками потрібний йому матеріал. Винахідливість підстаркуватого чекіста в Станіславі обійшлася Олександрі Слободян у п'ятнадцять щедро подарованих радянським судом років каторги та п'ять років позбавлення прав.

У сусідній камері карається отець Микола Вонсуль, якого кинули за ґрати за відмову зректися греко-католицької віри.

Миколу Вонсуля разом із його рідними сестрами Мартою та Марією більшовики вже засудили були до розстрілу в червні 1941 року. На щастя, ешелон із приреченими розбомбили під Білою Церквою німецькі літаки, й Вонсулі врятувалися від смерті. Але сорок четвертого, тікаючи від червоних на Захід, загинула під бомбами Марта. Марію, яка декілька разів жива виривалася з гестапівських катівень, запроторили за ґрати в березні сорок четвертого другі совіти. Старший брат Богдан Вонсуль за німецької окупації працював перекладачем в арбайтсамті й урятував багатьох хлопців і дівчат від вивезення до Німеччини. 1946 року більшовики знищили сорокаоднорічного Богдана разом з іншими інтелігентами в Коломийській в'язниці. Під час навчання в Коломиї Леся Слободян квартирувала у Вонсулів, родинний будинок яких світив білими стінами неподалік гімназії. Швидко здружилися з Марійкою. Часто заводили дівчата пісню під Марусин акомпанемент на піаніно. До них приєднувалися дзвінкими голосами хлопці за стіною. Вся хата Вонсулів співала.

Отця Миколу більшовики засудили за впертість на десять років, які він відбув у казахстанських таборах від дзвінка до дзвінка.

Дівчата з камери перестукувалися через стіну з хлопцями й обмінювалися скупими тюремними новинами. Якось хлопці стукають, аби остерігалися засланої до їхньої камери провокаторки. Спілкування на якийсь час припинилося. Засвічену сексотку енкаведисти через чотири дні забрати з камери.

Посильну допомогу в'язням надавав лікар Степан Савочка. Цей невисокий, щуплуватий чоловік мав добре серце, велику силу волі й справжню бійцівську вдачу.

Олександра Слободян, відбувши десять років у неволі, зажила звичним життям. Вийшла заміж за повстанця Шума (Василя Ковалюка з Радехівського району), який теж відбув каторгу. Через рік у них народилася на Колимі донечка Оксанка. А вже шістдесят другого року в Снятині, який довго не бажав прийняти каторжанської родини, на світ з'явився син Борис.

Того ж року давній Снятин поповнився ще однією родиною політв'язнів. До міста прибули сестри Галина Шубська й Ірина Осипчук із роду Козубських.

Ім'я їхнього батька Бориса Козубського кров'ю вписане до переліку чільних борців за українську незалежність. Народився він 19 лютого 1886 року в Житомирі в сім'ї лікаря Миколи Козубського. Дитинство Борисове пройшло в Кременецькому повіті, де батько працював дільничним лікарем у місті Вишнівці. Родина Козубських мешкала у власному маєтку в селі Великому Раківці, що сусідило з Вишнівцем. Волинське місто над тихоплинною мрійливою Горинню ще зберігало пам'ять про засновника Запорозької Січі на Малій Хортиці князя Дмитра Вишневецького. Жителі зеленого містечка всотали в себе волелюбний дух славного козацького отамана Байди. Родинне виховання й атмосфера старовинного українського міста змалечку формували світогляд хлопчика. І в школі, й ув Острозькій гімназії Борис Козубський вирізнявся з-посеред ровесницького загалу гостротою розуму та вільністю думки. Закінчивши 1906 року гімназію, вступив на правничий факультет Київського університету імені святого Володимира. Невдовзі за участь у студентських заворушеннях потрапив у поле зору недремної царської охоранки. Від переслідувань і ймовірного арешту змушений був рятуватися переїздом до Харкова, щоби продовжити там не тільки навчання в університеті, але й боротьбу проти російського царизму. Приїздячи на вакації додому, студент не байдикував, відчутно допомагав краянам діяльною працею в Кременецькому повітовому земстві.

У двадцятишестирічному віці Борис Козубський поєднав свою долю зі слобожанською красунею-козачкою Оленою Парфенівною, вихованкою інституту шляхетних дівчат. Дівчина вільно володіла французькою й німецькою мовами, чудово грала на піаніно.

У 1913 році випускник Харківського університету розпочав правничу кар'єру в адвокатській конторі Миколи Міхновського, відомого ідеолога українського націоналізму. Уродженець Полтавщини, Микола Міхновський у своїх сорок років зажив слави політика, публіциста, адвоката. Виголошена 1900 року на

святкуванні Шевченківських днів у Харкові й Полтаві його промова стала програмою Революційної Української партії й була видана у Львові брошурою під назвою «Самостійна Україна». Під впливом невгамовного Миколи Міхновського молодий адвокат Борис Козубський вступив до РУП й остаточно сформувався як політик. Боротьба за Українську Соборну Самостійну Державу стала його незмінним життєвим кредо.

Переїхавши з молодою дружиною до Києва, Борис стрімголов кинувся у вир революційних подій. Праці правника-політика друкував тижневик «Слово», редакторами якого працювали Володимир Винниченко і Юрій Тищенко, співредакторами — Симон Петлюра, Валентин Садовський. Із Києва дорога Козубським стелилася до Кременця, де Бориса невдовзі обрали головою міської думи, а перегодя — головою Кременецької повітової земської управи.

У квітні 1917 року в Києві відбувся Український національний конгрес, на якому Бориса Козубського обрали представником Волині до Української Центральної Ради, головою якої був професор Михайло Грушевський. Миколу Міхновського до Центральної Ради відделегував Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка, що його організував Микола як один з ініціаторів створення українського національного війська.

Роки 1917–1920 для Бориса Козубського та його однодумців пролетіли в самовідданій праці в ім'я розбудови та зміцнення молодої Української Держави, запеклій боротьбі з її ворогами. Підпис голови Кременецької земської повітової управи Бориса Козубського стояв на купюрах «кременецьких» грошей під зображенням тризуба і герба Кременця. Друковані в міській друкарні В. Цвіка банкноти ходили в обігу на території повіту від березня 1919-го до березня 1920-го.

У 1919 році поляки запроторили Бориса Козубського з багатьма друзями по боротьбі до страхітливого концтабору в містечку Домб'є неподалік від Кракова. За колючим дротом у нестерпних умовах каралися й помиралі українські в'язні. Правдами й неправдами Олена Козубська вирвала ледь живого чоловіка з неволі.

Та ні перебування в польському концтаборі, ні загроза нового арешту не змогли пригасити жертвовного вогню, що палахкотів у серці українського патріота. Сповна віддав він себе політичній і громадській праці. Просвітяни обрали невтомного правника своїм головою. Борис Козубський докладав рук до створення українських кооперативів, банків, читалень «Просвіти». Його соратниками стали Василь Дорошенко, Віктор Гнажевський, Василь Кархут, Сергій Бачинський, Семен Жук. Родина Козубських віддала кілька приміщень власного помешкання під осідки «Просвіти» й «Союзу українок». Культурно-просвітницька й національно-патріотична діяльність Бориса та згуртованих довкруг нього друзів була не до вподоби польській владі. Майже після кожного заходу просвітян, дозвіл на який давав повітовий староста Стефан Чарнецький, озброєні поліцаї провадили Бориса Козубського до в'язниці на Дубенську рогатку, де він проводив кілька тижнів, а то й місяців.

Обраний 1922 року послом до польського сейму, Борис Козубський став одним з організаторів Українського парламентського клубу, що відзначався безкомпромісністю в боротьбі за права поневоленого українського народу. Праця в сеймі й антипольська боротьба зблизили Бориса з Сергієм Хруцьким, Самійлом Підгірським, Семеном Жуком, Миколою Пироговим. Сергій Хруцький став хрещеним батьком Борисової донечки Ірини, а дружина Миколи Пирогова Юлія — її хрещеною матір'ю.

Не оминула цієї родини й хвиля антиукраїнських політичних репресій, що прокотилася Західною Україною перед вибухом Другої світової війни. До печально відомої Берези-Картузької потрапили Борис і Юрій Козубські. Батька з сином неодноразово проганяли разом з іншими українськими політв'язнями крізь стрій бездушно-жорстоких польських поліцаїв, які нівечили їхні зморені тіла гумовими палицями та кольбами карабінів.

У вересні тридцять дев'ятого табірна обслуга «героїчно» порозбігалася, мов зайці попід межі, рятуючи власні шкури від зубів німецького хижака. Ледь живі в'язні розбрелися хто куди. Покаліченого й виснаженого Бориса Козубського помістили до

Кременецької лікарні. Проте московський НКВД, що замінив польську дефензиву, хутко напав на слід українського патріота. Дружина перевезла хворого чоловіка до Львова. До червня 1940-го його лікували друзі в клініці медичного інституту. Вийшовши з болячок, Борис Козубський якось прилаштувався коректором в обласній газеті «Вільна Україна». Кожен день проводив у нервовому очікуванні візиту НКВД й арешту.

Німці принесли в Україну зі своїм хваленим арійським порядком нові антиукраїнські репресії. Раду сеньйорів, до якої Борис Козубський ввійшов разом із такими видатними особами, як Андрій Шептицький і Йосиф Сліпий, як і весь український уряд під проводом Ярослава Стецька, гітлерівська влада розпустила. Невдовзі невтомний Борис Козубський увійшов до Української ради довір'я, яку створив у липні 1941-го в Рівному небіж Симона Петлюри Степан Скрипник, майбутній патріарх Української Автокефальної Православної Церкви Мстислав.

Відчуваючи за спиною трупний подих гострозубого гестапо, Борис Козубський перебрався до Кременця, де продовжив розпочату замолоду працю на цілині української незалежності. З наближенням фронту знову повернувся до Львова, позаяк німці вже були більше заклопотані власним порятунком, аніж полюванням на українських патріотів. Від січня сорок четвертого родина Козубських змушена була поневірятися по людях, покинувши напризволяще господарство у Великому Раківці. Тимчасовим їхнім пристанівком стали Збараж і поблизькі села. По війні вся родина зібралась у Львові. Борис поновився на посаді коректора в редакції газети «Вільна Україна», підробляв юрисконсультом у Львівському обласному аптекоуправлінні.

Виклики до обласного управління МГБ все частішали. Непіддатливого правника звільнили з посади коректора. Щоденні цькування закінчилися арештом і виголошеним у жовтні 1948 року присудом — двадцять п'ять років таборів і п'ять років позбавлення громадянських прав. Стандартна на той час «платня» за любов до України. Лише раз на рік дозволяла адміністрація мордовського концтабору немолодому в'язневі сповіщати про себе листом родині, що

перебувала на засланні в Хабаровському краї. Нелюдські умови спричинили важкі хвороби Помер вірний син України, інтелігент-борець 17 лютого 1953 року в далекій Мордовії, два дні не доживши до свого шістдесятисемиріччя, на одинадцять років і сімдесят днів переживши свого найстаршого сина Юрія.

Юрій Козубський народився 1913 року. Грунтовну початкову освіту здібному й допитливому хлопчикові батьки дали вдома. Навчання продовжив у Львівській академічній українській гімназії і водночас у музичному училищі імені Миколи Лисенка. Мав неабиякі музикальні здібності. Разом із друзями проживав на квартирі в пані Паньківської, яка виховувала юних квартирантів у патріотично-спартанському дусі. Єдиний її син Степан свого часу навчався у Львівській політехніці й 1 листопада 1918 року вивісив на міській ратуші жовто-блакитний прапор на честь проголошення Західно-Української Народної Республіки. Ввірвавшись до Львова, польські окупанти жорстоко розправилися зі Степаном Паньківським — зарубали юнака шаблями. Хлопці-пластуни надзвичайно поважали стареньку жінку, прислухалися до її порад.

Пластуни на чолі з Юрієм Козубським, Мирославом Левицьким, Лесею Березою часто збиралися в маєтку Козубських у Великому Раківці, звідки вирушали в мандрівки містами й селами Волині й Галичини. Не відставала від старших і значно молодша Юркова сестра Галина. Нерідко до товариства долучалася донька сільського священика Тамара Гаськевич. Велике патріотичне піднесення, що панувало в «Пласті», не пройшло повз увагу польської влади. Окупанти боялися українського бойового духу й 1927 року «Пласт» заборонили на Волині, а через три роки — в Галичині.

У 1928 році Юрій Козубський переїхав зі Львова до Кременця, де продовжив навчатися в п'ятому класі української гімназії. Сюди ж після приватної підготовки вступила й молодша сестра Галина. В гімназії заснували клуб імені Пилипа Кавуна, колишнього її викладача. Весь свій молодечий запал Юрій Козубський скерував на працю в клубі, участь у хорі, яким диригував професор Лука Данилович, культурно-просвітницьку діяльність, заняття спортом. Велосипедні

мандрівки з Кременця до Львова чи Луцька стали для Юрка і його друзів звичною справою. Сотні кілометрів накручували юні завзятці на колеса своїх роверів. Вивчали рідний край, готувалися до боротьби за батьківську землю.

Крім глибоких знань з математики, фізики, історії, літератури й віртуозної гри на фортепіано, юнак опанував німецьку, французьку, латинську, польську мови. Йому пророчили блискучу наукову кар'єру, але тверде колесо історії трощило все й усіх у своєму нестримному бігові.

Життя в Кременецькій гімназії завирувало ще бурхливіше, коли до неї 1930 року прибули рівненські гімназисти Ігор Шубський, Григорій Пугайко, Микола Черненко. Невдовзі Ігор Шубський і Степан Пшеничний відновили в Кременці підпільну пластову організацію, активним членом якої став і Юрій Козубський. Через рік польська влада різними репресійними заходами домоглася розпуску «Пласту». Натомість невгамовні юнаки, у волелюбних душах яких палахкотів непогасний козацький вогонь непокори гнобителям, створили підпільну організацію «Юнак ОУН». Очолив її Ігор Шубський. Степан Пшеничний на той час уже був студентом Львівського університету.

Двадцять другого січня 1932 року, в день проголошення незалежності України, на вершині Замкової Гори в Кременці гордо замайорів жовто-блакитний український стяг. Легенький зимовий вітерець до полудня колихав сонячно-небесне полотнище на втіху українській громаді міста. Польські поліцаї довго впрівали на морозі в пошуках тих, хто вивісив український прапор. Та ні арешти, ні допити, не дали поліції бажаних результатів. Відчайдухів так і не виявили. На запитання слідчого, чи не бачив він у когось такого прапора, Юрко Козубський відповів ствердно. Слідчий від несподіваного признання й гострої цікавості ледь на стіл не виліз. Але юнак спокійно продовжив, що такі прапори мало українське військо, коли проходило через Кременець 1919 року. Слідчий довго не міг стулити до купи тонких губ через зведені зі злості судомою щелепи.

Націоналістичне підпілля що не день ставало все діяльніше в антипольській боротьбі. Летючки крамольного змісту

з'являлися не тільки в містах, але й у віддалених селах пригнобленого краю. На два роки до в'язниці за їх розповсюдження потрапив учитель зі села Фільварків Іван Міщена, приятель Козубських. Самовіддана праця не пропала марно. ОУН поставила стійкий заслін полонізації й комунізації окупованих теренів. Неписьменний у своїй масі, малосвідомий волинський селянин, який, через вікову московську неволю, не знав навіть якої він національності й наївно називав себе тутешнім чи православним, починав усвідомлювати свою національну приналежність, виростав до рівня свідомого українця. Лави підпільної ОУН поповнювалися надійними кадрами.

На чолі Організації Українських Націоналістів стояв Головний провід, який через польський терор змушений був перебувати за кордоном. Головному прововоді підпорядковувалися чотири крайові проводи на окупованих українських землях. Вони, в свою чергу, поділялися на округи, а ті — на повіти. Повіти об'єднували відділи, що гуртували гуртки та звена. Тодішній статут ОУН передбачав три види членства в нелегальній організації. Наймолодших, віком від восьми до п'ятнадцяти років, об'єднував доріст. Молодь п'ятнадцяти — двадцятиоднорічного віку входила до юнацтва. Членом ОУН можна було стати по виповненню двадцяти одного року. Звена в юнацтві складалися з трьох юнаків чи юнок і провідника. Збиралися вони щотижня в конспіративних місцях, вивчали історію, ідеологію націоналізму, засвоювали ази конспірації, аналізували політичні події, готувалися до боротьби з окупантом: ідейно, морально, фізично.

На цвинтарі в Кременці височіла братська могила січових стрільців. 1919 року більшовицькі банди ввірвалися до повітового міста й по-звірячому замордували охоплених тифозною гарячкою українських вояків, не пощадили навіть лікаря, полковника Барабаша. Молоді націоналісти спорудили на могилі пам'ятник зі словами Івана Франка на мармуровій плиті: «Їх смерть життя розбудить у народі. Це початок борні, а не кінець!». На шпиліobelіска золотів у безкінечному леті до блакитного неба металевий тризуб.

Четвертого червня 1932 року в Кременці та Кременецькому повіті розпочалися масові арешти української молоді. Не без допомоги місцевих запродавців польська поліція натрапила на слід підпільної організації «Юнак ОУН». Схопили Ігоря Шубського, Данила Закидальського, Миколу Медвецького, Юрія Козубського, Петра Львовича. Зі Львова привезли закайданованого Степана Пшеничного. Зізнання в заарештованих вибивали гумовими палицями, в ніс заливали нафту, підвішували сердешних донизу головою... Найбільше дісталось керівникові організації Ігореві Шубському. Півторарічне слідство закінчилося гучним політичним судовим процесом у Кременці, який тривав від 15 до 20 грудня 1933 року.

Тридцять одного члена організації «Юнак ОУН», здебільшого учнів середніх навчальних закладів міста, засудили до різних термінів ув'язнення за намагання відірвати від Польщі «креси всходні», тобто окуповані західноукраїнські землі. Студентові Степанові Пшеничному дісталось шість років неволі, Ігореві Шубському — п'ять, Данилові Закидальському на рік менше. Юрій Козубський, Микола Медвецький, Петро Львович «заробили» по два з половиною роки перебування на загратованій території. До трьох років «в завішанні», тобто умовно, засуджені Ананій Мельничук, Методій Чорній, Михайло Медвецький, Микола Димнич, Володимир Мінчук, Андрій Козачок, Віра Ключинська, Анісія Ратинська, Олена Табінська, Василь Вавринюк, Андрій Хлоупек, Олексій Жиглевич, Ольга Баглаївна, Раїса Зелінська, Григорій Фурсик, Марія Чучмай, Ольга Симонович... На поміщення в «поправчому» закладі до повноліття засуджені п'ятнадцятирічна Галина Козубська та її малолітні друзі Володимир Янчар, Євгенія Трачук, Кость Гаранчук, Андрій Лобар, Тетяна Сагайдаківська, Варвара Шеремета, всі — умовно. Оборонцями в суді виступали відомі українські правники зі Львова Степан Шухевич, Володимир Старосольський, Степан Біляк.

Люблінський апеляційний суд не задовольнив апеляції, яку подали адвокати, і потвердив присуд. Довідавшись про вислід судилища, родичі й друзі засуджених зібралися коло будинку суду й зустріли в'язнів голосним скандуванням:

«Слава! Слава!». За участь у стихійній демонстрації були засуджені на терміни від шістьох до десятих місяців поважні громадяни Кременця Борис Козубський, Ольга Шубська, Марія Черкавська, Фрузин Медвецький, Аркадій Трачук, Клавдія Медвецька, Тамара Комаревич.

Після кременецьких подій 1933-го польська поліція пильнувала за кожним кроком гімназистки Галини Козубської. А 1935 року дівчину заарештували й відіслали до поправчого закладу в Ченстохові, що містився в жіночому римокатолицькому монастирі сестер-магдаленок. Зустріч з гімназійною товаришкою Валею Шереметою принесла лише короткочасну радість, бо монахині заборонили дівчатам бачитися. Зрідка подруги зустрічалися в каплиці, обмінюючись при тому лише поглядами, бо за кожне слово чекала сувора кара.

Галина швидко здружилася з дрогобичанкою Марійкою Білас і Параскою Радчук з Острога на Рівненщині. Свою «провину» перед «ойчизною» дівчата спокутували працею. Займалися рукоділлям — вишивали, латали, гаптували, шили ризи, митри, хоругви, білизну з різними гербами... Виправний заклад населяли полячки й німкені похилого віку, безпритульні повоєнні сироти, що доживали віку в монастирі. Було тут і чимало дрібних кримінальних злочинців. У кожному відділі утримували по дві-три дівчини-політв'язнів українок. Спілкуватися між собою вони мали право лише в присутності старих «матечек» польською мовою. Писати листи додому дозволяли виключно польською.

Одного літнього дня на Галину чекала приємна несподіванка: з далекого Кременця приїхав батько. Дівчину навіть відпустили до міста. Донька з батьком провідали родину Клепачівських. Костянтин Клепачівський свого часу працював директором Державного банку в уряді УНР. Його дружина походила з відомої родини Аркасів. Галина швидко здружилася з їхньою донькою Софією.

Батькові вдалося виклопотати у влади дозвіл для доньки на продовження навчання в гімназії. Галя пішла до сьомого класу в Ченстохові. Дівчину, мов тіль, супроводжувала

монахиня-конвоїрка, що викликало жваве зацікавлення серед гімназисток.

Кінець грудня 1936 року приніс Галині Козубській звільнення з осоружного виправного закладу. Дівчина, повернувшись до Кременця, відновила діяльність в ОУН і продовжила навчання в гімназії. Гімназисткою стала й молодша сестра Ірина. За перших совітів дівчина навчалася в радянській десятирічці, як і наймолодший із Козубських — Олег. Галина по закінченню гімназії вступила на факультет соціології Варшавського університету, студії в якому перервала німецько-польська війна.

Юрій Козубський відбув свій термін у Кременецькій в'язниці й перед Різдом 1935 року переступив поріг батьківської хати. Відразу ж записався до хору церкви Воздвиження Чесного Хреста під орудою Юрія Кульчинського. Вступив до Львівської греко-католицької духовної семінарії, а через рік став студентом хімічного факультету політехнічного інституту в Данцігу. Українські студенти гуртувалися тут в організаціях і товариствах «Заграда», «Чорноморе», «Основа», «Пласт». Юрко став членом товариства «Чорноморе», поновився в «Пласті» й продовжив нелегальну працю в ОУН. Через «вільне місто» Данціг відбувався зв'язок проводу ОУН із краєм. Функції зв'язківців здебільшого виконували запряжені студенти.

У травні 1938 року Юрія Козубського заарештувала в Луцьку польська поліція. Місяць утримували студента у в'язниці «На замку», де в одній просторій камері націоналісти сусідили з комуністами. До роковин загибелі Симона Петлюри націоналісти склали тут похоронний марш. І ось за товсті тюремні мури проникла сумна вістка про трагічну смерть 23 травня полковника Євгена Коновальця. Йому й присвятили марш українські в'язні. Звільнений в скорому часі за браком доказів Юрій Козубський виніс присвячений Провідникові марш на волю.

Великий Вождю України!
Великий Вождю України!
Після великих діл Твоїх,
Дрижить земля іще донині,

І досі гук гармат не стих.

Сьогодні дзвонить похоронний,
Завтра воскресний ударить дзвін.
Рядами підуть мільйони
Твій заповіт втілити у чин.

Ми віддамо душу і кров
За Вітчизну і Твою смерть,
У грізний бій підемо знову,
Відчує це земля ущерть.

Твій дух завжди є між нами,
Могутній, славний і грізний.
Він із чола України
Зніме тернових гілок звій.

Розтопить терни і кайдани
Гаряча кров синів Твоїх.
Не панахиди, а пеани
Співатимуть на славу їм.

Ми віддамо душу і кров
За Вітчизну і Твою смерть.
У грізний бій підемо знову
Відчує це земля ущерть.

Приятельські стосунки пов'язували Козубських із родиною професора Івана Фещенка-Чопівського, колишнього члена Центральної Ради. Юрко Козубський часто гостював у професорському маєтку в Млинівцях неподалік Вишнівця, де зустрічався у справах з Орисею Фещенко-Чопівською та її подругою Лесею, донькою Івана Огієнка.

Повторне коротке ув'язнення Юрко Козубський відбував разом з Іваном Климишиним — майбутнім курінним УПА Круком. У часі німецької окупації Іван був військовим референтом ОУН Кременецького повіту. Створені, вишколені й

озброєні за його участю перші бойові відділи на південній Волині не давали гітлерівцям жодного дня спокою. Кременецький курінь УПА під командуванням бойового Крука добре запам'ятали і фашисти, і червоні партизани, що безчинствували в Шумських лісах. Поручник Іван Климишин за мужність у боях з гітлерівцями був нагороджений Золотим Хрестом бойової заслуги. Організаційні справи й навчання в інституті здружили Юрка і з Анатолієм Кабайдою з-під Луцька.

Дванадцятого жовтня 1939 року Юрія Козубського заарештували енкаведисти. Виказав його член КПЗУ Окончик. Так віддячився комуніст Юркові за допомогу в польській в'язниці, де вони три роки каралися в одній камері. Козубський ділився з вічно голодним «гегемоном» останнім шматком хліба. Найпаршивіший пес не вкусив би після цього, але не комуніст. Не замислюючись, Окончик послав свого благодійника на вірну загибель.

Щоби не потрапити до більшовицьких пазурів, Галина Козубська з Ольгою Шубською, Іваном Климишином, Сергієм Прокоповичем, Василем Вавринюком покинули рідний край. П'ятірка втікачів щасливо перетнула під покровом ночі й негоди німецько-радянський кордон біля Чесанова й, обходячи німецькі гарнізони, прибула до Кракова. З Володави на зустріч із мамою і нареченою примчав Ігор Шубський. Гуртом переїхали до Володави. Двадцять третього листопада Ігор і Галина побралися в місті над Бугом. Галина почала вчителювати в новоствореній українській початковій школі й продовжила діяльність в ОУН. У жовтні 1940-го в молодого подружжя народилася донечка Оксанка.

Сліди за Юрієм Козубським, якого червоні бузувіри схопили 1939 року, пропали для родини й друзів надовго. Натрапити на них вдалося аж через п'ятдесят із гаком років за допомогою львів'янки Інни Федущак і Єфрема Гасая з Тернополя. На письмовий запит наймолодшого з Козубських Олега Магаданська прокуратура відповіла, що Юрій Козубський, відбував покарання в Магаданській області. Тут у табірній колонії «Сорок сьомий кілометр» його в серпні 1941-го заарештували вдруге й за антирадянську пропаганду засудили через два місяці до розстрілу. Вирок виконано 7 грудня 1941

року в Магадані. З сухих слів документа годі догадатися про нелюдські муки, які витерпів за два місяці слідства в студеному краї молодий український патріот. Промовистіша світлина, де двадцятивосьмирічний в'язень, колись атлетичної статури спортсмен, схожий на старого німецького діда. Фотографували невільника за кілька годин до розстрілу. Офіційна довідка повідомляє, що Юрій Борисович Козубський, 1913 року народження, за відсутності складу злочину реабілітований. Посмертно. Через півстоліття.

Чимало довідався Олег про смерть найстаршого брата зі сторінок книжки «Невинно убієнні», яку подарував йому колишній політв'язень, письменник Іван Гнатюк. Її автор Василь Стрільців із Львівщини працював в управлінні внутрішніх справ Магаданської області й редактором газети «Без секретов». Він і повідав світові про одну з кривавих сторінок комуністичної тиранії — колимську. Відомі й імена запродавців Олександра Тегзе і Михайла Гаджеги, на чий совісті смерть Юрія Козубського і його табірнього приятеля Петра Харака. Обидвох їх 24 жовтня 1941 року трибунал у Сусумані засудив до найвищої міри покарання.

Петро Харак народився в бідняцькій сім'ї в селі Острові на Львівщині. Важкою працею здобув 1935 року правничу освіту у Львівському університеті. 1941 року особлива нарада НКВД позбавила правника-патріота волі на п'ять років. До внутрішньої в'язниці НКВД в Магадані прибув 22 серпня, а через два місяці ліг кістьми в колимську вічну мерзлоту.

Ігор Шубський народився 19 січня 1913 року в місті Рівному. Його батько Антін Шубський, офіцер царської армії, 1914 року пішов на війну. З проголошенням УНР відразу ж перейшов до українського війська, де хоробро воював проти ворогів України. В дев'ятнадцятому році в Одесі більшовицька куля обірвала життя українського старшини. Ігоря виховувала мама. Донька священика Марчаковського Ольга змалечку виростала в атмосфері любові, доброти й патріотизму. Так виховувала й сина, замінюючи йому водночас і батька. Все своє нелегке життя Ольга Марчаковська-Шубська пропрацювала вчителькою. Часто переходила зі школи до школи, переїздила від села до села, бо польська влада не дозволяла довго

засиджуватися на одному місці вчительці-українці. Свою нерозтрачену любов молода вдова віддавала синові. Ігор ріс чутливим до чужих негараздів, розумним, допитливим, кмітливим, напрочуд вдумливим хлопчиком. Зовсім малим став учнем Рівненської української приватної гімназії, що була одним з острівців українства під польською займанщиною. Тут панувала атмосфера щирості, витав волелюбний дух. Нелегальну організацію «Молода Україна» очолював Семен Семенюк. У вільнодумному гімназійному товаристві Ігор Шубський почувався, наче риба в чистій воді. Проте небавом через утиски польської влади змушений був покинути Alma Mater і продовжити навчання в Кременецькій українській гімназії, яке теж надовго перервало ув'язнення до тюрми посиленого режиму в місті Равічі, а відтак — у Вронках.

Смерть Юзефа Пілсудського трохи послабила становище польської держави, проте багатьом українським в'язням принесла несподіване звільнення через амністію. Не добувши у в'язниці близько року, Ігор Шубський з'явився у Вишнівці, а звідти перебралися з мамою до Кременця.

Влітку 1935 року полковник Євген Коновалець схвалив проект створення крайової езекутиви ОУН на північно-західних українських землях. Крайовим провідником було призначено Миколу Коса. Його заступником і політреферентом став Ярослав Старух, організаційним референтом — Яків Бусел, Ростислав Волошин очолив ідеологічну референтуру, Степан Пшеничний — референтуру пропаганди. Ігореві Шубському голова Проводу українських націоналістів довірив референтуру юнацтва. Обласний провід на північно-західних українських землях було доручено Володимирові Робітницькому, Миколі Скоп'юку, Миколі Мостовичу, Василеві Сидору, Павлові Мигалю на псевдо Павур.

Організація Українських Націоналістів швидко нейтралізувала вплив комуністів на волиняків, незважаючи на щедre фінансування КПЗУ з Москви. На активізацію діяльності ОУН польська влада відповіла посиленими репресіями. Судові процеси проти українців стали звичною справою в політичному житті краю. У січні й серпні 1937 року прошуміли «рівненський процес» проти п'ятнадцятьох жителів містечка Костополя і

«луцький процес» проти сорока двох студентів. Завершився рік «другим рівненським процесом» проти п'ятдесяти п'яťох костопільців. А уже в січні 1938-го на лаві підсудних опинилися сімдесят п'ять студентів з Рівненського, Луцького, Дубенського, Володимирського, Кременецького, Горохівського, Ковельського повітів.

Недовго дихав повітрям волі й референт юнацтва ОУН Ігор Шубський. Дорогою до Пляшеви, куди вони зі Степанюком подалися навесні тридцять сьомого, щоби вклонитися тлінним останкам полеглих у битві під Берестечком козаків, обох заарештували польські поліцаї. На щастя, перебування у Рівненській в'язниці, камери якої були переповнені українськими політв'язнями, виявилось не вельми тривалим.

У Кременці Ігор Шубський працював представником Львівської фірми «Ата», що займалася хімічним чищенням одягу. Це давало підпільникові змогу вільно їздити в організаційних справах. Одночасно склав матуру в Рогатинській українській гімназії та вступив на заочні студії до Української технічно-господарської академії в чехословацькому місті Подебрадах. Усе це звів нанівець арешт у серпні 1937 року в Кременці. Слідство з жахливими тортурами ледь не доконала Ігоря фізично. Тяглися слідчі знущання два роки і закінчилися судово-політичним процесом у Рівному, що тривав від 22 до 26 травня 1939 року. Двадцять три молоді українці з Волині, Полісся, Галичини безстрашно говорили з лави підсудних правду в хижі очі польських інквізиторів двадцятого століття. За приналежність до «збройно-революційної підпільної організації» ОУН і таким чином — за «державну зраду» до різних термінів ув'язнення були засуджені Микола Кос, Ярослав Старух, Яків Бусел, Степан Пшеничний, Михайло Коржан, Василь Рев'юк, Микола Скоп'юк, Володимир Робітницький, Микола Мостович, Олександр Бжола, Дмитро Екік, Анатолій Кабайда, Анісій Селенина, Петро Тишковецький, Леонід Мостович, Олександр Ключко, Теодор Смалійчук, Тарас Сепура. Ігореві Шубському дісталось дванадцять років. Стараннями українських адвокатів Степана Шухевича, Володимира Старосольського, Самійла Підгірського кількох в'язнів (Ольгу Андрущенко, Ростислава Волошина, Івана

Хлопецького) було звільнено з судової зали. Ігоря Шубського етапували до в'язниці в Тарнові.

Німецько-польська війна й окупація Західної України московськими загарбниками спричинилися до звільнення в'язнів і панічної втечі тюремної обслуги. Охоронці поспіхом перестріляли «німецьких шпигунів і диверсантів» і прилучилися до тих, що чимдуж утікали до Румунії. Ті з них, що злегковажили або не встигли цього зробити, закінчили свій життєвий шлях у Катині чи Старобельську з продірявленими енкаведистськими кулями черепами.

Довідавшись про московську навалу, Ігор Шубський з друзями подалися до Кракова. Там діяв Український допомогівий комітет, який створив та очолив професор Володимир Кубійович.

У Кракові Ігор відшукав краянина Олександра Голувка й замешкав у нього. Швидко зорієнтувався в непростій ситуації і підрядився підвозити кіньми хліб до табору військовополонених. Витримка, мужність, знання польської й німецької мов допомогли вирвати з німецького полону не одного українця, що воював з нацистами в польській армії.

За наказом проводу Ігор Шубський переїхав до Володави на Холмщині, де польський уряд особливо брутально проводив політику полонізації й окатоличення українців. Праці для ОУН на Холмщині був непочатий край. Шубський очолив повітовий провід Організації, багато працював на культурно-просвітницькій ниві. Заснував у Володаві українську книгарню. Найбільшою гордістю націоналістів були друковані в Кракові твори Юрія Липи, Євгена Маланюка, Уласа Самчука, Ольги Кобилянської, Леоніда Мосендза, Богдана Лепкого. Надійною помічницею, вірною бойовою подругою Юрія стала його дружина Галина. У їхній хаті успішно діяв пункт нелегальної переправи членів Організації через німецько-радянський кордон.

Із початком німецько-радянської війни були сформовані похідні групи ОУН під керівництвом Омеляна Сеніка-Грибівського, Олега Ольжича, Миколи Сціборського. Тринадцятого липня 1941 року похідна група ОУН у складі двадцятитрирічного Євгена Шульги, двадцятишестирічного

Петра Бодяка і вісімнадцятирічного юнака-друкаря на чолі з Ігорем Шубським перетнула кордон на ріці Буг і вирушила на Схід. Маршрут був чітко визначений: Дубно — Житомир — Київ — Полтава — Харків. Завдання — відновлення української влади на українських землях, що їх покинули більшовики. Пересувалися пішки, несучи за плечима повні націоналістичної літератури великі наплечники. Дев'ятнадцятого липня вступили до села Сушного Радехівського району на Львівщині. Там життя членів похідної групи трагічно обірвалося за невияснених обставин. Поховані друзі в братській могилі на сільському кладовищі. Через двадцять років Галина Шубська встановила на могилі чоловіка й друзів пам'ятник з написом «Спіть, хлопці, спіть» та іменами загиблих. Її донька Оксана часто приїздить на могилу зі Львова, замовляє панахиди, покладає квіти.

Влітку 1941-го Галина Шубська з донечкою Оксанкою і свекрухою Ольгою Шубською переїхали з Володави до Кременця. Поселилися в будинку Козубських у Великому Раківці. Невдовзі дружина й мама дістали сумну звістку про загибель чоловіка й сина. За німецької окупації Галина Шубська напружено працювала на посту районного провідника ОУН. Восьмого лютого 1944 року зболене серце п'ятдесятивосьмирічної Ольги Шубської перестало битися. Занадто важка була для неї втрата єдиного сина.

З приходом навесні 1944-го других совітів родина Козубських переїхала до Львова. Галина вступила на лікувальний факультет медичного інституту. Ірина працювала реєстратором у дитячій консультації, Олег навчався на агрономічному факультеті сільськогосподарського інституту. Галина підпрацьовувала вночі коректором у редакції газети «Вільна Україна», де трудився й батько. Його заарештували в серпні 1948-го, Галину — через місяць. Обох засудили на двадцять п'ять років «ісправітельно-трудоих лаг'єрей». Галина Шубська каралася в тайшетських таборах, а влітку 1953-го була переведена до мордовських. Там зустріла давню знайому, колишню студентку Київського медінституту Кіру Степаненко.

Зі створенням на Волині перших відділів УПА Кіра прибула зі столиці, щоб опікуватися повстанським військом. Якийсь час

переховувалася від німецьких облав у господарстві Козубських, була медиком у курені, яким командував Хрін. Згодом вийшла заміж за Богдана Онуфрика — курінного УПА Коника. У 1946 році під час нападу куреня на гарнізон польської держбезпеки в містечку Бірчі на Закерзонні Богдан загинув. Кіра закінчила Львівський медінститут, працювала в селі Куткорі неподалік від Львова. Там її 1949 року заарештували й запроторили на десять років до концтаборів. Допомогла Галині Шубській влаштуватися санітарним інструктором у таборі.

У жовтні 1949 року радянська влада вивезла до Хабаровського краю на вічне спецпоселення Олену Козубську з дітьми Іриною й Олегом та внучкою Оксаною. Смерть сатрапа Сталіна принесла до гулагівської задротованої імперії деяке полегшення. Дев'ятого грудня 1955 року Галину Шубську звільнили й відіслали до родини в Хабаровський край. Влаштувалася з допомогою добрих людей фельдшеркою на станції Известкова. По якимсь часі вступила на четвертий курс лікувального факультету Благовещенського медінституту. Донька Оксана стала студенткою першого курсу того ж інституту. Жили разом у гуртожитку.

По закінченню інституту Галина поїхала працювати до Молдови, де осів її брат Олег. Він якийсь час працював у селі Великому Кучерові неподалік Чернівців. Сестра Ірина привезла братові з Хабаровського краю матір Олену, яка тут важко захворіла й 9 липня 1958 року померла. Олег Козубський через переслідування КГБ змушений був переїхати до Молдови. В якимсь часі до Галини перебралася з Хабаровського краю й сестра Ірина з донечкою Галинкою. Згодом вони гуртом переїхали до Заставної на Буковині, а звідти — до Снятина на Івано-Франківщині. Сюди ж 1968-го року прибули й Олег з Ольгою Чайківською-Козубською та малим Юрчиком. Олег влаштувався працювати агрономом.

Ольга Чайківська народилася 18 січня 1926 року в селі Доброполі Бучацького повіту на Тернопіллі. Батьки її, Павло і Марія, прості селяни, були національно свідомі. Відповідно виховували й доньок Ольгу та Марію. Після початкової школи в рідному селі та семирічки в Бучачі Ольга вступила до гімназії. З приходом перших совітів закінчила сьомий клас Бучацької

середньої школи. За німецької окупації навчався в Чорткові в українській гімназії імені Маркіяна Шашкевича «Рідної школи». Допитлива дівчина записалася до Марійської дружини, співала в гімназійному хорі, яким опікувався вихователь і просвітницький діяч отець Марко Дирда.

У 1942 році патріотично налаштована дівчина вступила до «ОУН Юнацтва», щоб боротися з брунатним окупантом. Одержала псевдо Лискавка. Її безпосереднім провідником була Ярослава Карпинець. До трійки входила і Юстина Богданівська з Мельниці-Подільської Борщівського району, з якою мешкали в одній кімнаті. Другі совіти замордували тендітну Юстину в Чортківській в'язниці.

У січні 1944-го Ольга Чайківська дістала атестат про закінчення гімназії, а в лютому вже стала провідницею юнацтва жіночої сітки ОУН Буцацького повіту. В червні того ж року Ольга відбула вишкіл у Чорному лісі. Діяльність в ОУН продовжила в рідних краях під псевдо Леся. З другою московською окупацією провід дозволив нерозконспірованим членам ОУН легалізовуватися. Ольга Козубська наприкінці грудня 1944-го переїхала до дідуся Андрія Кульчицького в село Стару Брикулю Струсівського району. Якийсь час учителювала в сільській школі, навіть стала її директором.

У вересні 1945-го вступила на фармацевтичний факультет Львівського медичного інституту. Та 8 грудня 1946-го студентку-другокурсницю, закуту в наручники, привезли до Тернопільського управління МГБ. Розпочали з настирливої пропозиції співпрацювати з органами. Не добившись від упертої дівчини згоди, емгебисти через кілька днів кинули арештантку до підземелля зі щурами. Суд, що відбувся в березні 1947 року, оцінив вину дівчини в десять років таборів і п'ять — позбавлення громадянських прав.

Звільнили її в лютому 1956 року. Поїхала до родини в місто Копейськ Челябінської області, куди в жовтні сорок сьомого вивезли на вічне спецпоселення батьків і сестру Марійку. В Копейську працювала препаратом у клінічній лабораторії міської лікарні, закінчила фельдшерське училище. 1958 року поїхала в Україну, де повновладними господарями почувалися комуністи. Недавні невільниці скрізь давали двадцять чотири

години, щоби забратися з населеного пункту. Так було у Вовчинці біля Івано-Франківська, так повторилося в Теревовлі на Тернопільщині. Змушена була повернутися до Копейська. Влаштувалася фельдшером-лаборантом у міській лікарні.

Ще раз осісти в Україні Ольга Чайківська спробувала через два роки. В Копичинцях завідувала аптекою її двоюрідна сестра Ольга Кульчицька. Знайшла сестрі місце лаборанта в лікарні. Проте в паспортному столі «порадили» негайно забиратися з міста. Постійна напруга й цинічне ставлення державних службовців спричинилися до хвороби. Виснажена, хвора, зневірена, Ольга Чайківська тинялася по людях без копійки в кишені. Відважилася піти на прийом до голови облвиконкому Дорофеева. Немолодий сивий чоловік виявив милосердя й дозволив Ользі прописатися. Влаштувалася на роботу в Копичинцях. Туди ж 1962 року повернулися з чужих країв батьки та сестра, бо вся господарка в селі Доброполі була знищена й розграбована.

У вересні 1963 року Ольга Чайківська вийшла заміж за брата табірної знайомої Галини Шубської Олега Козубського. Він працював тоді в Каушанах Молдавської РСР. У червні 1964-го в них народився син Юрій. Через чотири роки перебралися до Снятина. З пропискою допомогла Наталія Семанюк, дружина видатного письменника Марка Черемшини.

З проголошенням незалежності України Ольга Чайківська-Козубська всі свої запал, енергію та вільний час віддала громадській праці, вихованню молоді. У серпні 1995 року стала головою Снятинського осередку Всеукраїнської ліги українських жінок. Пропрацювавши самовіддано п'ять років, передала керівництво жіночим осередком Любові Том'як. Проте громадської праці не покинула. З чоловіком Олегом відновили й упорядкували музей полковника УПА Василя Андрусяка.

По-різному склалася доля хлопців і дівчат із молодіжної підпільної організації «Юнак ОУН» у Кременці.

По Різдві 1940 року загинув у місті Кристинополі (тепер Червоноград Львівської області) Степан Пшеничний, коли з дванадцятьма вояками переходив німецько-радянський кордон. Там же наклав головою і його заступник Запісочний.

Кулі прикордонників важко поранили в короткому бою Івана й Михайла Кубліїв. Про цей трагічний перехід волинської групи ОУН під орудою Степана Пшеничного написав у своїй книжці «Шляхом легенди» його учасник Богдан Козинівський.

Євгенія Трачук відбувала покарання у польському закладі поправчому. Студіювала соціологію у Варшавському університеті. Вийшла заміж за адвоката Могильницького. За перших совітів навчалася у Львові. Чоловіка більшовики заарештували. У 1940-му Євгенія з подругами Ніною Котович і Лізою Оболончик теж потрапили до енкаведистських катівень. У червні 1941-го Євгенії дивом вдалось уникнути московських куль і вирватися живою з в'язниці. Емігрувала на Захід. Із чоловіком зустрілися в Австралії. Проживає в Англії, виховує двох дочок. Лізу Оболончик і Ніну Котович замордували енкаведисти перед втечею зі Львова від німців.

Анісія Ратинська й Віра Ключинська пройшли всі пекельні кола московських концтаборів. Померли на волі. Марії Чучмай удалося втекти від смерті на Захід. У 1980-х померла у Львові Олена Табінська, поховавши перед тим чоловіка. Донька Олена з внучкою проживають у місті Лева. Вдовує в Дубнівському районі Рівненської області Варвара Шеремета.

Андрій Хлоупек, звільнившись із польської в'язниці 1939 року, якийсь час перебував у Кракові, звідтіля перебрався на Холмщину. Багаторазово переходив німецько-радянський кордон в організаційних справах. Потрапив до рук енкаведистів. Утік з-під розстрілу. Під час німецької окупації пробрався до Кременця. Перегодя виїхав, рятуючись від НКВД, до Чехо-Словаччини, оскільки його батько — чех.

Микола Медвецький організував навесні 1943 року в Кременецькому повіті відділ УПА. Командував ним аж до розпуску великих повстанських відділів. Загинув у травні 1945 року під містом Фельдбахом в Австрії.

Петро Львович здобув у Берліні вищу освіту, працював асистентом у політехнічному інституті. Перебуваючи 1941 року в похідній групі ОУН, щодня ходив в обнімку зі смертю. Втік із-під арешту гестапо, трохи згодом — від НКВД. Плуताючи сліди, дістався до польського міста Катовіц, де й осів. Має доньку Аріадну, внука.

У комуністичних концтаборах загинув Володимир Мінчук, якого енкаведисти заарештували в жовтні 1939-го в Кременці.

Кость Гаранчук навчався у Варшавському політехнічному інституті. Від 1939-го перебував у Кракові, Берліні. Влітку 1941 року вирушив із похідною групою ОУН до Східної України. Там його спіткала смерть від німецької кулі.

Андрій Лобар очолював надрайонний провід ОУН у Кременецькому повіті. В безвихідному становищі під час бою з енкаведистами у Шумському районі застрелився, щоби не датися живим до рук ворога.

Михайло Медвецький повернувся з еміграції до рідного Кременця, де й пустив коріння. На Захід виїхав 1942 року, одружившись у Кременці, Володимир Янчар. Микола Димнич учителював у 1939–1940 роках на Горохівщині. Відійшов у кращі світи.

Данило Закидальський перебував з Ігорем Шубським у польській в'язниці в місті Равічі. Звільнившись 1937 року, здобув середню освіту. Закінчив кооперативні курси. Працював у «Центросоюзі», «Сільському господарі», «Просвіті». Вчителюючи в Городку під Львовом, Данило навчався заочно в Українській технічно-господарській академії в Подебрадах. Поляки вдруге заарештували борця й запроторили до Берези-Картузької. По звільненню повернувся до Городка. З приходом перших совітів продовжив діяльність в ОУН. У травні 1940-го одружився з Наталією Кравчик. Свого сина Тараса молодий батько так і не побачив, бо 18 грудня 1940 року його схопили енкаведисти й 1941-го замордували у в'язниці на Лонцького у Львові.

Четверо патріотів із великої національно свідомої родини Козубських віддали життя за Українську Державу: батько Борис і син Юрій Козубські, зяті Ігор Шубський і Леонід Осипчук.

Кандидатом наук став, незважаючи на утиски радянської влади, Олег Козубський. Кандидатську дисертацію з фтизіатрії захистила 1975 року Оксана Шубська, яка працює на посаді заступника головного лікаря Львівського обласного центру фтизіатрії та пульмонології. Там же віддає свої знання й сили незалежній Україні кандидат медичних наук Юрій Козубський. Донька Ірини Козубської Галина Якуб'як після Львівської

політехніки теж працює у Львові. Всі вони вирости людьми порядними, щирими українцями.

Повільно, та все ж відроджується пам'ять про українських героїв у незалежній державі. Дві меморіальні дошки відкрито на фасаді колишнього будинку родини Козубських у Кременці. Іменем Бориса Козубського названо вулиці в Житомирі, Кременці, Збаражі, Вишнівці. Інформація про правника-борця подана в багатьох енциклопедіях. Не забув Кременець і про славного підпільника Ігоря Шубського. Меморіальна дошка на фасаді приміщення колишньої гімназії нагадує нащадкам про його жертвовну боротьбу.

Славне повстанське товариство зібрав у Снятині Василь Андрусак, геройський дух якого невгомно витає над містом. До пам'ятника полковникові УПА сходяться сивочолі друзі й молодь. Приходять до Командира з найпотаємнішим. Для них він уособлює силу волі й непоборності людського духу. Плазують довкіл постаменту й покручі-запроданці, намагаючись відбілити в сяєві Командирової слави закіптюжені чадом підлої зради свої ниці душі.

Із важким колимським спадком — силікозом легень — Василь Ковалюк протримався до жовтня дев'яносто дев'ятого. Рідна українська земля прийняла свого сина. В останню дорогу повстанця Шума проводили дружина, діти, четверо внучат, друзі. Над його труною тужливо лопотів довго виборюваний небесно-пшеничний український стяг.

Не збулися «пророцтва» садиста Вороніна. В незалежній Україні живе Олександра Слободян-Ковалюк. Не стоїть осторонь політичного життя рідного краю. Веде активну громадську діяльність у Всеукраїнській лізі українських жінок...

Встань і борись

У середині березня сорок четвертого до Куряви зголосився в Соколівці підпільник Квітка — Осип Томенчук. Провідник упізнав у прибульцеві молодшого брата свого доброго приятеля з Ценяви. Окружний провід скерував юнака до Косівського району налагодити розвідувальну сітку ОУН. Організаційні розвідка й контрозвідка діяли паралельно з аналогічними формуваннями Служби безпеки. Структури часто контактували, порівнювали здобуту інформацію, обмінювалися нею. Всі дані надходили до повітового провідника. Грамотний, енергійний, рухливий, наділений феноменальною пам'яттю, надзвичайно працьовитий і скромний, Осип Томенчук відразу припав до душі провідникові Куряві. На новому терені молодому підпільникові дали псевдо Чабан...

До затишної оселі Миколи Томенчука й Анни з Остащуків у приколомиїській Ценяві зтужілі за рідним краєм бузьки принесли п'яту дитину. Малий Осип зголосив свій прихід на світ голосним криком 19 березня 1924 року.

Микола Томенчук за чотири роки дослужився в австрійському війську до чину цугсфюрера, командував взводом. Перша світова затримала чоловіка ще на чотири роки. Своїм основним завданням у війні двох імперських хижаків Микола вважав збереження життя українських хлопців, якими командував. Обабіч фронту воювали українці. Нерідко солдати зустрічалися вночі, розмовляли, а вдень стріляли з окопів понад голови. Бувало, що почергово брали воду з однієї криниці. За це Микола Томенчук потрапив до штрафного батальйону, що воював у далекій Італії. Поранений довго добирався до рідних країв. Ще встиг якийсь час повоювати в УГА.

Під опікою старших Михайла, Марії, Василя, Степана малий Осип розвивався напрочуд швидко, нарівні з найменшенькою

Стефанією користувався любов'ю всієї родини. Рано взявся читати, мав хист до математики.

У сільській чотирикласовій школі вдумливого хлопчика найдужче полюбив отець Григорій Федина. Хотів, аби Осип, який змалечку допомагав отцеві в церкві, став священником. Виділяла хлопця з-поміж інших босоногих школярів і вчителька Марія Гелевич, дружина нащадка запорозьких козаків Верзиканюка, який не раз показував учням прадідівську шаблю й казав не забувати славної української минушини й змагати до такого ж майбуття.

Ценява зручно осідлала биту дорогу, що своєю вигинистою кам'яною стрічкою міцно прив'язала Городенку до Коломиї, навічно в'ївшись білим вапняком у тіло чорноземних горбкуватих піль. Але гостинець не ділив приміського села на українську й польську половини. Діти двох сусідніх народів жили в Ценяві вперемішку, мирно й дружньо. Спільно святкували всі релігійні свята. До «війни» доходило хіба що між хлопчачками. Гмінне пасовисько ставало незмінним полем битв між українськими козаками й польськими вуланами. Свідками нескінченних запеклих баталій під синьо-жовтими й біло-червоними прапорами були українські й польські корови, що мирно паслися врозсіп. Створеним із ровесників українським військом командував Осип. Можливо, якраз тоді, незважаючи на потуги сільського священника, хлопчина вирішив стати військовим, аби зі зброєю в руках боронити Україну від ворогів. Розлоге пасовисько вкривалося стрілами з луків. Стукіт дерев'яних шабель долинав аж до села. По два десятки вояків завзято билися з обох сторін. У хід ішли навіть глиняні «бомби», начинені порохом із дороги. Запущені метальною машиною, вони робили сум'ятицю в лавах польського війська. Здобільшого перемагали козаки, хоча й приходили часто додому з роз'юшеними носами. Після шаленої січі переможені й переможці мирно гнали худобу до своїх дворів, показуючи рідним «воєнні рани».

Колоністи-мазури збудували в Ценяві костел, звели державним коштом читальню-охранку, де вирувало культурне польське життя. Українська ж молодь збиралася здебільшого у просторій стодолі когось із заможніших газд, ставили там

вистави, концерти. Польська влада не поспішала витратити грошей на культурні потреби української громади. Перегодя отець Федина зініціював будівництво в селі української читальні «Скала». Існувала на той час уже й невелика читальня «Просвіти», владу в якій захопили соціалісти. Обидві читальні не вельми приятелювали, та поступово під впливом священика й сільського осередку ОУН помирилися й об'єдналися.

Миколу Томенчука заслужено шанували в селі за розум і спокійну вдачу. Його родина мала десять моргів поля, пару коней, дві корови, вівці, іншу живність. Хоч і тіснилися в одній хаті вісім душ, та жили дружно. Три хлопці спали на печі, дві сестри містилася на припічку, тато з мамою займали ліжку, а найстарший син спав на широкій лаві. На зиму, в люті морози, до хати приводили ще й телятко з ягнятком.

Рідний Миколин брат Василь був підприємливіший. Надзвичайно енергійний, мав він олійницю, молотарку, сівалку, молочарню. На додачу, відкрив у селі крамницю. Працювати до неї прибув із Жукотина Іван Данилишин, який служив із Михайлом Томенчуком при вуланах у Познані. Братів приятель узяв випускника сільської чотирикласної школи Осипа собі за помічника. Кебетливий хлопець швидко призвичаївся до торгівлі, успішно витримав іспити на фаховість і порядність, що їх часто йому влаштовував колишній вулан. Невдовзі Осип пішов до п'ятого класу школи імені Тараса Шевченка в Коломиї, директором якої був Маркіян Недільський. Вчителювала тут і директорова дружина. В гурті сільських однолітків — братів Мельничуків, Партицького, Балабаників із недалеких Підгайчиків — Осип щодня долав пішки дев'ять кілометрів до школи й назад. Ні люті морози, ні шалені заметілі, ні проливні дощі не могли зупинити юних завзятців у пориві до знань. Три роки навчання в міській школі додали ще й добрячого фізичного гарту.

Сільські школярі виділялися з-поміж панських дітей простою одежею, проте вчилися часто краще за міських. Полуденок — паляницю, чвертку молока, двоє яєць — хлопці з'їдали дорогою додому, позаяк обідати в школі соромилися. Придорожня трапеза закінчувалася неодмінним показом сили й хисту. Боролись, аби виявити найдужчого, відтак

розходилися по домівках. Дорогою засвоювали і шкільні завдання, бо вдома на кожного чекала селянська праця. Осип учився вночі, при тьмяному світлі каганця, коли всі спали й лише мама ще поралася в хаті. Удосвіта вона вставала перша й будила інших.

У крамниці Осип торгував під час вакацій. А як закінчив сім класів, став постійним крамарем. Тим часом Іван Данилишин переніс крамницю до сусідньої Турки, де не було конкуренції. Перебрався з ним і молодий крамарчук.

У Турці приміщення під крамницю надав Іванові сільський м'ясник Косюк. На полицях у склепі мішаних товарів було все для селян. Товар брали в коломийських гуртівнях. У вільні хвилини Осип читав українські книжки, хоронячись від лихого ока, позаяк більшість із них була заборонена. З читальні після танців до крамниці заходили сільські музики під орудою сліпого скрипаля Лисецького. Брали на чотирьох чвертку горілки, закуску й довго сиділи, стиха розмовляючи про щось своє.

На протилежному кінці Турки тримав склеп Іванів приятель Паляниця. Бездітний чоловік підбивав Осипа, щоби йшов працювати до нього, обіцяв навіть записати на хлопця своє майно. Проте Осип із Данилишним замислили перебратися до Коломиї, що й зробили через рік, скомпанувавшись із купцем Вітенком.

Іван Вітенко з Жукотина відкрив ресторан на виїзді з міста, при дорозі, що провадить на П'ядики, взявши в оренду хату в пані Мушурової. Осип освоював новий для себе фах кельнера, обслуговуючи здебільшого поярмаркових селян.

Ресторан стояв на території німецької колонії Багінсберг, заснованої ще на початку дев'ятнадцятого століття. Сюди часто навідувалися родинами німецькі поселенці. Пили, на відміну від поляків, дуже мало. В обходженні з ресторанною обслугою були коректні, надзвичайно чесні й порядні. Рік 1939-й приніс деяке охолодження в стосунках між німцями й поляками. Осип бачив це по відвідувачах. Німці все частіше приходили невеликими гуртками слухати новини по радіо. Хлопця вразив виступ Гітлера, в якому той порівняв Радянський Союз із деревом, яке обсіли ворони-республіки. Одного пострілу

досить, аби вони розлетілися. Німецькі колоністи змовницьки шепталися поміж собою: «Щось таки буде...». Німецькі юнаки-призовники, сміючись, казали Осипові, що повтікають із польського війська до німців, як тільки почнеться війна.

Із ресторану Вітенко невдовзі перевів проворного хлопця до своєї крамниці мішаних товарів, де продавала його дружина. Здібний до мов, товариський і кмітливий юнак швидко завойовував симпатії не тільки покупців-українців, а й поляків та німців. Двері крамниці не зачинялися. Здобуваючи фахові навички, Осип наполегливо вивчав чужі мови, відчуваючи, що вони знадобляться йому в житті.

Вітенків родич Дмитро Гриджук відкрив крамницю в Казанові біля Коршева й попросив, аби той дав йому Осипа за наставника. У Казанові Осип енергійно взявся за звичну справу. Крамниця тіснилася в одній половині хати Івана Досина. Сюди часто заходили коршівські лісники Василь Тороус, Прокопів та інші. Розсідалися довкіл столика в саду. По другій чвертці й довгих розмовах п'ять немолодих чоловіків згадували якісь давні образи. Від запальних слів поступово переходило до рук. Один давав ляпаса другому, той віддячував тим же. Третій намагався розборонити, за що діставав ляща від обидвох. Суперечка незмінно закінчувалася миром і ще однією чверткою. Після третьої плящини лісники розходилися по домівках, наспівавшись перед тим до хрипоти.

У скорому часі Дмитро Гриджук переніс крамницю на присілок Чепелиху в Коршеві, бо в Казанові справи йшли кепсько. Зате в орендованій хаті Бойчуків, що стояла при битій дорозі, торгівля аж вирувала.

До вчительки в Жукотині зачастив із Коршева польський поліціант. Приїздив щовечора на ровері. Попереду незмінно біг величезний собацюра. Якось хлопці нашпанували впоперек дороги, від верби до верби, дріт. На нього й напоровся захмелілий нічний кавалер. Наступного дня добряче побитий поліцай заявився до крамниці. Здалеку став розпитувати, чи Осип не бачив-не чув чогось підозрілого...

— А що таке, пане поліціанте? — поцікавився хлопець, який власноруч допомагав сільським батярам натягати дріт.

— Та ніц, — посоромився признатись гоноровий страж порядку.

На першу Богородицю 1939-го Коршів, як звично, святкував храмове свято. Від відвідувачів у крамниці не було відбою. Осип ледве встигав самотужки, бо Дмитро подався в село на гостину. Поночі хлопець із друзями завершили празник стрільбою з обрізів у лісі. Заночували разом з Бойчуками в їхній стодолі. Обрізи поховали в сні під головами. Пізно вночі до стодолі ввійшла Бойчукова з ліхтарнею в супроводі чотирьох поліціантів. Хлопці завмерли, гадали, що стражі порядку прийшли по зброю. Але ті забрали Осипа й пішли до крамниці. На головах усіх чотирьох металеві каски з орлами, багнети в кожного нагостро, патронташі аж тріщать від набоїв. У такому обладунку розносять селом мобілізаційні картки. В крамниці поліцаї поналивали собі повні склянки горілки. Сказали сонному крамареві, що німці мають напасти на Польщу.

— Не дамо швабам ані гудзика. Через тиждень-два війна закінчиться. Ми будемо в Берліні.

Осип зауважив, що пити в крамниці не дозволено. На це один із поліцаїв відповів іронічно:

— Тераз юж можна.

Розігріті спиртним поліцаї залишили для Дмитра Гриджук мобілізаційну картку й подалися до інших резервістів.

У хатах скрізь світиться, собаки гавкають, провіщуючи лихо.

Через три дні розпочалася Друга світова війна.

Гриджук коротко розповів Осипові, як має далі вести торгівлю й поспішив до гміни. Наступного дня селяни, прочувши про війну, розхапали весь крам.

Забрали на фронт й Осипового брата Михайла. Із ним хлопець ще встиг попрощатись у Коломії.

Через кілька днів Осип передав залишки товару Гриджуківій родині й пізньої зоряної ночі подався навпрошки лісом до рідної Ценяви.

Селом на схід до Дністра гуркочуть легковики й вантажівки з польським панством і його майном. Невдовзі, охоплені панікою, польські багатії мчать назад до Коломії, щоби звідти

прорватися до румунського кордону на Черемоші. Лише сільська польська біднота не зривається з насиджених місць, покладаючись на Божу ласку.

Дев'ятнадцятого вересня 1939 року зі сходу, з Городенки, цісарською дорогою в Ценяві з'явилися червонозоряні танки. Дехто з місцевих радів, що нарешті й у них буде комуна, заживуть заможнo та щасливо. Зносить селянин одні чоботи й відразу ж дістане нові, бо в комуністів так водиться. Прибульців вийшли зустрічати з хлібом-сіллю, над головами майорять синьо-жовті прапори. Члени КПЗУ, що прискакали на конях із сусідніх П'ядиків, порадили синьо-жовті фани замінити на червоні, бо лише такі знамена визнає совітська влада. Подивитися на прийшлих вояків збіглося все село. Політрук вихопився на броню танка й трохи незвичною для галичан українською мовою став казати про майбутнє заможне життя селян у колгоспах, де все стане спільне й не буде експлуатації.

Кілька днів здіймали густу куряву над покутськими полями московські танки з одними й тими ж номерами на броні, колючи з Городенки на Коломию, звідти на Заболотів і Снятин, а відтак знову польовими дорогами на Городенку й Коломию... Радянська влада демонструвала свою міць.

Чотири низькорослі червоноармійці в гостроверхих будьонівках із довжелезними багнетами на гвинтівках женуть полонених поляків, яких запопали десь на березі Дністра. На сільському пасовиську зупинилися. Старший конвоїр наказав бранцям сісти в коло, ноги досередини. Червоноармійці гризуть сухарі, а зголоджені поляки лише слину ковтають. Сільські дітлахи кидають польським воякам яблука, а ті з небаченою швидкістю поїдають даровану садовину. Солдати відганяють пастухів від конвойованих.

На цегельному заводі в Коломиї потрібні були сезонні робітники. Влаштувався туди й Осип. Підносив сирі заготовки. Одного дня, збираючись полуднувати, замість шматка хліба, пляшки молока й варених яєць, знайшов у торбині половинку перепаленої цегли. Спересердя жбурнув торбину в бур'яни і з порожнім шлунком почимчикував додому. На цегельню більше не йшов.

Осипа прийняли до п'ятого класу першої школи в Коломиї, директором якої працював Роман Шипайло, колишній сотник УГА. Учителювали тут Юліан Ковалів, Храпливий, Богдан Левицький... Чимало вчительок прибуло до Коломиї зі своїми чоловіками-офіцерами. Якось на уроці вчителька намагалася втовкмачити школярам, що людина походить від мавпи. Осип бовкнув, не подумавши про можливі наслідки, що від мавпи походять хіба що москалі. Жінка виявилася людиною порядною й не доповіла про цей його вибрик.

Учитель Гаврилюк завідував шкільною бурсою (гуртожитком), де жили учні з дальших сіл. Прийняв до неї й Осипа. Тут панувала військова дисципліна. Молодші школярі мушили беззаперечно виконувати всі накази старших колег, які стежили й за успішністю «молодих», іноді впливаючи на неї за допомогою паска.

Уподобав Осипа вчитель математики Іван Баб'юк. Колишнього сотника УГА свого часу за приналежність до ОУН ув'язнила була польська влада. До смерті (1965 року) не давала йому спокою і влада радянська, за якої вчитель десять років карався в концтаборах. Іван Баб'юк давав здібному учневі найскладніші задачі й дуже радів, коли той швидко їх розв'язував.

Одного дня учнів посеред уроку повиганяли з класів і вишикували під стіною. Чотири похмурі енкаведисти з пістолетами в шкіряних кобурах зловісно йшли довгим коридором. Поперед них настовбурчила вуха здоровенна вівчарка. І офіцери, і собака суворо глипали на кожного школяра. Когось шукали. Того дня заарештували кількох старшокласників. Необережні критичні вислови на адресу радянської влади коштували юнакам життя.

У ніч з двадцять першого на двадцять друге червня сорок першого року Осип із братом Степаном міцно спали в stodолі на сні по репетиції в читальні. Перед ранком посхоплювалися від грімкого вибуху. П'ять німецьких бомбардувальників із хрестами на крилах скидали бомби на військовий аеродром у Корничі. Жоден червонозоряний літак не піднявся в повітря. Усі, мов стоги сухого сіна, палали посеред широких піль. Кілька бомб упали на Коломийський вокзал. Позбувшись

смертоносного вантажу, повітряні розбійники лінивими джмелями погули на невеликій висоті до свого невидимого летовища. Ніхто їх не обстрілював і не доганяв.

До Коломиї Осипа, куди він усупереч батьковій заборони помчав на велосипеді, не пропустили сердиті озброєні червоноармійці, які перекрили дорогу до столиці Покуття й Гуцульщини. Крім бомб, німецькі літаки скинули ще й чимало різних забавок, що вибухали в руках солдатів. Влада спішно організувала збирання цих небезпечних «подарунків».

У неділю в Ценяві замість вистави відбувся мітинг, на якому прибулий із Коломиї політрук сказав селянам, що Гітлер віроломно напав на Радянський Союз. Але могутня Червона армія швидко розіб'є підступного фашиста.

За місяць до того танкова частина червоних зупинилася була на сільській толоці. Один із заквартированих офіцерів нишком сказав господареві Миколі Томенчуку, що Червона армія готова до війни, і вони незабаром вирушать у визвольний похід по Європі.

Кілька тижнів тому високі жита в навколоколомиїських полях ховали парашутованих німецьких розвідників-радистів, недавніх жителів німецьких колоній.

Узимку сорок першого енкаведисти вивезли на Сибір поселенців-мазурів, які проживали в близькому сусідстві з аеродромом. Московити, які ще недавно разом із німцями воювали проти Польщі, боялися, вочевидь, що громадяни поневоленої держави почнуть шкодити своїм завойовникам. Вивозили мазурів на санях уночі в тріскучий мороз до Коломиї. Там задубілих арештантів пакували в товарні вагони й везли на схід.

Бувалий у бувальцях Михайло Томенчук свого часу прилучився до польських офіцерів, які втікали до Угорщини. Не діставшись навіть до перевалу в Карпатах, відділився від утікачів й осінніми лісами щасливо дістався в жовтні тридцять дев'ятого додому. Німецько-польську війну найстарший із братів Томенчуків завершив для себе без жодного пострілу. Вдома повідав усім, що то не його війна.

Василь Томенчук вступив до підпілля ОУН тридцять дев'ятого. Працював з Ільком і Михайлом Оленюками з

Корнича. Поступово готував до небезпечної підпільної діяльності й молодшого брата — Осипа.

Погожого літнього ранку на подвір'ї Томенчуків у Ценяві зупинився запряжений парою карих коней віз, якими правував неголений червоноармієць. Із воза легко сплигнув підтягнений майор медичної служби, допоміг зійти жінці у військовій уніформі. Під час обіду розповіли, що відстали від своїх і пробираються на лівий берег Дністра... В короткому інтервалі за втікачами-медиками прогуркотіли на танкетках прикордонники. На прощання солдати застрелили на околиці Коломиї душевнохвору дівчину, яка ще вчора щедро віддавала молодим воякам своє тіло, а сьогодні прощалася з ними помахами руки.

Осип Томенчук разом із друзями Василем Мельничуком, Іваном Партицьким записався до відділу самооборони, що заквартирував у Народному домі в Коломиї. У місті тимчасове безвладдя. Один окупант вибрався, інший ще не прибув. Хлопців навчають поводитися зі зброєю, військового порядку. Старші охороняють від пограбування склади й крамниці, молодші освоюють вояцькі ази. Після вступу до міста мадярських військ формування розпустили, хоч юнаки рвалися до бою.

До війни Василь Томенчук, який працював секретарем сільради, зійшовся десь із солдатом з аеродромної обслуги. Східноукраїнець часто приходив до Томенчуків, аби трохи підхарчуватися. Розповідав жахіття про голодомор на Великій Україні, розкуркулення й колгоспи. Господарі давали воякові чимало продуктів, які той відсилав родині на Східну Україну. Ще раніше, за польської окупації, про блага «соціалістичного раю» розповідав селянам утікач зі сходу. «Хай вас Бог боронить від колгоспів і комуни», — часто повторював збідований чоловік, якому дивом удалося вирватися з кривавих пазурів НКВД.

Раз до Томенчуків завітав Іван Вітенко, який за перших совітів ледве перебивався з води на хліб і насилу прогодовував свою родину. Запропонував Осипові започаткувати якусь спільну справу. Хлопець довго не розмірковував, продав велосипеда, взяв у родичів трохи продуктів, і разом у

приміщенні колишнього Німецького дому в Коломиї відкрили ресторан для колоністів. Мадярська влада досить швидко дала дозвіл.

У ресторані працювали Осип Томенчук, Іван Данилишин, Дмитро Гриджук, Іван Вітенко. Відвідувачів не бракувало, справи пішли на лад. В обігу ходили емісійні польські злоті, угорські пенге. Осип куховарив кілька місяців, аж доки не найняли кухарки.

Невгамовний Вітенко домовився з коломиїським євреєм Шайєром про співпрацю в крамниці, яку той тримав у самому середмісті. Шайєр виявився розумною й практичною, до того ж порядною людиною. Працювалося Осипові з цим комерсантом легко. Невдовзі друзі викупили в нього крамницю. Тим часом підприємливий Вітенко відкрив біля ратуші ще один ресторан «Червона калина» з готелем на другому поверсі. Нерідко їздив до Кракова, Варшави, укладав там угоди з постачальниками. З неблизьких країв до Коломиї прибували залізницею замовлені товари. Незважаючи на воєнний час, не було жодних затримок, жодних непорозумінь. І до ресторанів, і до крамниці часто навідувалися німецькі офіцери й солдати. Вони й гадки не мали, що чимала частина виручених грошей іде на потреби ОУН, на членів якої німецькі окупанти організували справжні лови.

У січні сорок другого Осипа в ресторані відвідав повітовий організаційний провідник Zenko. Середній на зріст двадцятип'ятирічний провідник ззовні нічим не виділявся із загалу. Юний підпільник добре справлявся з завданнями, що їх доручав йому Zenko. Раніше він виконував доручення члена ОУН, директора Ценявської школи Степана Тулівського, який у листопаді сорок другого навіки спочив у холодній землі Старої Ягольниці під Чортковом, продірявлений разом з іншими членами ОУН гестапівськими кулями. Zenko вручив Осипові велику пачку бєфонів, що їх розповсюджували поміж свідомих українців. Для ефективної боротьби з фашистами Організації потрібні були гроші.

За дорученням підпільного проводу Осип налагодив зв'язки з мадярськими військовими інтендантами й почав із ними комерсувати. Така співпраця давала не тільки додаткові

кошти для підпілля, але й цінну інформацію про стан справ в угорській окупаційній армії.

Спекотного літнього дня сорок першого року відвідувачів у ресторані на вулиці Театральній у Коломиї було негусто. Посеред просторої зали за столом сиділа групка угорських офіцерів, та ще кілька цивільних тулилися за столиком у кутку. Офіцери пили вино й про щось стиха розмовляли. Раптом широкі двері на розі будівлі гучно розчахнулися й у них просунулася коняча голова. Кінь делікатно переступив передніми ногами через дубовий поріг і зупинився. В сидлі на його крупі височів німецький капрал із незапаленою сигаретою в зубах і став вимагати в шокованого бармена вогню. Таке нахабство не на жарт роздратовало підігрітих вином мадярських офіцерів. У кліп ока вони стягли капрала з коня й добряче відлупцювали, а схарапуджений кінь тим часом утік. Доки побитий дістався до німецької комендатури, офіцери спокійно покинули ресторан. Німецькі жандарми з великими бляхами на грудях уже не застали в ресторані нікого. Вихопилися на вулицю й безладно забігали, погрожуючи невідь-кому автоматами.

Якось Zenko привів до Осипа в ресторан високого, з гострим носом і тонкими губами, простакуватого на вигляд чоловіка, що ходив перехильцем, мов по хиткій корабельній палубі. То був референт Служби безпеки ОУН у Коломиї Чорний (Осип Перцович), при самій згадці про якого німецькі офіцери похливно озиралися. Того дня Квітка (Осип Томенчук) перейшов у підпорядкування міського провідника СБ.

У ресторані «Червона калина» на різних інструментах грали дев'ять поляків, усі — члени підпільної організації «Огнем і мечем». До цієї ж таємної організації входили також два офіціанти, що бездоганно знали кельнерську справу. Музики й кельнери потрапили до ресторану завдяки протекції солодкої пані Зосі. Аполітичний комерсант Вітенко завів роман із цією жінкою, що працювала на польське підпілля, і з її нашіптувань влаштовував на працю польських підпільників. ОУН їх не чіпала, позаяк вершили спільну антифашистську справу. Зосередження в одному місці такої чисельної групи польських підпільників, які й не підозрювали, що перебувають

під наглядом, було вельми зручне для оунівської СБ. Наші контррозвідники фіксували кожен антиукраїнський рух польських бойовиків і спрацьовували на випередження. Водночас обидві сторони мусили остерігатися гестапівських пазурів. Знання польської, угорської й німецької мов слугувало новому розвідникові Квітці надійною зброєю, що не рятувала життя друзям і йому самому.

По Різдві сорок третього провідник Чорний доручив Квітці влаштуватися на службу в українській поліції. Товариський хлопець швидко познайомився з заступником начальника поліції Томаком, який допоміг Осипові небавом влаштуватися на посаду завідувача поліційної їдальні. Командував міською поліцією Симотюк зі Снятинського району. Більшість українських поліцистів ставала на службу за дорученням ОУН. Серед них були Іван і Михайло Жупанські, Сорич, Прушинський.

Невдовзі здібний і знаючий підпільник Квітка потрапив у поле зору окружного провідника Роберта. Чорний представив молодого розвідника провідникові в чепурному будинку неподалік від гімназії. Невдовзі Осип став виконувати безпосередні Робертові доручення. Часто курсував між селом Стрільчим на Городенківщині й Станіславом. Перевозив нелегальну літературу, доставляв зібрані для Організації гроші й коштовності.

Виконував здебільшого функції Робертового спецкур'єра і водночас мусив багато працювати в Коломиї. Діставав папір для підпільної друкарні, розповсюджував нелегальну літературу. Часто опікувався привезеним із Городенківського району й Тернопільщини збіжжям, яке мало бути доставлене в гори. Та найголовнішим завданням молодого підпільника незмінно залишалася розвідка в німецькому, угорському й польському середовищах. У пригоді ставали знання мов і вроджена комунікабельність. Розвідники врятували життя сотень людей, вчасно попереджуючи їх про німецькі розстріли. Катівське ремесло від бездушних гестапівців у Коломиї перебрали шуцполіцаї. Вони забирали з в'язниці рокованих на смерть, в'язали нещасним попарно руки колючим дротом і вели на розстріл. Найдужче старався Шемечко. Чорноволий, з монголоїдними рисами обличчя, цей австрійський німець із

моторошною насолодою стріляв у задротованих бранців із десятизарядного карабіна.

Жорстокістю й хитрістю вражав навіть гестапівських офіцерів Глібка. Високий, кремезний чолов'яга в гестапівській уніформі, з постійно заковченими під чоло блакитними очима не щадив нікого. Щоби вислужитися перед своїми хлібодавцями, Глібка підступом привів до гестапо навіть свого приятеля й односельця Томенка й сам же його розстріляв.

Діяла в Коломиї й польова жандармерія з фольксдойчерів-поляків, які на кожному кроці намагалися шкодити українцям. Відповідна була й віддяка. А користали зі взаємної неприязні німецькі окупанти.

Рання весна сорок третього. Осип у поліційній формі, з двома важкими валізами в руках, парабелумом за поясом під кітелом і двома гранатами в кишенях іде у вагоні потяга Чернівці — Львів до Станіслава. Поруч на лавці їдуть до Львова двоє підпільників — хлопець із дівчиною. Про небезпечний багаж обоє нічого не відають, як не знають нічого про сусіда. У Коршеві до поїзда вривається гестапівський патруль. Автоматники стали на дверях в обох кінцях вагона, офіцер із фельдфебелем перевіряють документи й багаж. Супутники мають надійні студентські квитки, Осипові документи також у нормі. Але що робити з напханими антифашистськими листівками валізами. В ребро муляє рукоятка пістолета. Гестапівці крок за кроком наближаються. Осип відчуває, як здиблюється волосся на його голові під шапкою. Рішення приходить несподівано. Ступає кілька кроків назустріч офіцерові й під автоматними дулами насторожених солдатів чітко козирає.

— Гайль Гітлер! — і пропонує здивованому гестапівцеві свої перекладацькі послуги. Той великодушно дозволяє недбалим порухом руки в чорній рукавиці. Погляд офіцерів падає на дві величенькі валізи. Осип спокійно-байдужим тоном пояснює, що то його речі. Їде, мовляв, до кравця в Станіславі шити костюм. Офіцер кивком голови в кашкеті з черепом декларує своє розуміння. Патруль рухається вагоном далі, продовжуючи перевіряти документи й багаж у пасажирів.

У Станіславі оберлейтенант потис Осипові на прощання руку, й подякував за допомогу. Нелегальний вантаж своєчасно потрапив до будинку число тридцять два на Грюнвальдській вулиці. Жінці, що відчинила двері непримітного помешкання, Квітка назвав пароль:

— Приймаєте білизну для прання?

— Якщо маєте мило, приймаємо.

— Мило є.

Після цього випадку Роберт доручав Осипові найвідповідальніші завдання. Хлопець працював і розвідником, і контррозвідником водночас. Гестапівці не були безмозкими йолопами. Їхні шпиги зирили ледь не за кожним у Коломиї й поза нею. Тому конспірацію й уміння не виділятися підпільники цінували понад усе. Цю нелегку науку Осип Томенчук опановував день за днем, діючи у ворожому оточенні, мов у клітці з левами. Його псевдо, Квітка, також мало дезінформувати ворожу контррозвідку, спонукаючи її розшукувати дівчину. «Нікому не вір, і ніхто не зрадить» — цього правила дотримувався дуже суворо. Вроджена кмітливість і набутий життєвий досвід давали змогу виходити живим із смертельно небезпечних ситуацій і приносити відчутну користь підпільній організації. Квітку, ще цілком юного розвідника, високо цінував окружний провідник Роберт.

На торговиці, неподалік від Пруту німці влаштували аеродром. П'ять-шість літаків щодня вилітають у гори, методично обстрілюють ліси, скидають бомби, де, на їхню думку, ховаються ковпаківці. Референт СБ Коломиї Чорний дістав від проводу наказ допомогти червоним партизанам спалити бойові машини, дати ковпаківцям інформацію про охорону, план летовища й підступи до нього. Розвідники хутко збрали потрібні дані. План-схему Коломиї з розміщенням гестапо, шуцполіції, жандармерії, електространції розробив Квітка. Зв'язкові ОУН під виглядом сільських хлопчаків провели чималий загін червоних партизанів майже до самого міста. Але ковпаківці не наважилися форсувати нічного Пруту. Постояли на правому березі швидкоплинної гірської річки й повернули в ліси. Українські повстанці самі знешкодили гітлерівські літаки.

У 1942 році Осип вступив до вечірньої торговельної школи в Коломиї, що дало підпільникові змогу значно розширити коло знайомих. Тут він зійшовся з Іваном Ключинським із приколомийського Перерова. Іван часто залишався в Осиповій квартирі на ніч. Тридцять дев'ятого року прийшли «визволителі» заразили безтурботного аполітичного сільського хлопця, який любив випити й погуляти, комсомолом. Можливо, згадані його риси й використали московські вербувальники. Однак Ключинський їм не служив, як і не побіг на службу до німців. Перерівський ловелас за німецької окупації й далі вів легке життя, часто випрошував у свого квартиродавця гроші на гулянки. Ощадливий Осип давав гультіпаці гроші, оскільки використовував того в своїх розвідницьких цілях. Якимось Іван побачив у квартирі антифашистські летючки й неабияк перелякався. Тремтячим голосом пояснив Осипові, що гестапо за таке по голові не погладить ані його самого, ні його родини. Нажаханому приятелю по навчанню Осип таємничим голосом повів, що належить до підпільної комсомольської організації й поширює антигітлерівські летючки за її завданням. Іван Ключинський неодноразово потрапляв у прикрі ситуації, в яких міг заплатити навіть життям. Але розвідник-логік Осип Томенчук щоразу витягав кавалера з біди й уміло використовував балакуна для прикриття власної підпільної діяльності.

У перші дні березня сорок четвертого понад три десятки українських поліцаїв під проводом Чорного таємно від німців вибралися з Коломиї й перейшли на правий берег Пруту, а звідти засніженим ще лісом швидко дісталися недалекого Іспаса. Кожен, крім зброї й амуніції, прихопив зі собою тижневий запас харчів. Хлопці добряче попрацювали перед цим у Коломиї. Роззброїли десятки німців, які втікали до Угорщини. З військових складів повивозили в гірські сховки амуніцію, обмундирування, продукти, друкарські машинки, папір, медикаменти... Усе це добро надходило до відділів УПА і пропагандистських осередків. Із цією групою покинув Коломию й Осип. На третій день квартирування в Іспасі розвідка доповіла, що до села наближаються на возах есесівці. Підсилений сільськими повстанцями підвідділ зайняв вигідну

для засідки позицію. Після короткого нищівного бою на дорозі валялися тільки трупи в чорних кашкетах із черепами. Жодному гітлерівцеві не вдалось урятуватися.

Через кілька днів провідник Чорний оголосив Квітці наказ провідника Роберта створити в Косівському повіті мережу військової розвідки. Налагодити розвідку в Снятинському районі доручили Іванові Жупанському (псевда Клим, Вир) із Перерова. Іван разом із друзями-повстанцями героїчно загинув у Назірній під Коломиєю в лютому сорок шостого на посту районного референта пропаганди. Підпільна боротьба звела його з референтом СБ Дубком, до боївки якого входили Іванові односельці Крук (Петро Волощук) і Ярослав — Михайло Мельничук. Крук пережив Вира на кілька місяців, а двадцятидворічний Ярослав (районний референт пропаганди) поліг від більшовицької кулі в перестрілці на околиці Коломиї 28 серпня 1948 року.

Шостий день квітня сорок дев'ятого тишив людей сонячною погодою. Районний референт Служби безпеки Дубок (Василь Гулик) вів невеличку групу партизанів із Корнича полем навпростець до Назірної, оминаючи поблизький військовий аеродром. Раптом із-за кущів наляканим зайцем вихопився солдат, якого в кліп ока схопили звиклі до несподіванок молоді повстанці. Втікача (ним виявився сержант аеродромної обслуги) привели до провідника. Німо, нажаханими очима, сержант вимолював життя. Чимало бачив і пережив за свої сорок два роки Василь Гулик. Народившись у надпрутському селі Матіївцях, він із юних літ зазнав утисків польської влади. Одружився в сусідньому Корничі, працював там ковалем. Збудували з дружиною Анною добротну хату. З окупантами різних мастей боровся словом і зброєю. За німецької займанщини був станичним села. З приходом у сорок четвертому більшовиків зайняв відповідальний пост референта СБ Коломийського району. Добрий і дужий, гуманної вдачі, незрадливий, він довіряв іншим. Тому прочитавши в очах своїх хлопців мовчазну згоду, відпустив українського юнака у формі сержанта радянської армії. Розмілілі від весняного тепла й непролитої крові повстанці задумливими поглядами проводжали очманілого від щастя сержанта аж до невеличкої

будівлі на території аеродрому. Загартовані боями, вони свято вірили в клятву — власну й чужу. Та радянський сержант сповідував інші принципи, за подароване життя відплатив повстанцям дзвінком до МГБ.

Партизани з невеликого виямка спостерігали, як червонопогонний живий ланцюг вигинається довкіл них у підкову. Кожен юнак звично лаштував зброю. Та провідник дав команду відходити видолинком до недалекої Назірної, а сам зрісся зі скорострілом. З підірваним роками підпілля здоров'ям, Дубок воїном усе-таки був управним і відважним. Навіть із пораненою ногою він перекочувався від горбка до горбка, притискаючи кулеметним вогнем емгебистів до землі. Надії на порятунок не було, тому дбав тільки про життя друзів у себе за спиною. Вистрілявши всі набої і пересвідчившись, що хлопці в безпеці, притис дужою рукою цівку пістолета до серця.

Тіло вбитого Дубка емгебисти з диким вереском тягли конем аж до Коломиї. Того ж дня до сестер Ганни і Параски Граб у Корничі, в яких часто переховувалися партизани, прибіг молодий повстанець Василь Дем'янчук і сповістив про героїську смерть провідника.

Чимало зусиль до створення розвідувальної мережі в багатьох районах Станіславщини доклала свого часу Марта — Костюк (Процак) Стефанія. Улітку 1943 року пройшла вона розвідницький вишкіл у Старому Угринові Калуського району. Військовою розвідкою повстанської округи «Говерла» командував легендарний майор Сокіл — Костянтин Петер, уродженець Вінниччини, сотник армії Української Народної Республіки.

Лінію фронту Осип зі штафетою в кишені переходив від села до села в супроводі озброєних зв'язкових. Гарматний гул нагадував про смертельну сутичку між двома хижакими, коричневим і червоним, у якій гинули невинні люди.

Незабаром Квітка зголошував свій прихід організаційному провідникові ОУН Косівського повіту Іскрі, який водночас виконував функції заступника повітового провідника. Свою власну хату в Старих Кутах Іскра віддав для потреб Організації, а родину переселив до когось з односельців. Квітку зустрів гостинно. Вручив новому референтові розвідки наплечник,

який підпільники щедро наповнили захопленими в німців продуктами.

Наступного ранку молодий зв'язковий відвів Осипа на гору над Старими Кутами, де в густому лісі формувався відділ УПА. Було тут чимало дезертирів із Червоної армії. Понад п'ять десятків вояків жили в тимчасових колибах у лісі, займалися вишколом, нападали на німецькі, й московські підрозділи. Зброю повстанці мали добру, набоїв роздобули у ворога достатньо. Частина партизанів була зодягнена в мундири української поліції, інші мали червоноармійські строї.

Після ситого обіду з повстанцями Квітка по зв'язках вирушив до Косова, а звідти — на Город. Тут до Осипа прилучився високий, стрункий кавказець у солдатській шинелі, з наплечником і карабіном. Прибув він зі зв'язковим і йшов у розпорядження військового референта Криги. Разом у супроводі безмовного зв'язкового прибули до гірської Соколівки.

У селі Квітка зачекав, доки звільниться повітовий провідник Курява. Через вікно бачив, як той енергійно розмахував рукою, ходячи по хаті, й диктував щось секретарці. Провідник проникливо глянув Осипові в очі й поцікавився, з якого він села. Всупереч інструкції хлопець відповів, бо здогадався, що то не проста собі цікавість. Згодом довідався, що Курява вчився з його братом Василем у гімназії. Спостережливий провідник зауважив схожість між братами. Але того дня не обмовився жодним словом. Осипа полюбив, як молодшого брата. Вольового й вимогливого провідника Куряву побоювалися не тільки підлеглі, щоправда, всі й поважали його за принциповість і чесність.

По розмові повітовий провідник скерував Квітку до військовика Криги, який квартирував у Бережниці. Там у хаті станичного Осип відсвяткував Великдень сорок четвертого. Із двома сільськими підпільниками пішов до церкви в сусідній Криворівні. Зодягненого в гуцульську ношу референта розвідки навіть найприскіпливіше око не змогло би вирізнити зі святкового натовпу.

До Бережниці поверталися битим шляхом, хоча Квітка наполягав, аби йшли гірськими стежками. Хлопці,

посміхаючись, переконували, що дорога цілком безпечна. На кам'яному гостинці Осип, добрий конспіратор, почувався незатишно, тому збочив до лісу під кепкування відчайдушних легінів, які й далі йшли відкритою дорогою. Раптом із лісової гущавини Осип почув приглушений деревами гуркіт машини на шляху і з розбезпеченим пістолетом кинувся чимдуж туди. Та було вже запізно. Змотузованих підпільників мадярські солдати повезли в кузові тягарівки, мов ягнят на заклання. Безпечність коштувала гірським легіням життя: третього дня мадяри розстріляли їх у Жаб'ї.

Із Бережниці станичний негайно перевів розтривоженого референта розвідки на правий берег Черемошу, на гору Синиці, яка через бурхливу весняну річку була недоступна для чужаків.

Із Кригою Осип Томенчук, який мав уже нове псевдо Чабан, зустрівся в Краснолілі. Досвідчений військовий референт уважно вислухав й одобрив міркування молодого підпільника про налагодження розвідувальної мережі, додавши кілька путніх порад. Високий і плечистий Крига ходив у сірому костюмі, був навдивовиж енергійний і рухливий.

На Великдень сорок четвертого трапилася надзвичайна подія. Боївка Служби безпеки Косівського району, яку очолював Херсон, зайшла до Білоберезки, щоби відсвяткувати воскресіння Сина Божого. Мадярів поблизу не було, червоні ще гуркотіли танками на правому березі Черемошу. Тож повстанці, не дуже остерігаючись, засіли в одній хаті за столи, поскладали в кут зброю, навіть стійки, всупереч партизанським правилам, не виставили. Покара за безпечність не забарилася. Приведені невідь-ким мадярські жандарми шуліками налетіли на безжурних застільників. Повиводили зв'язаних на подвір'я і тут же заходилися мордувати лежачих. Солдат стріляв кожному з карабіна в спину, а офіцер дострілював із пістолета в голову. Мадяри, як налетіли зненацька, так і забралися, мов привиди при перших променях сонця. Байдужий до людської трагедії весняний вітерець розносив занімілим селом запах свіжої крові, в калюжах якої лежали п'ятнадцять постріляних юнаків. Як же здивувалися підоспілі на місце кривавища селяни, коли побачили, що лише два з цих п'ятнадцятьох мертві. Пораненим надали допомогу повстанські лікарі, й ті ще довго воювали з

ворогом. Інакше, як дивом, того, що сталося Великодньої неділі в селі на березі Черемошу, назвати важко.

У Соколівці Чабан заквартирував у добротній рубленій хаті на чотири кімнати, яку зусібіч затуляв від лихого ока високий ліс. Сюди надзвичайно обережний і чутливий до небезпеки референт розвідки приходив здебільшого тільки на ніч, а вдень вивчав терен, знайомився з людьми. Одного разу до господи ввірвався мадярський військовий патруль, але в хаті, крім господарів, не було нікого. Після того випадку Чабан відразу ж перебрався на іншу квартиру. На якийсь час прихисток йому дала хата станичного Дуба, що тяглася ґонтовою покрівлею до неба з високого горба на околиці Яворова.

Ще буйні трави літа сорок четвертого сплакували вранішніми росами, а навскіс просторою полониною вже чимчикував стрункий юнак у зеленій гуцульській кресані. Провідник Чабан простував із Красноїлля на Космач. Гірські стежки знав добре, тому йшов без зв'язкового. Швидким кроком подолав гору Синиці. На ходу розмірковував яким шляхом податися. Найзручніша дорога — через підвісну кладку в Ясеніві, далі на Криворівню, а там — гірськими пішниками на Космач. Уважно обмацував зірками очима синю гірську далеч. Вирізнув вигинисту кладку, що злучала високі кам'яні береги Чорного Черемошу, в'юнку дорогу на лівому березі. Пообіч бурхливої ріки ні душі. Тихо, аж занадто. Така тиша, зазвичай, таїть для повстанця небезпеку. Нижче за течією, знав Чабан, є зручний брід. Туди й спрямував ходу. Не ступив і десятиох кроків від загрозливо-безлюдної кладки, як із-під неї вогнеметними гаспидниками повистрибували мадярські солдати, стріляючи на бігу. З протилежного берега люто загавкав ворожий кулемет. Чабан кинувся коміть головою в рятівну бистрину й шалено загірб руками, аж доки течія не винесла його напружене тіло до броду. Далі від куль мадярських стеж, які мали намір узяти повстанця над кам'янистим швидкоплином у смертельні кліщі, надійно захистив смерековий ліс.

У селі Головах відбувся збір окружного й повітового провідів ОУН. Провідники всіх рангів давали повторну клятву на вірність українській ідеї. Присягу кожен складав, коли

вступав до Організації. Ця ж, групова, відбувалася в урочистій обстановці й запам'яталася кожному на все життя. Приймав її представник крайового проводу. Як наказ-спонуку до рішучої дії, до безкомпромісної боротьби за Українську Державу, її розбудову після перемоги сприймали присутні провідники слова: «Встань і борись! Слухай і вір, здобувай і перемагай, щоб Україна була знову могутня, як колись, і творила нове життя по власній уподобі і по своїй волі». На повний хід творилися в Карпатах бойові відділи Української Повстанчої Армії.

Закінчилася нарада-зустріч провідників імprovізованим концертом, який дали самі ж її учасники. Надзвичайно зворушив присутніх чудовий спів організаційного повітового провідника Іскри. Віртуозно-мистецька гра на скрипці провідника ОУН із Закарпаття спричинилася до урагану шалених овацій. Мужні, суворі й витримані люди, які постійно ходили під іржавою косою смерті, раділи кожному вдалому виступові своїх друзів. Мистецтво не підвладне костюмасі!

У хаті, що її відвів йому розпорядливий станичний Дуб, Чабан розробляв інструкції для підпільних розвідників. Регулярно зустрічався в різних місцях із районними провідниками, щоб узгодити окремі положення і скоординувати дії. На кожному кроці відчував допомогу й підтримку населення. Останнім ділився гірський люд зі своїми месниками.

У Білоберезці, під Писаним каменем, Чабан зібрав провідниць жіночої сітки ОУН з усіх районів Косівського повіту. Саме з жінок-підпільниць вирішили створити розвідувальну мережу в гірському краї. Кожна станиця виділила по кілька осіб для навчання в розвідувальній школі, яку організував Чабан. Вишкіл відбувався в приміщенні сільської школи, яке пильно охороняли виставлені довкола Білоберезки озброєні стійкові.

По кількох тижнях щоденних багатогодинних занять розвідники, як дівчата, так і хлопці, яких було значно менше, вже володіли всіма видами стрілецької зброї, вміли читати карту, знали правила конспірації, були ознайомлені з психологією й поведками окупанта — західного та східного.

Живи ризиком

Невдовзі просторий терен від буковинського Берегомета до підгірського Яблунова, від високогірної Гриняви вздовж Чорногірського хребта до неприступного Космача вкрився густою розвідувальною сіткою ОУН. Ніщо на цьому лісовому просторі не проходило повз увагу підпільних розвідників. Чабан діставав найдетальнішу інформацію про всі більш-менш важливі події в повіті. Змістовні звіти референта розвідки лягали в основу розлогих повітових звітів провідника Куряви для окружного проводу.

Одну зі свіжопідготовлених розвідниць із Кут намагався завербувати начальник більшовицької військової розвідки майор Павлов. Дівчина негайно доповіла про майорову спробу провідникові Чабану. Той дозволив їй «поспівпрацювати», сподіваючись на багату інформацію з ворожого боку. Так воно й сталося. Всі звіти для новоспеченої більшовицької розвідниці ретельно готував сам референт оунівської розвідки Чабан. Матеріали здебільшого були достовірні й містили детальні описи про дислокацію угорських військ, їх чисельний і якісний склад, моральний стан, озброєння... Майор Павлов був задоволений діяльністю так вдало завербованої проворної сільської дівчини. Асові розвідки й контррозвідки, майстрові підкилимних інтриг і вишуканих провокацій навіть приснитися не могло, що цінна інформація, яку він дістає від юної розвідниці, надходить з оунівських джерел, а скромний і кмітливий провідник Чабан знає про кожен крок більшовицької розвідки й навіть користується картою з шухляди майора Павлова. Обох шефів розвідок, оунівської й радянської, якийсь час об'єднувала боротьба з коричневим окупантом.

У смертельно-небезпечній розвідницькій грі з майором Павловим молодий провідник Чабан мусив стерегтися й своїх, оскільки за підозру в співпраці з більшовиками Служба безпеки

по голові не погладила б. Тим паче, що в самій Службі безпеки ОУН вкоренилися й уміло діяли рафіновані провокатори й агенти НКВД. Службою безпеки Коломийської округи керував московський агент Кіров. Йому допомагали перекинчики Олень, Кордуб із рідним братом Чорним, Кузнєц, Скала, Дон... Своїм червоним господарям зрадники не тільки давали інформацію про стан справ в українському революційному підпіллі, вони, мов прожерливі хробаки яблуко, підточували його зсередини — вбивали провідників, знищували мирних людей, грабували, гвалтували, вершили нечувані звірства, аби скомпрометувати український національно-визвольний рух. Зерна розбрату, страху й ненависті, що їх сіяли ниці людиці з темними продажними душами, десятиліттями розноситиме червоний вітер по найдальших закутинах уярмленого краю. І дадуть ті зерна густі сходи й отруйні плоди, що завдадуть немало шкоди чистим людським душам. А хробаки московські з угодваними нащадками своїми вгризатимуться й у нижній плід української незалежності. Тривалої та важкої праці вимагатиме очищення українського яблука від пажерливої хробачні.

Працівника окружної референтури Служби безпеки Дика ніхто не купував і не вербував. Майже п'ятдесятирічний, із залишками русявого волосся довкола чималої лисини, чолов'яга був професійним розвідником-терористом. Змінювалися вівіски контори, в якій Дик заробляв собі на хліб, (ВЧК, ГПУ, ОГПУ, НКВД, НКГБ, МГБ), мінялися її керівники, та незмінним залишалося завдання більшовицького терориста — нищити українців, які виступали проти комуно-московської окупації. Не суть важливо, були вони повстанцями двадцятих років у центральних регіонах України, заможними господарями в південних чи східних областях у роках тридцятих, повстанцями середини століття на заході України, всіх їх треба було нищити, бо то були свідомі українці.

Східну вимову Дик уміло маскував львівською говіркою. Найближчому оточенню, наче ненавмисно, демонстрував іноді густі шрами на дужому тілі. Довірливо розповідав про страшні радянські концтабори й польську Березу-Картузьку, де він буцімто карався. Називав імена й прикмети відомих діячів ОУН,

які разом із ним страждали в неволі. Чіпка пам'ять і глибока ерудиція давали змогу добре підготовленому агентові вільно спілкуватися з провідниками ОУН і командирами УПА. Якраз вони, провідники округ і командири куренів, а також повстанці вищих рангів цікавили московського терориста найдужче. Обезголовлювати українське підпілля й повстанську армію на терені Коломийської округи — таке було основне завдання офіцера НКГБ Дика.

Жорстокого й нестримного в люті есбіста Дика, який у гніві вимахував товстою бамбуковою палицею й голосно лякав усіх «курковою лягою», підпільники воліли обминати десятою дорогою. Якось у Соколівці він завітав до хати, де квартирувала провідниця жіночої сітки ОУН Дарина. Щось сердито буркнув з порога дівчині, а відтак зненацька вхопив волосатим лапищем і стис до хрускоту тендітну дівочу руку. Очі есбістові злилися кольором з його червоною пикою. Від невгамовної люти садистом аж тіпало. Врятував провідницю від розправи хтось із повстанців, що дуже своєчасно клацнув клямкою сінешніх дверей. Розчервонілий Дик вихором вихопився з хати й щез, мов нечисть перед полум'ям свічки.

Тямковитого й непомітного референта військової розвідки Чабана він відверто недолюбував, очевидно, відчуваючи його загрозу власній безпеці.

Ранньої весни сорок п'ятого до засніженого високогірного Красноїлля прибули високі провідники ОУН. Нарада-зустріч відбувалася в просторій дерев'яній хаті, що підпирала захмарені небеса стовпом сизого диму з закуреного комина. Хата на високому пагорбі сусідила з церквою. Всі провідники, крайові й окружні, в теплому, здебільшого гуцульському, одязі й при зброї. Референтові розвідки Чабану доручили чи не найвідповідальніше завдання — безпеку прибулих провідників. Йому підпорядкована численна охорона. У ході наради часто навідується до хати й кудись виходить із неї Дик. Працівник окружної Служби безпеки має вільний прохід скрізь. Найчастіше есбіст із незмінною бамбуковою палицею в руці бреде в лісову гущавину, до чогось там принохується. Надійні стійкові на своїх постах пильно промацують зіркими поглядами кожен клапоть засніженої гірської землі.

Спати провідники повкладалися в тій же хаті, де відбувалася нарада. Перед самим ранком Чабанові, що спав ближче до порога, приснився чудернацький сон: згори сторожко крадуться зграї сірих пацюків із довжелезними зубами й кровожерливими очима. Стряснув із себе залишки тривожного сну й тихцем вибрався на подвір'я. Дужі стійкові зі скорострілами навпереваги несуть звичну службу. Далеко, майже на самій маківці стрімкого горба, Чабан радше відчув, аніж побачив у передранкових сутінках, якийсь рух. Спершу майнула гадка, що на підсилення охорони прибув курінь Недобитого. Але чому вояки ховаються за воринням і навіщо роззосереджуються в обидва боки, намагаючись велетенською підковою охопити місце постою повстанців? Ворог! Хутко, але безшумно, Чабан кинувся до хати й оголосив тривогу. Готові до всяких несподіванок, провідники з розбезпеченою зброєю в руках безгучно вихопилися на просторе подвір'я, зайняли оборону. Бліду вранішню тишу розпанахали червоні смуги довгих кулеметних черг. Ближні гори відгукнулися багаторазовими згуками, немов сердячись за перерваний сон. Кулі густими роями голодних шершнів дзижчали над головами повстанців, не завдаючи їм шкоди — дуже невігідний був для червоних кут обстрілу. Вранішніми нападниками виявилися солдати з близької прикордонної застави. Діставши по рації звістку від Дика, вони примчали, щоби перестріляти сонних провідників ОУН, немов куріпок у першому снігу. Не вдалося.

Оточеним підспілими вояками з боївки Довбуша й куреня Недобитого стражам кордону залишався небагатий вибір — лягти трупом у карпатські сніги або, кинувши зброю, рятуватися втечею. Права на життя повстанці у втікачів не відбирали. Іншим кодексом керувався ведмедькуватий майор. Він стріляв у спину своїм швидконогим солдатам з більшими люттю й шалом, аніж у повстанців. Захопленим у полон майором, який виявився командиром прикордонної застави, заопікувалися контррозвідники зі Служби безпеки. На всі запитання вбивця власних солдатів люто шипів:

— Ви бандіти! Всех перестреляю!

Через кілька днів підпільний суд виніс йому смертний вирок. Скаженого майора власноруч розстріляв його

однопартієць комуніст-терорист Дик, що прижився в націоналістичному підпіллі під личиною есбіста. Можливо, саме тому Дика, який із допомогою вмонтованого в бамбукову палицю передавача поінформував більшовиків про час і місце зібрання провідників ОУН у Красноіллі, не зуміла своєчасно розсекретити оунівська контррозвідка. Свого часу районний референт СБ Кордуб, він же агент НКВД, перед загрозою викриття розстріляв рідного брата Миколу Кузьменюка.

У нічній операції в Красноіллі окупанти втратили кілька десятків своїх добре вимуштруваних солдатів. Повстанці відбулися двома-трьома пораненими.

Досвідченого розвідника й холоднокровного вбивцю Дика викрили випадково. Стрілець, якого командир послав у розвідку, пробирався лісом і в чагарях побачив кремезного цивільного чолові'ягу з автоматом за плечима. Той саме налаштував антену радіопередавача, яку вийняв із бамбукової палиці. Кебетливий повстанець заचाївся в кущах, а після сеансу простежив за незнайомцем із палицею в руці.

Його інформація підтвердила здогади молодого й талановитого районного референта Служби безпеки Бульби — Дмитра Кривульчака з Космача щодо Дика. На допиті закоренілий зарізяка зізнався у скоєних злочинах, а ще повідомив, що має чин підполковника МГБ і завдання — знищувати провідників ОУН і командирів УПА, чинити провокації у їхньому середовищі, збуджувати у цивільного населення недовіру та ненависть до повстанців жорстокими діями СБ. Розвідницько-терористична діяльність старого чекіста проти УПА й підпілля була припинена назавжди повстанськими контррозвідниками.

Референтові військової розвідки Чабану регулярно надходили відомості з кожного охопленого розвідувальною мережею села. Дівчата й хлопці виявляли неабиякі винахідливість і кмітливість, збираючи інформацію в окупованому краї. Чабан часто зустрічався з командирами повстанських куренів Недобитим, Лісовим, Степовим, Скубою. Вчасна й достовірна інформація розвідки дозволяла повстанським командирам ефективно воювати проти обидвох ворогів, які хоч і зійшлися в смертельному герці, але мають

спільний об'єкт зазіхань — українську землю й людей, що її боронять партизани. Тому й ризикують щохвилини молодими життями повстанські розвідники.

Живою вирвалася з ворожого оточення юна розвідниця, розпоровши ножем живіт здоровенному гонведові, та небавом загинула від московської кулі в засідці біля Кут.

Молодого, та вже бувалоного керівника розвідки вподобав курінний Лісовий. Можливо, бачив у здібному хлопцеві власного сина, залишеного під фашистом у Східній Україні. Командир навіть намагався переманити вдатного розвідника до свого куреня. Дозволу на такий перехід провід, звичайно, не дав. Дуже важливою була оперативна інформація, яку діставали повстанські відділи від Чабанових розвідників.

Пост референта Служби безпеки Кутського району займав Кордуб, чоловік із вузькими монголоїдними очима. Його всі вважали героєм, і мали для того вагомий аргумент. Районний есбіст заквартирував якомсь у хаті голови Вербівецької сільради, що під Косовом. До сільського керівника завітали в гості начальник районного НКГБ, військовий комісар і районний прокурор. Коли господар щедро напоїв ласих на дармівщину гостей, Кордуб власноруч продірявив із пістолета голови п'яним, як ніч радянським функціонерам. Його помічники забрали в убитих документи й зброю. Не дивно, що після такої зухвало-бездушної операції, яку ретельно спланувало вище керівництво радянських спецслужб, їхній давній агент Кордуб, що так бездоганно цю операцію провів, користувався неабияким довір'ям повстанців.

У Великому Ріжні боївка Залізняка, що охороняла референта розвідки Чабана, полонила десяток малярських солдатів, які розпочали в селі звичний грабунок. Гонведів роззброїли, «переобмундирували» у старий гуцульський одяг і відпустили до своїх. На прощання Залізник, який знав угорську мову, порадив грабіжникам хутко забиратися через гірський хребет додому. Геройський хлопець із Білоберезки Залізник добряче повоював із німецькими й малярськими окупантами, доки не потрапив у засідку «стрибків», і загинув від куль своїх засліплених страхом за власне життя, одурманених краян.

Над гірськими полонинами все частіше розпускаються куполи парашутів московських диверсантів. Майже всі десантовані досить швидко потрапляли до рук повстанських контррозвідників. Парашутисти признавалися, що об'єктом їхнім мала стати УПА, а не мадярські чи німецькі війська. До кожного затриманого працівники Служби безпеки шукали особного підходу. Велику частину допитаних схиляли до співпраці, переконавши, що на тому боці їх нічого доброго не чекає. Багатьох молодих хлопців після виховної бесіди відпускали. Лише терористів, на чиїх руках була українська кров, судили. Оскільки місць ув'язнень повстанці не мали, то присудом дресированим убивцям був розстріл.

Восени сорок четвертого Карпати заповнили частини Червоної армії, що переслідувала зниклих за Чорногірським хребтом угорців. Усе, що на колесах, рухалося гірськими дорогами, піхотинці пробиралися верхами. Оунівські розвідники жваво поширювали серед солдатів друковані в підпільних друкарнях летючки.

Фронт швидко перейшов на захід. Край запосіла радянська влада з усіма її незмінними атрибутами — насильством, убивствами, грабунками, вивезеннями... Гори й доли захилялися в брудних хвилях облав і арештів.

Глупої січневої ночі сорок п'ятого Чабан, оминаючи гірські села, брів глибокими снігами до далекої Гриняви. Щокатий місяць вів завзятий бій із нічною темінню. Чорна небесна хлань, то ковтала сріблястого молодця, то випускала з чорної, закритої притулою хмар печі. Крига втоми все дужче й дужче сковувала повстанцеве тіло. Посеред снігового безлюддя теплилася тільки його душа. Лютий мороз лякав гірську тишу гулким потріскуванням дерев. Чабан зупинився край округлої галявини. Просто на нього пливли десятки пар моторошних зловісною мовчазністю зеленкуватих вогників. Вовки! Зіркі провідникові очі вирізнили навіть здорового вожака, що ступав опередь зграї. Звір поїдав людину голодними очима. Розвідник відчув, як настовбурчилося під його шапкою волосся. Плавним порухом зняв із плеча автомат, погарячілими враз руками цоркнув примерзлим затвором. Вожак мовчки підняв догори сіру голову й неохоче звернув до лісу.

Різдво 1945 року Чабан святкував у селі Головах у товаристві окружних провідників Сталя, Бориса, Грома... Вечеряли скромно, зате багато колядували. Наступного дня розбрєдалися снігами врізнобіч, бо зрадники навели на повстанський постій енкаведистів.

Чабан у складі куреня Недобитого рухався на Жаб'є, де лісові нетрі давали прихисток повстанським відділам. У Ясенові провідника звалила підступна недуга. Станичний заопікувався хворим. Зв'язкові відвели провідника до хатини, що, наче орлине гніздо, тулилася до скелі на неприступній кручі над Черемошем. Там добродушні старенькі господарі кілька днів терпляче витягали молодого розвідника з лабет смертельної гарячки, відпоюючи його наварями з різнозела. Невдовзі хворого перенесли до свіжоспорудженої криївки над урвищем. У надійному підземеллі нерідко знаходили прихисток від більшовицьких наскоків і сусіди. Незважаючи на глибокі ранні сніги, досить часто бували тут і облавники. Під землею було чутно стукіт над головами, приглушені грубим шаром ґрунту й каміння команди. До облав додавався повальний тиф, який безжальністю в нищенні повстанців анітрохи не поступався енкаведистам.

У квітні сорок п'ятого, ледь оклигавши від недуги, Чабан подався з гостинного Яворова на Великий Рожин. Мусив відновити втрачені за час тривалої хвороби зв'язки. Брів малоходженими пляями. У густих заростях молодих смерічок, що тупим клином впиралися в село, чутливий ніс уловив запах дешевого одєколону. Повстанці ним не користувалися. Ворожа засідка?! Короткі роздуми знагла обірвали автоматна черга, чужинські окрики. Чимдуж кинувся до лісу, під захист дерев. Кулі шарпали віття над головою, за спиною гупали чобітьми переслідувачі. Не роздумуючи, шугонув у яр із потічком. Петляв, як заєць перед лисом. Під ноги, то справа, то зліва, шелестливо падали скошені чергами деревця. Чабан вихопився на пологіший берег, як переслідуваний олень, помчав рідколіссям. Галаслива погоня не відставала. Попереду замаячів зелений острівець із молодих смерічок, які щільно обступили стару смереку. По-пластунськи пробрався поміж зелених сестричок до товстокорої матері, облївся довкола неї

гарячим тілом і з розбезпеченим пістолетом у руці дослухався до бубна в розпашілих скронях. Але весілля довкола справляла смерть. Хаотичні постріли з автоматів у переплетенні з безладними викриками п'яних облавників то наближалися, то віддалялись.

До поблизького села ледь живий від переохолодження дістався пізньої ночі. В цілковитій темряві, не будячи господарів, пробрався тихцем до стайні, де мирно ремигала корова. Притулився до теплого боку спокійної тварини й заснув, зігрітий, коротким сном, як у яму впав.

Уранці старенькі господарі розповіли, що вчора ґарнізонники зі «стрибками» до пізньої ночі, мов дідьки по пеклу, гасали за кимось лісом, але, слава Богу, не ввіймали. З люті понапивалися й довго бешкетували в селі. Після щедрого сніданку й короткого перепочинку в хаті Чабан поспішив до друзів. Першого знайшов провідника із Кутів — Андрія.

Невдовзі з Андрієм і ще кількома районними провідниками заквартирували в спорудженому посеред грабового ліска курені неподалік Гриняви. За кількасот метрів пильно вдивлялася в грізні гори дерев'яними вишками прикордонна застава. Шукати повстанців у себе під носом більшовики не здогадалися. Поступово відновилися зв'язки, й станичний разом із їжею щодня приносив свіжу кореспонденцію. Підпільники, мов добрі плавці, пірнули під хвилю більшовицьких облав і впливли на поверхню для подальшої боротьби. За тереном, де квартирували провідники, безперервно пильнували під виглядом пастухів оунівські розвідники. До куреня долинали їхнє голосне погейкування й овече бляєння.

Із потеплінням невелика група підпільників на чолі з Чабаном й Андрієм вирушила з-під Гриняви до Дземброні, щоби там стати постоем на полонині між Смотричем і Чорногорою. Місця були знайомі, тож рухалися досить упевнено й швидко. На привалі біля джерела під розлогою смерекою Андрій раптом виявив, що пропав його пістолет. Стали аналізувати, куди могла підітися зброя. На одній із полонин підпільники перестрибували через високе вориння. Там і міг випасти з кишені пістолет. Бігцем повернулися до перелазу й стали

шукати. Зброю у вкритій горішнім листям густій траві знайшов гострозорий Чабан, за що вислухав похвалу на адресу всієї розвідки. Блискучий «вальтер» знову опинився в кишені Андрієвої куртки.

У дорозі їх наздогнав наказ окружного проводу, який велів обидвом негайно прибути до Ясенова. Зупинилися неподалік села в зимарці, що тулилася рубленими стінами до предковічного лісу коло дороги на Устеріки. У просторому дерев'яному приміщенні незабаром заквартирувала й боївка Жаб'євського району. За кілька тижнів зимарка перетворилась на справжню штаб-квартиру, де старшим був Андрій, на той час уже Косівський надрайонний провідник ОУН. Чабана провід призначив надрайонним організаційним референтом. Поступово відновлювалася організаційна сітка, яку добряче пошарпали енкагебисти.

У Красноліллі, куди прибув Чабан, місцева боївка напала на «істребітельний» батальйон. Усіх «стрибків» захопили живцем і тримають під охороною в просторій столі. Зброю й амуніцію в полонених забрали. Чабан у процесі допиту вияснив, що майже всі «стрибки» свого часу перебували в повстанських сотнях. На ганебну службу до більшовиків перейшли під примусом. Жоден із захоплених не завинив перед цивільним населенням чи визвольним рухом, тому Чабан узяв на себе ризиковане рішення — відпустити горе-вояків. Кожен «стрибок» перед звільненням пообіцяв організаційному провідникові, що ніколи не націлить зброї проти українських повстанців.

Весілля в карпатських селах бучні й веселі — справжні масові вистави з піснями, музикою, танцями, забавами й жартами. Дійовими особами в них не тільки молодий з молодістю, свати, бояри, дружби з дружками, старости, світилки, але й усі запрошені. До шлюбу молодята їдуть на пишно прибраних гуцульських конях. Молода, від цяткованих постолів до барвистого чільця, наче полонинська яскрава квітка під лагідним сонцем. До пари їй і молодий — у вишитій сорочці, кептарі, завітчаній кресані на гордо піднесеній голові, з блискучою барткою в дужій руці. Гірський розбишака-вітер куйовдить буйні кінські гриви. Мелодійно-заклично

видзвонюють намиста й згарди на дівочих грудях. Деревце, що його приніс із лісу старший дружба, стане весільним після того, як батько причепить до його вершечка китицю з калини, житніх і пшеничних колосків, барвінку, чорнобривців, півнячого пір'я, уквітчених кольоровими стрічками качанів кукурудзи. Весільне деревце вбирають, чіпляючи до нього квіти в супроводі обрядової пісні. Уже прибране деревце разом із виготовленим вінком віддають молодій, бажаючи їй щастя, злагоди, добра. Надмір непогамованої енергії гості вихлюпують під чарівні звуки скрипки, цимбалів, бубна то в іскрометно-рвучкій, мов гірські нестримні потоки, «Гуцулці», то в могутньо-грізному, гейби самі Карпати, «Аркані»...

Нічого цього не було на весіллі повстанців Хмари (Лідії Сальваровської) і Завірюхи (Михайла Лазорика), бо весна сорок п'ятого спливала гірськими схилами не тільки талими водами, але й кров'ю — повстанською і ворожою вперемішку. За столом у гостинній хаті Задури у Великому Ріжні навколо прибраного калиною і барвінком весільного калача пообіруч від щасливих молодят сидять десятки два озброєних гостей. Напутнє слово мають повітовий провідник Сковорода, референт розвідки Чабан, найближчі друзі. На столах немає випивки, лишень дуже скромні наїдки, але веселе пожвавлення таки панує. Гості чудово співають. Кожен бажає молодятам щасливого й довгого сімейного життя. Не вийшло. І Ліда, і Михайло невдовзі загинули від рук більшовиків.

У Яворові Чабан несподівано зіткнувся з районним референтом СБ Кордубом. При кожній зустрічі есбіст чомусь намагався піддобритися до провідника повітової розвідки, пропонував різні дрібні послуги, всіляко набивався в приятелі. Жваву зацікавленість виявляв Кордуб до дівчат-розвідниць, які підпорядковувалися референтові розвідки. Допитувався, чому Чабан не вибере собі з-поміж гірських красунь дружини. Похвалився навіть, що сам він одружився вже вп'яте. Всі його попередні жінки, молоді й здорові, на п'ятому-шостому місяці подружнього життя загадково помирили. У кожної лікарський розтин міг би виявити металеву голку в серці. Проте на тілі вбитої жодних слідів не залишалося, тож ніхто не встановив причини раптових смертей вагітних жінок. Багатьох зусиль

коштувало Чабанові, щоби стриматися й не розрядити пістолетної обойми простісінько в злодійкувато-нахабні очі жорстокого есбіста. Кордуба він тоді не застрелив, але назавжди прилучив бездушного циніка до своїх особистих ворогів.

Завербований ще тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року, Кордуб, якого дотепні односельці прозвали Петром Покладком, завдав надзвичайно великої шкоди українському визвольному рухові на Кутських теренах. Після розгулу на Прикарпатті й у Карпатах московських «червоної мітли» й «чорної рубахи» підпільний провід задля збереження людей дозволяв повстанцям легалізуватися, навіть записуватись у «стрибки». Такі люди зголошувалися до органів радянської влади й давали під тиском обіцянку співпрацювати з нею. А далі кожен чинив, як підказувала йому совість. Більшість поверненців усіляко допомагала повстанцям. Референт районної Служби безпеки Кордуб, він же агент НКВД, діставав від своїх московських господарів інформацію про осіб, що повернулися з лісу, але не співпрацюють із режимом. Порядні люди десятками гинули від злочинної руки запроданця Кордуба та ще й з ганебним тавром зрадника української нації. Саме так рука перевертня Петра Кузьменюка знищила чесного й відданого справі станичного Великого Ріжна Соловія. Справжніх же виказувачів більшовицький конфідент у машкарі повстанця-есбіста не чіпав.

Люди в боївці Кордуба гинули масово. Районний есбіст відбирав із сотень УПА найкращих бійців, але через короткий проміжок часу вони неодмінно потрапляли в більшовицькі засідки, вирватися з яких живими щастило одиницям. Навів Кордуб емгебистів і на постій районної провідниці УЧХ Хмари, де загинули її чоловік Завірюха й інші повстанці. Для оточення Кордуб став лихим провісником смерті. Де ступала його скрадлива нога, там негайно з'являлася кістлява. На кого поклав вовкулака своє хиже око, того невдовзі стинала її невблаганна коса. Сам більшовицький убивця, відчувши, що може потрапити до смертельного зашморгу, враз пропав із терену, наче до пекла провалився. Аж по якімсь часі нічною

примарою в форменному кашкеті з'явився швейцаром у станіславському ресторані, де продовжував юдину службу.

У шістдесятих роках Чабан у Коломиї побачив Кордуба в святковій компанії кагебистів Шахова, Тарновецького та іже з ними. Розігрітим алкоголем працівникам КГБ їхній наймит щось жваво розповідав, весело реготав, виставляючи, мов напоказ, кінські зуби. Либонь, згадував свої «геройські» вчинки сорочових років.

Восени сорок п'ятого провідник Чабан зібрав у лісі біля Кутів розвідників, які вижили серед масових більшовицьких облав, і поставив кожному конкретне завдання. Друзі пом'янули розвідника Березу, який, виконуючи завдання, натрапив на ворожу засідку й загинув у гарячій сутичці з емгебистами.

На присілку неподалік Яворова Чабана звалив, уже вдруге, безжалісний тиф. Далися ознаки нелюдська напруга, постійні перемерзання, щоденні недоїдання й недосипання. Охопленого гарячкою провідника помістили в шпиталику-схроні з такими ж тифозними. Хворий часто схоплювався без пам'яті на ноги й поривався кудись бігти, щоб виконати наказ. У нього забрали зброю. Непритомний не бачив, як із підземної лічниці винесли кількох мертвих повстанців. Ті, кого кровожерливі зайти не вбили з допомогою зброї, гинули від поширених емгебистами в охопленому антибільшовицьким повстанням краї інфекційних недуг. У проміжках, коли поверталася свідомість, Осип подумки вбирав у себе силу гір, молив Бога, щоби повернув здоров'я для подальшої боротьби з осоружним наїзником. На кволі груди матері-України все дужче тиснув кирзовий московський чобіт.

Крапля за краплею, мов вода до джерела після посухи, вливалися до молодого тіла сили. Одного дня худого, мов терлиця, провідника відділили від тих, що однією ногою стояли потойбіч життя, і перевели до іншого підземного схрону. Для вчорашнього напівмерця це означало прилучення до когорти живих. Незабаром до криївки зачастили зв'язкові з районів. Чабан при мерехтливому світлі каганця перечитував доставлені звіти. Пошта нерідко приносила жалобні звістки про загибель друзів і про... зраду. Проте Організація вистояла. Повстанці витримали масовані більшовицькі облави, розстріли

й арешти. Підпілля продовжувало діяти. Неждано прийшла вістка від сестри Марії. В селі вважають, що Осип Томенчук служить у радянській армії. Пошта навіть принесла батькам до Ценяви листа від сина з військової частини, що його відіслали з Києва добрі знайомі. Таким чином родині Томенчуків вдалось уникнути більшовицького терору за сина-повстанця. Від цієї новини Чабанові трохи відлягло від серця.

У Жаб'ї ефективно діє оунівська розвідка. Відомості здебільшого дають «стрибки», яких заслало до батальйону підпілля. Чабанові принесли докладні характеристики на кожного радянського функціонера в гірському містечку. Добре відгукуються про працівника районного військкомату капітана Шаповалова, який виписав не один військовий квиток легалізованим повстанцям. Капітана, за розпорядженням підпільного проводу, не чіпали навіть у найвіддаленіших гірських селах. Неписана перепустка гарантувала йому життя в усіх населених пунктах Жаб'євського району. Інакше поставилася до капітанових стосунків із місцевим населенням більшовицька верхівка. У скорому часі гуманний офіцер назавжди зник із гірського краю. Непоганою людиною був також другий секретар райкому партії Павло Олішевський, уродженець Радомишля на Житомирщині.

Чабан повсякчас дотримувався залізних правил конспірації, тому кожен папірець після ретельного ознайомлення спалював. Однієї ночі до криївки зайшли господар із господинею та їхній сусіда з малолітнім сином. У селі лютували облавники. Лише вночі трохи вгамувалися. Вранці господар вибрався з криївки. За мить до підземелля долинув його крик:

— Совіти гезди!

Гупання ніг обірвала протяжна автоматна черга. Згори долинуло звичне:

— Бандьори, здавайтесь! Чабан, вихаді!

Провідник велів усім вийти, прийшли ж бо по його душу. Залишившись на самоті, востаннє обвів зором підземне пристанище, щоби не залишити чекістам чогось зайвого. Після коротенької молитви притис холодну цівку пістолета до гарячої скроні. Палець ослабленої тривалою хворобою руки

м'яко натиснув на спусковий гачок. Постріл не пролунав. Натомість згори щось упало крізь отвір на дощаний настил, покотилося під причі й зашипіло, наче змія з-під каменя. Спробував вистрелити вдруге... Тиша. Шипіння з-під стіни приглушувало крики згори. Задушливий ґаз паралізував руки, ноги...

Коли його витягали з криївки й били кольбами, ще був трохи притомний. Далі — суцільна мла. Очуняв на траві зі зв'язаними за спиною руками, босий... У горлі душили згустки крові й щось їдке. Поруч галайкотіли червонопогонні солдати. З ними цілком мирно сусідили нічні Чабанові відвідувачі. Бравий сержант доповідав рудому капітанові, що ввіймали Чабана, «жена каторава уже в нас». За Чабанову дружину емгебисти першопочатково сприйняли були схоплену нещодавно на горі Максимець у Яворові Сонну (Зиновію Сальваровську), позаяк люди часто бачили їх разом. Сонна, яка мала також псевдо Оля, працювала секретаркою організаційного референта ОУН Косівщини.

Дорогою до гарнізону в Яворові Чабан у деталях продумував план, як діяти далі. З поінформованості емгебистів розумів, що ті схопили його не без допомоги зрадника. Тверда воля, аналітичний розум і віра в друзів допомогли хутко вигадати рятивну за такої ситуації історію.

Недосяжне коріння

До початку допиту Осип Томенчук мав уже готову, старанно продуману легенду. Як тільки німці втекли з Коломиї, він подався до свого приятеля Івана Ключинського, з яким за німецької окупації перебував у підпільній комсомольській організації. Дорогою до Перерова його перепинили на березі Пруту якісь озброєні люди й силоміць забрали до лісу. Старшим

над ними був провідник Курява, який доручив Осипові стежити за переміщенням угорських і радянських військ і доповідати йому. Куди мав подітися? Мусив підкоритися волі провідника й виконувати його наказ. Жили у великій хаті біля Ясенова. Туди незнайомі селяни приносили продукти.

Наступного дня Чабана повезли на місце вказаної зимарки, від якої залишилися тільки голівешки. Самі ж емгебисти спалили її напередодні.

Із Яворова до Косова бранця супроводжували два «стрибки»-поляки й два солдати. Дорогою поляки намагалися застрелити хлопця, провокуючи його на втечу, але солдати не дозволили. У камері-піземеллі під костелом у Косові було кілька знайомих підпільників, але ті до Чабана не признавалися, позаяк поміж них міг бути провокатор.

Згадався дивний сон, який приснився в криївці перед самим арештом. У святковій гуцульській одежі, без зброї, референт розвідки зайшов до костелу в Косові. Вкляк перед вівтарем. Із-під високого зводу плавно опустився ангел у шатах, що сяяли, мов засніжені карпатські вершини сонячного дня. Ангел легенько підняв провідника до купола й виніс із храму.

У Косові Чабан слово в слово переповів допитувачам свою легенду. Чекісти кількаразово заставляли викласти все на папері власною рукою, щоби мати змогу знайти якісь розбіжності. Проте на пам'ять учорашній керівник розвідки ніколи не скаржився. Всі пояснення написав, наче під копірку.

У великій пригоді стало Осипові давнє знайомство з Іваном Ключинським, який на той час уже вибився в перші секретарі міськкому комсомолу в Коломиї. Ключинський, щоби й себе показати героєм-підпільником, підтвердив емгебистам, що Осип Томенчук перебував разом із ним в антифашистській комсомольській організації. Офіцери повірили, хоча комсомольським підпіллям у Коломиї під час німецької окупації навіть не пахло. Чабана звільнили з в'язниці, але на волю не відпустили. Жив під постійним наглядом косівських «стрибків» у їхньому ж приміщенні.

Незабаром змотузованого Чабана під посиленою охороною перевезли до Жаб'я. Там зацікавилися випадком, коли той відпустив полонених «стрибків». Вони ж і пильнують його

тепер у гірському райцентрі. Гори манять заарештованого повстанця густими лісами, спокушають до втечі. Проте в твердий намір слушної миті втекти знагла втрутилася недуга. Цього разу до шпитального ліжка прикувала повстанця жовтяниця. Кілька тижнів хворого невсипно охороняли в лікарні «стрибки», яким він свого часу дарував волю, а з нею й життя з ризиком для власного.

Начальником над жаб'євськими «стрибками» був Дмитро Симотюк. Запальний і рішучий гуцул мав якісь власні порахунки з не менш гарячкуватим і безстрашним Дмитром Білінчуком. Можливо, Симотюк і став зверхником «стрибків» якраз тому, що його заклятий ворог Білінчук командував сотнею УПА. Досить дивна була та ворожнеча між затятими крайнами, що жодного разу не доходила до фізичної розправи, наче смертельні танці над бездонним проваллям. Слава про обидвох лунала над предковічними Карпатами. Білінчук був відчайдушно-хоробрим повстанцем, Симотюк — вправно-сміливим плотогоном. Нагороди обом Дмитрам дісталися різні. Першому — чужинецька куля після чотирнадцятирічної боротьби й народне визнання, другому — п'ятикутна зірка Героя з чужих рук і поступове забуття.

Малописьменний Дмитро Симотюк приводив до Осипа Томенчука, якого й далі тримали під охороною, вчити своїх сина й доньку. Той залюбки займався з допитливими дітлахами. Виявивши Осипові таланти, його поступово стали залучати до створення в батальйоні ансамблю пісні й танцю. Талантів на Гуцульщині вистачало завжди, треба їх було тільки зібрати до купи. Осип наполіг, аби з темних підземель випустили музик Могура, Мороза, Доленчука. Завідувач районного Будинку культури Данчук порадив Томенчукові вдатися до другого секретаря Олішевського. По якімсь часі підмогоричений Дмитро Симотюк звелів двом своїм підлеглим відвести Осипа до райкому партії.

Павло Федорович Олішевський — високий, повільний у рухах чоловік — виявився людиною інтелігентною і знаючою. Колишній начальник політвідділу Ворошиловградської залізниці багато читав. Безчинства його партійних товаришів значно охолоджували порив другого секретаря до комунізму, в

який колись так сліпо вірив. До гірського краю потрапив восени 1944-го. Павло Олішевський терпляче вислухав Томенчука й пообіцяв допомогти.

Після бесіди з другим секретарем ставлення «стрибків» до Осипа трохи поліпшилося. Хлопець гаряче взявся організувати художню самодіяльність. Проте ні розмова з партійним керівником, ні безоплатна праця не дали напів'язневі волі. Його, як і досі, під пильним наглядом тримали у винищувальному батальйоні.

Нарешті після тривалих перевірок Осипа Томенчука взяли до відділу культури при райвиконкомі, яким керував прибулий із Ростова-на-Дону артист. Опецькуватий чоловічок налягав на поранену в боях із німцями ногу. Байдужий до всього, крім випивки, начальник від районної культури виявився ще гіршим організатором, аніж актором. Але комуніста-фронтовика влада мусила десь прилаштувати. Дружина його працювала медсестрою в лікарні.

Василь Шинкарук, небіж знаменитого Ярослава Чуперчука, піднайшов Осипові квартиру на околиці Жаб'я. Господиня, немолода жінка, жили з небогою внадголодь. Не розкошував і квартирант. Щоби прогудуватись, Осип влаштувався бухгалтером у лісозаготівельній конторі, якою керував Ніколай Краянов. Син білогвардійця, він рано зазнав сирітських поневірянь. Виховувався в дитячому будинку. Радянська влада не дуже довіряла нащадкові розстріляних ворогів, який зберіг пам'ять про батьків, але підставляти голову під кулі «за Сталіна, за родіну» дозволила. У фронтових окопах знайшов собі дружину, яка тепер працювала в конторі касиром. Недобитого на війні «контрика» послали в карпатські ліси під кулі повстанські. Проте аполітичного начальника від лісозаготівлі хлопці з лісу не чіпали. Краянов, який два тижні безпробудно пиячив, а решту часу запоєм читав книжки, жодної шкоди повстанському рухові не завдавав. У дні запою він проциндрював більшу частину одержаної в Чернівцях зарплатні для своїх лісорубів. Ті віддячували йому абсолютною бездіяльністю, коли рубали ліс, господарями якого почувалися повстанці.

Холодного грудневого дня сорок шостого року до Осипа підійшов десятник із Бережниці й повів, що лісоруби мерзнуть у лісі без теплих одягу та взуття. Осип відразу дотумкав, яким «лісорубам» потрібний теплий одяг, і без зволікань виписав фіктивні накладні й допоміг десятникові забрати зі складу потрібні речі. Захотілося й самому податися до лісу, але стримала думка про можливу розправу більшовиків над родиною в Ценяві. Повстанці подякували через десятника бухгалтерові лісозаготівельної контори. Удень Осип бухгалтерував, а вечорами керував художньою самодіяльністю.

На прохання Олішевського організував концерт у школі, де працювала піонервожатою його небога. Сімнадцятирічна Тетяна Вознюк виявилася напрочуд гарною і тямковитою. Хлопець подружив із донькою сестри Олішевського. Невдовзі район загудів, що небога секретаря райкому приятелює з бандерівцем. Дядько заборонив Тетяні зустрічатися з Осипом. Навіть нараїв родичці молодого капітана-прикордонника. Офіцер, бувало, висиджує з дядьком за чаркою в хаті, а небога горнеться до Осипа десь у затишку. Виходити заміж за нелюбого прикордонника Тетяна категорично відмовилася.

Осип мав уже дівчину, Анничку Корбутяк із Балинців, з якою познайомився, коли ще за німецької окупації працював у крамниці, куди та разом з Анною Заводюк прибула на стажування з торговельної школи. Розлучила закоханих війна. Значно пізніше Осип довідався, що Анничку запроторили до комуністичних концтаборів у Норильську.

Батько Тетяни Вознюк партизанів у лісах на Житомирщині, там і загинув від німецької кулі. Маму фашисти вивезли до концтабору Майданек. Про її долю дівчина нічого не знала. Олішевський, маючи єдину доньку, яка вчилася в Коломиї, забрав Таню до Жаб'я. Його дружина Євфросинія не вельми жалувала небогу.

Через півроку Осип із Тетяною побралися. Оселились у старій хатині під лісом.

Тим часом Олішевські перебралися до Коломиї, де, вже колишньому, другому секретареві райкому партії довірили цегельний завод. Павло Федорович наполіг, аби молодята також переїхали до міста над Прутом. Новому директорові

виділили крихітну квартиру в старенькому особняку на вулиці Кірова. Осип із Тетяною тимчасово поселилися в батьків у Ценяві. Перший же сон молодого подружжя в батьківській хаті знагла перервали безперемонні прибульці. Під ранок обійстя Томенчуків обскочили червонопогонні солдати, кілька їх на чолі з оперуповноваженим Катаєвим розлюченими ведмедями ввірвалися до хати. Після перевірки документів і короткого допиту старший лейтенант Катаєв зловісним голосом наказав Осипові збиратися. Кількох шматків сала, буханця домашнього хліба й літра самогону коштувало старому Миколі Томенчукові, щоби впросити Катаєва не забирати сина. Емгебист прихопив Осипові документи й велів, уже м'якшим тоном, з'явитися до райвідділу.

Невдовзі з'ясувалося, що доніс на Томенчуків сусід. Більшовицький тайняк зателефонував на МГБ, що в селі з'явився бандерівець. Освідомлювач як жив, так і помер — не по-людськи. Разом із чотирма такими ж, як і сам лапайдухами поїхали колгоспним трактором до перукарні в Коломию. В місті не лише підстриглися, але й так понапивалися, що на зворотній дорозі з'їхали з моста й перевернули трактор догори колесами. Люди витягли з кабіни чотири трупи, що огидно смерділи горілчаним перегаром. За рік до безславної загибелі та сама четвірка поруйнувала в Ценяві всі хрести й каплички.

Невидима рука старшого лейтенанта Данила Катаєва та його колеґ відчувалася скрізь. Куди б не прийшов Осип влаштовуватися на роботу, всюди чекала на нього відмова. Навіть давній друг по підпіллю Іван Тарновецький нічим не зумів зарадити, бо й за самим пильнувало недремне око МГБ. Виручив Олішевський, який уже прийняв цегельню. Запропонував Осипові посаду коменданта в заводському гуртожитку.

У 1948 році Павло Федорович повернувся на Ворошиловградську залізницю. Осип із гуртожитку, де важко було ладнати з буйними жінками-фронтівчками, перейшов працювати обліковцем-табелювальником на завод. Директором заводууправління будматеріалів став відставний полковник Микола Білоконь. Першим цегельним керував колишній офіцер-чекіст Григорій Кравченко, що перейшов до

Коломиї з посади першого секретаря Косівського райкому партії. Він сам усіляко шкодив Томенчукові, та ще й Білоконя налаштував проти колишнього повстанця. Нарешті Осипа, незважаючи на його старанність і закінчені курси нормувальників у Києві, таки звільнили. Допомогла начальник управління кадрів Міністерства будматеріалів Єлькіна, яка викладала на курсах економіку й звернула увагу на здібного курсанта. Після її втручання Томенчука поновили на посаді.

Осип захворів на туберкульоз і зліг у тубдиспансер. Тетяна з намови своєї двоюрідної сестри покинула хворого чоловіка. Заводським медпунктом завідувала тоді добродушна Ольга Виноградова. Вона заопікувалася хворим, часто приносила до лікарні потрібні ліки. Виписавшись зі шпиталю, Осип перебрався до кімнатини при заводоуправлінні. Дружині залишив усе, що встигли на той час надбати. Невдовзі Тетяна вийшла заміж за офіцера й виїхала з дворічною донькою Світланою й чоловіком до Глухова. По закінченню школи в Глухові Світлана повернулася до батька в Коломию. Вийшла тут заміж і проживає з родиною в Луцьку.

Осип тим часом зійшовся з Ольгою, що не побоялася жити з сухотником, який за час підпілля нажив собі по сирих криївках ще чимало різних болячок. Ольга Виноградова народилася в Рибінську Ярославської області. Рано померла її мама. Батько постійно переховувався від чекістів. Тож мала Оля разом із молодшою сестричкою Людою виховувалися в тітки. Обидві вступили до медучилища й вивчилися на медсестер.

Людмила по війні потрапила з чоловіком до Коломиї. Невдовзі запросила з голодної Росії і старшу на два роки сестру. Ольжин чоловік-п'яниця вкотре вже кудись повіявся, і та радо переїхала з сином Віктором до Коломиї.

У 1954 році над Осипом Томенчуком знову нависла загроза арешту. Начальником Коломийського КГБ працював тоді Іван Пудович Красніков, який на кожному кроці вихвалявся, як героїчно розстрілював він беззбройних повстанців. Осипа викликав заступник Краснікова майор Шахов. Звелів написати детальну біографію, що їх Осип на той час написав уже чимало. Знов розпочалося нескінченне вимотування жил. Втручання росіянки Ольги трохи притупило мисливський азарт майора

Шахова. Відкупився Осип від настирливого чекіста машиною вугілля, що його купив на заводі й відвіз Шахову додому.

Подобрішав до нормувальника й директор заводууправління Білоконь. Полковник теж нажив у фронтових бліндажах туберкульоз, й Ольга його підліковувала. Хоч майор Шахов і грівся Осиповим вугіллям, але стежити за Томенчуком не переставав. Як розвідник Осип скрізь відчував за собою невидиме око, тому й далі залишався пильним конспіратором.

Згодом директором заводууправління став Петро Кирилович Лунюшкін. Хоча високої освіти артилерист-політпрацівник, який одружився в Києві, коли під містом ішли бої, не мав, але читав багато. Ласий був до чарки, любив гроші. Начальником першого цегельного заводу працював колишній прокурор Коршівського району Некряч, який теж водив дружбу зі зеленим змієм. Роботою не переймався. Зранку приймав «дозу» і вмощувався спати. За заводом, де працювали близько трьох сотень робітників, керував фактично Осип Томенчук, який уже добре знав технологічний процес.

По якимсь часі Лунюшкін призначив Осипа Томенчука начальником другого цегельного заводу замість Федора Муравцева, секретаря партійної організації, колишнього капітана-артилериста. Муравцева, який недолюблював Осипа, перевели у відділ постачання.

Безлад у роботі, захаращена сміттям територія, вкрай низька зарплатня робітників — такий спадок дістався новому керівникові. Робітники, здебільшого жителі довколишніх сіл, радо взялися допомагати Томенчукові. За рік завод став першим, значно зросли заробітки. В усіх рапортах і зведеннях відзначалися великі заслуги в усьому комсомольській й партійній організації. Про начальника, звичайно, не згадувалося ніде.

На цій посаді енергійний Осип Томенчук допоміг багатьом людям, які поверталися з комуністичних концтаборів. Приймав колишніх політв'язнів на роботу, а ті віддячували йому чесною працею. Заробляли непогано, будували в селах власні хати. Богдан Магас, Марія Іванюк, Калиняк, Михайло Жупанський — далеко не повний перелік політв'язнів, які завдячують Осипові працевлаштуванням, житлом...

Якось до Осипа Томенчука навідався Михайло Беркищук із Малої Кам'янки. Щойно повернувся в рідні краї після десятирічної сибірської каторги. З Михайлом Осип востаннє бачилися восени сорок четвертого на полонині Скуповій, де той завідував повстанським складом боєприпасів. В організаційних справах друзі зустрічалися й раніше. Свого часу Служба безпеки ОУН заслала була Михайла Беркищука до української поліції в Коломиї. Саме за перебування в ній і відбув він термін у концтаборах, оскільки про його повстанське минуле чекісти не знали. Осип допоміг Михайлові влаштуватися на заводі «Сільмаш».

Передполудневого недільного дня влітку п'ятдесят п'ятого Коломиєю гуркотів мотоцикл із коляскою. Коротко диркнув і зупинився коло Осипа, що неквапком ішов до хлібної крамниці. Кермував дужорукий парубок, за його спиною на сидінні вивищувався веселоокий чоловік з памороззю сивини на скронях, а в колясці сидів юнак з уважним поглядом розумних очей. В усіх засмагли від сонця й вітру обличчя. Найстарший поцікавився, як проїхати до цегельного заводу. Розмовилися. Олексій Манів разом зі старшим сином Ігорем везуть на роботу молодшого Зиновія — випускника Львівського політехнічного інституту.

Осип написав черговому записку, щоби тимчасово розмістив молодого спеціаліста в кімнаті для приїжджих. Скерований зі Львова випускник виявився грамотним фахівцем. Директор заводууправління Лунюшкін призначив його на найважчу дільницю — майстром обпалу. А вже невдовзі здібний і товариський юнак із Вільхівки Рожнятівського району керував цегельним заводом. Осип безперервно опікувався своїм «хрещеником». Свідома, порядна й працююва людина, Зиновій Манів на всіх посадах — головного інженера, а відтак директора заводууправління будматеріалів, голови міськвиконкому, заступника голови облвиконкому — працював сумлінно й чесно, ніколи не забував про родинне коріння. Свого часу допоміг Осипові Томенчуку «пробити» квартиру для політв'язня Марії Іванюк і не тільки для неї... Зиновій Манів дещо знав, а більше здогадувався про

Томенчукове минуле, проте не боявся приятелювати з цим опальним чоловіком.

Петра Лунюшкіна зняли з посади за пияцтво. Директором заводууправління став Анатолій Онищенко, колишній моряк-підводник. Вимогливий і дисциплінований керівник жорстко поводився з підлеглими. З намови секретаря парторганізації він перевів Осипа Томенчука на посаду бухгалтера з капітального будівництва. Проте невдовзі перемістив досвідченого й авторитетного спеціаліста на посаду старшого майстра занепаłego третього заводу. Осип і тут швидко зійшовся з начальником підприємства Степаном Мусієнком і механіком Павлом Кондратенком. Обидва — відставні офіцери, зросійщені українці. Друзі-однополчани фаховістю не відзначалися, проте були чесні й працьовиті, не пиячили. Обидва прислухалися до Осипових порад. За кілька місяців завод став працювати краще.

Незважаючи на протести Мусієнка й Кондратенка, Осипа знову перевели на вже звичну посаду старшого майстра відсталого другого заводу. Начальником цього підприємства щойно став Артур Давидович Шорх, який до того працював директором лісокомбінату.

Заводоуправління значно розрослося. До чотирьох коломийських підприємств приєднали Снятинський, Обертинський, Прутівський заводи... Почали створювати відділи. Томенчук очолив відділ організації праці й зарплати.

Часта зміна місць праці аж ніяк не давала змоги втекти з-під опіки винохувачів-сексотів. Осип постійно відчував на собі їхні сторожкі погляди. Одного з них, Михайла Данищука, впіймав за руку, коли той рився в шухляді стола в його кабінеті. Колишній дільничний міліціонер перейшов на кагебистські хліби. Осип добряче напоїв стукача й той розповів про свою таємну діяльність. Ні Данищуківі, ні іншим «засвітленим» донощикам Томенчук не віддячував злом. Тим паче, що некваліфіковані конфіденти не могли виявити жодної «крамоли» в роботі досвідченого розвідника-конспіратора, який успішно працював у ворожому оточенні — німецькому, угорському, польському, московському.

При керівництві заводоуправління будматеріалів працювало чимало порядних людей. Зиновія Маніва на посаді головного інженера замінив Іван Блюс. Свідомий українець із Тернопілля, він надто рано пішов із життя, опромінившись під час служби в армії. Багато років пост голови заводського комітету профспілки займав Дмитро Первусяк із недалеких Семаківців. Чесного, щирого, завжди веселого голову комітету недолюбливав секретар парторганізації Григорій Іванович Горбул, відставний полковник-танкіст, чи то за повагу колективу, чи за незмінну вишиванку...

Працюючи завідувачем відділу, Осип Томенчук нерідко давав директорові Зиновію Маніву поради, до яких той із вдячністю прислухався. Саме з його подачі Манів, незважаючи на протести парторга Горбула, призначив начальником цегельного заводу перспективного Івана Симотюка. Від слюсаря до директора заводоуправління піднявся завдяки діловим якостям, порядності й допомозі добрих людей Іван Симотюк. Умілий організатор, невтомний трудівник і грамотний керівник, він вивів Коломийське заводоуправління будматеріалів в одне з найкращих в Україні. Почесний громадянин міста Коломиї Іван Симотюк продовжує сумлінно працювати на керівній посаді.

Якось Зиновія Маніва викликали до міськкому партії й наполегливо «порекомендували» звільнити Осипа Томенчука з посади завідувача відділу. Мовляв, хай іде глину копати... Вишпиговувачі справно відробляли юдині срібняки. Розумний і розважливий Манів запропонував Осипові зайнятися спорудженням будинку відпочинку в Слободі. Місце вибрали гарне, неподалік від дороги, поруч дзюрчить потічок. Осип на якийсь час забрався з-перед сексотських очей. Прихисток, як і в молодості, дали гори.

У січні 1972 року його несподівано викликали до військкомату. В кабінеті на нього вже чекав слідчий обласного управління КГБ Пригорницький. Запровадив колишнього повстанця до приміщення Коломийського КГБ на вулиці Кірова. Там, укотре вже, заставив написати автобіографію. На прощання попередив, що потурбує Осипа ще не раз.

Наступного разу слідчий цікавився колишньою крамницею Вітенка, де Осип працював за німецької окупації. У квартирі над тією крамницею, за легендою розвідника, проживав якийсь час Курява. У спілкуванні зі слідчим несподівано знов допоміг один факт з автобіографії — дружба з Іваном Ключинським. Виявляється, Пригорницький працював у Калуші слідчим КГБ, а Ключинський — слідчим прокуратури. Вони навіть дружили сім'ями. Тож кагебист не відмовився від Осипового частування в ресторані. Відтоді кожен візит слідчого до Коломиї закінчувався обідом у ресторані. Томенчукові поступово вдалося витягти з Пригорницького, що зацікавлення його особою пов'язане з арештом Куряви, якого всі мали за вбитого. Пригорницький сам заарештував Василя Федюка в Курську і привіз на слідство до Івано-Франківська.

Невдовзі Осипа Томенчука офіційною повісткою викликали як свідка до Івано-Франківська на суд. Судилище над «воскреслим» повітовим провідником організували масштабно. В суді товпилося чимало знайомих підпільників, але ніхто нікого «не впізнав». Федюкові намагаються натягти вину на вищу міру. Серед свідків жорстокий садист-убивця Кордуб, хоча судити за злочини треба було б якраз його. Душогуб почувався впевнено і спокійно, бо всі його вбивства й безчинства санкціонувала радянська влада. Однак на суді їх намагалися перекласти на плечі провідника Куряви. Не вдалося. Більшість привезених для свідчення проти Василя Федюка «не впізнавали» в немолодому вже чоловікові провідника Куряви. «Не впізналися» й Чабан із Курявою. Зачитали на суді й вельми схвальну характеристику на Федюка з його місця праці в Курську. Це, очевидно, теж вплинуло на вирок.

Після суду Пригорницький признався Осипові Томенчуку, що і йому загрожував термін десять років таборів, якби не заступництво Івана Ключинського.

У спорудженому в Слободі Будинку відпочинку Зиновій Манів призначив Осипа директором. Будинок набув доброї слави. Ліс, гори, чисте повітря, смачні страви, добре обслуговування вабили людей з усіх-усюд. Але й тут діяла система підглядання й винюхування. Один житель Слободи

навіть записував номери всіх машин, які приїздили до директора.

Уже будучи на пенсії, Осип Томенчук добудував ще один корпус Будинку відпочинку. З проголошенням довго виборюваної незалежності України працював завідувачем господарського відділу Коломийської міської ради.

Незважаючи на похилий вік, Осип Томенчук і досі не припиняє своєї діяльності. Займається пошуковою роботою, працює в різних товариствах і громадських організаціях.

Слова правила «Пам'ятай, що Україна покликана до творення нового життя, і тому працею для її могутності й розвитку» назавжди залишаються життєвим дороговказом для члена Організації Українських Націоналістів Чабана — Осипа Томенчука.

Без права померти

Восени 1944 року надрайонний провідник Косівщини Курява дістав розпорядження крайового проводу ОУН про переведення його на посаду надрайонного провідника польової Городенківщини. Трохи відійшовши від дошкульної рани, одержаної в гострій сутичці з мадярськими топографами біля села Барвінкового Жаб'євського району, провідник перебрався на Снятинщину, яка входить до Городенківського надрайону разом із тодішніми Городенківським, Чернелицьким, Обертинським, Гвіздецьким, Заболотівським районами. Поранена нога ще давалася взнаки, тож намагався уникати зустрічей з енкаведистами.

Куряву на посту Косівського надрайонного провідника ОУН змінив Едвард (Василь Горук із Балинців), який до того під псевдами Скиба і Скворода був провідником юнацтва.

Підпільником Василь Горук став у Коломиї за німецької окупації. В серпні сорок п'ятого провід ОУН перевів двадцятидворічного Едварда на пост Городенківського надрайонного провідника. На Святий вечір сорок восьмого року його з друзями Корнієм (Степаном Шинкаруком із Торговиці) й Довбушем (Григорієм Сливчуком із Топорівців) вислідили в Ясеніві-Пільному біля Городенки московські винохувачі. Підпільники понад годину героїчно відбивалися від двох десятків енкаведистів, яких привели сільські запроданці, й загинули. Перед смертю важко поранений Едвард спалив документи, що могли б вивести енкаведистів на слід підпілля.

Рік, до своєї героїчної загибелі у травні сорок дев'ятого, перебував на посту надрайонного провідника Марко — Василь Хома. На його місце провід скерував Чорногору — Івана Скляновського-Гордієнка, уродженця Київщини, який свого часу заступив командира куреня «Гайдамаки» легендарного Скубу. Дев'ятнадцятого серпня 1949 року сотник Чорногора потрапив до більшовицьких лап під час масової облави на полі біля села Сороків неподалік Гвіздця. А вже 21 серпня привів енкаведистів на місце постою повстанців у Тулукові Заболотівського району. На совісті провокатора Чорногори загибель провідника Гвіздецького району Максима (Василя Довганика) з Вовчківців, його односельця, Заболотівського районного організаційного референта Зеленого (Михайла Зеленка), Черника — Петра Веретюка з Балинців. Під час бою чекісти на власний лад віддячили своєму триденному помічникові — розрядили в спину Чорногорі пістолетну обойму.

Пост Городенківського надрайонного провідника ОУН посів Сталевий — Тарас Буджак із наддністрянського Поточища. Поліг мужній провідник 20 жовтня 1950 року на горі Курмитура неподалік від озера Лебедина. У бою з емгебистами, яких привів зрадник Кіров, того дня наклали головами окружні провідники Борис і Сталь, інші повстанці. Гірко ридали осінні Карпати... А попереду були нові зради... І смерть, смерть, смерть...

Шкода було Василеві Федюку покидати Гуцульщину, з якою зріднився за роки нелегкої, смертельно небезпечної

підпільної діяльності. Довго ще снилися провідникові в польових криївках набуті й утрачені в горах друзі, полита повстанськими потом і кров'ю земля.

Новий терен вимагав іншої тактики підпільної боротьби. У горах він жодного разу не був у криївці. Тут же, серед безлісих піль, сувора бойова дійсність спонукала до частого перебування в підземних схронах. Псевдо в новому надрайоні поміняв на Євшан, аби збити з пантелику ворожу контррозвідку. Власної криївки надрайонний провідник не споруджував, користувався готовими, оскільки весь час змінював місця постою. Підземні сховища використовував лише для ночівлі й короткого перепочинку. Часто ночував, закутавшись у плащ-намет, у гайках і перелісках.

Напрочуд гарний схрон збудували підпільні майстри в Задубрівцях. Дотепний вхід до підземелля замаскували під призьбою сільської хати, запасним виходом можна було вибратися досить далеко в густому хабаззі. Велику цінність у підземного пристанівку мала протічна вода. Її безжурне жебоніння нагнало провідникові Євшану зворушливу згадку про маленьку дівчинку-зв'язкову Анничку. Семирічне дитя, донечка районного провідника Сірка (Івана Шведюка), часто носило з Косова до Яворова вміло заплетені в густі коси штафети. Дріботіла високою хиткою кладкою через Рибницю й піднімалася до нової хати Довгорукого на височенькому пагорбі. Сміялася дівчинка, мов чистоводий струмок дзюркотів, весело й невпинно... Доки не побачила мертвого Довгорукого, якого люто змордували комуністи. Ніхто й ніщо не могли більше розсмішити маленької гуцулочки. Дружина підпільника, гнучкостанна красуня-горянка, взяла в руки автомат.

— Тепер повоюю я! — сказала.

І воювала, завзято громила окупанта...

До п'ятдесятого року протримався загартований у боях із коричневим і червоним наїзником Сірко. Загинув у бою з московською навалою п'ятдесятичотирирічний районний провідник Іван Шведюк син Василя. Останніми були слова героя про незалежну Україну, жити в якій випало його маленькій донечці-підпільниці.

Досвідчений, виважено-хоробрий і мудро-обережний провідник Євшан ніколи не затримувався довго на одному місці. Джурів, Попельники, Вовчківці, Задубрівці, Красноставці, Русів, Стецева... Ці села Снятинського району стали місцем частих таємних зустрічей надрайонного провідника з партизанськими керівниками.

Усі адміністративні одиниці бойового підпілля — станиці, кущі, підрайони, райони перебували у стані постійної готовності. Проти московського наїзника тривала безперервна неослабна боротьба. Де безсилий був автомат, справу вершило полум'яне слово. Злагоджено й чітко функціонувала розгалужена розвідувальна мережа.

Проводові ОУН вдалося влаштувати на посаду помічника голови райвиконкому Фірмана з Вовчківців, дружина якого вже довгий час працювала в підпіллі. Інформація з органу влади надходила регулярно, підпільники своєчасно діставали потрібні документи. Діяльність своєї людини в райвиконкомі мала неоціненне значення.

Велику допомогу підпільникам надавав директор школи в Тучапах Кузьма Хобзей. Ніхто не вступав до ОУН заради легкого хліба, якихось привілеїв чи нагород. Не задля слави щоночі переводив повстанські відділи й боївки поміж більшовицькі гарнізони зв'язковий Василь Никифорук із Джурова. П'ятнадцятирічний підпільник мав псевдо Тихий, що якнайкраще відображало суть його діяльності. Понад п'ять років виконував скромний хлопець важку ризиковану роботу. У вересні п'ятдесятого потрапив до лап МГБ. Карався в уранових копальнях Магадану. Велику частку підпільного тягару ніс на своїх твердих плечах невтомний районний провідник ОУН Блискавичний.

В одному з надпрутських сіл Євшана знайшла штафета від провідника ОУН Коломийської округи Бориса. В ній коротко йшлося про наказ обласного проводу зібрати для сотні УПА хлопців із пригірських сіл Кийданча, Княждвора, Сопова, Великого й Малого Ключевів, Рунгурів, Іванівців...

Наказ проводу Василь Федюк виконав швидко, бо від охочих воювати в лавах УПА не було відбою. Нову сотню імені Михайла Колодзінського вишколював коло Рунгурів і Великого

Ключева Спартан — Михайло Москалюк з Іванівців. Він же й став командиром славного повстанського відділу.

Всюдисущий надрайонний провідник Євшан побував і в створеній з його допомогою ще за німецької окупації підпільній друкарні в Лісній Слобідці. Там усе так же невтомно порядкував Коршівський районний провідник Тятива. Рідко покидав підземне поліграфпідприємство складач і друкар Карий. Євшан допоміг підпільникам відновити друкування Орликової праці «Ідея і чин».

Надійним помічником Снятинського надрайонного провідника ОУН Євшана став Іскра — Степан Федорук із Джурова. Завжди підтягнений, енергійний, дужий і надійний повстанець випромінював оптимізм і впевненість. Удень і вночі при ньому безвідмовний скоростріл «дехтяр». Якось Іскра навпрошки полями повертався з Трача й почув біля рідного Джурова звуки бою. Енкаведисти великою силою взяли в смертельну підкову боївку Садича, притисли повстанців до порослого очеретом болота, щоби перестріляти, мов бекасів на полюванні. Досвідчений боєць і добрий кулеметник, Іскра вмить оцінив загрозливу ситуацію. Хутко зайняв за горбком вигідну диспозицію і щедро пригостив москалів свинцевим горохом, зрісшись зі скорострілом. Енкаведисти, яким пощастило вирватися з-під прицільного вогню, в паніці забігли аж за сусіднє село Княже.

Під час німецької окупації Степан Федорук за дорученням проводу служив в українській поліції. Звідти потрапив до боївки Служби безпеки. У жовтні 1945 року відважного та кмітливого повстанця призначили заступником референта СБ Снятинського району. Третього червня 1947 року в Михальчі над Дністром у бою з групою бандитів-емгебистів під орудою старшого лейтенанта Юфєрова поліг легендарний провідник СБ Карпо — Федір Масевич із Вербівців Городенківського району. На його місце провід ОУН скерував досвідченого Іскру — Степана Федорука. Референта СБ Чернелицького району Іскру 24 липня 1948 року на полі біля села Семаківців оточила велика група емгебистів. Годину відбивався мужній двадцятисемирічний провідник. Останій набій використав для

себе, важкопораненого. Де окупанти зарили тіло героя, не знає ніхто.

Командир джурівської боївки Садич (Микола Мицкан із Рожнева) завше дорожив своїми хлопцями, як міг, утримував бійців від ризикованих вчинків. Сам же постійно балансував налезі бритви. Для повстанців їхній командир був своєрідним громовідводом, приймаючи на себе ворожі блискавки. У найнебезпечніші розвідки ходив сам, виявляючи при цьому не тільки мужність і витримку, а й неабиякі кмітливість і винахідливість. Полюбляв безстрашний партизан перебратися за жінку-селянку й прощацерувати енкаведистськими гарнізонами чи в офіцерській формі змусити завойовників віддавати собі честь. Ризиковані Садичеві витівки незмінно закінчувались успішно.

У перші дні німецької окупації краю вступили до ОУН джурівські юнаки Павло Волошенюк і Григорій Григорчук. Не схилили голів двоюрідні брати і перед червоноординцями. У липні 1945 року більшовики підступом схопили районного провідника ОУН Жбурлая, він же Кудіяр (Павла Волошенюка) і запроторили на каторгу в Комі АРСР.

Погожого червневого дня сорок сьомого року героїчно загинув оточений емгебистами в рідному Джурівському лісі двадцятип'ятирічний повстанець Хмель — Григорій Григорчук.

Потреба боротьби з німецькою коричневою чумою привела до лав ОУН і Степана Григорчука з Джурова. З нашестям більшовиків боротьба загострилася. В сорок п'ятому вивезли до Караганди його дружину Марію, донька Орися переховувалася по людях. Через три роки Марія втекла з далекого Казахстану, щоби долучитися до чоловіка в підпіллі. До підземного схрону забрали й донечку, за якою несамовито полювали емгебисти.

День 11 листопада сорок дев'ятого року видався похмурим. Затягнене темними хмарами небо плакало холодним дощем у передчутті людської трагедії. Емгебисти, яких привів до підпільницької криївки зрадник, верещали в люк:

— Лев, здавайся!

Після гучного вибуху кинуті зі схрону в скопище червонопогонників гранати з-під землі пролунало:

— Українські повстанці катам не здаються!

Три приглушені шаром землі пістолетні вистріли підтвердили сказані слова. Занесені через відчинений люк криївки рвучкими поривами західного вітру холодні дощові краплі остуджували гарячі цівочки крові на скронях сорокашестирічного секретаря районного проводу ОУН Лева — (Степана Григорчука), молодшої від нього на п'ять років коханої дружини й вірної подруги Марії, їхньої нерозквітлої чотирнадцятирічної доньки Орісі. Гірко схлипував мокрим віттям Джурівський ліс.

Через рік, у листопаді п'ятдесятого, відійдуть у вічність кущовий провідник ОУН Залізник (Дмитро Пантелюк із Новоселиці) і стрілець Валило — Іван Равлюк із Джурова. Десятка видресированих у спецшколах професійних убивць-облавників, майстрів засідок і провокацій коштуватиме емгебистам смерть двох покутських хліборобів, які, не будучи волячого роду, без вагань поміняли плуг на скоростріл. Той осінній день надовго запам'ятають Новоселиця й довколишні села.

На початку січня сорок п'ятого Євшанові прийшло коротеньке запрошення від крайового провідника ОУН Роберта на святкування Різдва Христового в Космачі. Надрайонного провідника ОУН Городенківщини супроводили Іскра й шість бувалих вояків. Усі повстанці в білих маскувальних накидках поверх уніформи, озброєні автоматами. Коней теж накрили від злого ока білим. Ледь видимі безшумні сани з партизанами казковими привидами пливли сонними нічними селами все вище й вище в гори.

Нескорений гірський Космач колядував, аж зорі зачудовано блимали із закрижанілих небес.

Вставайте, УПісти, до першої зорі,
Дитя Боже привітати разом з сяйвом зорі.
В яслах привітаймо, дар любови даймо,
в Нього віру і надію в серцях зберігаймо.
Просим тебе, Мати, під покров прийняти,
Україну визволити, нарід розкувати.
Готуймося, брати, правді волю дати,
щоб зраділа вселенная, Божий Син і Мати.

Зіркі стійкові недремно чатували на в'їздах до партизанської столиці. Багато повстанського люду зійшлося і з'їхалося до неприступного для ворогів Космача, щоби вільно, не озираючись, заколядувати «Бог предвічний народився», на повні груди вдихнути п'яного гірського повітря, настоящего на свободі. Кожен мав право на ковток волі, бо виборював її силою зброї й духу, власною кров'ю здобував її, найсолодшу...

Святвечірньою кутею гостинний для друзів давній Космач частував того незабутнього Різдва провідників ОУН, багатьох видатних повстанських командирів.

Усім гостям розпорядливий станичний виділив приміщення для ночівлі. Євшан зібрався був заночувати зі своїми хлопцями в хаті на пагорбі, але Роберт запросив свого давнього приятеля до себе. Вони з дружиною Антоніною Король займали велику світлицю в дерев'яній гуцульській хаті. Один куток просторої кімнати з широким ліжком для подружжя відгороджувала ширма з барвистих килимів. У протилежному кінці стояло масивне дерев'яне ліжко для гостей. Цілу ніч пробалакали Євшан із провідником і його дружиною.

Ставши обласним провідником ОУН Станіславщини в травні 1944 року, Роберт хотів перевести здібного, ерудованого й працюючого Косівського повітового провідника Василя Федюка до Станіслава в обласний провід. Але окружний провідник Коломийщини Борис переконав його, що в такому разі оголиться важлива ділянка підпільної праці, й наполіг, аби Курява залишився на попередньому місці. Гірський край, у лісах якого формувались і вишколювались бойові відділи великого тактичного відтинку УПА, вимагав компетентного й дійового проводу.

У 1941–1942 роках Роберт керував Коломийською округою. Явка в Коломийській друкарні, яку організував Василь Федюк, часто збирала підпільників. Потай від гестапо до приміщення бухгалтерії приходили високий, худорлявий і рухливий Різун, спортивної статури, товариський Митар, середній на зріст, вдумливий Роберт. Щира чоловіча дружба єднала легендарних повстанців до смерті. З Коломийщини Роберта перевели на посаду обласного провідника. Загинув він

30 жовтня 1946 року в Долинському районі на посту провідника ОУН Карпатського краю. В тому ж запеклому бою з московськими карателями в лісі коло села Липи наклала головою вірна подруга й порадиця, дружина Антоніна, не стало маленького синочка... Поліг провід Карпатського краю з дванадцятьох чільних повстанців.

Підпільна праця, що не припинялась і зимовими місяцями, з настанням весни сорок п'ятого пожвавішала. В лісах із більшовицькими «червоними мітлами» й «чорними рубахами» завзято воювали численні повстанські відділи. На долах не давали спуску московському окупантові озброєні боївки під орудою ОУН. Кожне село, кожна свідома й порядна людина в ньому, як могли, допомагали партизанам. Заготовлювали і переправляли до повстанських відділів продукти, теплий одяг, медикаменти, набої, зброю... Всі села рекрутували до повстанських сотень найкращих своїх юнаків. На нерівну боротьбу з наїзником піднялися всі, незважаючи на вік і стать. Весь край перетворився на справжню воюючу республіку, де не було поділу на передову й тил. Ворога поборювали всі й усюди.

Супутниками Євшана того росяного досвітку були Іскра, Циган та ще три бійці. Йшли, як завжди, безшумно й сторожко з налаштованою зброєю, бо ворог густо обсів польові терени. Вранішню тишу розрізала гулка довга кулеметна черга з недалеких кущів. Підрубаним явором мовчки впав із простреленим серцем молодий вояк, який ішов поперед провідника. Повстанці миттю приникли до землі й відкрили автоматний вогонь. Із верболозів праворуч люто гаркнув другий ворожий кулемет. Євшан наказав відходити до невеличкого гайка, що темнів неподалік. Відривалися від енкаведистів організовано, почергово перебігаючи й відстрілюючись. Під час кожної перебіжки Євшан фіксував у загостреній свідомості голосне татакання скоростріла в дужих Іскриних руках. Залігши й стріляючи якомога прицільніше з автомата по метушливих постатях у корчах, провідник краєм ока вловлював стрімкий ривок Іскри та вслухався у смертельну пісню Циганового автомата. Трохи лівіше відступали два бійці, підтримуючи один одного автоматним вогнем.

Євшан випустив по ворогові чергову порцію смертоносного вогню, міцніше стис правицею теплий автомат, підвівся й кинувся вперед ліворуч, шукаючи натренованим оком наступної зручної позиції для стрільби. Падаючи у виямок, відчув різкий біль у паху. А як вистріляв набої до решти, підвестися вже не зміг, хоча знайомі звуки скоростріла й автоматів спонукали до бігу. Зрозумів, що з важкою раною відірватися від близької погоні йому не вдасться. Відчував, як стікає ногою і наповнює чобіт тепла кров. Ретельно замаскував зброю й сумку з документами й довго, цілу вічність, повз від небезпечного місця. Непритомніючи, ще вирізнив з-посеред звуків бою, що затухав, Іскрин скоростріл. Поступово постріли друзів і ворогів розчинилися в напівзабутті.

Іскра й Циган, яким удалося вирватися з енкаведистської засідки, прибилися до боївки Садича й повідомили, про загибель провідника Євшана. І для підпільників, і для енкаведистів Городенківський надрайонний провідник ОУН Євшан загинув. Далі кожен, хто потрапить до більшовицьких пазурів, щоби полегшити собі життя в московських катівнях, списуватиме все на мертвого провідника.

Четвертого квітня сорок шостого емгебисти оперативної групи, до якої входили Бесогонов, Ільїн, Кононенко, Нестеров, Заступаєв та інші душогуби, напали в Любківцях біля Заболотова на підпільницьку криївку. Повстанці Орлик (Петро Даниленко), Бистра (Марія Дідух), Уляна (Мирослава Кобилинська), Палій (Василь Палійчук) вступили у смертельний бій. Там же, в рідному селі, героїчно загинув тридцятирічний військовий референт Городенківського надрайону Циган — Федір Децько.

За рік до того трагічного бою поліг молодий референт Служби безпеки Гвіздецького району Нечай — Іван Неп'юк із Красноставців. У Стецеві восени сорок четвертого загинув працівник СБ Лебедик — Дмитро Хорт із села Дубків, що неподалік Дністра. До підпілля він учителював у Чернелицькій школі.

Тим часом до чекістських лабет потрапив якийсь незрозумілий напівтруп. Ні документів, ні зброї залитий кров'ю незнайомиць не мав. Важку рану в пах дістав, утікаючи від

перестрілки енкаведистів із партизанами, що наткнулися на засідку. Підсаджені до в'язничної камери досвідчені агенти-provokatori Чавага й Павлюк із Коломиї «розговорити» пораненого дивака не зуміли, бо той варнякав щось порумунськи.

Слідчі не дуже й дивувалися, що допитують упійманого громадянина Румунії, бо хто тільки не вештався повоєнної пори розореним краєм. Знесиленого від великої втрати крові чоловіка привезли спершу на заставу на березі Пруту коло Снятина. Слідчий звично запитав прізвище, адресу. Назвався без зволікань:

- Шумко Володимир Кіндратович.
- Місце проживання?
- Кимпалунг, Румунія...

На додаткові запитання чорнявого слідчого ламаною мовою, проте детально відповів, що місто розкинулося в Плеєрському кантоні, на рівнині, що тягнеться до Чорного моря.

Оскільки «румунознавців» на заставі не виявилося, заарештованого повезли до Коломиї. Проте й коломийські спеці в мундирах НКВД були не найкращими знавцями сусідньої країни. Допитів малограмотні слідчі вести не вміли, зате били жорстоко. Гумовими палицями повідбивали чоловікові нутроші, спричинили нову кровотечу зі свіжої рани. Якогось суттєвого порозуміння між слідчими і «румуном» такий метод допитів не дав. Крім уже сказаного, допитуваний нічого зрозумілого не повів. Торочив щось скоромовкою по-своєму, зрідка вставляючи слова українські, російські, польські. Не шукати ж для нього перекладача, коли конвеєр крутиться безперервно, допитувати доводиться вдень і вночі.

Часті колись розмови в Гвіздці з агрономом лігеншафту Шумком, куди Василь Федюк неодноразово їздив на зустрічі з Марком (Василем Хомою), стали тепер у великій пригоді. Шумко багато розповідав допитливому провідникові про Румунію, рідні краї, людей і звичаї. Почуте засіло в пам'яті й лягло згодом у румунську легенду на допитах в НКВД.

Із Коломиї Володимира Шумка приєтапували до Львова. Каральна більшовицька машина набирала шалених обертів,

тож відчувався брак кадрів для її обслуговування. Часто до допитів залучали офіцерів-фронтовиків, які не мали ні потрібної освіти, ні відповідної поліційної практики. Такі слідчі допитували й Шумка. Освічений, бувалий і високоерудований провідник ОУН у душі сміявся з намагань московських неуків розколоти його. А з капітаном Ляшковим навіть побилися, коли той спробував був кулаками вибивати з нього потрібну інформацію. Діставши рішучу відсіч, той надалі поведився толерантніше.

Коли Шумко трохи навчився зрозумілої слідчим мови, то розповів про себе дещо більше. На Буковині його забрали з собою якісь незнайомі озброєні люди, дали псевдо Колесо. Дорогу знав лише старший групи, але десь у Снятинському районі він втік. Сам Шумко зброї не мав і користуватися нею не вмів. Група не заходила до жодного села, ні з ким її члени ніде не зустрічалися. Про що розмовляли поміж собою незнайомці, не розумів, бо погано знає їхню мову.

Того, що оповів підданий румунської держави й запрогололював лайливий слідчий, виявилось достатньо для восьми років закритої в'язниці та п'ятьох років позбавлення громадянських прав. Хоча, які права в іноземного громадянина, коли й у своїх тих прав негусто. За довершену й здану до суду справу слідчий дістав свої п'ятдесят карбованців.

У в'язниці на Лонцького перевірили особові справи засуджених і підданого румунської корони відіслали до таборів, бо закон забороняв тримати іноземців у в'язницях. «Століпінським» вагоном, в оточенні конвоїрів Володимира Шумка приетапували до Молотовська на Білому морі, а звідти — до Архангельська. На конфіскований у Німеччини військовий корабель «Діксон» московські конвоїри загнали одинадцять тисяч чоловіків і три тисячі жінок.

Ще не вляглися тривожні розмови про трагедію десятиденної давності, коли підірвався на міні й пішов на дно корабель із тринадцятьма тисячами невільників, як подібне лихо ледь не спіткало в'язнів на «Діксоні». Рогату міну виявили за якихось сто метрів від носа корабля. Здійняли тривогу. Екіпаж і конвоїри поспіхом понатягали рятувальні жилети. Корабель повільно дав задній хід. У величезну міну з першого ж

пострілу вцілили з ПТР. Потужна вибухова хвиля здибила височезний багатотонний водяний фонтан. Переповнене невільниками судно дивом уникло оверкіля.

Порт Дудінка, радянська невільничка Каффа, зустрів приетапованих в'язнів снігом і дошкульним листопадним морозом. Усі привезені з України одягнені по-літньому. У зека-побутовика Федюк-Шумко поміняв легку фасонну курточку на старий бушлат. Доведені до відчаю холодом, голодом, знущаннями урок і конвоїрів невільнички кидались у свинцеві води Єнісею й гинули або від куль, або від стужі.

У Дудінці надзвичайна подія: втекли в'язні-фахівці привезені з норильських таборів щоб відремонтувати шлюпки й баржі. Відважні й майстровиті хлопці ретельно вивчили обстановку, сіли в катер, що його самі ж відремонтували, і спокійно вийшли у відкрите море. Там, де Єнісей впадає в Карське море, вивищувався оцинкованим дахом спостережний пункт. Його працівники скрупульозно відзначили у вахтовому журналі суденце, що пливло на схід, день і годину вибуття якого чергові спокійно повідомили прибулим через три дні представникам конвойних військ, а ті від злості ледь власних шапок не поз'їдали.

Із Дудінки Шумко потрапив разом з іншими невільниками до Норильська. Звідти велику партію в'язнів повезли на Іманду, де збиралися відкрити вугільні шахти. Але компетентна комісія з науковців і практиків визначила, що вугілля тут ще молоде, й дуже загазоване. Невільників два місяці возили на острів Діксон вантажити соляне каміння, яке дробили на рафінажному заводі й мололи на білу сіль.

На швейній фабриці в таборі, де він працював механіком, Василь Федюк зустрів Юру Вепрука, але той на людях «не впізнав» провідника. Допоміг влаштувати колишнього станичного Лева столяром у бригаду Михайла Ларіна, й таким чином урятував його від каменоломень. Вільнонайманий Ларін ставився до в'язнів досить прихильно. В його бригаді Вепрук пропрацював аж до звільнення з таборів. Шумко віддячився згодом людяному бригадирові: коли звільнився з неволі й працював механіком на тарній базі, допоміг приткнутися туди Ларіновій дружині.

Поступово Федюк-Шумко заприятелював із хлопцем із Чортківського району, що на Тернопільщині, Іваном Прозапасом. Той якимось робом улаштувався в планово-виробничу частину й допоміг багатьом друзям-невільникам. У цьому ж таборі карався також Іванів рідний брат Йосип. Іван вчився в мистецькій школі у Львові. Йосип господарював удома на землі.

У таборі відчувалася тверда рука українських повстанців. Керував колишніми вояками Болюк. Микола Мартинюк із Тернопільщини постійно днювалив у бараці, бо мав перебіту в боях з німцями руку. Але це не заважало йому час від часу відлупцювати нею когось із негідників. Дужого й сміливого майстровитого Миколу в'язні поважали ще й за чесність і товариськість. Сексот Дорош не раз діставав попередження, проте юдиної справи не покидав. Тоді керівництво підпільної табірної організації доручило Олексієві Мельнику ліквідувати зрадника.

Нікому — ні друзям, ані ворогам — навіть на гадку не спадало, що Володимир Шумко — колишній надрайоний провідник ОУН. Одні мали його за румуна, інші — за поляка, але всі з недовірою призиралися до незрозумілого їм чоловіка.

Якось під час гарячої суперечки Шумко побив начальника швейної фабрики, старшого лейтенанта Усова, за що десять діб провів на мокрому бетоні карцеру. Начальник табору, підполковник Козак не дуже панькався з в'язнями.

Табірний «кум» настирливо проштовхував до швейної фабрики своїх сексотів. Шумко в чотири ока переговорив з обома стукачами, щоби по-доброму забиралися геть. Оперуповноважений спробував був повторити захід, але Шумко цього разу навідріз відмовляється прийняти на роботу запроданців. Кара не забарилася. В'язня-механіка з табірним номером Н 7077 перевели на Медвежий Ручай. Звідти Володимир Шумко й вийшов на волю через вісім років — 30 травня 1953-го.

Важке повернення

На волі Василь Федюк довго не байдикував. Улаштувався механіком на тарній базі. У промерзлому Норильську зустрів Марійку Джуранюк, колишню підпільну зв'язкову між Снятинським і Косівським районами (псевдо Тополя). Невдовзі створили сім'ю й народили дітей. У 1965 році перебралися з народженими в Норильську Юрком та Іринкою до Курська. Все-таки ближче до України, шлях до якої як Василеві, так і Марійці був надовго заказаний.

З Марійкою Джуранюк дружила сестра Івана Майданського Анна. Звільнившись із таборів, вийшла заміж за білоруса Бігуса. Жили з чоловіком і донькою в селі Талнах за п'ятнадцять кілометрів від Норильська, на березі річки Норилки. Місце відоме підземними копальнями, де видобували цирконій і курчатувій.

На Різдво 1971 року в помешканні Майданської-Бігус зібралось святкове товариство. Мова поступово зайшла про Марійку Джуранюк, вродливу косівську дівчину, яка, чомусь, вийшла заміж за чужака-румуну. Анна не витримала й похвалилася своєю поінформованістю. Мовляв, Василь — ніякий не Шумко і не румун зовсім, а чистокровний українець із-під Коломиї. Її старший брат Іван, якого замордували й повісили в Коломиї більшовики, навіть ходив із ним до школи.

Через два дні язикату жінку викликали до КГБ, куди агент Тарас повідомив, що громадянка Бігус патякала про чоловіка, який живе під чужим прізвиськом, і якого вона добре знає. Звичайно, сверблячого язика недалекій жінці спеці в специфічній конторі хутко розв'язали.

У січні 1971 року до Володимира Шумка приїхала з Косова жінчина родичка й попередила, що КГБ розшукує на Івано-Франківщині надрайонного провідника ОУН Куряву. Але дружня вістка надійшла занадто пізно...

Арешт... Дорога до Івано-Франківська... Довгі, виснажливі допити з очними ставками... Необґрунтовані звинувачення...

Галас у пресі... Публікація замовного матеріалу в «Прикарпатській правді», органі Івано-Франківського обласного комітету Комуністичної партії України та обласної ради депутатів трудящих, «борця» з націоналізмом, що заховався під псевдонімом М. Легейда, хоча свою «викривальну» статтю подав під промовистим заголовком «Під чужим ім'ям»... Вимога смертного вироку... Суд... Етапи...

До відбутих у норильських таборах восьми років Василеві Федюкові додали ще сім років концтаборів і три — заслання. Сім років за колючими дротами далися легше, ніж три роки, проведені в місті Каргасок на Білому морі.

До своєї родини в Курську, шістдесятидворічний Василь Федюк повернувся 1980 року...

Місто своєї юності, славному Коломию, обрав за постій уже в незалежній Україні. Ні матеріально-побутові негаразди, ні набуті роками підпілля й неволі недуги не надщербили твердої вдачі патріота. Жоден із трьох окупаційних режимів не зміг зигнути загартованої в полум'ї боротьби української криці. Не взяла її й корозія славослів'я та посули матеріальних благ. Виблискує вона на сонці козацькою шаблею, десятиліття боротьби не дали їй заржавіти. Світлий розум і твереза думка досі гуртують довкіл провідника людей. До нього йдуть з наболілим, несуть найпотаємніші звіти. Кожному дає розраду, бо він — провідник. Довгими самотніми ночами відвідують його друзі, ті, що відійшли на вічний постій: Богун, Наливайко, Залізняк, Перебийніс, Сковорода, Дорошенко, Козак, Хмара, Кривоніс, Вихор, Недобитий, Гонта, Чумак, Шабля, Нечай, Орел, Грім, Чигирин, Палій, Гайворон, Славута, Крук, Непорадний, Кобзар, Галайда, Гомін, Грізний, Карпо, Гамалія, Байда, Іскра, Сірко, Підкова, Кармелюк, Бурун, Ратай, Ярошенко, Тур, Чорновус, Орлик, Морозенко...

Гарячий серцем і чистий душею, провідник готовий до зустрічі з повстанським братством козацьким. І до останнього, найважливішого, звіту готовий!

Коломия, 2003–2004.